АНГЕЛ ВЪЛЧЕВ

ТЪМРАШ

Издателство на Отечествения фронт —
София — 1973 год.

ПРЕДГОВОР

Рядко има селище в България, свързано с толкова недоразумения, заблуди и противоречия както бившето село Тъмръш, управителното средище през „турско време“ на бившата Рупчоска нахия, а след това, за известно време, и на тъй наречената „Самоволна помашка република“ в коритото на Въча.

Интересът към това среднородопско, макар и вече несъществуващо селище, идва не само от това, че в продължение на три четвърти столетие то е било административно средище на един значителен родопски район — Тъмръш прошумя главно след Априлското въстание през 1876 година, и по-точно след потушаването на бунта в Перущица, в което мрачно дело взеха, волно или неволно, участие и тъмръшлии.

Въстанието отшумя, настъпи Освободителната война, заредиха се подир нея уж мирни години, но името на Тъмръш не слезе нито от колоните на румелийските вестници, нито от историческата сцена, защото както вече казах, то влезе в състава на отцепената от Румелия „Самоволна помашка република“ и се обремени с нови исторически конфликти.

Всъщност по този начин (като управително средище на Рупчос, като участвувало в потушаването на Априлското въстание и в състава на самоволна помашка „република“) Тъмръш влезе не само в общородопската, но и в общонационалната ни история и в тоя смисъл напълно оправдан е засиленият напоследък интерес към това име и свързаните с него исторически и народоведчески стари и съвременни проблеми.

Кое е характерното в досегашните публикации за Тъмръш и за двамата негови нахийски управници Асан ага Караходжоолу и неговия старши син — Ахмед ага? Характерни са, както вече споменах, противоречията, породени в печата още през 1876 година, когато димящите пепелища в Перущица, Батак и Панагюрище привлякоха вниманието на световната общественост и се превърнаха в арена на дипломатически бор-

би „за“ и „против“ Турция, „за“ или „против“ поробена България.

В зависимост от своите политически интереси или пък лични подбуди различните свидетели или пък изследвачи на турските зверства са давали различна информация и така около априлските събития в Перущица и участието на тъмръшлиите, и по-точно на Ахмед ага в тях, са се натрупали много обвинителни (за тъмръшлиите) материали, а покрай тях и сума заблуди от най-различно естество. Те след това проникнаха в художествената литература и по този начин за Тъмръш и тъмръшлии беше утвърдена една изопачена представа с един твърде негативен за родопските българи-мохамедани политически подтекст.

Накратко казано: едни твърдяха, че тъмръшките помаци са „съсипали, изгорили и ограбили“ Перущица, а техният предводител Ахмед ага Тъмръшки е палачът на това героично село. Други пък, главно родопските изследователи и писатели като Васил Дечев, Стою Шишков и др., застанаха на обратната позиция: че не тъмръшлии и въобще помаците са „превзели и съкрушили“ Перущица, а редовната войска и артилерията на Рашид паша; че кланетата около Перущица са извършени не от „родопските помаци“, а от турците и черкезите; че Ахмед ага не само че не е участвувал в сраженията за Перущица, но по същото време и спасил няколко рупчоски села от издевателствата на фанатизирани башибозуци.

Спорове около Тъмръш се поведоха и в няколко други посоки: кои са тъмръшлии, от где са, турци ли са или „изтурчени“ българи, т. е. българи мохамедани. Споровете прераснаха в истинска свада и по друг един въпрос — отцепването от Източна Румелия на двадесетте и едно села в долината на река Въча в една „самоволна помашка република“.

Едни (противниците на Ахмед ага) обясняват това с неговата зла воля, с противобългарските му наклонности, други пък (защитниците на Ахмед ага) застават на противоположната позиция, че не симпатиите и антипатиите на Ахмед ага са изтласкали „непредадените“ села от Източна Румелия, а мощни икономически пружини (угрозата от загуба на беломорските пасища); че Ахмед ага не по своя воля е станал „отцепник“, а е бил заставен към това от недалновидната политика на румелийските управници към него и т. н.

Кажи-речи цял век се говори, пише и спори по тези въпроси, но винаги откъслечно, докато най-сетне един родопчанин реши да изследва Тъмръш, както се казва, из основи и въоръжен с

всичките до сега известни и неизвестни документи, да осветли неговата история цялостно от позицията на съвременното научно и политическо мислене. Това е именно авторът на настоящата книга за Тъмръш — полковник Ангел Вълчев, самият той родом от съседното на Тъмръш село Лилково. Очевидно интересите на Вълчев към Тъмръш и тъмръшлиите не са случайно съвпадение. Бъдещият изследовател на Тъмръш много преди да се появят у него осъзнати интереси към рупчоските войводи, към техния произход и техните дела — много време, казвам, преди това, той е слушал като дете за това прочуто село, за тези всеизвестни в Родопите аги, за разни случки и събития от техния живот и живота в управляваната от тях Рупчоска нахия и тази тема е влязла, така да се каже, в кръвта му. По-късно Вълчев започва да издирва и събира материали за Тъмръш и тъмръшлии вече с намерението да пише книга. Ето тази книга, плод на дългогодишен труд, е вече в ръцете на читателя.

Кое в тази книга е ново и интересно?

Трябва да се отбележи на първо място, че изследвайки рода на Караходжовците (управниците на Тъмръш и нахията), А. Вълчев се докосва до един въпрос, който е за нас извънредно важен — въпроса за произхода на българите мохамедани, за тяхната българска националност. Много добросъвестно, убедително и с необходимата научна прецизност авторът ни дава маса доказателства за това, че тъмръшлии са коренни българи, насила принудени да приемат мохамеданството през втората половина на 17 век.

Много нова светлина хвърля полк. А. Вълчев в своя труд и върху събитията около Априлското въстание, и по-специално върху участието на тъмръшлии в потушаването на бунта в Перущица. Като изследва всеки момент от развитието на събитията, той с обилни и неоспорими факти доказва, че макар тъмръшлии и да са участвували в потушаването на въстанието с една сборна дружина военномобилизирани „помощи“, не са те палачите на Перущица, и прави на пух и прах предумишлените опити на противобългарската пропаганда да сложи отговорността за кървавите събития в Перущица върху среднородопските българи мохамедани и да ги противопостави по този начин срещу нас.

Вълчев не приключва своето изследване върху Тъмръш с Априлското въстание, но проследява и по-нататък ролята и съдбата на Тъмръш и тъмръшлиите, привличайки нашето внимание върху драматичните моменти около образуването на

тъй наречената „Помашка република“, в басейна на река Въча, ролята на Тъмръш по време на Съединението, та чак до Балканската освободителна война, когато опепелената „столица“ на тъмръшлии влезе отново в пределите на майката родина.

Той привежда в известност и анализира всички до сега установени факти около тези събития и сам прибавя много нови — неизвестни, за да докаже своята национална, бихме я нарекли теза при осветляването им и по този начин неговият труд за Тъмръш и тъмръшлиите, без да е искал може би полк. Вълчев, се превръща по обхват и по значение в едно много сериозно научно изследване върху близкото и далечното минало на цялата среднородопска област и на проблеми, които имат за нас не регионално, а общонационално значение: при това не само историческо, но и съвременно, политическо значение.

А. Вълчев продължава със своя труд върху Тъмръш благородната традиция в родопското краеведение. След капитални в това отношение трудове като „Чепеларе“ на В. Дечев, „Момчиловци“ на К. Канев, Славейно, Проглед, Широка лъка, Петково и пр. и пр. сега Вълчев ни поднася книга за един район почти неизвестен в трудовете на родопските писатели и краеведи — Рупчоския — и по този начин слага един свой крайъгълен камък в родопското краеведение. Отличителното в труда на Вълчев е научната прецизност, на която подчинява той всичките си изводи и обилните нови доказателства, които е успял да събере в своята изследователска работа.

Трябва да се каже още и това, че трудът на Вълчев има освен научни, но и твърде ценни литературни качества. Той е написан на един увлекателен, на места образен език, който прави книгата четивна и увлекателна даже за неспециалисти и неродопчани. Петнадесетте подлистника от тази книга, които бяха публикувани неотдавна по страниците на списание „Родопи“, бяха посрещнати с голям интерес от читателите на списанието, а това представлява едно допълнително обективно доказателство за научните и литературните качества на „Тъмръш“.

Този жив интерес към предварителните частични публикации от „Тъмръш“ е едновременно с това и указание колко би могла да ни бъде полезна тази книга за успешното решаване на някои съвременни народностно-политически проблеми в родопския край, които са не само родопски, но и общонационални, общонародни и въобще всебългарски.

НИКОЛАЙ ХАЙТОВ

Вместо увод

Трябва да е било някъде през 1932 или 1933 година, когато съм бил на 7—8 години. В една пролетна утрин татко рече: „Ставай, ще идем да орем в Тъмраш. Ще водиш воловете".

Възможно е думата „Тъмраш" да съм чувал и преди това от околните, но до този ден в паметта ми тя нямаше никакво измерение. Радвах се, че ще идем някъде, „много далече", в непознати места, където моите връстници не са ходили. Поблазни ме мисълта за гласуваното ми доверие да бъда помощник на татко. Значи съм „голям човек".

Измуших се от халищата, с които мама ни затрупваше презглава, измих се набързо, завързах петлашките на цървулките, закусихме и се приготвих за път. Татко изведе двете червени кобили от зимника. На Лиса натовари оралото и хомота, а на Лала прикачи два чувала овес за посев. После ме хвана под мишниците и като торба ме метна на самара на Лала, върху семето. Краката ми се разчекнаха, но с негова помощ провврях стъпалата през въжетата, стиснах с ръце предния каш на самара и припряно замахах с крака: — Ди-и-и-и-и.

Татко повърза оглавника на Лиса, хвана повода на Лала и подкара воловете. Сигурно е било през май, но денят беше облачен, навъсен, студен. Когато се изкачихме над Брезовица, към Циганска вода, откъм Барчината ни пресрещна гъста, сива, вълча мъгла. Започна да роси и татко наметна единия ямурлук, а другия, тежкия, раздипли върху мене. Така ме закачули, че аз се загубих между кашовете на самара и двата чувала овес. Очите ми не виждаха нищо. Усетих само как татко премята въжетата през гърба ми и завързва краищата им, та да не се изсуля при изкачване и спущане по стръмнините. Свит на кълбо, аз мълчаливо подсмърчах под ямурлука и само слушах как хвойновото бъкелче се клати и удря в самара на Лиса.

Не зная колко съм яздил с „вързани очи“, но ми се стори много далече. Срещахме и стигахме хора, с които татко разговаряше, и отново оставахме сами. Някаква жена питаше татко:

— Девер Костадине, какво си защупал под ямурлика? — И се смееше с глас, когато разбра, че върху самара съм аз, а не торба.

Нищо не виждах, но по стъпките на кобилата и по наклона на самара разбирах, че изкачваме някакъв връх, после се спущаме по такава стръмнина, че гърдите ми се вкопаха в предния каш. След това тръгвахме по равно и пак надолу, и пак нагоре. Дотегна ми, но кротувах под ямурлука.

Най-после спряхме. Татко поговори нещо на воловете и усетих как започна да развързва въжетата над гърба ми. После ме разви и свали от самара.

Щом стъпих на земята и се стреснах, обграден от един непознат, невиждан и несънуван свят. Дъждът беше спрял, но всички околни върхове бяха отсечени от сивата и студена мъгла. Може би защото до минута бях затоплен над ямурлука, но изведнъж потреперах.

Не, тръпките идеха от друго. Пред очите ми се изправи печална, тъжна гледка, която в първия миг ме изплаши. Объркан, останах минута-две неподвижен, после изтичах десетина метра напред, на малката продълговата могилка и вече виждах цялото село в краката си. Бяхме спрели точно на оная височина, която идеше по билото от Чифте борика и се изправя като купен над западната част на Тъмраш. Най-острата ѝ част дори се врязва в самото село и човек може да брои къщите подред.

— Татко, какво е това? — Глух ропот се откъсна от гърдите ми. И страх.

— Това е Тъмраш — обясни ми той с две думи и унесен в мислите си по запрягането на воловете, може би не забелязваше, че моите очи са наедрели от уплаха.

Тъмраш лежеше пред мен. Безмълвен и студен като пресен гроб. Няколкостотин, а ми се сториха няколко хиляди разрушени къщи, плевни, дюкяни, обори стърчаха разхвърляни, разкривени и тъжни. Озъбени, опушени, наклонени на различни страни, стените се издигаха, обърнати в различни посоки. В основите им лежаха купища от камъни и пръст, които подсказваха ,че тези стени са се извисявали още нагоре, че над тях е имало покриви и комини, че от тези комини е излизал дим, че в тези къщи някога са горели огнища. Тук-

там личаха останки от варова мазилка, отдавна пожълтяла и напрашена. Някъде стърчаха обгорели кушаци, другаде едва се крепяха последните останки от покриви и комини. Край стените бе избуяла коприва, магарешки тръни и диво грозде. Сливи, върби и базеници бяха спушили двата бряга на дълбокото дере, което разсичаше развалините и дори самата река, която миеше долния край на селото. Улиците бяха затрупани с камънаци и само малки, тесни пътечки подсказваха, че тук някога са препускали проварници с хранени лиси коне. Край реката, на малката равнинка, стърчаха останките на претрошено минаре. Никъде не се чуваше човешки глас. Отникъде не идеше кучешки лай и плясък на кокоши криле. Не кукуригаха петли. Черни гарвани прелитаха от стена на стена. Пустота и мъртвило. Само отсреща на голямата ливада над селото се виждаше стадо овце и тежките им чанове звъняха тъжно.

Поразен от първата среща с нещо невиждано и никога непремисляно, аз избягах при татко и започнах да го отрупвам с въпроси, които не спираха през целия ден. Защо къщите са разрушени и обгорели? Къде са децата на Тъмраш? Къде са кучетата на Тъмраш? В коя къща е живял „царят"? Къде е било училището? Защо? Къде? Какво? Кажи, разкажи, обясни! Целия ден нанизвах въпрос след въпрос.

Оттогава изминаха близо четиридесет години. Могат да изминат още толкова. Но първата среща с Тъмраш, с опушените, озъбени и заплашващи развалини няма да избледнее в паметта ми. И оттогава до днес търся отговор на въпросите, с които затрупвах татко в оня ден. След това съм ходил в Тъмраш стотици пъти. Престоявал съм там цели дни и нощи. Недели. С трепет съм слушал всеки, който загатне думичка за Тъмраш. Търсил съм под дебелите плочи и дувари заровеното имане на агите. И винаги съм се връщал с една неуловима, дълбока и глуха болка в гърдите за нещо близко и невъзвратимо загубено.

В училище научих онова, което знае всеки — тъмрашлии някога клали и палили в Перущица и затова през Балканската война селото им било опепелено. От баба Петра Аризанова за първи път научих как по време на Априлското въстание Ахмед ага запазил Лилково, как на връх Пангарлица го пресрещнала самодива и му напомнила заръката на майка му — да не прави зло на хората, как конят му се изправил на задните крака и отказал да върви. От мама и лелите научих за страхотиите от дните на ямата. От десетки стари хора

съм слушал за комшулука на двете села и за престрелките на границата, която ги е разделяла в продължение на три десетилетия.

Разкази, спомени, лични впечатления и все нови въпроси затрупваха мислите ми с години. А точен и пълен отговор все не намирах. Постепенно се пренесох в библиотеките, музеите, архивите. Ровех, търсих и преписвах книги и документи и като иманяр по детски се радвах на всяко срещнато изречение за Тъмраш. А тези изречения бяха толкова малко и така противоречиви, че понякога ме стряскаха.

И така, в резултат на двадесетгодишната книжовна „оран" се родиха тези редове за Тъмраш. Като всеки пътник носех една тояжка за опора в стръмния и заплетен път. Такава тояжка ми са били винаги двамата родоповеди-патриоти Стою Шишков и Васил Дечев. Те ми помагаха да прескачам големите прагове. А прагове имаше много. Някои от тях, като Априлското въстание, Освободителната война, далечното минало на Тъмраш и др., ми се виждаха толкова стръмни и дълбоки, че на пръв поглед ми изглеждаха непристъпни.

Най-голямата трудност идеше, от една страна, от невероятните противоречия в самата литература, и от друга — от различията между литературата и разказите на местните хора. А историческата инерция е навадила водата в една посока и сега дори за непредубедения читател е трудно да стигне до истината в нейния рожден вид. Именно това наложи някои факти и събития да бъдат пресявани многократно и от много страни.

Поначало „Тъмраш" бе замислен като глава от друга книга, но различни обстоятелства и особено един спор наложиха да се обособи в отделно заглавие. Нещо повече, в хода на „производството" все повече и повече се налагаше да се излезе от тесните рамки на една селищна монография. Така се стигна до четиво, което засяга летописа на десетки села от Пловдив до южната граница. Някои моменти ни връщат с векове назад, но главното съдържание на труда засяга периода от средата на XIX и началото на XX век.

В целия труд е разгледана подробно историята само на един-единствен род — Караходжови. Тази фамилия не беше доброволно избрана, а наложена на автора от самото градиво на историческия материал. Житието на този род пронизва летописа на Тъмраш, че и на Рупчоската нахия за цял век. И да исках, не можех да го отмина.

През 1969—70 година част от труда бе отпечатана в списание „Родопи“. Допълнителните издирвания, обсъжданията, препоръките на много читатели наложиха някои кратки, но целесъобразни промени в текста на публикуваното. Искрено ще благодарим на всеки читател и за всяка бележка за настоящия труд, независимо дали ще има или не второ издание.

Отдавна бе дошло времето да се напише нещо за това старо родопско село. Но сега вече тази необходимост порасна многократно. Причините са много. Тъмраш заема особено място в далечната и близката история на Родопите и не може да остане вън от нея. Добро или зло, за него трябва да се знае. Иначе не може да се обясни летописът на Средните Родопи за цял век назад.

Историко-географски измерения

Корените

В новите географски карти Тъмраш не е отбелязан, но ако прекарате две прави линии: Пловдив — Девин и Асеновград — Батак, те ще се пресекат точно в Тъмраш. Отстои на 36 километра южно от големия тракийски център Пловдив и лежи, речи го, в сърцето на Средните Родопи.

Разположен в хубава, да не кажем в китна за тези места долина, чиито прелести личат през всички сезони на годината. От три страни Тъмраш е опасан и защитен с неизменно зелени гористи върхове и само на север, където се оформя коритото на едноименната му река, просторът е по-далечен. Повече полегата, неговата орна земя е плодородна и удобна за работа. Тук не само виреят всякакви житни култури, но и жътвата става по-рано, отколкото в съседните села. Някога са правили сполучливи опити с царевица, боб, леща, грах, макар че надморската височина достига 1200 метра и нагоре.

Доскоро в някогашното село се отиваше само пеша и с коне, макар че е толкова близо до Пловдив. И тази изолираност в планината му придаваше особена окраска. Сега дотам може да се отиде и на колела, но го посещават само „трупчии" и от дъжд на вятър „туристи" с леки коли. А какви ненагледни места има Тъмраш!

Сегашните темели отстоят на еднакво разстояние от Лилково, Чурен, Брезовица и Осиково. Но редица данни, предания и писания ни отвеждат в една тъмна и далечна история назад в миналото и настоятелно подсказват, че старите корени на селото са на друго място. В незапомнени времена то

е лежало в склоновете на Върховръх, на 15 километра северно от сегашните му основи, в местността Враца.

В тази удобна за селище местност се откриват белези, които усилват твърденията на старите хора от съседните на Тъмраш села. В това ни убеждават и самите тъмрашлии, живели в селото през миналия век.

През август 1885 година Захари Стоянов пътува от Пловдив до Тъмраш. И ето какво пише той: „На половин час разстояние от двореца (чифлика на Бряновщица) излязохме на една широка поляна, дърветата на която се състояха повече от сливи, круши и пр., нещо питомно и непривично за буйната планинска папрат. Помаците водачи не закъсняха да ни обяснят причината за това. Те казваха, че на това място, което се нарича „Враца", е било едно време тяхното село Тъмраш. Но това време, според думите на водачите, било много отдавна... Преселението им станало от едно село в друго от точка зрение на самосъхранение, тъй като *тогава имало голям карашмалък, заключиха* помаците".[1]

Местността Враца граничи със землищата на Перущица и още повече подсилва преданието, че Тъмраш и Перущица са образувани от двамата братя Темню и Перю. Историкът Иван Кепов счита, че това предание „е измислено", но истината си остава загадка.

Константин Иречек споменава за село Волга, което се намирало малко по̀ на запад от местността Враца, и че жителите му „ги изпъдил оттам някакъв хайдушки войвода Страхин (помак), та слезли в селото (Устина — бел. а.). Още каже се знае коя къща в селото най-напред е съградена".[2] Следователно в този район е имало село. В Устина са отишли част от хората — турците (?), както счита Иречек, ами останалите? Не са ли те отишли в Перущица, Чурен или в Тъмраш?

Името

Да се спрем на името Тъмраш. Може би то ще открехне повече залостените порти на вековете. То идва от дълбока древност и остава непроменено до днес, макар да се среща в различни нюанси.[3]

[1] З. Стоянов. Съчинения, 1966 г., т. 3, стр. 411 (вж. в. „Борба" — 1885, бр. 13, 14, 15.

[2] К. Иречек. Княжество България, т. II, стр. 434.

[3] Проф. Дуриданов смята, че думата има славянски произход. Сп. „Родопи", 1970, бр. 11, стр. 31.

Най-добрият познавач на имената у нас проф. Васил Миков пише, че „Тъмраш" е тракийска дума[1]. Той счита, че името произхожда от характера на местността, и привежда следния довод:

„До Върбовка (Севлиевско) една издадена напред височина със стръмни склонове се нарича със старинното име Тъмреш. Същата форма, само че с много по-големи размери, има и почти забравеното областно име Тъмраш в северните склонове на Родопите"[2].

Възможно е името да идва от формата на местността, но за нас е по-важно, че има тракийски произход.

В подкрепа на това твърдение е и старата тракийска легенда, че Тъмрас е син на Дионисий, бога на бесите, и на една от ония три неизвестни хубавици, дъщери на жреца Цаукъл, от чиито гърди млякото потекло само, за да накърми новороденото момче Тъмрас. Тъмрас засукал от гърдите на трите майки, раснал-пораснал, но бил осъден да си остане див и суров планинец — страшен за всички зверове, лишен от чувство за обич и за песента на Дионисий[3].

Никакви закономерности в славянската реч не могат да ни дадат точно тълкуване за произхода на името. В руската историческа литература то се среща като Темриш, Термиш[4], Томреш[5], Демраш[6] и др. Но очевидно в основата си името е едно и също.

Хората в околните села го наричат Томраш. Така са го наричали и самите тъмрашлии. Така го наричат те и сега. В литературата обаче то е останало *Тъмръш*. И това отчасти е правилно, защото сегашният звук „ъ" в миналото се е изговарял като „о". В Лилково, Осиково, Чурен и другите съседни на Тъмраш села и сега казват „рока", а не „ръка", „дорву", а не „дърво", „Томраш", а не „Тъмраш".

Още едно потвърждение на схващането, че името идва от дълбока древност, е намереният турски списък на джелепкешаните от 1576 г. Там селото е посочено със същото си

---

[1] В. Миков. Произход и значение на имената. С., 1943, стр. 169.
[2] Пак там, стр. 199—200.
[3] В-к „Бяло море", 1937, бр. 38.
[4] Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877—78, Петербург, 1888 г., т. 71, стр. 235.
[5] Пак там, т. 73, стр. 192.
[6] Сборник материали по гражданското управление и окупацията на България, Петербург, 1888 г., т. 5, стр. 322.

име *Тъмраш*[1]. Втората гласна е „а“, т. е. така, както я произнася местното население, а не „ъ“, както произволно го промениха. В откриtия „Кратък регистър на джизието от неверниците във вилаета Филибе, отнасящ се до 1633—1634 година, името е преведено „Тъмреш“[2].

За първи път името „Тъмръш“ с употреба на „ъ“ и в двете гласни се появява в 1880 година, когато погрешно бива записано от преброителите[3]. И в нашата литература остана с това име, макар че и досега хората си го произнасят и трябва да се произнася „ТЪМРАШ“. Това би отразявало найвярно истинското име, онаследено от народа, и в същото време би отговаряло на изменението, станало с гласната „о“ в „ъ“.

За първи път за числеността на селото се съобщава в 1633—34 година, когато в регистъра за джизие е записано: „Село Тъмраш 20 къщи, нови 5.“[4] Този документ не показва точния ръст на селото поради няколко причини, но все пак поставя първите ориентири. Не дава точна представа поради две неща — регистърът е за джизие, т. е. за събиране на данък само от немюсюлмани. Следователно посочените 20 къщи плюс 5 „нови“ данъкоплатци са само немюсюлманите тъмрашлии, т. е. само онези, които още не са били приели исляма. Според джелепкешанския регистър от 1576 година, за който ще стане дума по-нататък, в Тъмраш вече е имало и няколко семейства, които са приели исляма още тогава. Това ще рече, че в 1633—1634 година селото е брояло повече от 25 къщи, но колко точно — не е известно.

От този документ с положителност може да се твърди това, че в посочената година българите, неприели исляма, са живели в 25 къщи, тъй като данък джизие, според тогавашните закони на империята, са плащали само и всички немюсюлмани. Данъкът се е плащал на двор, на къща, независимо от броя на мъжете в семейството. След 1690 година данъкът на двор (подворен) става данък на глава (поголовен) за всички мъже над 15 години, макар в едно семейство да е имало по 3—4 мъже.

От цитирания документ става ясно, че българите-хри-

[1] П. Петров. Асимилаторската политика на турските завоеватели, 1964, С., стр. 149.
[2] В-к „Септемврийско знаме“, Пазарджик, 1963, бр. 85.
[3] Официална статистика на източнорумелийското население. 1880, Пловдив, стр. 16.
[4] В-к „Септемврийско знаме“, Пазарджик, 1963 г., бр. 85.

стияни през тези години все още са имали някаква независимост, че са се раждали, раснали и делили, че се размножавали и образували нови семейства. И всяко ново домакинство е било завеждано в регистъра за джизие като нов данъкоплатец. Оттук се появява и допълнителното определение „нови 5“ в регистъра, което ще рече, че между двете преброявания село Тъмраш се е нароило с 5 нови български — християнски — семейства.

Как се е развивал Тъмраш, колко хора е стигал в древността, ние не знаем. За годините непосредствено преди Освобождението Васил Дечев пише: „По онова време *след Тъмраш,* Чепеларе е било второто село в Нахията“[1] (Рупчоска нахия — б. а.). Но и това още не може да ни даде точна представа за мащабите на селото. В други документи е показано, че в 1872 година Тъмраш е броял „300 къщи и е плащал на турското правителство 8528 гроша вергия, 7100 гроша десятък, 8272 гроша беглик, всичко 23 900 гроша“[2].

За да имаме по-ясна представа, какво означава село с 300 къщи в сърцето на Родопите през онова време, трябва да знаем, че тогава Черешово е брояло 40 къщи, Осиково — 50, Чуреково — 80, Михалково — 50, Лилково — 80, Брезе — 100, Беден — 80, Настан — 60, Грохотно — 50, Гьоврен — 50, Ягодина — 200, Мугла — 150. Нито едно среднородопско село тогава не е надминавало 200 къщи. А Тъмраш — 300.

За първи път в 1880 година официално се съобщава, че в село Тъмраш са преброени 120 къщи, 144 семейства и 732 жители, от които 364 мъже и 368 жени. Тези цифри не дават точна демографска картина, защото по време на Освободителната война, т. е. две години по-рано, част от селяните, увлечени от бягащата турска армия, се изселили извън пределите на Източна Румелия и не са преброявани.

Според спомените на възрастните хора от съседните села, през 1912 година и преди това селото отново е брояло около 300—320 къщи. Тази цифра е сравнително точна. Макар и да не личат добре всички отделни помещения, през 1968 година от развалините се наброиха около 450 сгради, част от които са служили за плевни.

И през това време 300 или 350 къщи е една внушителна цифра, с която могат да се мерят само села като Павелско, Широка лъка с махалите, Чепеларе и Девин. Зенитът на

[1] Сп. „Родопски напредък“, 1903, кн. 2, стр. 99.

[2] Хр. п. Константинов. Непокорените села, кн. 1, 1887, Търново, стр. 9.

Тъмраш е някъде през 1872—78 година. Като се има предвид, че в много къщи са живели по две и повече домакинства, излиза, че селото е стигало и над 350 семейства. Ако се вземе средната за онова време гъстота — 6—7 души в семейство, става ясно, че селото е брояло над 2500 души, което значи, че преди Освобождението с него не може да се мери нито едно родопско село.

След първото опожаряване селото бързо се е съвзело и скоро е достигнало пак редицата на най-добрите родопски села. Като ни представя картината на селото в началото на века, баба Гина Гугова разказва:

— Тъмраш беше голямо село, хубаво, с къщи на два ката, чардаклии, повече сини и жълти отпред, покрити с тикли. Джамията имаше три викала[1].

Тази картина се допълва от спомена на Атидже Даулова, родена в Тъмраш[2]. Тя разказва: „Къщите бяха на два ката, с тикли и дъски. Имаше осем махали. На две места събираха говедата. Във всяка махала и дюкян. На конете даваха зоб с шиник и те играеха на вортка . . ."[2]

Ако човек и сега посети селото, ще разбере, че мнозинството от сградите са били на два етажа, нещо, което се вижда от стърчащите здрави каменни стени, от тяхната дебелина и дължина, от самия факт, че главният строителен материал — камък и дърво — е вземан на място и никой не е давал за него лев. Горният кат на сградите в повечето случаи е бил от добре измазан плет (чит), от разцепени на две дебели пръти. Стени от такъв материал могат да се намерят и сега във всяко околно село.

За покрив са използували главно плочи, но много често и дъски или дялани цепеници. Прозорците на къщите в повечето случаи са били ниски и тесни, от 30 до 60 см, кръстосани с букови пармаци, а нощем повечето са се закривали от дъсчени капаци. За отопление са използували дърва, а за осветление — борина.

---

[1] Гина Гугова от с. Лилково; спомените у автора.

[2] Атидже Даулова от с. Устина, спомените у автора.

Род и произход на тъмрашлии

Не е нужно да изброяваме имената на онези наши историци, които пишат: „турците от Тъмраш", „турското село Тъмраш", „тъмрашките турци" и пр. Вземете даже излезлия през 1954 година сборник „Априлското въстание 1876 година" под редакцията на проф. Александър Бурмов, в който участвува цял колектив от опитни и вещи български историци. И в него четем: „Ахмед ага Тъмръшлъ (Тъмрашлията), водач на турските орди, потушил жестоко въстанието в Перущица"[1].

В официалната статистика след преброяването през 1880 година в Източна Румелия в графата срещу Тъмраш всички жители без изключение са посочени като „турци". Оттук-нататък можете да срещнете много писания, в които с повод и без повод се пише, че тъмрашлии са „турци". Изходните начала за такова определение са тези, че тъмрашлии са участвували в съсипването на Перущица, че вярват в Аллах, че имената им са Хасан, Ахмед, Мехмед, Смаил, Адил и т. н. Христо п. Константинов дори говори за „новооснованото подир дохождането на турците село Тъмраш"[2].

Взети заедно, всички тези „доказателства" не са малко. Но доказателства ли са?

Какви са по народност тъмрашлии

Тракийци, гърци, славяни или турци? Какво знаем и какво не знаем за тях? Отговорът на тези въпроси ще ни разкрие не само историческата истина за рода и произхода, но ще ни

[1] Сб. „Априлското въстание", 1954, С., т. I, стр. 595.
[2] Хр. п. Константинов. Непокорените села, 1887, кн. I, стр. 1.

помогне да доловим трагедията на това население в цялата ѝ дълбочина.

През 1884 година Костантин Иречек посещава някои села в полите на Средните Родопи и в пътеписа си пише:

„В с. Сотир (Храбрино) разправят за тъмрашките помаци, че те не са били уж чисти българи, когато се потурчили, но че в тях имало „гръцка жилка"[1]. Две години по-късно проф. Добруски, като цитира Иречек, допълва: „Това предание дали не може да поддържа донякъде теорията, че днешните жители на Родопа са пословенчени тракийци?" Добруски се позовава и на преданието за името на селото, разказано на Захари Стоянов, и допуща, че то е „старо, тракийско". Подобни имена се срещали у илирийците.[2]

Дали наистина тъмрашлии нямат „гръцка жилка"? Никакъв, абсолютно никакъв факт, документ или дори предание не потвърждават казаното от сотирци пред Иречек. От историята е известно, че Византия е владеела Родопите, но винаги е заварвала и оставяла на мясго коренното, местното население. А какво е било по народност това население?

Безспорно е, че най-старите заселници по тези места са траките, и по-специално бесите, за които още древните историци пишат, че били „много войнствени и непокорни", че „от никого не са побеждавани". Тях заварват и конните легиони на Филип и Александър Македонски. Тях заварват по-късно римляните. Траките остават в планината и се бунтуват срещу всеки завоевател.

През периода на V—VII век цялата планина е залята от славяните, които обаче не идват като временни нашественици, а се заселват тук, смесват се с местните траки и ги пославянчват. Те остават като компактно население по тези места и до днес. Славяните възприемат от кореняците траки редица думи, местни наименования, някои обичаи, някои черти от планинския бит, но запазват определящите белези на своята народност — език ,нрави, характер, бит, култура.

Какви са основните белези на тъмрашлии? Какъв е техният език? Как са наричали своите местности? Какъв е бил техният бит? И оттук — каква е тяхната народност?

Освен някои мъже, които са ходили войници в турската армия, никой друг не е знаел да чете или пише по турски. Те са говорили на същия език, на който говорят и сега жители-

---

[1] Иречек. Княжество България, т. II, стр. 408.

[2] Сп. „Период. списание" — 1886, бр. 21—22, стр. 322.

те на всички околни села, т. е. на чист български език. Познавах лично Кафеджията от Плочник ,учил ме е да товаря и сено на Средне. Той беше преселник от Тъмраш, говореше на чист български език. Синът му Алил е надхвърлил 60 години, но и сега не знае нито една турска дума, освен да брои до двадесет, нещо, което знаят всички нашенски овчари. През 1968 година посетих дъщерята на Кафеджията — Атидже. Тя говори по-добре български от много родопчани. Тъмрашлиите са говорили на същия език. Те са пели същите родопски, български песни и на жътва, и на попрелка, и на сватба, които се пеят и днес по целите Родопи.

Щом стана дума за песни, нека го кажем по-точно. И тъмрашлии са пели „Бяла съм, бяла, юначе", „Кадона седи в бахчона", „Заспал юнак в гора зелена", „Юначе лудо, га младо" и т. н. Но заедно с тези, те са имали и такива, които са били чисто „тъмрашки" или са нагласявали съдържанието за своето родно село. Такава е била песента „Кадоно, Деридерленко".

За първи път тази песен е публикувана от Хр. п. Константинов в „Страшната пролет 1876 г.", където съдържанието е предадено в следния вид:

Кадоно, Деридерленко,
Ага са утре пуведам
Кой ще ти дойде в конакън
Кой ще ти сьодне в бужакън
Кой ще ти люшне дете ну,
Кому щеш чибук да палиш
Кому щеш диван да стоиш?
— Турчине, Тъмрачлянине
И я ще с тебе да идам
Агата турчине огрее
Драмсконо ясно слончице
Сенчица да сти направя
С коприненана корпица
Кога се турчине измориш
Пушкана да ти понеса
Кончено да ти поведа.

През 1925 година в сп. „Родопа", бр. 10, същата песен е публикувана и нотирана, но с малко изменен текст. И в този вариант обаче е употребена думата „турчине". Това значи, че песента е сътворена в късния период на робството, т. е. когато тъмрашлии вече са били приели мюсюлманската религия. Думата показва каква религия (мюсюлманска, турска) изповядват в момента, но не и какви са по народност самите тъмрашлии. Главното доказателство за това е, че самата песен е съставена и пята не на турски, а на български език. И тъмрашлии са я пели на български език, когато са влезли в село Богутево, според данните на Хр. п. Константинов. И още, песента се отнася за мома деридерленка, т. е. мома златоградчанка. Това ще рече, че тя може да е съста-

вена и в Даръдере (Златоград) от българите-християни, за които изповядващите турска религия тъмрашлии са „турци“. Така че не народностният, а религиозният признак е дал това определение в песента „турчине“.

Показателна е топонимията на Тъмраш. В нея прозират твърде много лъчи от миналото. За разлика от съседните села тук местностите носят имена от различен произход — тракийски ,славянски, турски. Ето само някои от тях: Бей бунар, Чифте борика, Ропките, Сувадят, Маркова чука, Попова ливада, Рибено дере, Ходжово дере, Барата, Бориково пладнище, Ушите, Модър, Чадърът, Бодлица, Пангарлица, Света Богородица, Орлов камък, Мършева вода, Манафското гробе, Двете чешми, Студенът чучур, Коронтината, Калинова пещера, Човетанова пещера, Сертвото, Волньовото, Мангорьовото, Каракачански мандри, Върбата, Конарника, Кадива варица и пр.

Произходът на някои от тези имена е съвсем очевиден и известен. Например „Чадърът“ се нарича така, защото през 1886 година военната комисия, която е прекарвала границата между България и Турция, на това място е разположила своите палатки (чадъри). Сертвото е било нива на Сертът, Мангорьовото — нива и ливади на Мангореви, на Манафското гробе са погребали войници от арабски произход. На Бей бунар ливадите са били притежание на един от някогашните бейове и т. н. Някои от тези имена имат повече турски произход. Те са свързани с името на притежателя на съответните имоти и носят неговото име. Това ще рече, че са нови имена, придобити по-късно.

А как да си обясним, че в Тъмраш, което е мюсюлманско село, има такива имена на местности като „Коронтина“, „Света Богородица“, „Бодлица“, „Пангарлица“, „Орлов камък“, „Попова ливада“ и др.? Известно е, че имената, които окончават на „ец“, „ица“, „еца“, „ов“, „ев“ и др., имат чисто славянски, български произход. Именно тези имена са найстарите и в Тъмраш. Изключение прави може би „Коронтина“, което има най-вероятно тракийски произход.

Не е без значение и фактът, че в Тъмраш има три гробища. Едното е в източния край на селото, на отсрещното било. Там са погребвали през последните години. Почти слято с него, или по-право като част от него, е и „Манафското гробе“. Останалите две са отсреща, на север от селото. Едното е по пътя за Коронтина, а другото, наричано още „Каурското гробе“, е над него, по пътя за Чурен. То почти не личи. Знае

се повече по име. Досега не са правени разкопки нито в едно от тези гробища. И едва ли някой ще се заеме с това. А след няколко години ще бъде вече и невъзможно, защото и трите са потънали в гъсти гори. В „Манафското гробе“ през лятото на 1957 година на повърхността личаха повече надгробни плочи с надписи, но през лятото на 1968 година трябваше доста много да търсим, за да открием някоя и друга.

На долния край на „Манафското гробе“ открихме една хубава мраморна плоча, побита над гроба, с надпис, ст който бе разчетено само следното: „. . .Починалият, на когото господ е опростил греховете, Хасан, син на Сюлейман 1222 год“ = 1806 год.

Този надпис показва, че това е гробището не само на „манафите“, както се смяташе доскоро, ами и на онези мюсюлмани, които са живели и са погребвани един век преди да дойдат арабите. Районът на това гробище, поне по очертания на сегашните граници, е по-голям от този на българското гробе. И това е реално, защото в далечното минало жителите на селото са били много по-малко, при това преданието за преселване от „Враца“ е твърде вероятно.

Близо до българското гробе е местността „Света Богородица“. Според преданието на старите хора там някога са ходили да „ломят“, т. е. да кадят тамян над варено жито и намазана пита.

Още един факт. Дядо Атанас Даскалов — синът на даскал Димо от Дедево, който живя над 90 години и бе учителствувал 40 години ,твърдеше, че ливадата под село Тъмраш, в реката, на равнището, се наричала „Кървава ливада“. Там някога са клали онези, които не искали да приемат мохамеданската религия. Питал съм много стари хора в съседните села, но само дядо Георги Гагов от Чурен потвърди, че имало такава ливада, но не знаел коя е тя.

Всички лилковци, осиковци, чуренци, дормушовци, петварци, които познават селото, разказват, че тъмрашлии са имали буквално същия бит, както и всички останали околни села. И те са правили пита и кравай при раждане, и те са пращали момари за годеж, и те са влачили моми, и те са ходили на отсек, и са празнували освен байрям и петък още и Гергьовден (Едернек), Димитровден (Қасъм), Илинден и Еньовден. И те са опявали китките в покрити корита и са ги изнасяли на роса през нощта. И те са правили „отбив“ и „предой“. С други думи, и техният бит е като бита на всички околни български села.

Тежък и суров е бил поминъкът на тъмрашлии, въоръжени с дървено рало и мотика, с коса и брадва ,със сърп и двурога вила. Сявали са ръж и овес, леща и фий, малко пшеница и още по-малко кукуруз. Може би в тези диви места някога и ловът да е бил по-доходен, но през XIX и началото на XX век той е бил повече занимание на хора със „здрави крака и празни глави". На уважение е било скотовъдството, и то главно овцевъдството. Оттук е идвал и основният дял от храната им. След хляба тулумското сирене и бърканицата (айрянът) са били основната храна на всяко семейство. Браното овче мляко и маслото са използувани по-рядко, а месото по изключение — от нахапана от вълци, окуцяла, шематна, или метилява овца. Не става дума за овчарите, а за онези, които са в село. Овчарите, мине не мине неделя ,и все ще „вътнат" нещо на огнището. Балканът е голям, чужди стада много. И само който не е ходил овчар, само той не е бил чевермеджия.

Облеклото на тъмрашлии също не се е различавало много от селската носия в околните християнски и българо-мохамедански села — тефтикови (бозови) шалвари и долами, дорамници, калцуни, навои, сукари, бели или тефтикови чорапи, плетени качули, рядко фесове и чалми. Повече гайтан са слагали на гиздилното облекло. Жените са носели тестемели, шалове, салтамарки, клашници, плетени чорапи и фередже. Само фереджето е отличавало тъмрашлийките от жените християнки.

Всичко това -- език, песни, бит, обичаи, поминък, наименования, гробища и пр. — показва, че тъмрашлии са имали здрава връзка с околните села, с хората от тези села. У тях са преобладавали чертите на българи, „преминали от другата страна", приели допълнително мохамеданска религия. Оттук и всички онези различия, които са пряко свързани именно с религията — лични имена, байрями, обрязване.

Перущенецът Н. Гашаров, който е посещавал много пъти селото, пише: „Село Тъмраш имаше около 500 къщи чисти помаци. В къщите си, по улиците ,на чешмите, в дюкяните, песните им (особено песните им) бяха *не само български* (б. Н. Г.), а по чисто български. Че е турско село личеше само по двете им джамии".[1]

За старите връзки на тъмрашлии с българщината, със славянския род има и други, неопровержими доказателства.

[1] В-к „Пловд. общ. в-к", П., 1931, бр. 95 от 4. XII, стр. 6.

Спомням си такъв случай. Преди десетина години отидох в Дедево. Надвечер една жена започна да вика на портата на моята леля. А лелята мълчи.

— Обади се — казвам й, — някой вика. . .

— Чувам я, Томрашка Невена, да почака малко, знам за какво иде. . .

„Томрашка Невена". Това ме озадачи. Чувал съм за „лоша Невена", „добра Невена", „ниска Невена", „висока Невена", грозна, стара, млада и всякаква, но не и „томрашка Невена". Извиках веднага жената да влезе вътре. Ето какво ми разказа тя:

„Аз не помня, защото съм вчерашна, на 61 години. Но от нашите стари хора, от баща ми, дядо ми и другите зная, че на моя прадядо Златан неговият дядо е дошъл от Тъмраш. Изселил се е през някое си време. Та на дядо Златан са викали Томрашки Златан, на дядо Қалафир — Томрашки Қалафир, на къщата — томрашката коща, на мама — Томрашка Митра ,макар че тя е доведена от Бойково, а на мене — Томрашка Невена".[1]

Тя не знае кога е станало изселването. По предание знае, че прадядото на рода не е искал да се „извяри" и затова се изселил. Но едно е явно, че родът не случайно носи името „Тъмрашки".

По-късно намерих писаното от Добруски: „Във време на потурчването мнозина българи са побегнали от Тъмраш, та се заселили в съседните села. Примери за това намираме в село Дедево, Рупчоска околия. Там живее дядо Қалафир тъмрашки. Той приказва, че дядо му бил побегнал от Тъмраш, когато са се турчили другите българи и се заселил в Дедево. Къщата му затова се казва „тъмрашка".[2]

Қазаното от Добруски, т. е. от дядо Қалафир Тъмрашки, и от неговата внучка почти не се различава. В подробности може и това, което той е казал, да не е точно, но в главното — че са избягали от Тъмраш по време на „турченето", е вярно. И това е още един аргумент за истината, че в Тъмраш някога са живели българи, че жителите му са помохамеданчени. Нито един от големите историци не е писал, че Тъмраш е турско село. Даже официалната турска статистика след пре-

---

[1] Невена Қалафирова, родом от с. Дедево — спомените у автора.

[2] Сп. „Пер. списание", 1886, бр. 21—22, стр. 332.

преброяването през 1889 година посочи, че жителите в Тъмраш са помаци.[1]

За народността на тъмрашлии говорят и самите турски документи. Ще се позова на джелепкешанския списък от 1576 година. Като изброява имената на онези скотовъди, от които следва да се вземе през годината данък (беглик) на живо, ето какво се казва в този списък:

„Кааза филибе, нахия Коюн тепеси“:[2]

Село Чурен — Стою Доброслав, нов — 30, Златил Момчо, нов — 30, друг Златин Грую, нов — 25, Стойко Хубен, нов — 25, Георги Драгия, нов — 30.

Село Черешово — Кошлу Добре — 25, Тодор Михал, нов — 25.

Село Лилково — Стою Драгуш — 30, Саръ Петко — 30.

Село Тъмраш — Мустафа, син на Шеримерд — 25, Георги Рум — 30, Хюсеин чобан Абдуллах, нов — 50, Георги Лека, нов — 30, Златил Радослав, нов — 25, Драгуш Чавдарлъ, нов — 25, Тодорче Добре, нов — 25, Коджа Ширемерд, нов — 25.

Село Раково — Драгия чобан — 40, Пешко Стоян — 30 Стоян Раю — 30, Георги Браю, нов — 25.

Село Чуреков дол — Георги Белико ,нов — 30“ и т. н.

Какви изводи могат да се направят от посоченото за село Тъмраш? Първо, че през XVI век в българското село Тъмраш живеят Георгьовци, Златиловци, Радославовци, Драгушевци, Тодоровци, което показва, че коренните жители на селото са българи.

Второ, че наред с българските имена вече има и мохамедани. Откъде са дошли тези шереметевци? Дали са местни помохамеданчени българи, или преселници?

Известно е, че в тези села не е имало малоазиатски преселници, колонисти. По-вероятно е те да са юруци. Но юруците по това време са били подвижни скотовъдци. Лятно време са работили по мандрите в Родопите, а зимно — в Беломорието. Те не са идвали всяко лято в един и същи район и не са регистрирани в родопските села. „Поради това, че те (юруците) били чергарско племе, те не попадали под ведомството на определен санджак-бей. Субашите на районите, отгдето юруците минавали, следели те да не се заседяват повече от три дни на едно място из пътя и да не ограбват земите на местните феодали. . . Плащали данъците за зимно и лятно пасище и данъка огъл на феодалите, в чието владе-

[1] Сп. „Пер. сп.“ 1891, бр. 38, стр. 13.
[2] П. Петров. Асимилаторска политика, 1964, стр. 149.

ние отсядали със стадата си".[1] Явно, че тези новопоявили се вече шереметевци не са юруци, а местни тъмрашлии, българи, приели вече мюсюлманската религия, а оттам и имената.

Трето, този списък показва, че посочените жители на Тъмраш са заможни хора. Ако се приемат доказателствата на нашата историчка Бистра Цветкова, че на 20 овце са вземали една за беглик,[2] то следва, че пет души от посочените са имали по 500 овце, двама — по 600 и един — 1000. За онези времена, когато стадата са зимували в Беломорието, тези цифри са напълно приемливи.

За произхода, за народността на тъмрашлии говори и голямата им любов към родния край, към тези ненагледни планински върхари, към чистия, напоен със здраве боров въздух, към „шарените" ливади, към студената водица. И тази любов, превърната в тежка носталгия, е толкова силна, че родените в Тъмраш и сега си умират с отворени очи от мъка по своя роден край.

През есента на 1967 година Юсеин Бодуров от село Осиково ходи в Тъмраш, в Турция. Сестра му жени дъщеря и той завел жена си на сватба. Бодура може да ви разказва с часове. Ще предам дословно онази част от разговора ни, която се отнася до Тъмраш.

— Повечето томрашене се събрали на едно място, образували си ново село и пак го нарекли Томраш. Мило им старото име. И сега си го викат Томраш. Ама знаеш къде е? В джендема. Аз бех на 11 октомври лани (1967) в Анадола. Околия Чумра. От Коня до Чумра е девет часа на изток с рейс. Пък Томраш е оттам нататък. Ама голяма сиромашия. Мизерия. Какво да ти разказвам. Нема коща с четмо. Нема етажи. Таваните са от кавак, асоре (рогозки) и кал. Дюшеме немя. Земя. Асоре. Пенджурчетата колкото кратунка да се провре. Пък кафенето — да те е страх да седиш вотре. Аха-а-а, да падне. Дърва нема. Греят се на волска тор, объркана с плява. И си галчот болгарски. Касу нас. Старите не знаят турски. Не могат и шикер да си купят на турски. Баба Азмена Цакова е на 97 години. Жива е, разпитва ма за нашес край:

— Седи ли си Томраш, бре Юсеинеее?

— Седи си, ама го нема... Дуварници...

---

[1] Родопски борник, 1956, Сф., т. I, стр. 49.

[2] Б. Цветкова. Турският феодален ред и българският народ". Сф. 1962, стр. 72.

— Ами баирете седьот ли си, бреее?
— Баире да ищеш. От баир са не минова. . .
— Ами „шарените“ ливади с китките седьот ли си?
— Седьот си, ами къде же идат. . .
— Ами водицата на Бейбунар чучури ли си, брее?
— Чучури си и водицата ,и чучурчето. . .
— И-и-и-их, пущинка, как не могат да я доведот и нея, че не сме се напили водица откак сме дошли. . .

Нямат вода. Кладенци. Мирише на батак. Мило им за нашес Томраш. Сега онова село брои 170 къщи, ама има томрашене и на други места.[1]

И така, тъмрашлии не са никакви турци, гърци. Те са чистокръвни българи, славяни, приели исляма, а то значи и неговите производни — собствени имена, религиозни празници, ритуали, обрязване и т. н. Възможно е в дълбока древност да са наследили и нещичко от траките, но то е било толкова далечно и малко, че нам е трудно да отделим това „нещичко“. Всъщност то е и маловажно.

По-важно е да се отговори на въпроса:

Кога, как и защо тъмрашлии са приели исляма?

Този въпрос е много важен, защото отговорът се отнася не само за Тъмраш, а за много села от целия район на Рупчос.

И от изложеното дотук се съзират някои ориентировъчни исторически периоди. Но то още не дава точен отговор на въпроса. Наличната литература на пръв поглед е изобилна, а всъщност е твърде оскъдна, бедна, понякога дори противоречива. И все пак историята си остава най-добрия извор и критерий. Да раздиплим нейните страници. По интересуващия ни въпрос са писали десетки и наши, и чужди учени. Ето само някои от по-известните: М. Дринов,[2] Ст. Захариев,[3] К. Иречек,[4] П. Р. Славейков,[5] Я. О. Буршиер,[6] Ст. Шишков,[7] В.

---

[1] Юсеин Бодуров от с. Осиково, Смолянско. Спомените у автора.
[2] Марин Дринов. Съчинения, т. II, С., 1909, стр. 529.
[3] Ст. Захариев. Географско-историческо-статистическо описание на Татарпазарджишка кааза, Виена, 1870
[4] К. Иречек. Пер. сп. 1884, бр. 10, стр. 31—35.
[5] П. Р. Славейков. За изтурчването на бълг., Пер. сп., 1885, кн. 15.
[6] Я. О. Буршиер. Сп. „Мисъл“, 1894, бр. 4—6.
[7] Ст. Шишков. Родопските помаци, 1931, Пл.

Добруски,[1] Г. Димитров,[2] Вас. Дечев,[3] Н. Тодоров,[4] П. Петров,[5] К. Василев[6] и още десетки историци, писатели, публицисти и други учени. Посочвам само тези, защото писаното от тях има пряко отношение към нашата тема. Разбира се, документите ни служат за изходно начало.

От всичко прочетено, изпитано, изследвано, разчетено засега се налага първият извод, че помохамеданчването както в Тъмраш, така и в околните села не е станало наведнъж и по един и същи начин. Неопровержими са доказателствата и за масово, и за частично, и за насилствено, и за доброволно приемане на исляма.

По кой начин и по кое време са приели корана тъмрашлии? Документи, осветляващи историята на селото, показват, че това е станало в продължение на дълго време. И като казвам „дълго", имам предвид век, че и два. Частичното, поединичното е започнало още в първите десетилетия след падането на България под турско робство. Казано още по-точно — през XV век. То е ставало най-често от висшите слоеве, от чорбаджиите. Те са приемали вярата, за да запазят и мярата на господарите. Целувайки корана, те получавали право да владеят както и преди имотите си, овце, коне и други богатства. Някои данъци плащали наполовина, други — като джизие, испекче, девширие (кръвен данък за набиране на деца-еничари) — въобще не плащали и пр.[7] Както е било през всички времена и с всички народи и страни — завоеватели и победени се сродяват, побратимяват, кръщават и прекръщават, подмамвани от злато, привилегии и почести. Така е било при византийското робство, така е било и при османското. И в този смисъл помохамеданчванията са ставали „доброволно". Относително доброволно, защото ако завоевателите не бяха нахълтали в българските земи, никой, та бил той и чорбаджия, не би отишъл да търси корана в Мала Азия.

„След отоманското нахлуване на Балканския полуостров по-многото от подчинените племена останаха верни на хри-

---

[1] В. Добруски. Пер. сп., 1887, бр. 21—22, стр. 333.

[2] Г. Димитров. Княжество България, т. I, С., 1894, стр. 111.

[3] В. Дечев. Миналото на Чепеларе, т. I, 1928.

[4] Н. Тодоров. Из миналото на бълг. мох. в Род., 1958, С., стр. 64—80.

[5] Н. Петров. Родопски сборник, 1965, кн. I.

[6] К. Василев. Родопските българи мох., 1961, Пл., стр. 11—40.

[7] Б. Цветкова. Турският феодален ред и българският народ, С., 1962, стр. 61—75.

стиянската религия — пише англичанинът Я. О. Буршиер, — а ѝ измениха албанците ,бошнашките земевладелци и част от българското племе, познато под името помаци. Процесът на обръщането на исляма е станал постепенно и е траял три века. Някои от българските земи, които сега са съвършено мохамедански, до 1468 година са имали християнски владици".

И по-нататък англичанинът допълва:

„Помаците придобиха привилегии с променянето на вярата си. Призна им се правото да се самоуправляват в найпълния смисъл на думата. Оттогава те живеят под управлението на своите бейове, които избират измежду отличаващите се в селото и които Портата припознава за каймакамини; те не плащат никакви данъци, те имат своя жандармерия — около десет души, а съдилищата им се управляват според неписания кодекс, останал от патриархални времена.[1]"

Масовите „обръщания" са били предимно насилнически, брутални, с ятаган и брадва ,с въже и барут. Първото от тях е през XVI век. Неизвестен летописец ни съобщава на старобългарски език: „че някой си патриарх", „втори юда", отишъл при султан Селим „на поклонение" и го посъветвал да потърси начин да удържи своята власт над българите ,тези „сурови человеци, в бран непобедими", ако иска да бъде спокоен, че няма да си освободят земите. „Тогава се вдигнал с голям гняв срещу България лято Христово 1527 Селим, сам разори Тракия от Одрин града до Средец града (София) и един каймакам Мурза татарски с 46-хилядна войска татари разсипа покрай Дунава и Стара планина от Черно море до Видин, в Македония изпрати своя везир с 33 хиляди войска и изтурчил всичко от Драма даже до Босна, всички потурчи. Доспат планина тогава изтурчи. Сепино (Чепино), Крупник, Кочани ,всички тогава изтурчи".[2]

Тъмраш, че и целият Рупчос, цял-целеничък лежи в Доспат планина (Родопите). И по всичко личи, че са близнати от пламъците на първия мюсюлмански натиск. Това се потвърждава още повече от списъка на джелепкешаните от 1576 година, в който се вижда, че 5 от посочените 8 скотовъдци са християни, а 3 мохамедани.[3]

---

[1] Буршиер. С. „Мисъл", 1894, кн. 6, стр. 559.

[2] М. Дринов. Историческо осветление... сп. „Периодическо списание", кн. 7, стр. 10.

[3] П. Петров. Асимилаторската политика, 1964, Сф., стр. 149.

Посоченият списък е категоричен в смисъл, че село Тъмраш през средата на XVI век е смесено. Изниква въпросът: какво е станало по-нататък с Георги Рум, Георги Лека, Златил Радослав, Драгуш Чавдарлъ, Тодорче Добре[1] и всички други българи, които не са посочени, но са живели в Тъмраш през XVI век? Родът на Златан Тъмрашки е избягал, за да не приеме „правата вяра".[2] Но всички ли са постъпили така? Съседните села Чурен, Лилково ,Ситово, Орехово, Добралък[3] са останали докрай български, макар и в тях да е имало мохамедани. Ако в тези села има преселници от Тъмраш, то поколенията им щяха да знаят също тъй, както знаят в Дедево. Но никъде, в нито едно съседно село не сме открили преселници от Тъмраш, въпреки специалните издирвания. Следователно, жителите на Тъмраш са си останали на място и след XVI век.

По средата на XVIII век обаче в Тъмраш българите-християни „изчезнали". И това „изчезване" е станало именно в този период, в тези 200 години — средата на XVI и средата на XVIII век. Историкът Кепов може би е прав, като твърди, че Чурен и Тъмраш са приели, корана „през XVII век."[4] Това се потвърждава и от съществуващите други документи. Методий Драгинков пише, че, когато е станала войната в Крит, са потурчени много села и са „разсипани 33 манастира и 218 църкви" от Костенец до Станимака" (Асеновград).[5] Тъмраш попада в този район и най-вероятно останалите българи ги е сполетяла участта на първите.

Летописният разказ за манастира „Свети Петър" при Пазарджик също се отнася за този период и потвърждава летописа на Драгинков. „През 1670 година султан Ахмед завоюва Мора и изпрати през морето 105 000 души войска и по сухо 150 000. Тогава заминаха през Пловдив 6 паши, от които единият от тях се казваше Мехмед паша. При преминаването си застраши родопските села ,че ще ги оплени при завръщането си и ще изколи християните, и ги съветвал да се из-

---

[1] П. Петров. Асимилаторската политика, 1964, Сф., стр. 149.

[2] Невена Калафирова-Тъмрашка от с. Дедево. Спомените у автора.

[3] Безотговорни и невежи автори на сборника „Република България" в 1947 г. пишат, че тези села до 1878 г. били турски.

[4] Ив. Кепов. Въстанието в Перущица, 1930, П., стр. 10.

[5] Ст. Захариев. Геогр.-истор.-стат, опис. на Пазард. кааза, Виена 1870, с. 67.

турчат, за да останат свободни от данъци и от ангария. От това като се уплашиха селяните, приеха изслямизма...[1]"

Тук му е мястото да напомним, че пътят на турските войски за Беломорието е минавал през Тъмраш. Това е пътят, който от дълбока древност е свързвал Филипопулос с топлите крайморски земи. В седловината Чатал улук, между върховете Персенк и Модър, старият римски път „се разклонява на две: източен клон — през Бяла черква — Пловдив, и западен — през Тъмраш — Кричим — Пловдив.

И ако през Родопите са минали 150 000 войници с 6 паши, то трябва да бъдем сигурни, че поне един ръкав от тези 150 000 души е минал оттук. Най-вероятно тогава е станало второто масово „посвещаване" в Тъмраш. Този извод се налага още повече и от факта, че събитията са през лятото, когато пътят се използува най-редовно.

За времето на помохамеданчването на селото не бива да се отминава казаното и от самите тъмрашлии. Като посещава Тъмраш в 1885 година, В. Добруски пише:

„Положително можем да кажем, че потурчването не е станало в едно и също време навсякъде, но че ислямът постепенно се е разширявал, и то в най-голям размер във времето на султана Мохамед 4 и славния му везир Мехмед Кюпрюлю — година 1661—1666. Това нещо доказа господин К. Иречек, а тъй също се потвърждава и от преданието, което имат родопските помаци за това събитие. Когато попитах помаците в Тъмраш в кое време са живели кавури (българи) в селото им, те ми отговориха: „може да има ики-юс сене (200 години) оттогава, че кой ги повни..."[2]

„Ики-юс сене"! Това ще рече някъде през XVII век. Дали това са били последните българи-християни, не се знае, но явно е едно, че известно време селото е било смесено, сиреч, че в едно и също време са живели и мохамедани, и християни. Оттук и безспорният извод, че „изверяването" не е станало еднократно и едновременно.

Как — „доброволно" или с помощта на брадвата са приели исляма тъмрашлии? Проучванията показват, че това е ставало повече „доброволно". След като чорбаджиите като шереметевци и сие с по 500—1000 овце са приели исляма, след като е направен първият пробив, нататък е било вече по-лесно.

---

[1] Родопски сборник, т. I, 1965, С., стр. 13—14.
[2] В. Добруски. Сп. „Пер. сп.", 1886, бр. 21—22, С., стр. 334.

Имаме обаче данни и за насилствено помохамеданчване. За това говорят документите от 1666—70 година, когато са „обърнати“ 74 села в северните склонове на Родопите, между които и село Тъмраш.[1] За това говори и самото изселване на тъмрашката къща в Дедево, за това говори названието на местността „Корвава ливада“.[2]

За съпротива, а то значи и за насилствено налагане на корана говори и Кепов, който пише: „Някои от забегналите в непристъпните планини образували малки дружини, с които обикаляли тайно между силом потурчените българи... Между войводите на тези дружини се споменават Страхин от Чурен (на един час от Тъмраш — б. а.) и Роглю от Перущица“.[3]

По-нататък авторът пише, че „потурчването продължило „половин век“, че дълго време, особено жените, продължавали да спазват всички християнски обреди, особено по празниците, запазили езика си, народните предания и песни и в душата си никога не могли да станат същински мохамедани“.

За времето и начините на помохамеданчването говори и туркологът-историк Хамер, който описва приключенията на султан Мехмед 4 (авджията), когато е ходил на лов с хайка от 20—30 хиляди викачи.[4]

За епохата и атмосферата на помохамеданчването говорят и самите тъмрашлии в 1885 година пред Захари Стоянов, като твърдят, че „преселението им станало от точка зрение за самосъхранение“, тъй като тогава имало голям карашмалък.[5] А още по-напред в пътеписа си З. Стоянов пише: „по онова време, когато се почнало потурчването на сегашните помаци (1600—1660 година)“.[6]

За приблизителното време на това събитие говорят и преданията от съседното село Плочник, разказани през 1893 година на Д. Чернев: „На въпроса: „Не знаеш ли ти, че вии преди години бяхте чисти българи, че вии сте само потурчени българи, а не турци, както се смятате сами“, ми отговори: „Аз това не отричам, ефенди, зная го и го зная добре. У *нас още има стари хора, които помнят, че техен прадядо е бил българин* от

[1] Родопски сборник, т. I, 1965, Сф., стр. 23.

[2] Атанас Даскалов. Спомени от 1961 г. Спомените у автора.

[3] Ив. Кепов. Въстанието в Перущица, стр. 11.

[4] Родопски сборник, т. I, стр. 28.

[5] З. Стоянов. Съчинения, т. III, С., 1866 г., стр. 411.

[6] Пак там, стр. 407.

еди кое си село, гдето си имали до скоро и роднини. Та ний и до сега колим агнета на Гергьовден и много други хадете ни са останали от тогава, когато сме били българи."[1]

И така, всички налични исторически изследвания, всички факти и документи показват по един убедителен начин, че Гъмраш е старо българско село, че негови жители са приемали исляма и частично, и масово, и „доброволно", и по насилствен начин. И още, че налагането на корана е траяло цели векове — от идването на турците до средата на 18 век, когато селото е било окончателно помюсюлманчено.

---

[1] Сп. „Славееви гори", 1894 г., кн. I, стр. 13.

Тъмрашлии — управници на Рупчоската нахия

Стотици, ако не и хиляди години, затънтено в сенчестите дебри на Родопите, далече от цар и султани и село Тъмраш безропотно е посрещало и изпращало гости и разбойници, бирници и кадии, господари и деликанлии управници. Тъмрашлии пасли овце и кози, мулета и магарета, свличали дърва и греди, драпали по усойните места за кора хляб и широкият свят нито е чувал, нито е знаел за тях.

Но през XIX век настанали други времена. Името на тъмрашлии се понесло по цялата планина, че и по-далече в султанската империя. И това име се кръстосва по всички пътища и пътечки, чудеса и премеждия, радости и скърби в летописа на Рупчос, речи го, цял век. Настъпило времето на тъмрашлии.

Това време се начеnало, когато в султанска Турция станали или са на път да станат дълбоки икономически и политически, социални и национални промени. Феодално-спахийските порядки се рушат, ленната система е подсечена до корен, кърджалийското движение наред с всичките му обирлъци така разлюлява моралните и правните устои на империята, че тя потреперва чак до върховете. Дошло време да поникнат и избуят такива самозвани „държавници" като видинския Пазвантоглу, египетския Мехмед али и тъмрашкия Хасан ага.

Законите на новата обществено-икономическа формация — капитализма — като подземна река вече подравя темелите на цялата империя и нейния вековен ред. Най-характерното в тези изменения е промяната в собствеността. Земята е основното владение на собствениците по това време. Твърдението на Хр. п. Константинов, че след потурчването целият

Рупчос бил посветен[1], не отговаря на истината. Грешка допуска и Ст. Шишков, който в 1894 година писа, че „допреди 60—70 години всички владения в Турция са принадлежали на деребейовете.[2] Според последните проучвания на нашите историци, земята в Турската империя се е деляла главно на тимари, зиамети, хасове, султански хасове (султанска земя), мюлкове и вакъфи.[3]

Наред с всички тези форми обаче имало и така наречени „бащинии", които били наследявани от баща на син и пр.[4]

Като правило султанът е бил собственик на всички земи, но това не означава, че лично султанът се е разпореждал за всяко парче земя. И част от държавните, и подарените на спахиите, и вакъфите в крайна сметка били обработвани от местното население, което поемало задълженията да плаща данъците за тези земи и да дава отбива на собственика.

До края на 18 век част от вакъфските земи, особено пасища, е била преотстъпена на юруците. Бащиниите са били „като закопчалка" между тези земи.[5] Но през 18—19 век поради бунтовете и обирите на кърджалиите, юруците престанали да се движат с овцете си през лятото из родопските пасища. Те отсядали по Беломорието и започнали да преотстъпват правата си върху земята на местното население. И закупуването е ставало на сравнително ниски цени. После местното население раздробило големите планински пасища на малки късове и ги превърнало в ниви.[6]

Все по-често се практикувала покупко-продажбата на недвижимите имоти. А системата на покупко-продажба е „давала възможност и на други хора — забогатяващи търговци, еничари, занаятчии и пр. също да се „оземлят". Нараснал броят на селяните, които са имали собствена земя — мюлк"[7].

[1] Сп. „Периодическо списание", 1889, бр. 59—60, стр. 889, „Из Родопите".

[2] Сп. „Славееви гори", 1894 г., бр. 4, стр. 12.

[3] Бистра Цветкова — Турският феодален ред и българският народ", София, 1962 г., стр. 32.

[4] Авторът разполага с много тапии и крепостни актове, някои от които от 17, 18, 19 в. за частно право върху земята. Много селяни са владеели „бащинии" по 50—100 декара. Повечето от оригиналните документи са за владеене на мирийска земя, т. е. данъкът е събиран от държавата, а не от вакъфите.

[5] Н. Хайтов, Девин, 1964 г., стр. 52.

[6] Из миналото на българите-мохамедани в Родопите, 1958 г., С., с. 58.

[7] Кирил Василев. Родопските българи мохамедани, 1961, Пд., с. 157.

Именно в това време, в тези нови условия се извисила фигурата на тъмрашкия деребей.

Хасан ага Караходжов

Неговото издигане за управител съвсем не е случайно. Явно е, че той не е бил от бедните, нито дори от средните собственици, а е мерил мегдан с баш чорбаджиите. И колкото са били нивите и горите му, колкото са били овцете и козите му, колкото е тежала кесията — толкова е тежала и думата му. Така че първата пружина за издигането на Хасан ага като върховен управник на целия Рупчос е било неговото имане.

Вторият лост за бързото извисяване на този тъмрашки деребей е кърджалийското движение. Специално в Тъмраш пушечните залпове на кърджалиите начело с Мехмед Синап били вече заглъхнали. Кара Ибрахим бил вече пълновластен господар в нахията, но ехото от довчерашните бунтове на гладните не било отминало. При това магистралата за главната дружина на Синапаят и Дертли Мехмед минавала баш през Тъмраш, през западния чатал на стария „римски път".

Борбата с кърджалийското движение е била кошмар за султана. Ферман след ферман са идвали, какви ли не средства били изпробвани, за да сложи край на тези смутни, „революционни елементи"[1]. Турската власт обаче не била в състояние да се справи сама, без участието на местното население. И тя формирала временни местни отреди, нещо като доброволческа милиция, за борба с внезапно нападащите кърджалии и даалии. Начело на тези отреди стояли местни войводи и главатари[2]. Те са получавали власт, за да командуват поверените им хора и села. С течение на времето тази власт растяла. Растели и ролята и бабаитлъкът на местните главатари. Те започват да се обявяват за „всьо и вся" в селото, боричкали се с главатарите от съседните села за мери и пасища, засилвали междуселските вражди, заграбвали държавни и вакъфски земи и скоро започнали да виждат границите на своето село или нахия като граници на самостоятелна държава. Постепенно дошло онова време, когато властта трябвало да се брани от самите тях.

---

[1] Кирил Василев. Родопските българи-мохамедани, 1961, П., с. 163.
[2] Сп. „Родопски напредък", 1903, бр. 11, стр. 116.

Между тези местни главатари е и Хасан ага от Тъмраш, който имал немалка заслуга за ликвидиране на последните остатъци от хайтите. Той идва на власт в едно време, когато под ударите на обективните закономерности султанът е принуден да даде „самоуправление" на родопските нахии, като за „войводи" и управници признава местни, кореняци българи с мохамеданска вяра. В Райково и Смолян вече се носи славата на прочутия ахъчелебийски деребей-Салих ага. Такъв е процесът в цялата страна, където се издигат местни аяни.

Хасан ага, старият Караходжолу, не е ни чел, ни слушал за тия повратни исторически събития в империята. Той е техен съвременник, лизал е и солта, и пипера на това смутно време и, види се, добре си е сторил сметката. Когато Хасан ага идва на власт и става рупчоски управител, нахията брои около 50—60 села (вж. картата). Това става през 1832 година. Цели 34 години преди това нахията се е управлявала от Кара Ибрахим — убиеца на Мехмед Синап. В тази нахия са влизали селата от Перущица до Триград и от Югово до река Въча. След смъкването на Кара Ибрахим през 1832 година, а не „от края на миналото столетие (XVIII век)", както пише Хр. п. Константинов[1], управлението на нахията се поело от Хасан ага, а седалището се пренесло от Чепеларе в Тъмраш.

За да стане той, а не друг управител ,сигурно е изиграло роля и обстоятелството, че е бил зет на Салих ага, който по това време бил в своя зенит. Вярно, Рупчос не е влизал в Ахъчелебийската кааза, но думата на Салих ага се е чувала надалеч. Не случайно Хасан ага почти без никакви сътресения и разтакавания взел властта и преместил седалището. Да не говорим за това, че роднинските връзки са играли своята роля през всички времена, а камо ли за онова време, когато в турската държава не се е знаело кой пие и кой плаща.

Издигането на местни българи с мохамеданска вяра за войводи и управници обективно е способствувало за появата на редица нови явления.

За народа в този край съвсем не е било безразлично дали ще го управлява арнаутин или черкезин, който не е ни видял, ни чул теглото му, който не разбира ни от думата, ни от душата му, или ще го управлява местен владетел, чиято съдба е свързана с тези хора от детинство и до гроб.

Да се очаква, че ще се подобри икономическото положение на сиромаха през управлението на тези местни български

[1] Хр. п. Константинов. Непокорените села, кн. 1, 1887, стр. 4.

деребейове, е жива утопия. Съвършено прав е проф. К. Василев, който пише: „Напразно родопчани очаквали, че техните сънародници ще подобрят тяхното положение. Новите управители натрупали богатства за сметка на местното население и използували своята власт за още по-голямо забогатяване"[1]. Това с пълна сила важи и за Хасан ага Караходжолу от Тъмраш.

Една от най-характерните черти на управлението на Хасан, а после и на сина му Ахмед ага е непокорството им към турските официални власти. Хр. п. Константинов пръв обърна по-сериозно внимание на това. Ето какво пише той за издигането на Хасан ага и за неговото непокорство:

„Ако в Цариград е имало да се плаши правителството от разни големци в различни области, то най-много се плашило и най-много главоболия е имало от Пазвантоглу от Видин, от Кърoглу (?)[2] в Мала Азия и от Тъмрашлията в Родопите. Особено последният не е зачитал официалните турски власти до неотколешно време, както се вижда от следующата случка:

Около 1845 година в Пловдив бил назначен някой си Дели Исмет[3]. Когато дошел, научил, че в границите на пловдивския пашалък има краище, което се управлява от един независим владетел. Това бил Тъмрашлията Хасан ага. Исмет паша търпял няколко време, но любопитството му го принудило да повика Хасан ага само да го види какъв човек е, На първите пашови пратеници Хасан ага гордо отговорил, че ако Дели Исмет е много мераклия да го види — свободен е да отиде в Тъмрач. На третите той не си дал труд и да отговори.

Тогава Дели Исмет се обърнал към градските големци-мохамедани в Пловдив, стари приятели на по-стария Тъмрачлия, те да го повикат. Те проводили свои хора до Хасан ага и го помолили в тяхно име да отиде в Пловдив, за да го види пашата. Хасан ага не строшил хатър на старите си приятели и с 600 души левенти юнаци, опасани с алени пояси, огиздени с гевезени джамадане и с ачик еллай копаране, обръжени с посребрени тюфеци и пищове, накичени със сре-

---

[1] „Родопа — българска твърдина" — 1960 г., Соф., стр. 54.

[2] Кърoглу не е известен в историята. Навярно става дума за Караосмановци.

[3] Дели Исмет според документите е назначен в Пловдив на 15 август 1848 година. Хр. п. Константинов не твърди за точност в датата.

бърни паласки и червени като кръв келемлици, отзовал се ненадейно в Пловдив. Той се отправил право в пашовия конак до р. Марица. Дружината му напълнила двора на конака и градината, обиколила от всички страни конака, а Хасан ага с няколко души, без да пита някого, влиза при пашата. „Добър ден, добър ден, защо ма викаш?" — пита Хасан ага Исмета, без да сяда. „Викам та да та видя" — отговорил пашата. „Добре, виж ма, виде ли ма?" — казал Хасан ага. „Видех та" — отговорил пашата. „Като ма виде; добре виде ли ма? Сбогом, сбогом" — свършил Хасан ага и си излязъл. Прибрал си дружината и си излязъл. И се упътил назад. Уплашеният в началото паша, дошъл на себе си след излизането на Хасан ага из конака и казал на окръжаващите го големци: Право да ви кажа нищо не разбрах, ворните го назад по-хубаво да се видим с този чиляк и да се разбереме.

Няколко големци стигнали Хасан ага до шадравана на Узунчаршия и му рекли: „Върни се назад, върни се, пашата та вика по-добре да са видите". Хасан ага се обърнал малко на дясно и отговорил: „Кажите пашону му, че ма е маке еднож радала", и бутнал конете, та се ворнал с многобройната си дружина в Тъмрач.

Когато той е управлявал Рупчос, наказвал е със смърт всички злодейци, които не са могли майсторски да крадат и убиват. Особено немилостив е бил към онези, които докосвали честта на жена и мома. Той е управлявал, и по-добре да кажем владеел, Рупчос цели 70 години. От 1860 година властта му преминала у сина му Ахмед ага."[1]

Същото, почти дословно, е описано от Н. Хайтов, който допълва, че случката му е била разказана и от „паметливата старица Елена Генчева", само че отнасящи се за сина на Хасан ага — Ахмед[2].

Дали Хасан ага е вършил подобни „подвизи", документално не може нито да се докаже, нито да се отрече. Никола Гашаров пише, че „Срещу него пловдивският паша изпратил отделение войска, но Караходжолу ги срещнал над Дермендере, разбил ги и почти всички изклал. Пашата получил наставление от Цариград да влезе в пряко разбирателство с Караходжа и му признае властта „сердар" (главатар) върху част от Родопите."[3]

---

[1] Хр. п. Константинов, Непокорените села, Търново, 1887, кн. 1, стр. 4—5.

[2] Н. Хайтов. Миналото на Яврово, 1958, стр. 32.

[3] Пловд. общ. вестник, 1932, бр. 125—126.

Издигането, политиката и методите на управление и независимостта от пловдивските управници са били обект за изследване и на известния историк Иван Кепов. Той пише, че Хасан ага „ходил на поклонение в Мека, успял да завърже познанство с влиятелни турци, да спечели тяхното доверие и да се издигне до положението на пълен господар на цялата Рупчоска нахия. . . Но все пак Хасан ага се прочул по целия Рупчос и като защитник на населението: той не позволявал на правителствените чиновници да грабят и изнудват населението при събирането на данъците и определянето на десятъка. Поради това станал неприятен на пловдивските властници, които почнали да го преследват. Караходжолу тогава се обявил и против самата власт, разбивал пращаните против него отреди и най-после успял да си извоюва напълно независимо положение. Като разбрали, че силом не ще могат нищо да сторят против тоя „планински цар", пловдивските паши решили да го спечелят с добром. Те го поканили в Пловдив на среща, като му обещали пълна сигурност. Но гордият помак не им доверявал твърде, та тръгнал с 40 души добре въоръжени конници-помаци, на които и дал нужните наставления в случай на измяна. В Пловдив Караходджолу бил приет с нужната почит, убедили се уж в неговата невинност и му било отстъпено да управлява и отсам Родопите — чак до Марица, като по тоя начин под негова власт се намерила и Перущица"[1].

Двадесет и шест години по-късно Константин Гълъбов, който приема случката за вярна, я описва малко по-различно и от двамата. Той пише, че Хасан ага е бил „придружен от стотици помаци" (без да уточнява числото), че го придружавал някакъв дервиш, нарочно изпратен, че „дружината на Хасан ага се разположила" на площада пред конака и от балкона бил прочетен султански ферман. Когато Караходжолу чул мютесарифина да произнася името на падишаха, паднал на колене и оставил пушката си настрана. Същото направили и другите хора от дружината му. . .

Когато се изправили на крака отново с оръжие в ръка, Караходжолу вече бил най-властният човек в Родопите „и добил право да управлява чак до река Марица".

Като се върнал в Тъмраш, започнал да отмъщава на противниците си и един от тях „бил нарязан жив на късове, с

[1] Ив. Кепов, ц. к., стр. 13.

които жестокият караагасъ заповядал да накичат клоните на елхите. . ."[1]

По-нататък Гълъбов пише, че Хасан ага „начело на хиляди башибозуци, въоръжени от властта, се отправил за Мала Азия и потушил толкоз жестоко бунта, че после сред арабското население изкарали песни за него"[2].

Англичанинът Буршиер пише за Хасан ага така: „В началото на настоящото столетие Хасан ага от Тъмраш, с божия милост и народна воля, стана учител и владетел на помашкото царство. Владението му включваше 30 села с 20 000 население. Хасан ага управлява здраво, па може да се каже и справедливо, защото не е имало въстание против него или оплакване от страна на поданиците през дългото му 70-годишно царуване. С полезна строгост той осъждал злодейците и издавал примерни присъди против онези, които са си играли с женската чест.

В 1860 година Хасан ага умря в зряла възраст, а син му Ахмед, именуван „старикът", го наследи в главатарството."[3]

Наложително е тези разкази да минат през ситото на изследването. Читателят долавя разликата в отношението на Хр. п. Константинов, на Кепов и Гълъбов. Без да спорим с тях, трябва да приемем за валидно най-важното — че Хасан ага не се е подчинявал на пловдивските власти. Това се потвърждава и от всички по-сетнешни събития. Гористата планина, новите исторически условия, омразата на българите-мохамедани към колонизаторите управници във Филибе са съдействували твърде много за самовластие и самоуправство.

В посочените разкази обаче има неща, които не можем да отминем. Първо, не е вярно, че Хасан ага управлява 70 години, както пише Хр. п. Константинов, а след това и Буршиер. Нито до 1860 година, както пишат Дечев и Хайтов. Хасан ага е поел управлението през 1832 година и е починал през 1855 година. Това се установява от документи, за които ще стане дума после.

Второ, не може да се приеме за вярна цифрата от 600 души конници, която съобщава Хр. п. Константинов и Хайтов приема за вярна. Тя се поставя под съмнение от самия факт, че по него време в Тъмраш едва ли е имало възможност Хасан ага да събере толкова ездитни коне и конници.

[1] К. Гълъбов. Въстанието на героична Перущица, 1956, стр. 26.
[2] Пак там, стр. 27.
[3] Сп. „Мисъл", 1894, кн. 6, стр. 560.

Трето, не може да се приеме за вярно писаното от Гълъбов, че Хасан ага е потушавал бунтове в Мала Азия. Гълъбов не съобщава от какъв извор черпи този факт, но той е съвсем неправдоподобен. Хасан ага не се подчинявал на турските официални власти в собствената си кааза, та камо ли да отива да се бие за тях. Централната турска власт в Цариград е имала достатъчно сили и средства в Мала Азия, за да не търси помощта на тъмрашлиите от хиляди километри, и то от онези, които не искат да знаят за царщината. Що се отнася до това, че Хасан ага „се поклонил" на мютесарифина в конака, то се опровергава от цялата поредица неподчинения на тъмрашлиите след това.

Имането на агите

Как е управлявал имотите си, какво, от кого, кога и как е купувал, как се е разпореждал Хасан ага през цялото време на живота си, ние малко знаем, но в края на краищата в негова собственост се оказват три чифлика, няколко хиляди глави овце, няколко воденици, къщи за четиримата му сина, пасища и гори с граници „пот, дере и камек".

Маята на неговото богатство са били овцете. С колко е започнал в началото на XVIII век, не знаем. Но през четиридесетте години стадата му са броили вече хиляди глави. Проблемът за фуража е бил решен, защото овцете лятно време са пасли в планината, неограничавани от никого, а през зимата са отвеждани на паша в Беломорието. И не само Хасан ага, а мнозинството е имало по много овце. Това се вижда от самия турски списък от 1576 година, където само осем души наброяват 4700 броя, без да са никакви аги. През XIX век, според Васил Дечев, Салих ага притежавал 6000 овце[1]. Захари Стоянов пише в „Записките си", че котленци имали по 1000—2500 овце[2].

В очерка за Девин Н. Хайтов пише: „В коритото на Въча по време на Берлинския конгрес има 110 000 глави овце и към 80 000 глави едър домашен добитък — крави, мулета, коне. Хаджиреджепови в Триград имат 12 000 овце, Кабаците и Найпли притежават 7000 стотина глави едър добитък, 20

---

[1] В. Дечев. Избр. съчинения, 1968, Пл., стр. 422.
[2] Захари Стоянов. Записки по българските въстания, 1894, стр. 31.

мулета и 10 души аргати само за овце. В Девин х. Юсуф Банкатов, заедно с четиримата си братя, владее стадо от 6000 овце, 3000 кози, около 200 говеда, десетина мулета и т. н."[1]

Всяко село е имало своите „аги", а те пък своите „кюмета" (големи стада, ферми). „Тъмрашките аги (Ахмед и неговите братя) държали първенството между всички. Техните овце били наистина безбройни, техните еркичи — най-дебели. Има дори един „лаф", че еркичите на тъмрашлията Ахмедаа ходели подковани със сребърни „дюкмета" (големи сребърни монети)"[2]

Данните, които Хайтов взема от спомените на Методи Тодев от 1905 година, са явно преувеличени. Но те не са далеч от истината. Вече казахме кои условия обуславят това.

Че тъмрашлиите са имали големи стада, се вижда и от техните овчари и кехаи. Така Петър Атанасов Коилов, чийто баща е бил много години кехая на Ахмедаа преди Освобождението, казва, че Ахмед ага е имал 3000 овце[3]. Адил ага е имал около 1000—1500[4]. Сигурно не са били по-малки стадата и на братята им — Смаил и Мустафа, които са получили по равно наследство.

Живата стока е била маята на Хасан ага и синовете му за всяко стопанско начинание, за натрупване на големи богатства. Тази стока е носила цели дисаги суха пара. А около стадата са слугували и на агите, и на овцете цяла сюрия кехаи и помощник-кехаи, сагмалджии и шилетари, мандраджии и карачи. Тяхната плата най-често е била за хляба, цървулите и навущата и най-много някое шиленце на края на годината. Дъждовните дни и нощи в планината, „гурбетчилъкът" през зимата далече от род и дом удвоявали и утроявали бързо растящите богатства на агите. Законите на капиталистическото натрупване са действували в пълна сила както навсякъде другаде, така и при Хасан ага и синовете му.

Според спомените на онези, които познават отчасти личния живот на Караходжовите аги, те не са имали големи къщи. Конаците им далеч не са приличали на конаците на Салих ага. Данните на съвременниците се отнасят за периода след 1900 година. Но какви са били конаците преди 1878 година, ние нямаме никакви фотографии и описания. Захари Стоянов посещава Ахмед ага през 1885 година, но и той, макар да е

[1] Н. Хайтов. Девин, 1964, стр. 44.
[2] Пак там.
[3] Петър Коилов от с. Брезовица. Спомените у автора.
[4] Калин Шумаров от с. Ситово. Спомените у автора.

пренощувал в тези конаци, не ги описва, не ни съобщава подробности за тях. Само на едно място казва: „Като достигнахме до конаците на агата, няколко души изтопуркаха из стълбите и се впуснаха да ни хванат конете с извънредна любезност."[1]

От това и от най-общите спомени на други стари хора от съседните села се разбира, че конаците са били на „два ката". Нищо не знаем за мащабите им. Можем само да допуснем, че тъмрашлиите едва ли са стояли по-назад от Кара Ибрахим в Чепеларе, от Агушевите в Могилица и други родопски величия по онова време. Възможно е те да не са стигнали конаците на Салих ага в Смолян, защото са държали повече на чифлиците, но сигурно и конаците им не са били малки. Известно ни е, че в целия Тъмраш къщите били строени предимно от широколъшки майстори и оттук се досещаме и за архитектурата не само на конаците, но и на цялото село.

Тук му е мястото да кажем, че тъмрашлиите са имали харемлъци, т. е. забранени стаи за жените и дъщерите си, когато е идвал външен човек, но тези харемлъци съвсем не са едно и също с харемите на турските бейове и арабски шейхове. Не само агите, но и всички останали мъже в Тъмраш са имали по една жена. Многоженството у тях не е прието. Това е още едно доказателство за техния български произход. Хасан ага е имал една жена и тя е била от Чепеларе. Ахмед ага е имал една жена, от Хвойна ,също българо-мохамеданка и се е казвала Айше[2]. Смаил също е имал една жена, също българо-мохамеданка. Само Адил е поел риска да води две жени. Но скоро изпъдил едната[3]

Тъмрашките аги не са имали и много слугини. Жените им са въртели сами къщите си. Само Ахмед ага е имал една ратайкиня, която е шетала в конака му. Тази домашна прислужничка е била Катерина Добричкова от село Дедево, която стояла до 1878 година, а след идване на русите в селото се върнала в Дедево и вече не отишла при Ахмед ага[4].

Повече се знае за мъже ратаи: овчари, воденичари, коняри, пъдари и други. Така Вълчан Огнянов от село Дедево е стоял 12 години овчар у Смаил ага на Средне на чифлика. Стоян Пудев от Лилково е бил дълги години овчар у Адил ага. Атанас Коилов и Георги Божилов, наречен затова Ге-

[1] Зах. Стоянов. Съчинения, т. III, 1966, стр. 412.
[2] Калин Шумаров от с. Ситово. Спомените у автора.
[3] Атидже Даулова от с. Устина. Спомените у автора.
[4] Атанас Даскалов от с. Дедево. Спомените у автора.

орги кехая, а оттам и родът му — Георгикехайови, са били дълги години кехаи у Ахмед ага. Бащата на Георги кехая, Божил Джумеров, е бил овчар у Хасан ага. Батин от Бойково е бил мелничар у Адил ага. Ангел Андонов Аризанов от Лилково е бил шивач у Ахмед ага след Освобождението и т. н. Да не говорим за други десетки обикновени овчари, които са минали през стадата и чифлиците на агите и от които са смъквали по две и по три ризи в годината.

Богатствата на прочутите властелини без съмнение са трупани и от ангария, която под разни форми е намирала приложение чак до 1911 година. Какви размери е имала тя преди Освобождението, ние не знаем, но няма съмнение, че ангария е имало, защото не е било възможно ратаите да обработят цялата земя. Много стари хора в Лилково разказват, че след 1900 година са карали безплатно дърва на Адил ага, защото той им е разрешавал да пасат конете и да секат за себе си дърва на Модър, на Конарника и на Чатал улук.

От Атанас Николов Харизанов, роден през 1887 година, съм записал следното:

„Бях младеж, Адил каза, че ще разреши на лилковци да секат дърва на Чатал улук от неговата гора, ако дадат по четири лева на комин и по два товара дърва, но да ги докарат в Тъмраш, в дома му. Ние с дядо Лазар Ихтиманов закарахме заедно. Отидохме на двора. Дядо Лазар вика: „Излизай бе, Адилее, какво си се курдисал (нагиздил) като вълшлив черибаши". Пък Адил му вика: „Ееех, дели Лазо, още си с първата глава".

Сетне нареди да ни черпят по една ракия. Даде ни и тютюн, па рече: „Да пушите до Пангарлица, а там да угасите цигарите, че граничарите ще ви хванат за контрабандисти". Така и сторихме. Тогава Адил бе на около седемдесет години"[1].

Подобни епизоди от този период има още. Наистина горите са били един от добрите източници на тежките богатства. Те далеч не са имали тази стойност, както сега, защото освен едни мулета, нищо друго не е влизало в тези гори. Има стотици декари, в които човек не бе влизал допреди 15—20 години. Но все пак тези гори не са били без значение. От тях са свличали по реката стотици кубици дърва за огрев чак до Храбрино и Първенец. От тях са секли дървения материал за градежа на конаци, къщи и чифлици. От юруците са били

[1] Атанас Н. Аризанов от с. Лилково. Спомените у автора.

изкупени стотици декари пасища и гори на Модър и Персенк. По-късно синовете на Хасан ага продали тази гора на гъркоманина Гюмюш Гердан от село Първенец. За дялбата и продажбата са изпели и песента:

Поскараа са троица брате
за бащина ми пуста планино.
Делили са са колко делили ,
най-малконо му дял не сторили.[1]

Продажбата явно е станала след смъртта на Хасан ага и на четвъртия им брат Мустафа, т. е. след 1860 година. През двайсетте години на XX век внуците на Гюмюш Гердан са водили дело за същата гора против България.

Стотици декари гори Хасан ага е имал на Средне, Топкория, Бряновщица. Тях той завещал на своите синове. Най-ярки измерения обаче имането на Хасан ага и на синовете му получило в лицето на техните чифлици.

---

[1] Пловдивски общински вестник, 1932, бр. 125—126.

Чифлиците на тъмрашките аги

Много мастило е изписано и много легенди са изприказвани за тези чифлици, или по-право за един от тях, ала истината си остава похлупена от неизвестността, или от онази историческа инерция, която е отнела у мнозинството автори собствените им очи и уши. Първите допускат грешка, а следващите приемат наготово от първите и на свой ред задълбочават и разширяват тази грешка до степен на скалъпване на нова „истина“.

Като правило, досегашните историци пишат за един-единствен чифлик, „който се намира на „Среднек“ и където се събирали башибозуците при потушаване въстанието в Перущица. И още, че този чифлик е „собственост на Ахмед ага, който отдавна водил землищни спорове с Перущица“ и по време на въстанието си отмъщавал и за това. Излишно е да спорим с авторите на подобни писания. Изложението на фактите ще направи безпредметен този спор.

Старият Хасан ага Караходжов е построил и оставил не един, а три чифлика. Единият се намира на два часа път южно от село Тъмраш, на южната страна на връх Модър. Вторият, средният, се намира на два часа път северно от Тъмраш, на местността Средне. Третият — на три-четири часа път северно от Тъмраш, в местността Тиклата. Но Хасан ага е имал четирима сина — Ахмед, Мустафа, Смаил и Адил. Най-голям, с най-много земя е бил чифликът на Тиклата и затова е считан за два дяла. При дялбата първият се паднал на Ахмед ага, вторият, средният — на Смаил, третият, на Тиклата — на Мустафа и Адил.

Какво представляват тези чифлици?

Първият

Той е най-старият и е бил построен на една не дотам равна поляна с размери около 50—60 декара. Южната окрайнина на тази уединена в планината равнина се надвесва над скалиста пропаст, дълбока почти километър. На североизток поляната завършва с гора, а гората е изпълзяла до самия връх Модър, висок 1993 метра. На северозапад е връх Голица със своите величествени подшилени риолитови зъбери, боднали хълбоците на белите облаци. Просторът на юг е величествен и безкраен. Цялото средно и горно корито на река Въча, с всички прилежащи към него върхове, барчини и барчинки, долове и рекички, лежи пред очите. Когато човек стъпи на скалата и погледне в губещия се хоризонт, у него се създава чувството, че вижда края на света.

Самият чифлик е бил изграден върху тази поляна. Той е давал приют на забъркани и „оправени" посетители на планината, бил е обект на специални посещения от знайни и незнайни пътешественици, големци и достолепни приятели на Хасан, а след това и на Ахмед ага. Но само един от тези посетители е оставил, и то оскъдни бележки за него. През лятото на 1848 година френският професор пътешественик Викеснел, който е изучавал в подробности европейската част на Турската империя, е посетил чифлика и ето редове от неговия бележник:

„Това селско имение е разположено върху едно плато, в подножието на един хълм на височина 1718 метра. Управителят (Хасан ага — б. а.) на съседните планини живее тук със семейството си през лятото, от 15 май до 15 октомври. През останалото време резиденцията е необитаема поради снега. Стада от овце, рогат добитък и зеленчукова градина изхранват обилно стопанина и неговите хора, живеещи в този пущинак, където намерихме най-сърдечно гостоприемство.

Оттук се вижда Осиково. На 2 левги (4 километра — б. а.) на запад 20 градуса е с. Михалково — българско село, изградено край един поток на 470 м височина, Ф о т е н а (Фотен — б. а.) — българско село, изградено на голям поток. Дървен мост. . . Асъкория (Р а в н о г о р — б. а.) — българско село. . ."[1]

Така е видял Викеснел чифлика в средата на XIX век. А какво представлява той сега? За последен път посетих тези места през 1967 година. Вече всичко беше в развалини. Стро-

---

[1] В и к е н с е л, А. Пътуване по европейска Турция. Париж, 1868, т. II, стр. 187.

ен най-вероятно през 30-те години на XIX век, чифликът е бил изгорен през май 1878 година. Как точно е изглеждал тогава, ние не знаем, но и днес все още се очертават десет отделни помещения, групирани в две самостоятелни сгради. В основната, кацнала на самата урва, се откриват шест помещения с обща площ около 300 квадратни метра, или речено на модерен език — очертават се на етаж по два двустайни апартамента. Ясно, че тук е живял Хасан, а сетне и Ахмед ага. И можем да си представим как прочутите тъмрашки деребейове са сърбали изстудената ракия и са се любували на величествената синееща панорама, която може да се оприличи само на едно безкрайно родопско халище.

Две думи за мащабите на стаите. Най-южното помещение е дълго 11,50 и широко 5,20 метра. Останалите четири, които образуват заедно правоъгълник, имат различна големина. Югозападното — 5,20 на 9 метра, северозападното — 7 на 10 метра, североизточното — 5 на 9 метра, югоизточното — също 5 на 9 метра. В средата между южните и северните се очертава голям салон, широк 4 метра.

В северната част на поляната се намира друго помещение, което е служило навярно за добитък. То е дълго 33 и широко 6 метра. Зидовете му сега са запазени на височина от 30 до 70 см, широки също 70 сантиметра. На много места в окрайнините на самата поляна личат останки от зид. Това ще рече, че дворът на чифлика е включвал цялата поляна от 50—60 декара. Но владението на Ахмед ага около чифлика сигурно е включвало стотици декари ниви, ливади, гори и пасища по Чатал улук, Модър, Персенк, Ушите, Каракачанските мандри и т. н.

Градивото на чифлика отдавна е разпиляно. Дървенията е или изгорена, или разграбена, а камъните са изтъркаляни по стръмнината или са използувани за направата на една наскоро градена близка стопанска постройка. Някои от зидовете са запазени на височина до 150 см, но повечето от тях достигат метър. Те имат „широколъшка дебелина“ (70 см). Всички стени са изграждани с риолит, който е набавян от близките върхове, търкалян по стръмнината, пренасян на ръце и на тарги. „На две крачки“ от сградата се намира красива, тумбеста като купа варовита скала. Но деребеите не са я покътнали. Може би не са харесали градивото ѝ или не са искали да разваля гледката пред очите им.

На 150—200 метра югоизточно при „вълчите дупки“ се намира главата на малка река, десен приток на река Въча. Тук

под самия боботещ извор е била разположена воденица. Явно, че тази бистра водица не е била в сила да върти големи воденични камъни, но все пак е смогвала да превръща ечемика и овеса в ярма за добитъка.

Известно е, че този чифлик е граден от майстори от Гела. Но за архитектурата му нищо не знаем. Осман Газев от село Осиково през 1968 година разказваше следното:

„Лякем на чуфликен е имело гулеми и убави кощи. Тс е било гулема рабута. По-лани, след Балканската война, ага са разворнахме, та ходих та откачих една шарена врата, та я турих на мойна коща. Здрава като нова . . .“[1]

Известно е още, че и след 1878 година чифликът на Чатал улук е обитаван няколко години. През 1886 година, когато на два километра източно от него, по билото на Чатал улук, се установява държавната граница с Турция, той вече е превърнат в граничарска застава на турските войници. Относителна представа за него през това време ни дава една фотография, направена през 1930 година от фелдфебела-музикант на 21-ви полк в Смолян Атанас Керетчиев (Даракулят).[2]

Заслужава внимание още един факт — чифликът на Хасан, а после на Ахмед ага, отстои на 10 часа път от Пловдив и приблизително толкова от Перущица. Между него и Перущица се намират село Тъмраш, село Чурен, село Кехайовци, а след Освобождението и Скоболево. Това е достатъчно много, за да няма собственикът му никакви землищни спорове с Перущица. Обръщам внимание на този факт, защото даже през 1972 година Мария и Манол Манолови твърдят, че чифликът на Ахмед ага бил в съседство с Перущица.[3]

Вторият

Средният чифлик Хасан ага е построил на Средне, на 15 км северно от Тъмраш[4], което ще рече — на 20—25 км далече

[1] Осман Асанов Газев, роден в Осиково в 1885 г. Спомените у автора.

[2] Единственото копие е изложено във военния музей на поделението в Смолян. Но тук погрешно се счита за снимка на турската казарма на вр. Модър, превзета в 1912 година от 21 полк. Самата казарма се намира от северната страна на вр. Модър, на два часа път от чифлика. А снимката, сверявана от автора на местността, е снимка на останки от чифлика на Ахмед ага, превърнат по-късно в турска застава.

[3] Сп. „Исторически преглед“, 1972 г., кн. 1, стр. 98—99.

[4] Според цитираната статия на Манолови, „Среднек“ е „над Тъмраш“, макар че тази местност е 100 метра по-ниско от село Тъмраш. Явно, авторите не познават и географията на района.

от първия. Самата местност се е казвала Барчина. Впрочем жителите на Плочник, в чието землище попада и сега, казват: „Да идем на Барчина". „Средне" са я нарекли допълнително за туй, че там е изграден средният чифлик. Наблизо е местността Дойлянова вода, с остатъци от колибите на юруците, от които са закупени земите.

За разлика от околностите на Модър тук местността е заоблена, „питомна". Десетки декари земя са превърнати в хубави ниви и ливади. Дължината на това плато надхвърля два километра, а ширината — наполовина. Какво ли не ражда тази равнина: пшеница, ръж, овес, ечемик, леща, боб, грах, фий, картофи. Овощните дървета и житата тук зреят по-рано, защото ги хваща „долнякът" откъм Тракия. Ливадите са жива мъка за косачите, но когато се напоят и наторят, тревата избуява до пояс. А горите са без синори, безкрайни. Тук букът и борът се прегръщат и придават на местността своеобразна красота и свежест. С една дума, Средне е място и за орачи, и за хайдути.

Ето тук, на тези разкошни зелени ливади, окръжени от тучни пасища, старият Хасан ага построил един от своите чифлици. В историческата литература понякога се среща твърдението, че този чифлик е владян от Ахмед ага.[1] Това не е истина.

Бойковци, които десетки годиин обработват земите около някогашния чифлик, казват: „Да идем на Смаиловото", „Смаиловите ливади", „Смаиловите баири"[2] и пр. Че не друг, а Смаил е владеел този чифлик, се вижда и от един документ, издаден и заверен от пловдивския нотариус в началото на века.

След Съединението, по-точно след 1886 година, държавната граница между България и Турция разпокъсала земите на Смаил ага. Една част, в това число и чифликът, останала изцяло в България, а друга — в Турция. Това принудило Смаил ага да продаде онази част, която лежала на българска територия. Всички считали, че той ще я даде на лилковци, с които тъмрашлии са били най-добри достове. Но Смаил я продал на бойковци. Продал я не на отделни хора, а на цялото село, на общината. И то на ниска цена — повече от 900 декара за 4656 лева.

---

[1] Сп. „Исторически преглед", 1972 г., кн. I, стр. 98.
[2] Иван Христов Рангелов от с. Бойково, спомените у автора.

Освен Смаил ага на Средне са имали имоти и други тъмрашлии. Един от тях е бил Мечкаря. След 1885 година и той продал на лилковци ниви и ливади, гори и планини с граници „пот, дере, камек". Смаил и Мечкаря си преброили парите и накривили шапките, а след тях бойковци и лилковци се хванали гуша за гуша — кой до къде и колко владее. В пловдивските съдилища се точили дело след дело, Христо (Хитьо) Канин и Димитър Фиданов потропали чак в Цариград, за да изкарат крепостни актове[1]. А през това време на Средне се местили синури, размятали се дряновици, трошили се ребра и косила, дерели се палта и долами, хвърчали гугли и каскети. Кръв се леела, кокали се трошили за гори и келемета. И тия свади се проточили с години и десетилетия, като се почне от края на XIX век, та се свърши, кажи-речи, на 9 септември 1944 година.

През 1908 година било насрочено ново дело и заради случая бойковци решили да потърсят Смаил ага, преселен вече в Смолян. Той дошъл на границата в Чуренска река и пред свидетелството на двама граничари подписал въпросния документ, в който между другото четем:

„Долуподписаний Смаил аа х.Хасанов от село Тъмраш (Турция) с настоящото си упълномощавам господин Филип Николов от село Бойково, Пловдивска околия, да вземе крепостни актове върху името ми и след това да даде такрил вместо мене на общината на село Бойково, Пловдивска околия и окръг, пред господина нотариуса при Пловдивския окръжен съд и я снабди с крепостни актове за продадените ѝ от мене на 19 януари 1899 година долуозначените недвижими имоти за четири хиляди шестстотин петдесет и шест (4656) лева, която сума си получих напълно, затова давам право (пълно право) на пълномощника на Филип Николов да подписва всички книжа по издаването на такрил и подава заявления за протоколни постановления от надлежната община, държавен бирник, земледелческа банка и др. нужни книжа за същите имоти и всичко извършено ще го считам, че аз съм го сам извършил (направил) до издаването на крепостни актове на бойковци за следующите недвижими имоти, находящи се в землището на село Брезовица, Ситовска община, Пловдивска околия, а именно:

1. Една развалена плевня със стаи, ниви и гора в местността Топкория, с пространство 32 декара между съседи: Сувад,

---

[1] Димитър Вангелов Ихтиманов от с. Брезовица, спомените у автора.

Али Бекир, Хюсеин и Саръосманови, Абди, Мехмед, Исеин, Мехмед, Саид, Ц е р к в а и път, оценен за 998 лева.

2. Един развален чифлик с ниви, ливади, гора и келеме с пространство 490 декара на местността Средне, между съседи: Сухо дере, Ахмед Узунов, гьол, фурна, голям Девиш, Дойлянов камек, Атанас Славин, Османови синове, Атанас Марин, Георги Тодорин, Ибраим Ахмедов, Калафир Калинов, Петър Гегов и път през средата, оценени за 2100 лева.

3. . .

9. Една нива и ливада с пространство 24 декара в местността Средне, между съседи: Сюлеман, Осман Кехайов, Атанас Льонтов и път, оценена за 97 лева.

За всичко гореизложено в настоящото пълномощно удостоверявам със саморъчния си подпис. . ."[1]

От документа е видно, че Смаил ага е мерил мегдан с най-богатите люде не само в Тъмраш, но може би и в цялата нахия. Прибавете към посочените в документа 900 декара, най-малко още 1000, които не се водят в никакви документи, но които Смаил ага е владял на общо основание. Вземете например имота на Топкория. По регистрите се водят 32 декара, а според очертаните граници там има не по-малко от 300 декара. Сложете към продадените в българска територия още няколкостотин декара, останали в землището на Тъмраш, т. е. в Турция, добавете чифлика с десетките крави, телета, волове, мулета и коне, притурете и няколко хиляди овце и кози с две-три дузини кучета, 5—6 мандри с десетки борилки, чурилки, казани, цадаци и всякакъв друг мандаржийски инвентар и пред вас ще се изправи един внушителен за родопските мащаби феодал, вкопчил за юздите и Бойково, и Плочник и Брезовица. Кой ще коси ливадите, кой ще оре и жъне нивите, кой ще пасе овцете, ще прави мандри и егреци? Смаил ага? Едва ли! На него му стига да обикаля с коня овчари и ратаи, да върти аговските работи и броеници, да посреща и изпраща гости и достове, да купува и продава, а за работа — сиромаси мнооого.

---

[1] Препис от оригинала, заверен и подписан от пловдивския нотариус през 1908 година, се намира у автора, предаден му от Ангел Личков. Документът бе публикуван в сп. „Родопи", 1969 г., кн. 10 и затова твърдението на Манолови, че чифликът на Средне е владян от Ахмед ага е странно.

И все пак, когато си представяме богатството на Смаил ага, трябва да знаем, че той не може да се мери с чифликчиите в полето, защото тук става дума за планинска земя, голяма част от която са гори, келемета и пущинаци.

Какво представлява чифликът сега? Помня развалините от дете. Но за точните мащаби бих могъл да кажа съвсем малко конкретни неща, защото през 1969 година на старото място, почти върху неговите темели, беше изграден овчарникът на обединеното стопанство „Родопи".

Чифликът на Бряновщица

Третият чифлик, построен от Хасан ага, е бил в местността Тикла. Може да се каже още на Лещенско, на Бряновщица, на Сурица и все ще бъде вярно. Ако приемем, че Тъмраш някога е бил в местността „Враца", то този чифлик лежи изцяло в землището му. Той отстои на 10—12 километра от Перущица и най-вероятно него имат предвид онези, които пишат, че оттук са тръгнали „ордите на Ахмед ага". Любопитна е неговата история, тя развързва много спорни възли.

Иди, че гадай какво е представлявал някога чифликът с неговите грамадни, речи го, крепостни стени и мазгали, с бейските одаи и харемлъци, с обширните дворове, натъпкани с хиляди глави овце и кози, с неговите наблюдателници и въоръжени пазванти, с лая на цяла сюрия вълкодави, огиздени с тежки, едрошипи гюслюци. Добре че Захари Стоянов е оставил няколко щрихи, които дават макар и бледа представа за това рядко по своите мащаби имение.

„Още повече развалините на Аговия чифлик и по-добре неговите летни палати могат да се видят не само от Пловдивските тепета, но и от Джумаята"[1] — пише той.

И по-надолу: „То не е току-така прост чифлик, каквито ние знаем — то е палат, летен дворец, крепост, той ни напомня с първо виждане още дворците на феодалните владетели, които не сме виждали с очи, но сме прочитали поне. Где са чифлиците на нашите чорбаджии и чиновници? Всички, вместо събрани, те не могат направи едната само стена на аговия дворец. Макар и изгорен тоя дворец, по неговите зъбести стени, белите му комини, които още стърчат над развалините, високите стени, напъстрени с множество мазгали, двете чеш-

[1] **Зах. Стоянов.** Съчинения, т. III, 1966, Сф., стр. 407.

ми, които още текат в двора му със същата бързина, ясно и определено свидетелствуват, че тук е царувало робство, че притежателят е бил силен.

А какво местоположение! Какъв изглед! Какъв връх! На десетина крачки пред лицето на двореца захваща буков лес. . .

Вижда се Пловдив, Стара планина, Средна гора, Рила, Пазарджик (авторът малко се е поувлякъл — Пазарджик не се вижда — б. а.). Аз вярвам, че ако някой кабадай княз, да речем например нашият Александър Батенберг, който душа дава за хубавото и разкошното (намекът е повече от ясен), с първо виждане още щеше да слезе от коня си и да начете на пътя няколко хиляди пари за тоя чифлик. Наши паши са близо до това място, но не дават и пукната пара за такива работи. Гледай им сурата, па им мисли за млякото"[1].

Увлечен в хвалби на Ахмед ага, авторът дори е преувеличил, като казва, че „такива (чифлици) има той още четири по разните върхове на Родопите, но най-много е обичал тоя, който описахме". Считам за излишно да доказваме отново, че Ахмед ага не е имал четири чифлика, и не защото в целия Тъмраш не е имало четири чифлика, но както се видя, негов е само чифликът на вр. Модър.

Историята на този чифлик е дълга и широка, но и множко засукана, та е подвела не един автор, но така или иначе, се налага да спрем накратко при нея, защото именно тази история разплита много заплетени нишки.

Дали Хасан ага е имал тук наследствено място, завещано от баща и деди, не се знае, но вече се установява, че той е купил тук земя и върху тази земя построява своя трети, последен и най-голям чифлик. Както казахме, той е имал четирима сина, а дотогава е притежавал два чифлика, затова този градил по-голям, за двамина.

Чифликът е издигнат в границите на 1846—1855 година[2]. Това се вижда от спомените на редица стари жители от съседните села и което е по-важно — от някои неопровержими документи. Атанас Даскалов от село Дедево през 1961 година, когато бе на 94 години, разказваше, че неговата майка — Гана, жена на даскал Димо, е участвувала в градежа. Направените изчисления водят до времето около Кримската война. Между другите подробности той разказваше и това, че част

---

[1] Зах. Стоянов. Съчинения, т. III, 1966, Соф., стр. 410—411.

[2] Сава Вълков Кацаров от с. Чуреново, Смолянско, чийто род е преселен от Широка лъка, твърди, че чифликът е граден от широколъшки майстори. Спомените у автора.

от камъните са „носени от реката на самар и на гръб“[1]. Същото се потвърждава от много други хора, между които и Рангел Симонов Марчев от село Бойково, който казва: „Чифликът е граден с камъни от реката с мулета и на гръб. Един бейски ратай на майтап викал: „Аго, трудно вървят тия пусти камене нагоре, но лесно се търкалят надолу. Дали ще съм жив да ги видя как ще се търкалят... Мъжете и жените са работили поотделно. Много им е било драго да ходят на чифлика, защото свирили гайди и играли хоро. Гайдаджия е бил Паракоза от горните села[2] (предполага се, че е от Осиково).“

За да си представим по-добре какво значи това „носили камъни от реката“, трябва да знаем, че чифликът е на един хребет, че реката е на един километър надолу, че наклонът не е по-малък от 60°. Да не приказваме за това, че стръмнината е обърната на юг, точно срещу слънцето. Вярно, изнасянето е ставало по криволичещи пътеки или на „синджир“, от ръка в ръка. Но с това теглото не става по-малко.

Не е трудно да се досетим, че Хасан ага, освен купената земя, е използувал и своето обществено положение, сила и власт, за да присвои около закупеното още толкова, ако не и повече. Но като разширил своя имот, старият рупчоски управител се сблъскал с жителите на село Брестовица, чието землище и по това време се простира до чифлика. И започва една борба, една война, която се води с позволени и непозволени средства; започва едно надхитряване, едно гърмене на авзалии и тюфеци, едно трошене на кокали. И едно съдебно дело, което продължава, речи го, повече от 70 години. Много наши историци, когато говорят, че Тъмраш и Перущица са имали стари вражди за мери и пасища, изхождат главно от това историческо дело между Тъмраш и Брестовица.

Какво е било преди това, какви дела са водени, как са се сражавали тъмрашлии и брестовичани, не ни е известно, но в 1861 година пловдивският съд е принуден да отиде на самото място, а след това и да издаде следното:

„Решение[3]
от II мухарем 1278 (1861) година

Съгласно височайшия ферман с дата началото на месец Джемал-евел-миналата година, адресиран до бившия Плов-

---

[1] Атанас Даскалов от с. Дедево, роден 1867 г. Спомените от 1961 г.
[2] Рангел С. Марчев от с. Бойково, роден 1879 г. Спомените у автора.
[3] Преводът е направен от съдебните власти в началото на века и е възможно да са допуснати и неточности.

дивски Управител — негово превъзходителство — АБДУЛ АЗИС ПАША до мен молителствувателя и до други, с които се заповядваше да се разгледа долуспоменатия спор на самото място, аз, молителствувателят заедно с настоящия Пловдивски Мютесарифин негово превъзходителство М. Ефенди и членовете на Пловдивския Съд честития Хаджи Исмаил Бей и уважаемия Махмуд Бей отидохме в долуспоменатото спорно място и като съставихме там шерийския съвет представиха се в този съвет, като тъжители: Костадин Ташев, Т. Атанасов, Дамян Митов — терзия, Иван Георгиев — арабаджия, Дамян Пенчев, Йовчо Георгиев, Киро Иванов, Атанас Тодоров, Игнат Танев, Митю Добричков, Г. Тодоров, Митю Гълъбов, Р. Иванов, Г. Цветков, Коста Рангелов, Добричко Ристов, Дим. Петров, Тома Славов, Никола Добричков, Захари Дамянов, Никола Георгиев, Тодор Величков, Трифон Трендафилов, Трифон Манолов, К. Цветков, Георги Иванов, Коста Колев, Рангел Иванов, Хаджи Тодор Кочев и Трендафил Тодоров — всички жители от с. Брестовица, Овчехълмска община на град Пловдив, които в присъствието на заместника на стопанина на правителствените земи горепоменатия мютесарифин — и на чиновника на тапийските документи в гр. Пловдив — Есад Ефенди се тъжиха против присъствуващите в същия съвет братя по баща — *Кара Ходжуоглу хаджи Мустафа и Мехмед Адил Хасанови* жители на с. Тъмраш, същата община, на които завладяването на долуописаната спорна земя се доказа по шерийски начин чрез свидетелите: Джиноглу Сюлейман Ахмедов и Салихоглу Осман Сюлейманов от с. Чурен, както следва:

Че планината от правителствените земи, вътре в която понастоящем е съставен шерийският съвет, състояща се от: около 200 іврата пространство *ниви,* 10 іврата място *ливади* и 290 іврата *пасбища* — а всичко 500 іврата[1] с граници: откъм изток „Хумен", откъм юг — реката „Тъмраш", откъм запад — мястото, тъй наречено „Дуварлъ-тарлъ", и откъм север — *„Кара тепе",* беше наше задружно и равно притежание по наследство от бащите ни и дедите ни, като плащахме десятък на произведенията си на стопанина на земите. Обаче осем години преди от тази година (1861—8) покойният ХАДЖИ АСАН — бащата на казаните *ХАДЖИ МУСТА-*

[1] Един іврат е равен на 930 кв. метра, т. е. по-малко от декар.

ФА и МЕХМЕД АДИЛ преди две години от смъртта си приживе насилствено и произволно е завладял ограничената горе планина, а след смъртта му неговите двама синове — казаните Хаджи Мустафа и Мехмед Адил също я завладяват и притежават от шест години насам. Като заявихме това, желаем да се заповяда на казаните Х. Мустафа и М. Адил, за да се оттеглят от ограничената горе планина и да ни я предадат.

Казаните Хаджи Мустафа и Мехмед Адил в отговор заявиха, че претендираната планина, в която е съставен сега шерийският съвет, се намира в пределите на с. Тъмраш и е от правителствена земя, *която се намираше под притежанието с тапийски документи на известни лица от жителите на селото ни.*

Покойният ни баща *Хаджи Хасан приживе,* като се е намирал в пълното си умствено и здраво положение преди 15 години купил казаната планина от притежателите и с позволението на стопанина на имотите и е притежавал 9 години до смъртта си онези места, които са ниви и ливади, като плащал десятък от произведенията им на чиновника безпрекъснато, а мястото за пасбище безплатно. Също и ние след неговата смърт до днес пред казаните тъжители притежаваме и завладяваме без спор казаната планина 6 години, а всичко 15 години.

Вследствие отблъскването претенциите на казаните жители, преди всичко се взеха под внимание книжата, които се намериха в ръцете на двете страни за спорната планина и като се констатира, че те са незаслужаващи доказателства документи, поиска се от тъжителите да представят доказателства, съответствуващи на изложените им по-горе претенции, обаче всеки един от тях показа немощието си да представи подобни.

След туй казаните Хаджи Мустафа и Мехмед Адил чрез показанията на свидетелите Джионглу Сюлейман Ахмедов, Салихоглу Осман Сюлейманов, Саид Мехмедов, Мехмед Мустафов (изброяват се десет имена) . . . и Атанас — зет на попа от с. Перущица, които свидетели нямат никакво ползване от спорната планина — доказаха своите претенции присъствено по шерийски всеизвестен начин и след проверяване честността на свидетелите, като се уведомихме, че са честни и правдиви, то на основание туй: *Отхвърля* се тъжбата на казаните тъжители: Костадин Ташев, Тодор Дамянов, Иван

Георгиев, Другия Дамян... против казаните Хаджи Мустафа и Мехмед Адил, като незаконна.

След туй съобщи се както на горепоменатия чиновник — Есад Ефенди, така и на казаните Мехмед Адил и Хаджи Мустафа щото съгласно закона за земите трябва да се снабдят с документи, като заплатят надлежното мито за владало за нивите и ливадите, а за пасбищата да се определи муката (един вид данък).

Казаните Х. Мустафа и Мехмед Адил, като обещаха, че ще извършат това, издаде се настоящето решение (илям) днес на II мухарем 1278 (1861) година".

Погледнат от различни аспекти, този документ позволява да се направят най-разнострании и конкретни изводи, тълкувания, доказателства. В случая ще обърнем внимание на следното. Повече от ясно е, че се води спор между брестовичани и тъмрашлии, а не между перущенци и тъмрашлии, както често се греши. От имената на собствениците е видно, че Ахмед ага няма нищо общо нито с чифлика, нито в спора, както се пише често в литературата[1].

Мястото на чифлика е купено от Хасан ага през 1846 година. Хасан ага е умрял 9 години след тази дата и 6 години преди делото, или точно в 1855 година. Това значи, че не е управлявал до 1860 година, както се съобщава в литературата до сега[2].

Трябва да обърнем особено внимание на оня интересен за нас момент, дето е казано, че „претендираната планина се нахожда в пределите на село „Тъмраш", че е от „правителствени земи", че се намирала под „притежанието с тапийски документ на известни лица" от Тъмраш. Не навеждат ли тези редове отново на мисълта, че селото наистина се е намирало тук, на няколко километра в местността „Враца", и че е прогонено от неизвестен „карашмалък", както са твърдели самите тъмрашлии? Не са ли тези „известни лица" поколение от жителите на някогашния непомюсюлманчен Тъмраш?

Макар от документа да се вижда, че Хасан ага е плащал данък като всеки друг владелец на земи, той сигурно е укривал поне половината. Тази мисъл се налага още и от факта, че както брестовичани, така и неговите наследници не са представили никакви документи, които да определят някакви гра-

---

[1] К. Гълъбов. Ц. к., стр. 29.

[2] Хр. п. Константинов. Сп. „Период. спис.", бр. 60, 1899, стр. 893; Н. Хайтов. Миналото на Яврово, С., 1958, стр. 32.

ници на имота. Те са спечелили делото със свидетели, а свидетели по това време над път и под път, стига да има с какво да се облажат и напоят.

Видно е, че и през 1861 година Овчехълмската община е обхващала не само селата северно от Марица, а и южно от реката, че Брестовица и Перущица са влизали в нейните предели. И ако някога са управлявани от тъмрашлии, както се споменава от някои автори[1], то е било краткотрайно.

Сега, след повече от сто години, думата *„отхвърля"* не означава нищо повече от една празна юридическа фраза. Но тогава е звъняла като камбана на погребение. Същия ден, когато пловдивските „многоуважавани", „честити", „превъзходителства", „представители на владетеля на земите" и още разни „долу" и „гореподписани" пловдивски величия отивали към Бряновщица, в Дермендере вече ги чакали „150 души сиромаси" брестовичани. Край дермендерската река една дузина въртят на ръжени няколко тлъсти шилета, друга дузина заледява мастиката, трета точи брестовишко вино, отлежало „от римско време". Съдът трябва да разбере, че за Брестовица тия 500 уврата означават овце и кози, сирене и масло, месо и мляко — означават живот за едно село.

Но съдът не разбрал. И можем да си представим какво са давали наследниците на Хасан ага, за да спечелят не делото, а тази думичка: *„отхвърля"*.

Огорчението на брестовичани и техните поддръжници е било толкова голямо, че Константин Муравенов на 12 юли писал на Найден Геров: „. . . до 150 души сиромаси чакаха в Дермендере по ханищата, да видят решението, но на пусто, че нищо не стана, имаха грях няколко агнета да се похарчат и няколко оки ракия да се изпият и друго нищо"[2].

Дали разните величия от „почтения съд" са отлепили по някоя и друга плешка — не се знае, но на следващия ден отдъхнали при Исмаил бей в Марково, дето довършили останалото от срещата на марковския големец с чуждестранните консули в Пловдив от предния ден. Времена!

Съдът си е съд, решението — решение, но краят е още далече. Кавгите продължават. Продължават и взаимните преследвания. И везните натежават ту на едната, ту на другата страна, главно в зависимост от това, към кого са разположени повечко големците във Филибе (Пловдив). Хасан ага е си-

---

[1] Ив. Кепов. Ц. к., стр. 13; К. Гълъбов. Ц. к., стр. 26.
[2] Документи за българска история, т. III, стр. 55—56.

лен, синовете му и особено Ахмед ага, са още по-силни, но и те си имат премного вражди с пловдивските турски управници, за да не могат винаги да печелят битката.

Как се развивали споровете през близките няколко години, ние не знаем, но явно, че брестовичани не са кандисали и обжалвали решението на съда от 1861 година и в 1873 година делото отново излиза и се гледа пак на самото място. Сега съдът е разположен благосклонно към брестовичани и присъжда мерата от 500 уврата да се отнеме от наследниците на Хасан ага и синовете им.

Ето и самия документ:

Министерство на
Вътрешните работи и
Вероизповеданията

Препис от турски

РЕШЕНИЕТО
(на турския съд от 1873 и 1874 г.)

Гербова книга за решения от 15,001 до 20,000 гроша с цена 10 гроша.

Подписаният молетелствувател имам чест да изложа следното:

В изпълнение на предписанието на височайшия ферман с дата 8 реби-юлий-евел настоящата година, украсен с императорската турга и отправен от Пловдивския Окръжен управител — Фексим паша, до покорния молителствувател, до градския мюфтия и до други лица трябваше да се направи оглед на самото място и да се тури край на долуизложения спор, вследствие на което аз — представителят на земите, горепоменатият управител — Фексим паша, градският мюфтия — Исмаил Махзули ефенди, Българският Митрополит — Панайот ефенди, членът от административния съвет — Тодорак, членът от гражданското отделение — Хаджадур Ага, Риза ефенди — вакъфски писар и законен пълномощник на вакъфския каймакам мютевлия на долупоменатия вакуф — Ахмед сабит ефенди — чиновник от императорската дефтер-хана — Хаджи Рашид ефенди и други лица, имената на които са записани в дневника, отидохме в спорните места, за които става дума по-долу и там се откри шерейско заседание, в което се явиха жителите от с. Дереджик — Овчехълмска околия, Пловдивско, което село е от вакуфите на покойната *шах* Султана и на покойния й мъж *Зал Махмуд Паша,* вакуфите, на

които се управляват от императорското вакуфско Министерство, а именно: свещеник Павел Поп Тодоров Рангелов, Рангел Иванов, Георги Петков, Трифон Трендафилов, Георги Митов, Митю Матов, Мичо Иванов, Гане Танев, Кольо Добричков, Тодор Георгиев, Тодор Митов, Митю Цветков, Тодор Велев, Лигор Димитров, Ташо Колев и Георги Тасев, всички по народност българи, турски поданици, които предявиха следния *иск срещу присъствуващите в същото заседание: Хасан Ефенди и Мурад Ага х.Мустафови х.Караходжиеви, жители от с. Тъмраш, Рупчоска околия, Пловдивско*, които според както се е доказало и установило чрез свидетели съдружно са присвоили долуозначените земи, а именно: „тази планина, в която заседава шерийският съвет от около 5000 еврата, известна под името *„Лешница топрак"* находяща се на разстояние седем часа от селото на Дереджик и пет часа и половина от с. Тъмраш с граници: от изток — Хуменски дол, от юг — Тъмрашки дол, от запад — Диварлийска нива и от север — Кара-тепе (Черни връх) открай време е специално пасбище и балталък на селяните ни, които безспорно са ги владели и притежавали, като са се ползували от дървата и като са пущали добитъка си да пасе и пие вода, тъй щото не би трябвало да има в това място никаква чужда намеса, обаче покойният — *Хаджи Асан ага Караходжиев,* жител от с. Тъмраш и дядо на поменатите *Хасан Ефенди и Мурад ага;* още преживе, когато е бил — *Кър Ягаса* на речената околия, т. е. преди 20 г. от датата на настоящето, е издействувал да му се издаде една тапия за тази местност с гореозначените граници, в която тапия тези земи са изложени като *мирийски, след което* той е построил вътре един чифлик, разработил малко земи и ги превърнал в ниви и пуснал добитъка си в останалите места. След смъртта си той е оставил синовете си: *хаджи Мустафа и Мехмед-Адил* от които хаджи Мустафа приживе като помислил, че тези земи преминават на него по наследство, турил ръка на тях, разработил още някои места и ги превърнал в ниви и ливади, а пък след неговата смърт поменатите: Хасан Ефенди и Мурад Ага разработили и други места и по тоя начин превърнали в ниви повече от 200 еврата, а останалите 4800 еврата приспособили за бранище, пущат добитъка си да пасе вътре, ползуват се от сеното и водата му и като казват, че тъй било още от старо време, не позволяват на жителите на селото ни да се ползуват, както е било открай време. Вследствие на гореизложеното *молим* шерийския съвет да разпита по този въпрос поменатите Хасан

Ефенди и Мурад Ага и да им заповяда да се откажат от означеното място от 5000 уврата, като го предадат на нас, за да ни служи за мера, както е било открай време"

Ответниците в отговора си доброволно признаха и изповядаха, че съдружно са турили ръка на реченото място от 5000 уврата, но възразиха както следва:

„Ние носим при себе си едно решение с дата 11 мухарем 1278 г. 1861 г., издадено и подпечатано от тогавашния Пловдивски шерийски найпин — Мустафа Назиф Ефенди, според което той е свикал тогава на самото място шерийския съвет, пред който записаните в това шерийско решение от казаното село — Дереджик: Константин Ташев, Тодор Атанасов, шивача Дамян Митов, коларя Иван Георгиев, Дамян Нейчев, Павльо Георгиев, Киро Иванов, Атанас Тодоров, Игнат Ташев, М. Добричков, Г. Тодоров, Д. Гълъбов, Р. Иванов, Г. Цветков, К. Рангелов, Добричко Христов, П. Димитров, Томо Славов, Никола Добричков, Захари Дамянов, Никола Георгиев, Т. Величков, Трифон Трендафилов, Трифон Манолов, Костадин Цветков, Г. Иванов, К. Колев, Рангел Иванов, Хаджи Тодор Кочев и Трендафил Тодоров, заявил, че това място е останало съдружно и по равно по наследство от деди и бащи и се намирало под тяхно владение и че *Хаджи Хасан Ага* го присвоил произволно. Този иск е бил предявен, когато е бил жив покойният ни баща — *х. Мустафа Ага,* който от своя страна отговорил, че *означеното място било на известни лица от с. Тъмриш, които имали тапия и че покойният му баща и наш дядо — Хаджи Асан Ага го е купил от тях,* които му ги продали след разрешение от представителя на земите и като казали, че продават 500 уврата с означените граници. След смъртта на *Хаджи Асан Ага* това място преминало по наследство на речения му син и наш баща — *Хаджи Мустафа ага* и на другия му син — *Мехмед Адил Ага,* които цели 15 години са го владяли".

Предвид на гореизложеното тогавашният *найпин* предложил да докажат твърдението си жителите на с. *Дереджик* чрез свидетели и им дал срок за това, след изтичането на който те не могли да представят такива, когато баща ни *Хаджи Мустафа Ага* доказал правото си чрез показанията на няколко души, вследствие на което искът на селяните от с. Дереджик тогава е бил отхвърлен като неоснователен. Понеже и Мехмед Адил Ага е продал на баща ни дяла си от реченото място, то ние го владеем на законно основание по наследство от баща ни.

След като казаха това, те представиха предметно шерий-

ско решение, което е съгласно с твърденията им, и тапийски актове от разни времена. След този отказ на ответниците *съдът намери,* че доказателствата на ищците са за предпочитане и им предложи да представят свидетели в полза на своя иск.

Като свидетели се явиха неимеющите никаква полза от означеното място: Ахмед Мехмедов и Салих Хаджи Мустафов, жители от с. Каратаир, Овчехълмска околия, и Палас, Рупчоска околия, които показаха границите на това място и доказаха по шерийски ред и в присъствието на страните твърдението на ищците.

След това имаминът и жителите от тези две села — Мустафа Хюсеинов, Мустафа Мехмедов, Салих Абдиев, Мехмед Османов и Али Мехмедов удостовериха тайно и явно, че казаните свидетели са справедливи и приемливи.

На основание на това съдът *постанови* решение и *заповяда* на всекиго от ответниците: Хасан Ефенди и Мурад Ага да се откажат от означеното място от пет хилядиуврата и да го предадат на поменатите заявители — жители от с. Дереджик, за да им бъде пасбище, добитъкът им да пасе и се пои, а те да се ползуват от него, като секат и дърва, както е било от старо време.

Издадено на 11 шабан 1290 (1873) г.

Следват:

печат от Мустафа Рюшидже
№ 560 — Взето за разноски 3000 гроша
8 септември 1873 г.

печат: на Пловдивския Окръжен Съд
Това решение е съгласно установения ред
17 шабан 1290 г.
Одрински Градски Найбин:
печат: Е. Сей Мехмед Тефик

Следва и заверката на Девтерханата от 10 джемал — юлий: евел 1291 (1874) г.[1]

И тук много факти от решението през 1861 година се по-

---

[1] Оригиналът на арабица се намира у автора, предаден му от адвоката по делото в 1931 година — Георги Люленин. Най-вероятно става дума за 500, а не за 5000 уврата, както е писано във втория документ, тъй като очертаните граници на местността не включват повече от 5—600 декара. Грешката може би е допусната в самия препис от истинското оригинално решение, който е направен от брестовичани след Освобождението.

втарят. Но и времето си е казало думата. Сега в съда се явяват други ищци и ответници — следващото поколение. Адил ага е продал може би част от имота си на своите племенници и в делото участвуват само наследниците на Мустафа. Както се вижда, тук вече се сочат 5000 уврата земя, при повторени граници от 1861. Отново се вижда, че Овчехълмската околия се простира на юг от Марица и включва Карабаир и Брестовица. Съдът отново взема решение, но и това не е достатъчно.

Годините минават, а борбата не спира. Не може и да се предполага, че внуците на Хасан ага и племенниците на управляващия и всевластен в Рупчос Ахмед ага ще бъдат по-малко упорити и ще се откажат от мястото.

Как се води борбата в съда, със законни средства — ние не знаем, но до нас достига една дописка, публикувана в печата през 1874 година, от която разбираме, че обстановката нараства, взаимоотношенията се изопват, намесват се вече и други тъмрашани и започва да се лее кръв, падат хора. В тази дописка четем:

„Брестовица — 10 юли. Ако погледне човек на тукашните сърцераздирателни явления ,несъмнено би казал, че тук е друг владетел, с други особени закони и наредби, нагодени с цел за в полза на едни, а за вреда на други. Казваме го това не ние, а самите ощетителни за населението случки, които искат да кажат до нейде, че е настало време „правото на по-силния". Подобно нещо през миналата и настоящата година се е случвало и случва с жителите на нашето село. Хората са се сбъркали вече и не знаят как да се отнесат със злодеянията на комшиите ни помаци-турци, а най-вече за това, защо правосъдието държи своя си поглед върху тази работа на страната на злодеятелите ни. За уверение в това нека приведем станалото и пресъденото. В прадядови времена един от богатите помаци от с. Тъмраш направил си чифлик на предела на нашата и тяхна гора. Време било тогава благоприятно, та почнал в тъмнината, без да го усетят, да изплете кошницата си. А то какво било, че той от година на година присвоявал по нещо от нашето място. След смъртта му остана всичко в наследство на сина му. Той за да го направи напълно свое притежание, сполучва да си набави лъжливи тапии, уж оставени от баща му, и се показва най-после истински господар на чужд имот. Уплашени нашите от това, защото виждат, че един от изворите на поминъка им се отнема, представят се пред правителството, като залагат и мило и драго, за да им се даде принадлежното им право. Цели две години, в дъждове и пе-

кове, в калове и прахове, определените от селото хора за тази работа са били готови да се явяват пред правителството. Сполучиха най-после да им се даде мястото. Наше ще е уж казаха, но с него само очи ни замазаха. И приходите от мястото той ги приема. Ако отиде стоката на селото да пасе там, ще видиш вечерта да дойде човек или с пробита глава, или с пречупени нозе. Като се каза, че гората ни наистина остая пак връз село, нашите тогава отидоха да си приберат сеното. Но научен помака за деня, в който щяха да отидат, приготвил от едноселците си нещо до 40 души въоръжени хора, за да избият нашенци. Мнозина от отишлите за сеното си дойдоха вечерта, кой с ръка ранена, кой с нога пречупена, а най-много двама си изтеглиха тоя ден, те насмалко щяха да се поминат. Какво направи тук правосъдието? — Нищо. Но не били честити нашите да си останат само с това. Техните глави, гърди и гърбове имали злочестието да изпитат и още по-голям удар. И наистина в един зимен ден, кога бе паднал най-големия сняг, нашите колко били по гората за дърва, страшно ги подгонвали цял ден. Едни от тях се избавили, като се заровили в големия сняг, а други с бягане, а които били уловени, извели ги на чифлика и там като удрят на некому по един чист тимар, изпращат ги да си дойдат. На едни от битите им зели обущата и боси горките едва си дошли до селото. И тоз път правителството не показа никаква справедливост, само тая добрина ни стори, че прати двама человеци свои да пазят мир и тишина. Помака, като видя, че не може да следва тоя скроен начин за достигане плана си, търсеше сгоден случай да докара до голяма крайност нашенци. И такъв случай му се представи. Тези дни в топрака на съседното ни село Дермендере и Коматево един от жителите на Тъмраш (турчин), като крал жито от снопите на казаното село през нощта, усетен бил от вардачите ли, от други ли, убил се там. Като са научават за това селяните му и горeказания помак те подир 5—6 дена напъждат коня му в нашия кър, с цел за да обвинят нас за убиването на казания. Нашите вардачи, като намират коня, довеждат го в селото ни, и като се ненамерил господаря на коня, чорбаджиите ни го пращат на правителството. И след него се праща коня на правителството (което е било 7—8 дена след убиването на крадеца), тогава тъмрашлиите пращат сина на убития да извести на правителството, че е убит баща му. Тук, като намира коня, той обвинява нашите вардачи за убийците и на другия ден без да се изпита работата, затварят ги и двамата. Подир два дена обвиняват още едного от нашенците и ако и да е бил болен

много, трябвало да иде да посети тъмницата неправедно. Та кога наши хора нещо до 40 души бидоха ранени от помаците, тогава тям нищо не стори правосъдието, а сега за един убит крадец и то от други хора, ние дадохме трима 30-годишни момци да лежат неправедно в затвора. Знаят мнозина кой е убил крадеца, но не се иска това да се узнае, а да се затворят нашите хора. Молим правосъдието дано да вникне с по-голямо внимание и безпристрастие на тая работа."[1]

Както се вижда от самата дописка, работата става дебела. Авторът изхожда от средите на Брестовица и макар да не визира никакви хора, насочва удара не против наследниците на Хасан ага въобще, а против един. И макар да не е казано никъде, не е трудно да се досетим, че този „един" не е някой друг, а именно Мехмед (Адил) ага. Този „един от богатите помаци", който си направил чифлик „в прадядови времена", не е никой друг, а старият Хасан ага Караходжолу. Дали авторът не е запознат или съзнателно насочва стрелите си към един противник, не се разбира, но пише, че „След смъртта му (на Хасан ага) остава всичко в наследство на сина му". Приведените вече документи доказват, че Хасан ага има не един, а четирима сина, че чифликът на Лещенско е наследен от двама от тях, че те от своя страна ги препредават вече на внуците на Хасан ага и т. н.

Повече от истина е, че Караходжови са заграбили брестовишка общинска мера. И това хич не бива да ни учудва. Та кой феодал и чифликчия е забогатял по друг начин? В самата дописка се разказва, че в спора постепенно се намесват и други тъмрашани. Някой може да помисли, че тази разпра има религиозен характер, че се бият мохамедани и християни, но това не е истина. В дъното лежат междуселските разпри за земя и пасища. Между впрочем, в същото време землищни битки се водят между християните от Извор и Дедево, между Бойково и Храбрино, между Ситово и Лилково, Брестовица и Перущица, Перущица и Чурен, а после и Скобелево, между мохамеданите от Тъмраш и Чурен, между Тъмраш и Осиково и пр. Землищните борби представляват цяла тъмна глава от историята на целия Рупчос, пък и не само на Рупчос. В държавните архиви и днес се пазят съдебни дела между стотици села в България.

Докато на местността стават кървави свади, делото митарствува от ръце в ръце. То се гледа през 1886, 1894, показва

[1] В-к „Източно време", 1874, Цариград, бр. 24 от 24 юли, стр. 3.

се през 1904 година. Но от 1861 до 1904 година са изминали повече от 40 години. Историческата обстановка се е завъртяла на 360 градуса, станало е Априлското въстание, преминала е очистителната буря на Освободителната война, чифликът е опожарен, станало е Съединението в 1885/6 година, поставена е нова, и то не землищна, а държавна граница между Турция и България и цялото землище на Лещенско, Враца, Средне с чифлиците барабар са останали в България, а село Тъмраш — в Турция.

Сменили са се две поколения ищци и ответници. Отдавна са умрели редица брестовичани, които някога са завели делото. Умрели са и Хасан ага, и Ахмед ага, и Мустафа и синът на Мустафа — Мурад. Останалите внуци и правнуци са в чужда държава — Турция, и затова вместо тях в съда се явява техен нарочен пълномощник. В неговото пълномощно се чете:

„Стана ясно на съда, че наследството на покойния *Мустафа х. Хасанов,* бивш жител на с. Тъмраш, Рупчоска околия, Драмски окръг, се е присвоило от еднокръвните му пълноврръстни синове: *Хасан* и *Мурад,* последния от които и той посетне умрял и частта от наследството преминало на законната му съпруга — Айше Хасанова и пълнолетния му еднокръвен син *Мустафа,* както и пълноврръстните му еднокръвни дъщери: Хасиме и Сабире, малолетната му еднокръвна дъщеря — Хурие и малолетния такъв син *Абдула.*

Наследството на поменатия Мустафа е разделено съгласно закона за делба на 48 дяла, 24 от които са присвоени от големия син Хасан

3 от съпругата на Мурад — Айшето

12 от синовете на Мурад: Мустафа и Абдула

9 от дъщерите на Мурад: Хасиме, Сабире и Хурие.

Поменатите наследници, познати на съда със същите имена, се явиха на шерийското заседание, с изключение на Хурие и Абдула, които се представят от големия им брат — Мустафа, техен утвърден настойник, всички единодушно заявиха следното: „Като определяме и назначаваме за наш пълномощник — *Бюрекчи Хафъз Исмаил Ефенди,* живущ в град Пловдив при голямата джамия даваме му настоящето генерално пълномощно със следните права:

Да се съди за възстановяване правата ни нарушени от външно лице над останалите от покойните Мустафа и Мурад имоти, а именно: Бранището или иначе наименовано „Тикла чифлик", находящо се в Източна Румелия с граници: на изток Тъмрашкото дере, на запад с границата на с. Перущица, с гра-

ницата на с. Чурен, от друга страна с Мухли декташ и Хуменското дере, собствеността на което се установява чрез 22 крепостни актове, както и за нивите, ливадите и пр. в района на горния чифлик.

Предвид на това като утвърдяваме горното издадохме настоящия хюджит на 15 реджип 1322 (1904) г.

— (няма подписите им) —

Следват заверките на: Рупчовски първостепенен съд
Драмския Окръжен съд
Солунския Апелативен съд
Книгопазител търговсактове

Към пълномощното са прикрепени 14 крепостни актове, които трябва да докажат, че тъмрашлиите имат право на тази земя. Всички актове са издадени през 1871 година. В първия от тях четем:

Султан Азисова
Императорска турга № 513
за Мирийска земя

Причината за издаването на тази императорска турга е: Според както става явно от пристигналата в императорската Дефтер хана ведомост, на която броевете са писани отдолу — *Адли ага* притежател на 1/2 нива от около 25 уврата в с. Тъмраш, местността „Суват", Рупчоска околия, съседи: Чешма дере, нивата на притежателя на този акт и ливадата — от баща му *Хаджи Мустафа в* присъствието на надлежния чиновник, *отчуждил* на братята Хасан и Мурад[1] притежател на другата част. Този акт се издаде за доказателство, че на горепоменатите се даде позволение за притежаване, като плащат всяка година законния десятък на надлежния чиновник.

9 зюлхидже 1289 (1871) г.

Обърнете внимание на последния израз — *„Плащат всяка година законния десятък на надлежния чиновник"*. Това ще рече, че и в 1871 година, т. е. в епохата, когато управлява прочутият Ахмед ага, те не само че не събират данъци за себе си, както пишат Манолови,[2] а плащат, както всички чифликчии и те данък.

---

[1] В превода на първия крепостен акт погрешно е казано „Ахмед". Това се вижда от всички следващи 13 крепостни акта, които в тази си част са еднообразни с цитирания.

[2] Сп. „Исторически преглед", бр. 1, 1972 г., стр. 100.

Не е необходимо да цитираме останалите 13 броя „турги", които се различават по това, че са за различни ниви и ливади, с различни размери и граници. По-важно е да се види, че тези турги подкрепят исканията на едната страна от едно станало вече историческо дело.

Това дело продължава. Отново е гледано през 1907, 1910, 1911, 1915, 1920 и завършено пак на местността през 1931 година. Правят се описи и преписи, водят се и се заверяват документи, представят се и се явяват свидетели, дават се несметни пари по адвокати, съдии и свидетели.

Но 1931 година вече не е нито 1861, нито 1873, нито 1904, нито дори 1911 година. България съществува самостоятелно, свободно повече от половин век. И нейната граница не е нито Стара планина, както бе до 1855, нито на 5 км южно от Чифлика, както бе до 912 година. Станала е Балканската война и не само филикът, а цялото село Тъмраш вече не същсетвува

Наследниците са се преродили няколко пъти, а с това и ищците, и ответниците. Многократно са се менили и съдии, и адвокати, и свидетели. В последното заседание адвокатът на Брестовица предявява една дузина искания за нередовност на пълномощното, оспорва идентичността на имената, предявява искане за минала давност и какво ли не.

Най-важното — наследниците, внуците и правнуците на Хасан ага са изселени в Анадола и новоиздадените в тяхна защита документи се оспорват, тъй като са от друга държава.

И в края на краищата съдът решава, че тъмрашлиите нямат никакво право, и присъжда цялата земя с чифлика барабар да се даде на Брестовица.

В заключение на това досадно дело една малка подробност. През 1920 година Брестовишката община представя 13 свидетели — двама от Бойково, трима от Дедово, един от Лилково, пет от Брезовица, един от Айрене и един от Пловдив. Но нито един от Перущица.

От своя страна тъмрашлии са призовали 32 свидетели, 7 души от Скобелево, един от Чурен, 3 от Перущица и един от Пловдив — също перущенец, 6 от Бойково, 3 от Лилково, един от Брезовица, 3 от Чуреково, 3 от Лесково (Смолянско), един от Настан, 2 от Осиково и един от Чукуркьой (Забърдо).

Същите свидетели са призовани и през 1931 година, но едни от тях са се отказали, други са възпрепятствувани, трети са починали. Всичко горе-долу върви в полза на брестовичани. Има обаче един свидетел, който ги тревожи. Той е перущенец, живее в Пловдив, солидна клечка е в Пловдивската община, при

това не се знае дали пълномощникът на Караходжовите — бюрекчията Хафъх Нюманов — не му е бутнал на четири очи нещо златно. Той наистина може да обърне работата. Най-добре е да не се яви на делото. Но как да стане? Най-после магията е сторена, и то в типичен тъмрашки стил.

Делото се гледа на чифлика. Между Пловдив и мястото на заседанието лежи прочутата Лещенска гора, прилична на същинска джунгла (Свърталище на партизаните през 1941—1944 година). В едно дере няколко брестовичани причакват свидетеля, заставят го да „почака", докато се мръкне. И той не се е явил на делото. Да оставим другите подробности, че някои от свидетелите на тъмрашлиите вече свидетелствуват против тях и т. н.

И така, голямата борба за 500 уврата земя между тъмрашлии и Брестовица завършва в полза на Брестовица. Иначе не може и да бъде. Тя се води 70 години, на пръв поглед дълго, но не е чак като делото — Дедево—Извор за Пепелаш, което се води — 120 години.

С тези редове ще приключим историята на чифлика в Бряновщица. Историята си е история. Било е време, когато чифликът е бил „сарай", когато цели дузини чанове и тюмбелеци са ечали по скалистите припеци на Каратепе, когато тежки аги са сукали мустаци, въртели броеници и посрещали големци и приятели, когато се водели съдебни дела и са трошени сурови дряновици по кървави глави за орна земя и камънаци. Било е, но нявга. А какво е днес? Какво е станало и останало от „летните палати" на Караходжовите наследници?

За последен път посетих тези места през 1968 година. Панорамата е също тъй хубава, както и някога. На юг безмълвни синеят гористите котловини на тъмрашката и лилковската река. Под заоблените ребра на Чернатица, при Момин мост, реките се сключват и започват с двойна сила да дълбаят тясното корито, изсечено в скалистия пролом. Отвъд реката са ливадите на Средне, обкръжени от вечно зелени гори. Гори, гори, гори — до безкрая. На отсрещния хребет, накацали като лебеди, едва се очертават първите къщи на Бойково. А на север Тракийската равнина се топи в синя мараня.

На самото било до чифлика е кацнала кулата, която се вижда от десетки километри, строена в началото на века. Тя е изградена с камъни, взети от разрушения чифлик. Външната половина на стените от първия етаж и ъглите на двата входа са зидани с дялан мрамор. Кемерът на входа е направен от четири риолитови камъка, „вързани" пак с дялан мра-

мор. В своята половинвековна история кулата е служила и за гранична митница, и за горски пункт, и за туристическа хижа, и за партизанска сушина. Но днес тя е жив свидетел на самото разрушение.

А чифликът представлява жалки останки. Построен е на самата височина, обърната точно на юг, естествено защитена от север, изток и запад. Яки каменни стени са очертавали границите му от четирите страни. В момента напълно запазена е само долната, южната стена, дълга 120 и висока 3 метра. От западната са останали само 50 метра, от източната — около 40, а от северната личат само основите. Градивото им е построило хижа „Бряновщица“ и полуразрушената кула.

В североизточната част на двора все още се очертават отделни помещения, Виждат се дори 3—4 „кладенци“, широки и дълбоки по два метра. Сигурно са основа на някогашни наблюдателни кули, от които люти пазванти са следели всичко около чифлика.

Пътят край северната стена е постлан с калдъръм. Поляната е открита, просторна и дълга, кажи-речи, в цялата околност няма друга като нея. Целият двор на някогашния „палат“ е задушен от диви сливи, габър и наскоро залесени борчета. Сега стените личат от десет километра, но след десет години няма да ги намериш и от десет метра. Защото всичко ще потъне в непрогледните гори. Стените са изградени от камък, вар и пясък. Измазани в бяло, с тесните мазгали, те приличат на крепостни стени. В зида личат и речни камъни. Значи част от градивото наистина е влачено чак от реката, която е провъртяла дъното на хребета на два километра оттук.

Отсреща, по билото на Средне, обрасло с дъб, бук и габър, се редят един след друг силни гърмежи. Планината трепери. Бойковци прекарват шосе през пущинака.

Легенда за изгореното дете

От трите чифлика този на Бряновщица е най-младият. Неговата история се побира в три десетилетия. Но на него било писано да види и да пати най-много, да влезе в историята не само на Тъмраш, но и на Перущица, че и на други села. За него и около него се водят не само съдебни дела, но се трошат ребра и глави, по неговата каменна стълба, висока 60 стъпала, се търкалят зашити в чувал инатлии апаши, той се оказва

свърталище на плячкаджии по време на Априлското въстание, той пламва първи в Освободителната война . . .

В плитката „торбичка" на неговия летопис са завързани такива случки и премеждия, които и днес навяват омраза, страхове и ужас. Най-ярко от всички е преданието за изгореното дете. Появило се преди 60—70 години, това предание и днес кръстосва страниците на нашата историческа и художествена литература, разказва се в близки и далечни села от стари и млади. Но противоречията в писаното и разказваното са толкова големи, че поставят под съмнение верността на самата случка. Това ни застави да прекараме писаното, ако не през ситото, то поне през решетото на изследването, да отделим чакъла от калта и да видим кое е истина и кое „насосана" работа, плод на фантазия и омраза.

Какво е това — легенда, предание или действителна случка? Каква е нейната история?

За първи път тази легенда се появи през 1902 година в знаменитата повест на Антон Страшимиров „Рамадан бегови сараи". По това време авторът е бил „селско даскалче" три години подред в село Аязлар (Светлен), Поповско, където преселници от Родопите, наложили „своя мек, южнобългарски диалект"[1], му разказвали случки и предания.

В първия вариант на повестта, отпечатана в 1902 година, Страшимиров разказва, че някога в *Кърджалийско* живял Рамадан бег, „най-богат над богатите". „В стадата му беснеел мор — страшен, тайнствен, невидим . . ." Тогава „вещица стара — врачка из далечни земи" казала, че цяр за овцете има — „черен въглен от костите на първа мъжка рожба . . ." Било по жътва и аргатите донесли дете от „долно поле". Изгорили го на клада. Накърмили овцете. И те спрели да мрат. Но след това сараите изгорели заедно с жената и децата на Рамадан бег[2].

През 1932 година перущенецът Никола Гашаров писа, че той лично е разказвал тази случка на Страшимиров, послужила за основа на повестта. Това сигурно е вярно, защото в първото издание под заглавието „Рамадан бегови сараи" авторът е писал: „Родопска легенда, посветена г-ну Гашарову в Перущица".

В по-късните издания „Кърджалийско" е заменено с „Ахъчелебийско" (Смолянско). Разбира се, Страшимиров е пи-

---

[1] А. Страшимиров. Творчество и живот, 1931, стр. 32—33. — Сп. „Родопски преглед", 1931, бр. 8—9, стр. 190.
[2] Сп. „Наш живот", бр. 11—12, 1902 г.

сател и може свободно да размества повествуванието си във времето и пространството.

Същата случка е залегнала в историческата книга на Кепов — „Въстанието в Перущица“, излязла през 1930 година. В нея Кепов пише, че случката е станала в чифлика на Бряновщица. Тази истина се разкрила чрез „Една страшна изповед“ на един от злодейците.

„Една пролет — пише Кепов — между овцете на Тъмрашлията се появил някакъв мор и напразни били усилията да се намери лек. Тъкмо тогава, както всяка година, пристигнал от Цариград ходжа-проповедник. Като чул оплакванията на Хасан ага, ходжата скоро го успокоил:

„Лесна е тая работа. Нощес ще се помоля на Аллаха и той ще ми каже цяр, с който да излекувам стадото ти завинаги.“

Овчари били българите Тодор Радинов от с. Чурен и Стоян Сивков от с. Лилково. Какъв цяр е посочил фанатизираният ходжа, се вижда от потресената изповед на Т. Радинов пред отца Леонтия, игумен на манастира „Св. Тодор“.

— Отче игумене, голям грях ми тежи на душата. Смили се над мене, моля ти се, чети ми молитва, та дано и дядо господ се смили и ми прости.

— Кажи, синко, що грешно си извършил?

— Овчар съм на Тъмрашлията, който заповядва на целия Рупчос. Овцете ги хвана някаква болест и всеки ден почнаха да мрат по една, по две, по три. Какво ли не правихме, но лек не можахме да намерим. Пред жътва дойде ходжа и ни каза лек страшен, отче игумене.

— Е, какъв цяр ви каза той?

— Рекъл на агата да опечем живо тригодишно мъжко гяурско дете, да размесим пепелта в ярмата и да накърмим овцете, от което щели да оздравеят.

— Е, па вие направихте ли това?

— Агата ни заповяда: правим, що правим, но да извършим тая работа — иначе щел да вземе и на двама ни главите. Беше жътва. Думаме си с другаря Стоян Сивков, чудим се и се маем що да сторим. Хората улисани в жътва, а децата оставени по края. Съгледахме мъжко дете край пътя — не зная дали имаше три или четири годинки. Грабнахме го, турихме го в чувала и го занесохме на чифлика. Тук агата го нахрани добре, но то клетото все ревеше и се дърпаше като обезумяло . . . През нощта накладохме голям огън и го хвърлихме живо в жарта. Агата гледаше и чакаше да изгори. Три пъти горкото излиза

от огъня, но и трите пъти по заповед на агата ние го повръщахме с тоягите назад, докато най-после цяло се обърна на пепел.

— Като чух това — разказвал по-нататък отец Леонтий, — не можех да изтърпя. Косите ми настръхнаха, калимявката ми падна от главата и лудо му креснах:

— Стига! Стига! Никаква прошка няма за такъв грях! Махай се по дяволите и каквото си правил — от бога да найдеш!

Тодор се разплакал и напуснал манастира. Няколко месеца по-късно, през една есенна нощ, чифликът на Хасан ага при Сурица пламнал и бързо станало всичко на пепел. А на заранта овчарите Тодор и Стоян били намерени заклани в кошарата при овците. Кой и защо е запалил чифлика и заклал двамата овчари — никой нищо не узнал. Дори Ахмед ага, който наследил баща си като управник на Рупчос, не посмял да издирва причините за това."

Прави впечатление, че Кепов е отделил писаното с друг шрифт, както е отделял други разказвани, но недоказани случки в историята на Перущица. Под линия той е подчертал: „Тая потресна драма, която характеризува тъй силно фанатичните проповеди на ходжи и молли сред помашкото население, Г. Натев чувал от самого отца Леонтия, от дядо Михо х. Тилев, Стоян Кр. Стоилков и други перущенски старци".

През 1932 година, т. е. две години след Кепов, перущенецът Никола Гашаров, който е разказвал случката на Страшимиров, писа за същото, като внесе нови елементи. В неговия репортаж четем:

„Не можем да не споменем и една потресающа-варварска случка, напълно достоверна, която издава тогавашните крайно груби нрави и дълбоко религиозен мрак.

В чифлика на Кара Ходжа имало много стада. Мор се появил в стадата му и ежедневно смърт тръшкала сюрия овце. Цяр търсел и за цяр питал всесилният деспот. По едно време при него се явил някой си българин Тодор Арадинов от с. Чурен, който, види се, само от подлизурство предложил на агата страшния цяр срещу мора: Да се намери едно „кавурско" българско мъжко дете „първескинче", да се изгори детето, докато стане на пепел, тази пепел да се постави в ярмата и да се закърмят овцете — морът веднага щял да спре.

Заповед за намиране на детето била дадена от агата на неговите верни слуги и още на другия ден била проследена една млада жена от близкото село Бойково, която отивала да жъне, носеща на гърди дете бозайниче и водеща за ръка триго-

дишното си мъжко дете, първа рожба, за да седи при люлката на малкото, когато майката е в нивата на жътва. Без да се даде възможност на по-голямото дете да извика, било грабнато, отнесено в чифлика и оттук на връх „Върхът“ и близо до село Чурен било хвърлено в голям огън, около който като жертвоприношение стояли: чобаните, „ветеринарният лекар“ Тодор и лично агата[1].“

Двадесет и три години след Гашаров Константин Гълъбов, роден също в Перущица, описва случката. В основата си той е повторил казаното от Кепов, но внася и някои новости. Той пише, че злодеянието е извършил Ахмед ага, а не Хасан ага. Освен това в неговата книга е писано: „Разбира се, овцете продължавали да мрат и в скоро време измрели всички.

Обхванати от угризение на съвестта, овчарите отишли в манастира „Св. Тодор“ да изповядват греха си пред отец Леонтий Вълчев и да се причестят. Игуменът се ужасил. Той им казал, че за такъв грях няма прошка ни тук на земята, ни горе на небето, и ги изпъдил от църквата, без да им даде причастие. На излизане овчарите оставили в дискоса лирите, които им дал Ахмед ага, но отец Леонтий им викнал гневно:

— Вземете ги, изроди проклети, вземете ги! Не трябват на църквата вашите пъклени лири!

Те си излезли и само няколко месеца след това, през една есенна нощ, били намерени заклани в кошарата на чифлика. През същата есенна нощ изгорял и чифликът. Разказвало се после, че отмъщението извършил бащата на нещастното дете, цалапачанинът бай Стойко“[2].

След Гълъбов през 1963 година Николай Жечев, без да разказва подробно случката, пише: „Със своята жестокост към българите се отличили тъмрашките аги, за безчинствата на които се разказват страховити и трагични истории. И сега, столетие оттогава, не може равнодушно да се чете описанието за невероятното по своята чудовищност злодеяние на Ахмед ага Тъмрашлията, който накарал да изгорят живо тригодишно момче-българче, за да лекува с пепелта заболелите си овце“[3]. Жечев не е запознат с района и събитията в този край, иначе не би писал, че „Тъмраш е област в Средните Родопи“.

Една година след Жечев и 34 години след Кепов, т. е. в 1964 година, излезе книгата на Любомир Дойчев „Баташката чета“, посветена на хайдутина Тодор Банчев. Този безстрашен

---

[1] „Пловдивски общински вестник“, Пд., 1931, бр. 127.
[2] К. Гълъбов. Ц. к., стр. 30.
[3] Н. Жечев. Перущица въстана, С., 1963, стр. 7.

комита е хайдутувал от 1857 до 1867 година. В книгата си Дойчев повтаря писаното от Кепов, като внася нова подробност: че Тодор Банчев и неговата чета една вечер научили за злодеянието, станало на чифлика, и „При зори на другия ден чифликът на помашкия чорбаджия и деребей Хаджи Хасан Караходжолов в Лещенско под връх Сурица пламнал изведнъж от четири страни. Скоро целият чифлик се превърнал в купища пепел. В пепел се превърнаха и двамата агови овчари — Тодор Радинов от село Чурен и Стоян Сивков от Лилково — коравосърдечните убийци на детето от село Цалапица“[1].

Последният вариант на злодеянието се появи през 1965 година. Авторите на един родопски пътеводител писаха:

„По време на Априлското въстание Ахмед ага не само че изклал много перущенци в църквата „Св. Арахангел“, но изгорил едно тригодишно момченце и с праха на костите му зобал овцете си, за да ги лекува от мор. В неравната борба от селото загинали 208 души“[2].

Преди да започнем анализа на изложеното , трябва да посочим, че никой освен Кепов и Гълъбов не е сметнал за нужно даже да посочи източника, от който се е ползувал. А в изложението има крещящи противоречия с безспорни истини. Вземете само последната цифра. Нима Перущица е дала само 208 жертви по време на Априлското въстание? Та нали Гълъбов изброи 352 души поименно!

Но да се върнем на случката с изгореното дете. Всеки читател вижда сериозните различия между авторите. Кой от тях е прав? Истина ли е самата случка? Ние ще изложим резултатите от изследването, а читателят сам да направи своето заключение.

Тежките години на робството лишиха нашия народ от писмо и четмо в един дълъг откъс от време. В отделни случаи нашата история от този период, впрочем това важи за историята на всеки народ, се обляга на легенди, предания, спомени, наследявани от поколение на поколение. И във всяко предание лежи зърно от истина. На същото основание приемаме, че и в преданието за изгореното дете лежи някаква истина. Като вземем предвид религиозния фанатизъм, изискването на корана да се убиват „неверниците“ и пр., допущаме, че някога и някъде случката наистина е станала. Можем ли обаче да докажем, че това е станало точно на чифлика в Лещенско, че

[1] Любомир Дойчев. Баташката чета, Сф., 1964, стр. 65.
[2] Н. Папазов, Ив. Панайотов, К. Страшимиров — „Родопи“, Сф., 1965, стр. 150.

това го е извършил Хасан ага или Ахмед ага, че овчарите са от Чурен и Лилково, че чифликът е изгорен, и то от посочените хора, че отец Леонтий е разказвал тази чудовищна случка и пр. и пр. Можем ли да назовем хората, селата, местностите със собствените им имена, както това правят безотговорно някои автори? Не. Не можем. Изследванията не потвърждават тези твърдения.

Сянката на недоверието идва преди всичко от сериозните различия между самите автори. Първо — времето. Страшимиров казва: „Векове са минали оттогаз". Кепов и Дойчев пишат, че е станало при Хасан ага, а то ще рече до 1855 година. Гълъбов твърди, чо го е извършил Ахмед ага, а съставителите на пътеводителя уточняват, че го е извършил Ахмед ага, и то по време на Априлското въстание, т. е. 1876 година. Кое е истина?

Второто различие идва от съветниците на агата. Страшимиров пише, че го научила „вещица стара". Кепов и Гълъбов — че го подучил ходжа, пристигнал от Цариград. Гашаров твърди, че Тодор Радинов дал този съвет, за да се подмаже, и т. н. Кое е истина?

Различие има и по отмъщението. Страшимиров и Кепов пишат, че никой не узнал кой е запалил чифлика и заклал овчарите. Гълъбов съобщава, че бащата на детето, цалапачанинът бай Стойко отмъстил, Дойчев твърди, че това сторил Тодор Банчев. Кое е истина?

Страшимиров не уточнява откъде е детето. Кепов, Гълъбов, Жечев, Дойчев пишат, че е от Цалапица, Гашаров — че е от Бойково. Авторите на пътеводителя твърдят, че е от Перущица. Кое е истина?

Повечето автори пишат, че овчарите са заклани същата есен след злодеянието. Гашаров пише, че Радинов живял след Освобождението. Кепов пише, че само Радинов се изповядал при отец Леонтий. Гълъбов — че и двамата овчари се изповядали и дори оставили в дискоса по една лира. Кое е истина?

Изниква основателно въпросът: щом като различията са толкова много и така съществени — истина ли е самата случка? Какво показват изследванията?

Първо, както бе документирано установено, чифликът е построен след 1846 година и до Освобождението никога не е горен. Той е запален от 4 до 6 януари 1878 година. Второ, от посочените документи е видно, че Ахмед ага никога не е владял чифлика на Бряновщица и не е имал там никакви стада. Ако това е станало, то е при Хасан ага, а то значи до 1855 година,

когато Хасан ага умира. Трето, кои са овчарите? За 30 години при стада от 2—3 хиляди овце са стояли десетки овчари от десетки села. В Чурен действително е имало човек на име Тодор Харадинов. Починал е късно след Освобождението. Бил „луда глава“. Според някои чуренци, той убил двама турци. Предполагат, че става дума за него, но без да знаят сами, че той е извършил подобно злодеяние. Случката те разказват в най-различни варианти и дори твърдят, че те са я разказвали на перущенци и последните я знаят от тях.

Изследванията на родовете в Лилково показват, че от сто години насам в селото не е имало род Сивкови. От разпитваните десетки лилковци само двама смътно си спомнят, че са чували за подобен род, но дали от по-стари хора или от литературата — сами не знаят. Единият — Ангел Михайлов, дори изказва предположение, че Сивкови са били българи-мохамедани. Изследването обаче показва, че нито в изселените от Кримската война насам, нито в останалите в селото родове Сивкови не е имало.

Тъй като в литературата упорито се пише за такъв Стоян Сивков, то някои лилковци предполагат, че става дума за Стоян Пудев, който е бил овчар при Адил ага и е убит на чифлика в Бряновщица. Но това не е истина, защото Пудев е убит на 6 януари 1878 година от отстъпващите турци — войници и бежанци. Синът му Михал, който тогава е бил на 25 години, следователно добре помни, е присъствувал на залавянето на баща си и едва се е спасил с бягство[1].

При изследването се натъкнахме и на такива версии. Никола Андонов от село Петвар разказваше, че неговият дядо Ставри и някой си от рода на Андрееви са извършили това злодеяние. Поради това господ белязал децата на Ставри. Истина е, че у Ставреви има хора с по 6—7 пръста. Но нима това е доказателство?

Ситовци и по-специално Калин Шумаров разказваше, че овчарите са от Ситово, но те не взели живо дете, а изкопали кости от юрушките гробища при Дойляновата вода и накърмили овцете на чифлика на Средне.

От всички, които разказват и пишат, нито един не черпи данни от участниците. Според Кепов, отец Леонтий е първоизточникът, от когото е произлязла тази случка. Георги Натев я бил чул от него и я разказал на Кепов. Но изниква въп-

[1] Ангел Михайлов Пудев от с. Лилково. Спомените у автора.

росът — защо Натев сам не е описал случката в своята книга, която издаде още 1901 година?[1]

Единствен Гълъбов твърди, че лично е говорил с отец Леонтий. Той пише: „Като ученик в петокласното училище в Пазарджик аз посетих отец Леонтий в манастира „Свети Петър", гдето той прекарваше дълбоките си старини. Попитах го дали наистина Ахмед ага е изгорил живо дете от Цалапица. Старецът потвърди с кимване на глава, но отказа да разправи подробности около тази страшна случка, защото страдаше от задух — само очите му овлажняха"[2].

Колкото и странно да изглежда, ние не вярваме на проф. Гълъбов, че се е срещал с отец Леонтий. Той явно допуска някаква досадна грешка. Та как могат да се срещат умрели с неродени! Нали отец Леонтий е починал през 1891 година, а самият проф. Гълъбов е роден в 1892 година! Съмнение поражда и фактът, че в първото издание на своята книга, издадена през 1940 година, Гълъбов не споменава и дума за такава среща с отец Леонтий.

И така, вярна ли е случката? Нека читателят прави сам заключението си. Ние ще повторим своя извод, че както във всяко предание, така и в това има зърно от истина. Изглежда, че писателят Антон Страшимиров най-плътно се доближава до нея. Възможно е на незнайно място, в незнайно време и от незнайни хора да е извършено подобно злодейство. Но да се твърди, че това е станало в чифлика на Бряновщица, че са го изгорили хора от Чурен и Лилково, че чифликът е бил запален, а овчарите заклани и т. н., е вече измислица. От истините могат да се създават легенди, но от легендите да се съчиняват „истини" с действителни хора или села е най-малко недомислие.

---

[1] Г. Натев. Защитата на Перущица, Пд., 1901.
[2] К. Гълъбов. Ц. к., стр. 30.

Ахмед ага Тъмрашлията — управник на Рупчоската нахия

Гърбатата история на Рупчос познава десетки имена на хайдушки войводи и четници, на църковни дейци и просветители, на разбойници и управници, възпети в песни и приказки, описани в книги и вестници, утаени в паметта на народа. Само в последните стотина години Рупчос знае цяла дузина управници като Караибрахим, Хасан ага, Адил ага, Мехмед бей, Гъчо Митов и разни други околийски величия. Но името на Ахмед ага Тъмрашлията се издига над всички, както връх Модър се издига над останалите тъмрашки барчини. Той е най-ярката, най-колоритната, най-силната и най-спорната личност. Неговото име излиза извън тясната черупка на Тъмраш и Рупчос. За добро и за зло, за него се говори и пише и в българската, и в турската, и в световната история.

Причините за голямата известност на Тъмрашлията не се крият в „изключителните му" качества, в неговата физическа, умствена и нравствена надареност, а в епохата, в самото време, в историческата значимост и динамичност на събитията, станали през неговото управление. Звездата на Ахмед ага изгря именно в небосклона на тези събития. Безспорно, личните качества — богатство, ум, непокорство, мания за справедливост, ако щете, дори жестокост и пр. — са една ярка пружина за издигането не на друг, а именно на Ахмед ага, но не личните достойнства и белези са го направили най-известния рупчоски управник. Той управлява нахията най-дълго време, близо 35 години, но по-важно е другото, че той я управлява в исторически времена — борбата за църковна независимост, Априлското въстание, Освободителната война, „автономията", „отцепването" на Горни Рупчос, Съединението и „отстъпването".

— събития-върхове в летописа не само на Тъмраш, но и на цяла България.

През всички тези събития преминава като червена нишка непокорството на българите-мохамедани към пловдивските турски, а после и румелийски управници. Ахмед ага бе в центъра на тези събития, душа на непокорството и затова името му кръстоса страниците на историята.

Този рупчоски „цар без войска и министри“[1] е оставил дълбоки следи в паметта на хората от целия Рупчос, че и извън него. Когато старите хора говорят за богат стопанин, с много овце, коне, говеда, казват: „Ще стига агата в Тъмраш“. Когато говорят за непокорството на някои, за неподчинение на властите, казват: „Втори Ахмед ага“. Като споменават името на сурови, люти, жестоки управници, казват: „Като Ахмед ага“. Стане ли дума за нарушители на реда и законите, за разбойници, апаши, чевермеджии, лъжци, насилници на жени и пр., казват: „За такива само Ахмед ага“. Искат ли да посочат пример на суров, но справедлив управник, казват: „Метнал се е на Ахмед ага“. Когато посочват името на местен безотговорен самовластник, който я кара по лично усмотрение и настроение, казват: „Нов Ахмед ага“ и т. н. Никой там не пита кой е този „Ахмед ага“. Ако трябва да се обяснява на някого — това са най-младите. За всички, които са видели, чели и чули за Тъмраш, е повече от ясно.

За Ахмед ага има създадени цяла дузина приказки и легенди. И верни, и неверни. Но когато започнете да издирвате истината, когато потърсите очевидец, който не само да е слушал предания, не само да е чел противоречивите мисли в книги и вестници, а лично, с очите си да е видял Ахмед ага, да е приказвал с него, да знае точно и вярно житието му, оказва се, че решетото на времето съвсем ги е отсяло. Допреди десетина години се броеха на пръсти, а сега и те не останаха. В голяма мяра същото се отнася и за онези, които по разни поводи са писали за него. От авторите повечко можем да се доверим на Захари Стоянов, който има лични впечатления от Ахмед ага, и на Васил Дечев, който черпи данни от близки, връстници, приятели и най-вече от брата на Тъмрашлията — Смаил.

В своите пътеписи англичанинът Бурширер, който отива нарочно в Тъмраш, за да види този планински орел, но без да го види, пише: „Ахмед ага, който още е жив, е най-знамени-

[1] В-к „Борба“, 1885, бр. 12, стр. 2.

тият от планинските князлета. Цяла Европа знае за неговите подвизи"[1].

В една широка и малко оцветена оценка Васил Дечев пише: „Бившите чепеларски кметове, свещеници, учители и др. съвременници на Хасан ага и Ахмед ага казваха, че тъмрашлиите управлявали нахията по-добре от Караибрахим, че през времето на тяхното управление чепеларските християни дотолкова били сербез (свободни), почти не чувствували вековното турско иго. От Хасан и Ахмед ага се плашили само крадците и пантите, но такива нямало между християнското население . . „затваряли и биели", но само провинени лица, онези, които „се келешовали" и пречили на общоселските работи"[2].

Тази висока оценка Дечев прави въз основа на данни от десетки съвременници на Ахмед ага, от такива, които добре са го познавали[3].

Тази и редица други оценки на Дечев обаче са атакувани от Мария и Манол Манолови в статията им, посветена на Ахмед ага Тъмрашлията.[4] Тази статия получи отговор от Николай Хайтов в същото списание, кн. 5 от 1972 г[5]. затова тук ще вземем отношение само по онова, което има принципно отношение към нашата тема.

Авторите са допуснали много и непростими грешки. Но главната им грешка се състои в неправилната, ненаучна методология, в изопачаване на фактите, в липсата на документална аргументация. Те се позовават само на спомени, записани от самите тях, в които има подчертан наивитет, противоречия и предубеденост. Доколкото се позовават и на публикувани източници, те така са подбирали авторите и мислите им, че в повечето случаи са използували отдавна отречени и опровергани доводи. С лека ръка те са „разчистили сметките си" и с Васил Дечев, и с Н. Хайтов.

Много често авторите изменят текста, съкращават мисли, вземат отделни изречения от разни автори и „доразвиват", „обогатяват" и „доказват" онова, което предварително са намислили да докажат. Но с такава методология може да се докаже не само че Ахмед ага е изедник или „турчин", но и че дяволът е автор на библията.

[1] Сп. „Мисъл", 1894, бр. 6, стр. 560.
[2] В. Дечев. Миналото на Чепеларе, 1928, т. I, стр. 194.
[3] Пак там, указателят.
[4] Сп. „Исторически преглед", 1972 г., кн. 1, стр. 97—109.
[5] Пак там, кн. 5, стр. 99—110.

Религиозно-шовинистичният мироглед на авторите ги е довел до абсурдни и пакостни обвинения срещу българите-мохамедани.

Род и произход на Ахмед ага

Много са въпросите около Тъмрашлията, които заслужават и всестранно проучване, и вярно осветление. Но главният, възелът, който не може да бъде отминат и от който започва краят на цялото кълбо, е — какъв е по народност Ахмед ага? Турчин или българин? И днес редица автори, без да им мигне окото и още по-важно — без никаква аргументация — го наричат турчин[1]. А какви са фактите? Каква кръв тече в жилите на Ахмед ага?

Знаем, че всички тъмрашлии като цяло са помохамеданчени българи. Те нямат нищо общо с турците, освен наложената им мюсюлманска религия и турски имена. Родът на Караходжови не прави никакво изключение. Бащата на Ахмед ага — Хасан, е българин-мохамеданин. Според някои, той е бил родом от село Лесково[2]. Но това не изменя произхода му, защото всички жители на Лесково също са българи-мохамедани. Това значи, че по бащина линия и Ахмед ага е българин, изповядващ мохамеданска религия.

А какво е родовото му коляно по женска, по майчина линия? Нали половината кръв и у него е майчина?

Майката на Ахмед ага е от Чепеларе. Според проучванията на Дечев, тя е била дъщеря на Жафер Дервишев, българин-мохамеданин. Жафер е син на Мехмед Кьорходжа. Кьорходжа е син на жената на Исеин. Самият Исеин е юрук (турчин), но той е бил бездетен и е взел майката на Кьорходжа българомохамеданка, вдовица с две деца от село Забърдо.

Кьорходжа е имал двама сина — Жафер и Сюлейман. Жафер е баща на майката на Ахмед ага, а Сюлейман е баща на прочутия Салих ага — управител на Ахъчелебийската кааза, следователно Салих ага е вуйчо на Ахмед ага[3]. Вярно, Салих ага и майката на Ахмед ага не са брат и сестра, а първи бра-

---

[1] Сб. „Априлското въстание“, 1954, т. I, стр. 595.
— Иван Богданов. Въстаници, 1969, стр. 207 и др.
[2] В. Дечев. Миналото на Чепеларе, 1928, т. I, стр. 193.
— Н. Хайтов. Миналото на Яврово, стр. 31.
[3] В. Дечев. Миналото на Чепеларе, т. I ,стр. 193.

товчеди, но за нас е по-важно това, че те са от едно, българо-мохамеданско коляно.

Дечев е черпил данните за рода от самите внуци на Кьорхожда и от брата на Ахмед ага — Смаил, и нямаме основание да не му вярваме. При това авторът е живял с родствениците на Кьорходжа от дете и това му е позволявало да изучава и сверява досущ всичко. За жената на Хасан ага, за нейния българо-мохамедански произход говорят и старите хора в Забърдо. Те разказват и такава подробност, че преди да заведе младата и нагиздена невеста от Чепеларе за Тъмраш, Хасан ага поправил целия калдъръм по римския път на Персенк.

И така, Ахмед ага и по бащина, и по майчина линия е от ония българи, които са приели ислямa много години преди той да се яви на бял свят. Черен или бял, добър или лош — той е българин. Това изходно начало не бива да се изпуща от никого, бил той историк, писател, публицист, когато се анализират събитията, свързани с личността на Ахмед ага.

Важен момент в родословното дърво на Ахмед ага е въпросът за неговите братя, защото имената им се кръстосват в трагичните събития на Априлското въстание. В историческата литература често се пише, че Ахмед ага имал двамина братя, а понякога тези братя стават негови „синове". Между тези автори са дори Кепов[1], Гълъбов[2], Хр. п. Константинов и други, които претендират да познават повече тъмрашките управници. А каква е истината? От съдебните документи, за които вече стана дума по-напред, и от спомените на съвременници се установява, че родовото коляно на Караходжовите през XIX век има приблизително следната схема:

[1] Ив. Кепов. Ц. к., стр. 15.
[2] К. Гълъбов. Ц. к., стр. 28.

Тази фамилия играе първостепенна роля в летописа на Тъмраш цели 80 години. Сменят се четири поколения, стават съдбоносни исторически събития за империята, цяла дузина султани, везири и партии идват и си отиват, а Караходжови остават неизменно начело на управлението в Тъмраш. Хасан — Ахмед — Адил — Атем, такава е линията на наследството в управлението от 1832 до 1912 година.

Имената на дедите не са известни, но от фамилията Караходжови разбираме, че бащата на Хасан ага е бил ходжа. Преведено на български — Караходжолу значи: син на черния ходжа.

Ахмед ага е най-големият син на Хасан ага, затова по право той наследява от бащата управлението на Рупчос. Той имал трима сина — Ариф, Хасан, Тахир. Тахир и Ариф са живели в Пловдив, но „там ги спатисала лоша болест" и двамата преждевременно умрели. Спорно е името на третия син. Според Ангел Аризанов, той се е наричал Мехмед[1], а според една дописка от онова време, той се е наричал Хасан[2]. Хр. п. Константинов неправилно пише, че Адил е син на Ахмед ага.[3] Това е в противоречие с всички документи и с истината.

Вторият син на Хасан ага — Мустафа, е почти неизвестен, защото е умрял рано, около 1870 година, и не участвува в никакви по-важни събития от историята на Тъмраш. Негови наследници са Хасан и Мурад.

Третият син е Смаил. През целия си живот той остава извън управлението. Неговата сила и слабост е земята. От първостепенен феодал — чифликчия, той стига до нищетата на просяк, а след това започва отново нагоре. Неговите наследници Ашим и Джелал са синове от две майки.

Името на Мехмед (Адил) — четвъртият, най-малкият от синовете на Хасан ага, е променено на Адил допълнително. Според някои това е станало, защото още на младини той се криел от преследващата го пловдивска власт, та си избрал нещо като псевдоним, за да се укрива по-сигурно. Според други, и то е по-вярно, това е станало по силата на едно старо местно поверие, което и днес се среща в Рупчоските села. Когато

---

[1] Ангел Аризанов е бил шивач у Ахмед ага и е познавал и тримата синове отблизко.

[2] В-к „Съединение", 1885, бр. 130 от 18 август, стр. 1.

[3] Хр. п. Константинов. Непокорените села, кн. I, стр. 14.

децата са тежко болни и често умират, родителите сменят имената им, за да ги спасят от „чумата". Като малък Мехмед заболял от тежка болест и го прекръстили на Адил. Но околните често го зовели и Мехмед, и Адил.

След тези предварителни бележки по родовото коляно на Караходжовите, наложително е да спрем за минутка на още един въпрос. Кога се „възцарява" Ахмед ага? Кога поема управлението на Рупчос? Хр. п. Константинов пише: „След смъртта на стария Тъмрашлия наследил го през 1860 година син му Ахмед ага, който може да се причисли към самозваните властелини в Родопите, каквито са били Иванко, Слав и Момчил . . ."[1] Николай Хайтов в селищната монография за Яврово пише: „От 1864 година воеводството на Хасан ага официално наследил най-възрастният му син Ахмед ага"[2].

В. Дечев не уточнява началото на управлението на Ахмед ага, но пише, че „от 1834 до 1878 година управници на Рупчоската нахия са били тъмрашлиите Хасан и Ахмед ага"[3]. Проф. Иван Батаклиев също приема 1834—1878 година[4] за общо времетраене на тъмрашкото управление. Малко по-късно В. Дечев пише, че Хасан ага идва на власт в 1832 година[5] и т. н.

Уточняването на тези дати има важно значение за историческата характеристика на Тъмрашлията. За началото на Хасанаговото управление може да има спор, но краят му се установява документално. Затова твърденията, че Ахмед ага застава начело на управлението през 1860 година или през 1864 година, не са верни. Приведените документи вече потвърдиха, че Хасан ага е умрял през 1855 година. Следователно той не може да управлява до 1860 година. Освен това нямаме никакви данни, че в периода от 1855 до 1860 година в Рупчос е управлявал някой друг, а не Ахмед ага. Най-вероятно големият син на Хасан ага е поел управлението след смъртта на бащата. Макар и непотвърдени документално, има сведения, че Хасан ага е умрял при корабокрушение. Това ще рече, че до смъртта си е бил здрав, движел се е дори извън нахията, а то значи, че е можел и да управлява.

Преди да навлезем в същинската характеристика на Ахмед ага, заставени сме да обърнем внимание и на един друг

---

[1] Сп. „Периодично списание", 1899, бр. 59, стр. 893.
[2] Н. Хайтов. Миналото на село Яврово, 1958, Сф., стр. 33.
[3] В. Дечев. Избрани съчинения, 1968, Пд., стр. 411.
[4] Сп. „Български турист", 1927, бр. 2, стр. 25.
[5] В. Дечев. Миналото на Чепеларе, т. I, стр. 190.

факт. Често пъти в литературата се говори за Ахмед ага, а се приписват делата на други, или пък се говори за делата на някой си, а се приписват на Ахмед ага. Това се среща най-често в печата от 1876—77 година. Но грешката се повтаря дори и в наши дни. Един пример. Проф. Кирил Василев пише: „През първата половина на XIX век се издигнал като голям местен феодал в село Широка лъка известният Ахмед (Мехмед) ага, син на Хасан ага Хаджиоглу“[1]. От цитираното и от развоя на мислите по-надолу се долавя, че Кирил Василев погрешно е цитирал Мусурски и не е схванал един важен момент. Става дума не за някой си Ахмед ага от Широка лъка, а за Ахмед ага от Тъмраш. И това у Мусурски е много точно и вярно казано. Ето дословно: „От всички *рупски управници* през турско време най-известен в Широка лъка е Ахмед ага, най-големият син на Хасан ага Караходжолу. Роден и отхранен в планинско село, Ахмед ага е обичал свободата и независимостта във всички прояви на обществения и частен живот и управлявал *нахията си* не по общите турски закони, а по свои неписани, чисто родопски наредби и затова населението било благодарно от управлението му“[2].

Както е видно, у Мусурски е казано точно и добре за Ахмед ага, управител на нахията, и то на Рупчоската нахия. А такъв е бил само Ахмед ага от Тъмраш. Проф. Кирил Василев оспорва казаното за Ахмед ага, че „населението е било благодарно от управлението му“. Явно, че не става дума за някакво народовластие или за демокрация в съвременен смисъл. Става дума за едно сравнително, относително „добро“, което все пак е било *нещо* в условията на тогавашна Турция, в рамките на онова време и мерило. Впрочем самият Мусурски пояснява: „Наистина обири и убийства ставали и *подведомствените му села* не били чисти от хаймани и пакостници, но това не било насърчавано и покровителствувано . . . Особено били сербез широколъчаните християни, които освен че по природа били свободолюбиви и буйни, но мнозина от тях били овчари и кехаи у Ахмед ага, други като зидари намирали постоянно работа лятно време за градене на чифлици и други стопански постройки на големия родопски феодал. Около 40 овчари и толкова зидари били на работа у този ага и те, като знаели, че зад гърба си имат опора и защита, често биели читаци, пъдари и помаци“[3].

---

[1] Кирил Василев. Ц. к., стр. 179.
[2] Широка лъка — просветно огнище в Родопите, 1947, Сф., стр. 43.
[3] Пак там.

И така, от 1855 година Рупчоската нахия с център Тъмраш има нов управител — Ахмед ага Тъмрашки, сина на Хасан ага Караходжов. Какъв е този мъж? Черен, бял, висок, нисък, прав, крив, прегърбен или що? Тук вече малко биха ни помогнали сухите документи. Н. Хайтов описва така този деребей: „Язди на кон, среден на ръст, в шаячни сини потури, с препасан на кръста сърмен пояс. На широките си плещи носи обточена с гайтани и сърма „иачик долама", шапка, или фес, или калпак . . ."[1] Но това описание е по преразказ, затова ще предпочетем описанието от онези, които лично са го видели, имали са работа с него. Между тях е и Захари Стоянов. В 1855 година той заедно с д-р Странски през месец август се наемат с една тайна дипломатическа мисия да търсят съдействие от Ахмед ага за бунта, който готвят против турците — Съединението на Източна Румелия и Княжество България. В своя пътепис Захари Стоянов пише:

„Аз се запознах с Ахмед ага за пръв път още през 1883 година, при следующите обстоятелства, които ще да изложа предварително ,тъй като ще се запознаят читателите с характера на Ахмед ага и неговите хора. Беше на самия ден света Богородица 1883 година на мястото на Бяла черква, Конушка околия,[2] така също в Родопите, гдето се осветяваше новопоправеният стар манастир, разрушен от турците още по онова време, когато се почнало потурчването на сегашните помаци (1600—1660 г.). По причина на осветяването бяха се стекли много гости от цялата рупча чак от турско. Имаше мнозина и от Пловдив, тук беше пловдивският митрополит, музика, войска, жандарми, началници, офицери и пр. Множеството надминаваше числото 3000 души. Покрай другите гости настоятелството от манастира беше поканило и много помаци от околията в това число и Ахмедаа, при когото отишла особена депутация. Хората, които познаваха помаците, разказваха, че те така благоговеели към манастирите, както и към своите джамии. Всички поканени бяха пристигнали вече, нямаше само Ахмедаа. Уверяваха, които ходили при него, които го знаеха, че той няма да дойде, при всичко, че желаел, защото се бои да няма някаква измама, да не би да го хванат на сила и отведат в Пловдив като залог от непокорените села. Освен на тази си официална вина той се боял още да не би да му отмъстят за стари грехове.

---

[1] Н. Хайтов. Миналото на Яврово, стр. 3ε.
[2] До 1905 г. село Конуш е било околийско седалище и някои рупчоски села са били към него.

Божествената служба беше се привършила вече, грамадно хоро се люлееше на поляната пред манастира, когато пристигнаха пратеници, които известиха на висок глас, че агата е пристигнал до чешмата, но не смее да се подаде пред множеството ,иска да му се пратят няколко старци и първенци, които да го придружат, дордето премине през тълпата и стигне до манастира. Околийският началник и командирът, и двамата турци, се метнаха на своите коне и така и така бързо полетяха към чешмата, придружени от няколко жандарми, щото човек би казал, че иде не един бунтовник, но техния прям началник. Тях последваха още десетина души стари познайници на агата из околните села, които щяха да служат като гаранция, че никаква измама не чака интересния гост, който от войната насам сега за пръв път стъпваше в Румелийска територия. Но не бе само това. Новината „Ахмедаа иде" наруши реда, тя се носеше от уста в уста. Хорото се даже развали, гайдите млъкнаха, всички се обърнаха към чешмата, мнозина помислиха, че скандалът е неизбежен, тълпата ще направи своето.

А Ахмедаа се приближаваше ,възседнал на черен ат, облечен в юзбашийска униформа, със сабя, револвер и с няколко рубета на гърдите. Свитата му се състоеше от 15—20 души помаци, тръгнали отподире му от селото. Дордето пристигне на Бяла черкова, колкото пъдари и жандари имало по пътя му, всичките се насосали подире му, така щото конвоят се състоеше от 40 души въоръжени хора. Напреде му вървяха 3—4 души от неговите, от двете му страни толкова, а останалите следваха из отзад. Те бяха въоръжени от петите до зъбите, с по два револвера, с винчестер пушки, които стискаха в лявата си ръка, а дясната им стоеше сложена върху дръжката на дългите им ятагани. Като че нарочно беше избрана тази свита, всички лични и левенти помаци, всички като елите на своите планини, с отворени пехливански гърди, с подсукани мустачуни, краищата на които надничаха в очите им. Тоя кабадайшки конвой и неговият ага представляваха едновременшните турски аяни, войводи, спахии и пр.

А навалицата от черните калпаци малко по малко успяваше да задръсти пътя на гостите. В главата на Ахмедаа влязоха лоши предчувствия, той се измени в лицето и бе принуден да слезе от ата си, което, като стар горски питомец, той направи от точка зрение на самосъхранение. Не останаха хладнокръвни и неговите хора. Те се спогледаха един други, захванаха да се отстъпват около агата си, когото сами

гледаха в очите да им направи знак. Аз вярвам, че най-малкия знак за нападение от страна на българите, пусиите бяха готови още на мястото, острилото на ятаганите щеше да блесне във въздуха, винчестерите щяха да запукат, при всичко, че българите бяха 3000 души, а помаците — 15.

Но чудо. Наместо нападение и оскърбление българите селяни, мъже и жени, посрещнаха агата, като че той бе там господар, като че не бе бунтовник, но пак техен кърсердарин. Дордето си подаваше едната ръка да му я целуват беловласите старци и стари баби, той бе принуден да подложи и другата. „Добре дошел, Ахмедаа!", „Хошгелдин, аго!" „Хелбете се накани да ни подойдеш, ние остаряхме, а ти си още млад", се чуваха гласове из тълпата, която се провираше да поздравява своя четиридесетгодишен цар. Смешно е да се предположи, че българите правеха това от страх, когато всички знаеха, че Ахмедаа е просто техен роб. Тук преобладаваха чувството на миналото величие, на настоящето тържество, на отношение между бивши робове и сегашни свободни хора, от една страна, а от друга, на паднали и оскърбени."[1]

Казаното дотук бе едно отклонение на Захари Стоянов в пътеписа му от Пловдив до Тъмраш. И по-нататък той разказва как пристигнал в самия дом на Ахмедаа в Тъмраш, как лично синовете на Ахмедаа им слугували, как Ахмедаа наредил да дойдат, ходжата да свари кафето, а кметът да опече чевермето и т. н. И авторът заключава: „Ако Ахмедаа се разполага така със най-първите хора в селото, ходжата и кмета, то можете да си въобразите каква власт има той над останалите смъртни. Когато той седне край реката, която минува покрай конаците му, да прави кеф, то, който се случи вече да замине покрай него, той е в правото си да го спре, стига да му е потребен за нещо. Но да не кажете, че тая власт дотегва някому. Пази боже! Доколкото можах да забележа всеки го счита за гордост и някакво си задължение да слугува и изпълнява заповедите на диктатора."[2]

— Ахмедаа е стар човек ,на 60—65 години, но балканската му жива натура го показва като да е на 30—40 години човек.[3]

Отчасти можем да си представим какъв е бил рупчоският деребей при поемането на управлението, т. е. 20—30 го-

---

[1] З. Стоянов — Избрани съчинения, 1966 г., т. III, стр. 407.
[2] Пак там. стр. 407—409.
[3] Пак там, стр. 413. И други данни показват, че Ахмед ага е роден около 1820 година.

дини по-рано, щом като в 1885 година[1] се е чувствувал на 30—40 години. Този епизод, разказан от Захари Стоянов, ни доближава до характеристиката на Ахмед ага, макар и частично.

Към направената характеристика на Ахмед ага от Захари Стоянов можем да прибавим и думите на още един негов съвременник, който лично го е познавал, у когото Ахмед ага е гостувал, та има преки впечатления. Той пише: „В началото агата носеше както и другите аговски помаци потури, обшити с много гайтани. Но в последствие той беше облечен със сабля и други знаци. . .

Той имаше обло, засмяно лице, възрус, среден ръст, набито тяло, стегнато облечен ,с ален фес, изваден от калъп, с пискюл, с тежък ход и говор, с благ характер. Той спокойно изслушваше просителя и тогава даваше исканите от него нареждания. Но колкото той беше добър, толкова лоши бяха заптиите му."[2]

А сега да видим откъде идат и славата, и хулите на Ахмед ага. С какво се рисува неговото управление? С какво хората го помнят? Защо вече цяло столетие неговото име остава между известните имена на Рупчос? Верен отговор можем да получим само ако не изпускаме едно важно обстоятелство — къде управлява той.

Границите и особеностите на Рупчоската нахия

Някога в рамките на тази нахия не са влизали селата източно от върховете: Персенк, Модър, Бяла Черква.[3] Но през 19 век тя обхваща и тях. Според приложената турска административна карта на Пловдивски санджак от 1835 година, издадена във Виена, нахия Рупчос е стигала на изток чак до Дряново, Югово, Лъки, а на север е стигала до река Марица. Навярно този период е имал предвид историкът Кепов, когато пише, че под административната власт на тъмрашлии по едно време била и Перущица.[4]

---

[1] В-к „Борба", 1885 г., Пд., бр. 12—13.

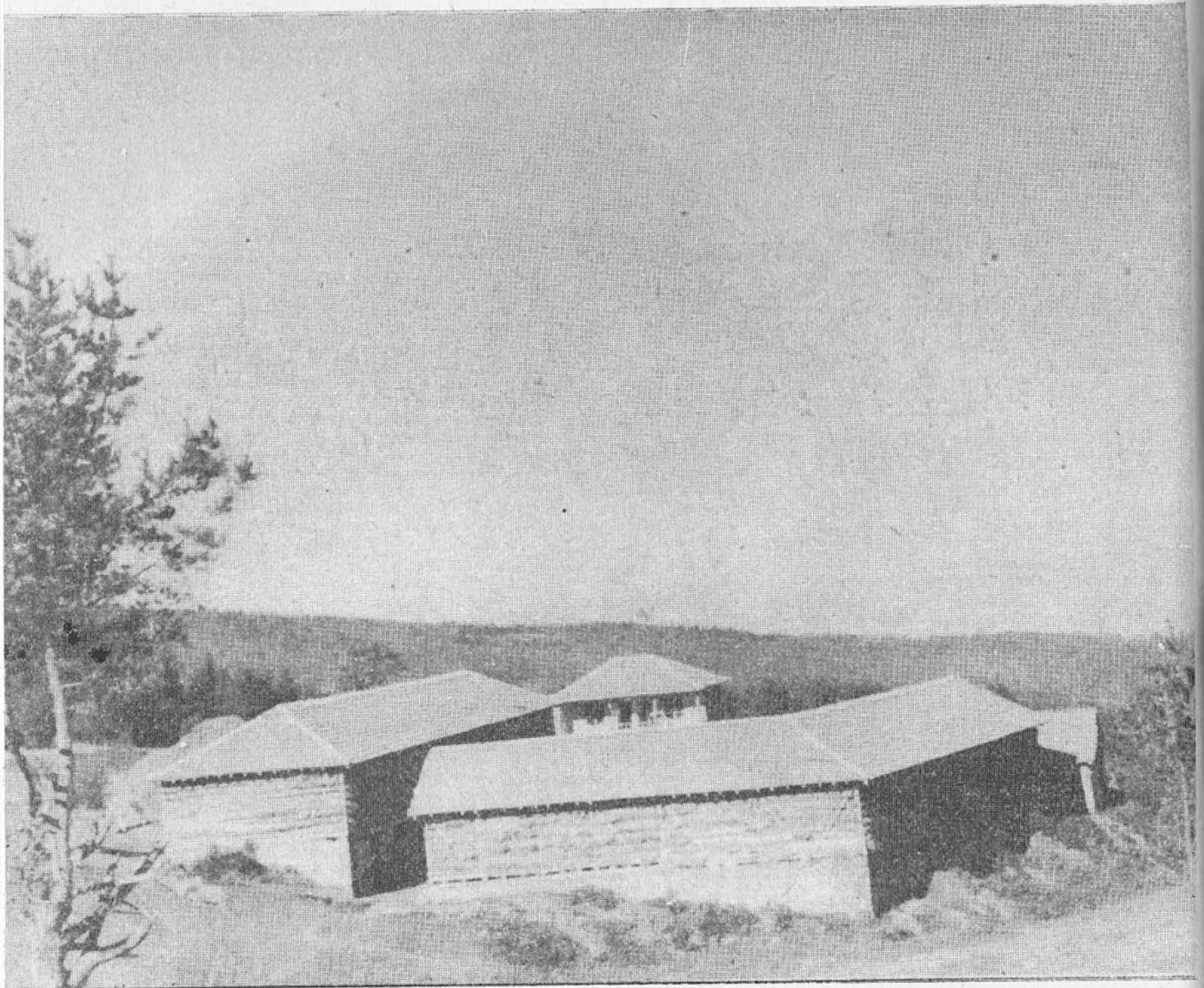
[2] Г. Н. Узунски — Автобиография и спомени от Широка лъка, стр. 16. Спомените се намират в ДБКМ — София. Авторът е роден в 1854 година и добре познава живота на нахията. Бил е учител и активен общественик още до Освобождението. В изложението на фактите е много прецизен, но в коментара допуща грешки.

[3] П. Петров — Асимилаторската политика . . . стр. 148.

[4] Кепов — ц. к., стр. 117.

1. Чифликът на Ахмед ага

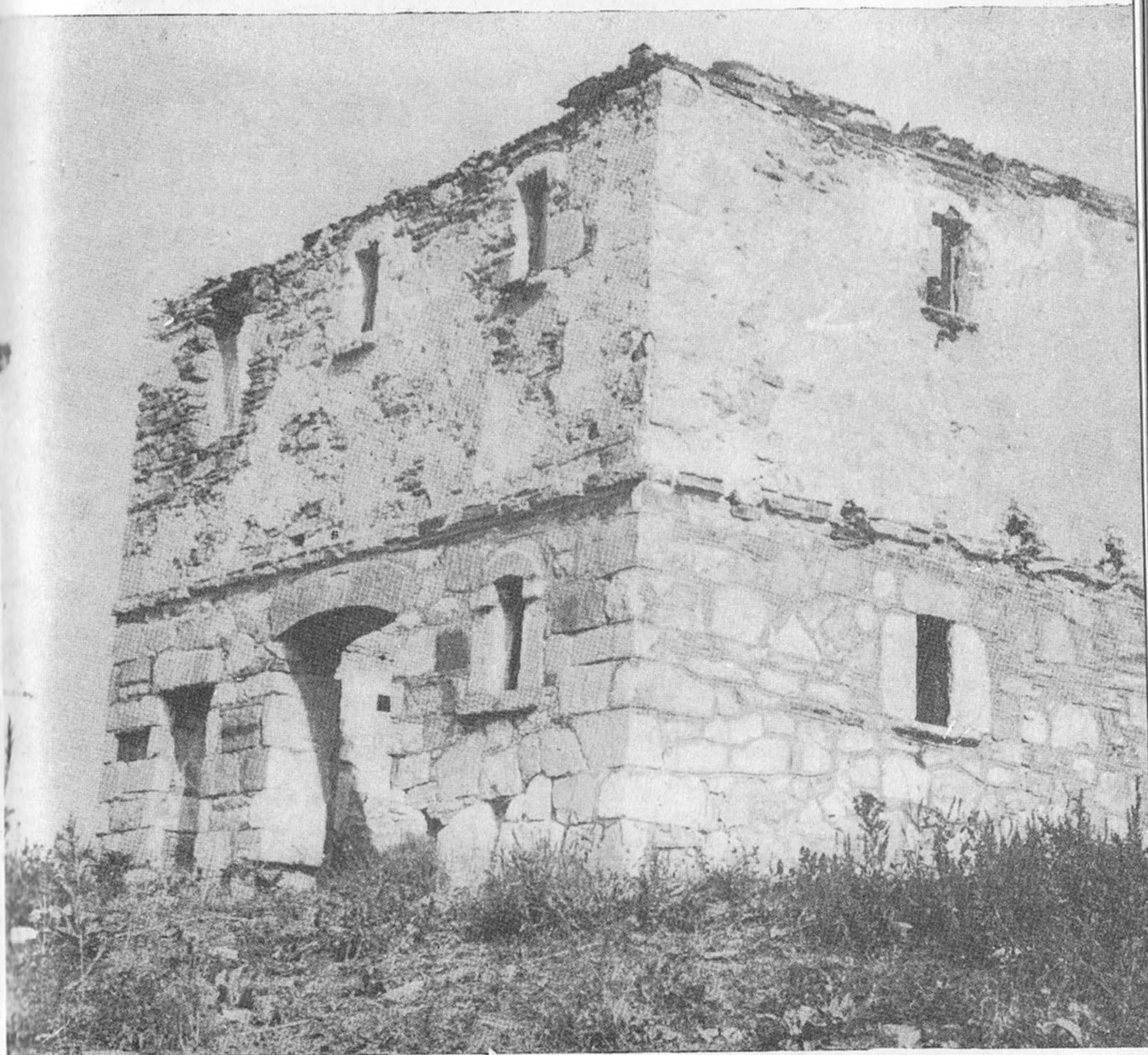

2. Чифликът на Средне (овчарникът)

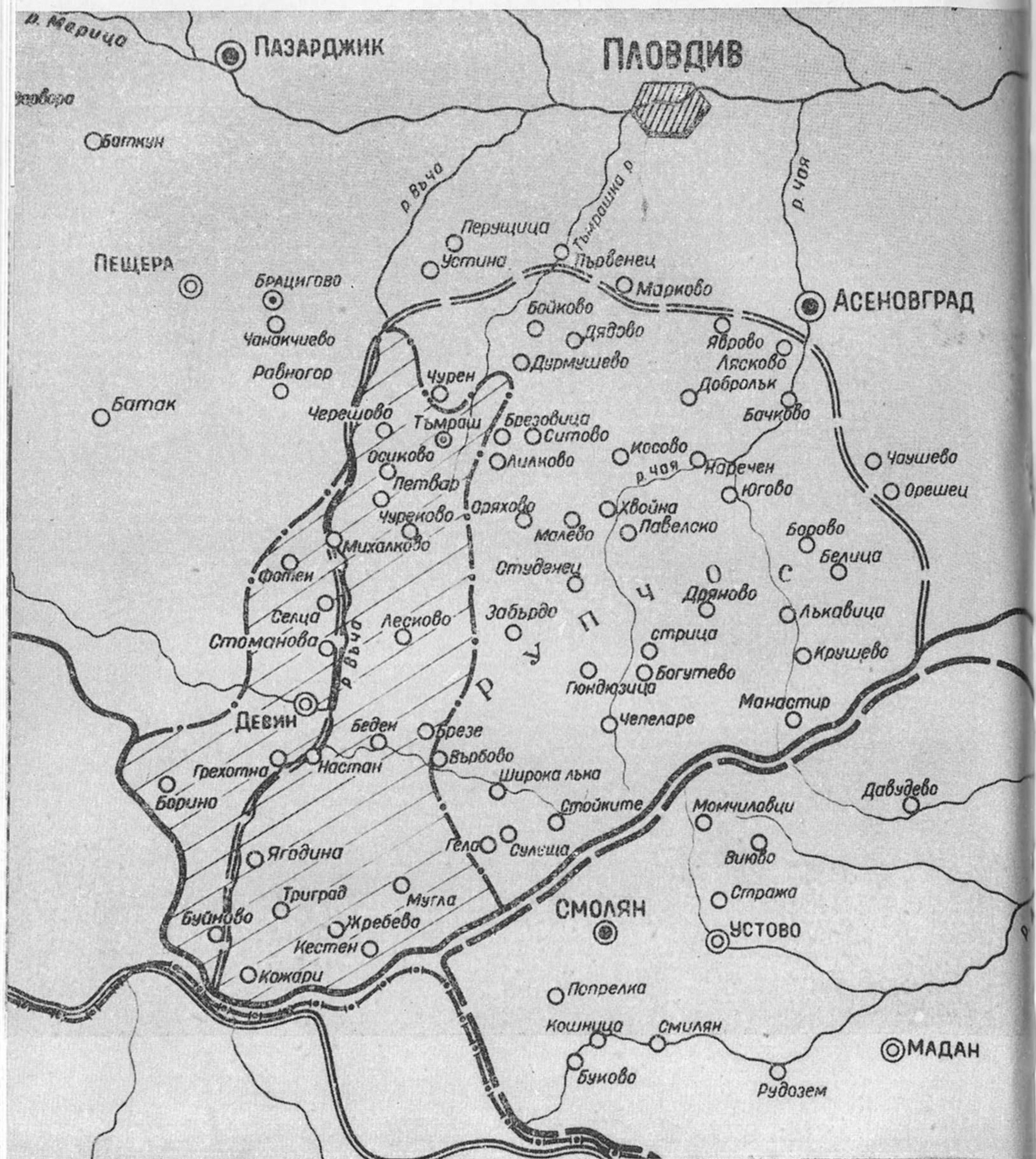
3. Решението на съда от 1873 г.

4. Стената на чифлика на Бряновищица

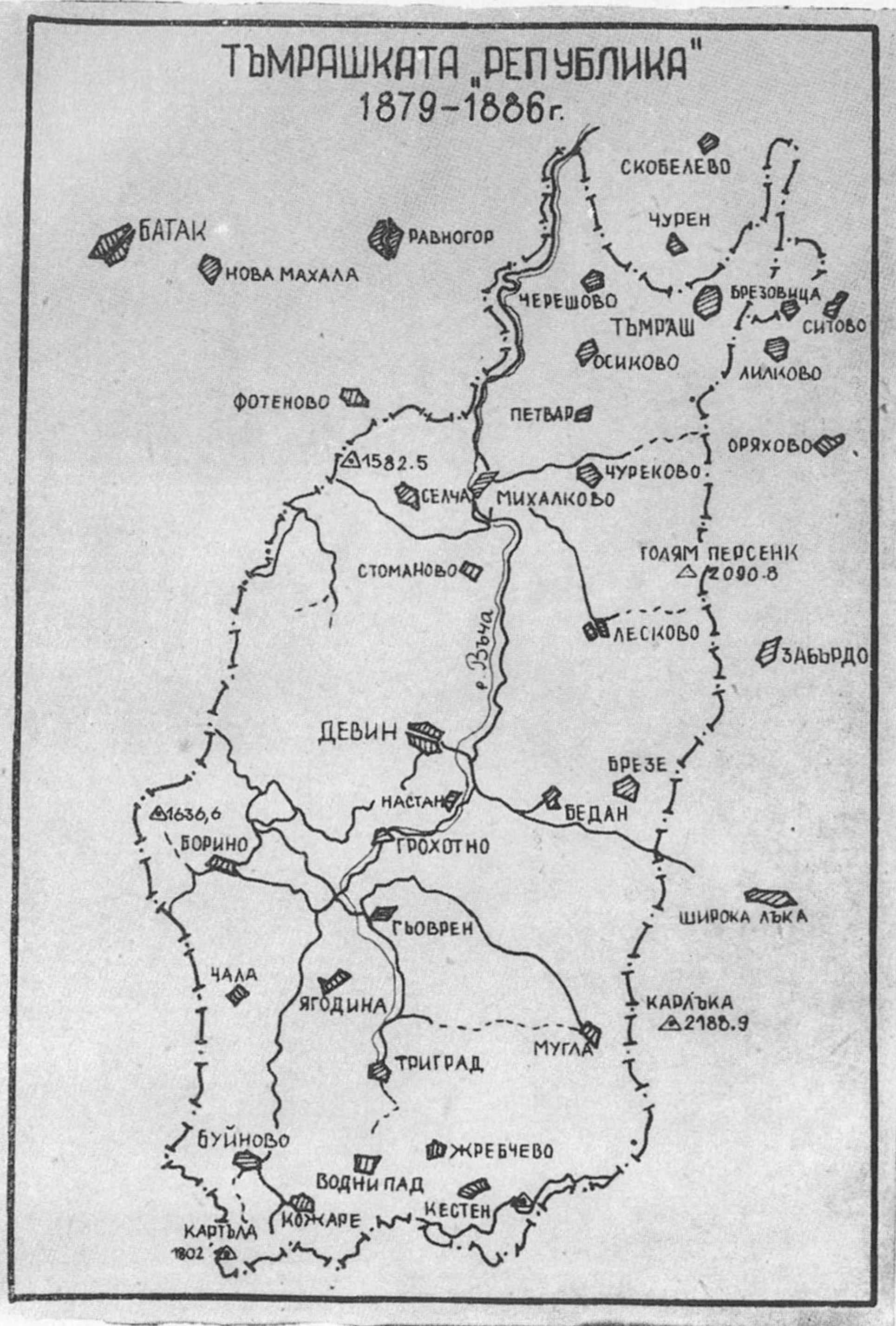
5. Кулата

6. Карта на нахия Рупчос

7. Конакът на Исен паша

8. Карта на Тъмрашката република

Това деление обаче не е траяло дълго, защото от редица документи, в това число и цитираните съдебни документи от 1861 г., се вижда, че Перущица и другите полски села се числят към Овчехълмска околия. Това означава, че Рупчос е обхващал само планинските райони. Според Йоаким Груев през 1870 година нахия Рупчос е обхващала селата, намиращи се в пределите на планината между двете реки — Віча и Чая.[1] В тези граници нахията е известна на историята.

От кога, дали от времето на Караибрахим или по-рано е станало това деление и Рупчоската нахия се е проснала в тези граници, ние не знаем, но от 1832 до 1878 година Тъмраш винаги е бил център на нахията. През периода 1880—1885 година той е „столица" на „Тъмрашката република", а след 1887 г. е седалище на Рупчоската кааза, числяща се към Драмския санджак.[2]

Както виждаме от приложената схема, нахията лежи изцяло в една планина без пътища, осеяна с гори, със сенчести места и деретини ,дето могат да зашущят човека посред бял ден за едната хубост и злосторниците така да затрият следите си, че и слънцето да не види, и вятърът да не чуе. Една нахия с хиляди глави жива стока, разпиляна по планината, сама в ръцете на чевермеджии и конекрадци. Да се открадне, да се изнасили, да се излъже, да се убие дори е нещо не само възможно, но и твърде често явление, онаследено от прадядовски времена, насърчавано от социално-класовото неравенство, закриляно често пъти от самата турска управляваща върхушка, от рушветчийството, роднинството, па ако щете и съучастничеството на самите управници. Да управляваш и да се справяш с тази нахия през онова време не само че не е лека и проста работа, но изисква и съответни наредби, методи, хора и най-вече майсторлък.

С какво и как е управлявал Ахмед ага, ние ще видим попосле, но преди това трябва да споменем за оная изключително похвала, която получава от руския консул в Пловдив, бележития Найден Геров, който и служебно е бил задължен да дава верни и точни оценки. На 7. I. 1861 година Найден Геров изпраща до княз Лобанов-Ростовски един доклад за положението в Турската империя. Този доклад изобилствува с факти за грабежи, насилия, убийства и пр. В него се казва: „Във всяка провинция на Турция разбойници грабят и убиват ежегодно цели стотици християни". Само този ци-

---

[1] Сп. „Летоструй", 1870 г., стр. 70.

[2] В. Кънчев — Македония, етнография и статистика, 1900, стр. 289.

тат е достатъчен, за да накара читателя и сега, повече от век оттогава, дълбоко да се замисли какво е представлявал „болният човек“ — Турция, през средата и втората половина на XIX век. Логично е да очакваме какво може да бъде положението в една планинска и гориста нахия като Рупчоската, дето разбойниците могат да никнат зад всяка борика. Но докладът на Найден Геров завършва така: „Във Филипополския окръг има уезд (нахия) Рупчос, в което кърсердар е някой си Ахмед ага, получил тази длъжност по наследство от баща си. В тази нахия никога не се появяват разбойници, макар че по своето планинско положение тя е найудобна за разбойници“.[1]

Да чуеш такава дума, и то от руския консул през онова време, виж, това е вече много. И не е потребно да подчертаем, че Найден Геров не хвърля приказки наслуки. Дотогава той бе работил повече от 10—12 години в Пловдив, а Тъмраш все пак не е в Мала Азия; Геров има свои хора в Рупчос и е добре осведомен за нещата.

Разбира се, Найден Геров едва ли изключва, че в нахията има други нарушения. Той говори за разбойници и особеното, главното е, че на други места се отнасят с християните като с роби, а в Рупчос именно това е отличителното.

Какво представлява управлението на Ахмед ага? Каква е структурата на неговата власт? С какво озаптисва разбойниците?

Първо, трябва да се каже, че главен представител на властта му в цялата нахия е самият той. Неговата дума е решаваща по всички въпроси. Ако някой управлява в Рупчос, това е той. У него е и „законодателната“, и изпълнителната, и съдебната власт. Там някъде във Филибе, в Едрине, в Стамбул има по-големи управници, има паши, везири, падишах. Нека си ги има. „Бог високо, цар далеко“. В Рупчос управлява той, Ахмед ага. Той е партия, държава, министър и султан.

Ахмед ага обаче далеч не е карал през просото, както някой може да си помисли. Той се стреми да бъде близко до народа, да научава истината, да поддържа оня контакт с хората, без които през никое време не може да се управлява. Той има свой нахийски съвет, с който се съвещава, с който се сдумва по главните въпроси. Този съвет е наследил още от баща си. Не само Васил Дечев, но и други рупци от не-

---

[1] Документи за българска история, 1931, т. I, ч. I, стр. 198.

го време съобщават, че арнаутинът[1] е разтурил съвета на Караибрахим, но Хасан ага отново го възстановил. За подобен съвет съюбщава и Захари Стоянов в своя пътепис. А според Хр. п. Константинов, за съветници Хасан ага е имал по един помак от Сафтъще и Орехово и по един българин (християнин) от Лилково и Павелско.[2] Дечев пише: „Хасан ага се оказал мъдър управник. Щом заел длъжността си, той дошел с по-възрастния си син *Мустафа* (още едно доказателство за четвърти брат на Ахмед ага) в Чепеларе, свикал селските първенци пред джамията и заявил, че в негово лице чепеларци ще виждат и имат един истински приятел и защитник, а не враг и пакостник... Нещо повече, Хасан ага поканил бившите Караибрахимови служители да постъпят у него отново на служба. Тъмрашките управници устояли докрай на обещанието си. В течение на 45 години, докато Хасан ага и синът му Ахмед ага управлявали Рупчоската нахия, чепеларци нямали основание да се оплакват.[3]

Връзката между управлението на бащата и сина е повече от очевидна. Това показват и изследванията. Разбира се, Ахмед ага отишъл по-далеч. Във всяко село, населено само с християни, назначавал свой човек — старейшина, който управлявал по указания на Ахмедаа. В селата, населени само с българи-мохамедани, назначавал мухтарин — (кмет). В смесените села (Лилково, Ситово, Чурен, Орехово, Хвойна, Малево, Югово, Добролък, Яврово и пр.) назначавал и старейшина, и мухтарин.

В спомените на Григор Аргиров, роден през 1842 година, се казва: „Управник на общината (селото) е бил кмет (мухтарин), назначаван от агата (находящ се в Тъмраш), който идва периодически, изслушва оплакванията от населението и им иска мнението кой да бъде назначаван за мухтарин".

Мухтаринът получавал заплата годишно около 100-тина гроша. Той решавал въпроси за дребни кражби или обиди, а за по-важни въпроси съобщавал на агата. Последният назначава и селския, и полския пазач (курджия), но по предложение на кмета. Където нямало подходящ за селото, агата назначавал външни лица, от други села — безделници или скитници.

---

[1] Григор Аргиров от с. Дедево. Спомените у автора. След Караибрахим за няколко месеца е бил назначен един арнаутин да управлява Рупчос, но селяните от няколко села поискали да се махне тоя арнаутин и да се издигне Тъмрашлията. Така и станало.

[2] Сп. „Период. списание", 1899, бр. 60, стр. 893.

[3] В. Дечев. Миналото на Чепеларе, том I, стр. 193—194.

Пъдаринът получавал заплата около 100-тина гроша за работата му през летния сезон, като се хранил от селяните — по ред на домакинствата, днес е на храна у едно семейство, утре у друго и като ги изреди, започва пак отначало. Също той е получавал и определена глоба (процент) при щета от добитъка на посевите.

„По същия начин са назначавани и пазарявани от кмета разни говедари, телчари, коняри, като и те освен определената заплата, са ходили от къща на къща сутрин и вечер за храна".[1]

Нямаме никакви основания да не вярваме на Григор Аргиров, пък и на неговия брат Даскал Димо от Дедево — хора грамотни, възрожденци, поборници от Априлското въстание, живели и патили по време на Ахмед ага, посрещали и изпращали управителя и на тяхното село.

В самия нахийски съвет по всичко изглежда Ахмед ага е подбирал не само лично предани нему люде, но и такива, които са тежали с авторитет сред населението, на които се е чуела думата, които са можели да провеждат „линията", дадена от Ахмед ага. От Чепеларе за такъв е бил определен Хаджи Идрис, който, както пише Васил Дечев, „завзел второто място в Рупчоската аговско-големска стълба".[2] В Лилково такъв помощник и съветник е бил Мито Терзиславски.[3] „За всяка по-важна работа Хасан ага, а по-късно и неговият приемник ,син му Ахмед ага, търсили съветите и съдействието преди всичко на местните първенци. От друга страна пък и новите чорбаджии се прислямчвали към господствуващата власт".[4]

Най-вероятно Ахмед ага само е изслушвал мнения, събирал е информация, запознавал се е с нещата чрез своите съветници, но в крайна сметка той сам е решавал какво и как да се направи. Той е „отсичал" според собствените си разбирания. А каква етика и морал, каква справедливост и закон е имало в тези разбирания, ще видим по-нататък.

---

[1] Из миналото на с. Дедево — бележки, сведения и мнения на дядо Григор Аргиров (роден 1842 г.) и други, стр. 9. Бележките са записани около 1925—30 г., един препис се намира у автора.

[2] В. Дечев. Съч., стр. 186.

[3] Сп. „Родопи", 1968, бр. X, стр. 29—30.

[4] Кирил Василев, ц. к., стр. 182.

Крушовицата — богът на реда

Като всеки деребей Ахмед ага безспорно е чувствувал нахията като бащиния, като източник за натрупване на богатство. Но наред с това, за разлика от истинските турцибейове, той е имал усет за отговорност пред хората, с които е израсъл от дете, чувствувал се е длъжен да насажда ред и справедливост. Подобно на баща си,[1] той е правил всичко възможно да урежда възникващите проблеми в границите на нахията и е бил голям противник нещата да излизат „вън от къщи", да стигат до пловдивските съдилища и управници, които му са така противни.

Всички тежки дела и въпроси, които мухтарите и старейшините от различните села не са могли да решават, са отпасяни до Ахмед ага. Разбира се ,не с молба и заявление, не с писмена и обгербвана тъжба, а направо, лично, устно. И което е още по-важно, опасният деребей не протакал работата, „отсичал" е веднага. Сигурно е имало случаи да скриват от него, да го заблуждават, но хване ли се такъв — горко му.

За по-дребни нарушения, особено когато те са били неволни, Ахмед ага е глобявал по един-два алтъна.[2] Но за поголемите е искал и налагал сурови наказания. При това всички по-тежки случаи и особено кражбите е разглеждал сам.

Преди Освобождението ситовци и дедевци имали спорни места в граничещото си землище — някъде към Драганово село. Дълго спорили, враждували, въртели геги и брадви, збили се един на друг, но работата все не се оправяла. Едно лято ситовските помаци начело с Дели Мехмед, чийто чифлик бил в местността Кумлигор, т. е. наблизо до граничните места, отишли и окосили спорните ливади. Да се разправят с Дели Мехмед на дедевци било не по силите и те отърчали при Ахмед ага. Приел ги Тъмрашлията, изслушал ги, както му е редът, и рекъл на неговите гавази: „Оседлайте конете!"

Незабавно тръгнал с пратениците на Дедево и до вечерта довтасал на място. Слушал едните, слушал другите, па се обърнал към помаците от Ситово:

— Виждате ли тоя? — и показал един железен жегъл.

---

[1] Пл. общински вестник, 1932, бр. 125—126..

[2] Петър Деведжиев от с. Лилково. Спомените у автора.

— Ама ние, ага. . . — запелтечили ситовските помаци.
— Видите ли жеглос, бе сюртуци? . . .
— Видиме ,ага. . .
— Ами знаете ли с какво се рани? Ни оре, ни копе, ама се рани.
— Аман, ага, сборкали сме. . .
— Нощес сеното да доде на место! — отсякъл Ахмед ага И така ще да ги е погледнал, както той знае да гледа, че ония не казали и гък. После възседнал коня ,обиколил спорните места и разпоредил:
— Оттук нататък синорът между Ситово и Дедево ще бъде. . .
И установил землищна граница, която важи и досега.
Вечерта Ахмедаа нощувал в Дедево. Като станал сутринта, преди да си пият с Добричката кафето, напомнил:
— Аратлик, двамина люде да идат да видят дошло ли е сеното на място.
— Дошло е, Ахмедаа, дошло е, наши люде сабайлем са минали оттам и казаха, че нощес хората на Дели Мехмед са го върнали на място — доложил мухтаринът на Дедево и личен приятел на Ахмедаа.
— Тогава мойта работа свърши и мога да си ида — рекъл агата. Пил си кафето, възседнал коня и заминал.

Ахмед ага е бил много суров и жесток с нарушителите, но изглежда, че преди да се убеди в истината, не е посягал безогледно. Ще приведем само един пример. В чифлика на брат му, Смаил ага, на Средне откраднали от хамбарите жито. Кой е, кой е? — Ратаят! Той знае хамбарите, той е бил само на чифлика и т. н. Хванали ратая Вълчан Огнянов от Дедево. Смаил ага му скроил набързо сметката. Щял да го ликвидира. Но Ахмед ага се запознал с кражбата и рекъл:
— Тая работа не става така, ратаят не е крив. Мислете хубаво кого познават овчарските кучета.
Вълчан бил освободен. Разминало му се. После се разкрило, че крадецът бил от Брестовица, него наистина познавали кучетата. Но Брестовица е вече извън Рупчоската нахия и Ахмед ага не можел да се разправи със злосторника.

Изобилие от факти показват, че плячкаджийството, апашлъкът е отколешна черта на хората в Турската империя. И за съжаление, с нея и правителствените органи не са се занимавали, както трябва. Този порок е бил дълбоко вкоренен и в хората от Рупчоската нахия, която е давала пълни условия за неговото развихряне. Но и Ахмед ага е бил непреклонен

в борбата с плячкаджиите ,апашите. Прекарва ги „през топуз", „окачва ги на слива", „къпе ги с ведра", кара ги да „рипкат" и пр.

Борбата на Ахмед ага с крадците се разчула по цялата нахия, че и по цяла Пловдивска кааза. Има случаи, когато до неговите мерки и помощ са прибягвали и управниците на Пловдив. Така през 1879 година пловдивският вестник „Народний глас" пише:

„С настоящето считам за длъжност да известя, че благодарение на Тъмрашлията Мехмед (Ахмед) ага се хвана един от разбойниците, които причиниха толкоз обири в тази страна. Този разбойник на име Ахмед Молла Асанов в изпитът си изповеда за всички обири, които е направил с другарите си, а за овчарят на име Атанас Вълков от с. Широка лъка, когото бяха хванали при с. Чукур кьой и отвели със себе си, той каза, че го заклали на мястото Персенк, гдето го хвърлили в един дол и го заровили с шума. При това изповеда още, че главният им началник бил някой си Сюлейман Пехливан от с. Устина, който имал и други чети ,върлуващи около Батак и „Пещера".[1]

Тази дописка се отнася за периода след Освобождението и както се вижда, Ахмед ага е бил последователен в борбата с разбойниците. Той е можел да получи от тия хайдути съответния пай от кражбата и да ги укрие, без никой да му каже две. Така е постъпвал например влиятелният гъркоманин Гюмюш Гердан, чието имане далеч надхвърля това на Ахмед ага. Но Ахмед ага е бил страшилище за разбойниците още от поемането на управлението и докрай. Това се потвърждава и от едно писмо на К. Муравенов до Найден Геров, писано на 24 май 1861 година.

„Колкото за тукашните работи — пише Муравенов — пак така, както са — сиреч: злодейците гдето направиха Станимашката нечовешка салхана не можаха да се хванат, а ранените троица умрели; и другите умрели. Мютесарифинът в петък се обеща, че е пратил за Тъмрашли Ахмед ага, но в събота след пладне срещнали се хора . . ."[2]

Какво е станало по-нататък със злодейците, намесил ли се е Ахмед ага, помогнал ли е за залавяне на разбойниците, отчасти се вижда от следващото писмо на Муравенов, писано на 31 май 1861 година. Между другото в него се казва:

---

[1] В-к „Народний глас", 1879, бр. 1920, стр. 4.
[2] Арх. Найден Геров, т. II, 1914, стр. 47.

„Станимашките разбойници избягаха без да се уловят и каквото сториха то се и забрави, завчера байряктарят на Ахмед ага Тъмрашлият хвана един от вишеречените ,та от като го мъчил да изкаже за другарите си и не можел да извади дума от устата му, *уплашил го, че като дойде в други ден агата* (Ахмедаа — б. а.) *с два топуза* ще го принуди да каже истината. Той като останал сам с едно ножче, което имаше (имал) в себе си, искал да се заколи, но преварили го и довели тука да го лекуват . . .“[1]

Пита се, какво ли ще да ги е правил тоя синковец, Ахмед ага, как ще да ги е желетовал, та да се плашат от името му и да бързат да се самоубиват, но да се не срещат с него? С какви „магесничества“ и фокуси си е служил?

Едно от наказанията е било „окачване на слива“. За такова окачване ни разказва В. Дечев:

„Помните ли какъв едипсизин бе Странджалията? Целу селу бе прупищялу от нега. Ала Ахмедаа Томрашлията го стори чиляк и пулувина. В годината по триж го бахта и по юз ока синджир му туреше на вратон. Най-сетне го обеси на сливана до жумаьона (центъра на селото)с главона надолу. След десет дена Странджалията посиня, поду се като мех и плачещим рече: „Аман, ага , одвържи ма, пусни ма, тоба правя харсъзлъкъс“. „Одвържите гу едипсизина“ — рече Ахмедаа и Гевезет го свали от сливана. От тука насетне да видиш каков хубав чиляк стана Странджалията! Дуде да умре не даваше муха да се настъпи! И чуренчено щеше да стане чиляк ако сега седеше Тормашлията . . .“[2]

Понякога Ахмедаа е проявявал и хитрини, но поддържал в обществото чувството, че стигне ли работата до него — с добро няма да се размине никому. И барабар с това създавал впечатлението, че не е имало, няма и няма да има нарушител без възмездие.

Атанас Талев от Хвойна, зет на Ахмедаговия кехая, Стоян кехая, имал кръчма. Един от хвойналиите бил голям батакчия — пие, а не плаща. И една вечер кръчмарят му „взел мярката“ — напоил го, напердашил го и го изритал на улицата. Оня се оплакал до мухтарина. Оттук, оттам — работата стигнала до Ахмедаа. И той заръчал кръчмаринът и свидетелите, няколко души помаци, да идат при него на съд. Какво е имал предвид деребеят, не се знае, но оставил свидетелите на двора и рекъл:

---

[1] Арх. Найден Геров, т. II, 1914, стр. 47.
[2] Сп. „Родоп. напредък“, год. III, бр. 5, стр. 239.

— Слушайте и хубаво си помислете!...

А кръчмаря вкарал в конака. Разпитвал го „от игла до конец". Ония вънка чакат. По едно време отвътре един глас започнал да реве: „Оле-ле", „Оле-ле". И се чува как една сопа „вупка" по дебела гърбина.

— Брях, какво стана... — започнали да тъпат ония на двора.

А тя каква била работата. Ахмедаа разбрал, че Талев не е чак толкова кабает, дори не колкото пияницата. Но мислил как да замаже очите и на ония „свидетели", при това те са помаци и религиозният фанатизъм си има своето място. Ахмедаа не е вчерашен и знае, че те могат да направят и поголяма пакост. И той вързал на Атанас на гърба един бабул (възглавница) и започнал да удря с крушовата тояга. И му рекъл да вика силно, иначе той ще го накара. И Атанас ревал „с три гласа", ама се разбира, че не го боли. И Ахмедаа, като извъртял веднъж сопата не по бабуля, ами на месо и на Атанас му светнали звезди в очите. Няма да вика ли? Поревал, та потреперал от собствения си глас. На края агата го извел разголен, разчорлен, лиснал му едно ведро вода, та станал като плавена овца и рекъл на „свидетелите":

— Отведете си го! Пък ако батакчията продължава да пие и не плаща, кажите му и той да дойде.[1]

За да постъпи така тъмрашкият управител, възможно е тук да си има своето значение и фактът, че Атанас е зет на Стоян Кехая, един от видните кехаи на Ахмедаа. Но очевидно Тъмрашлията е използувал и хитрини за поддържане страх у подчинените. А страхът е бил сериозно, „изпитано" средство на реда. Не помагал ли и страхът, Ахмедаа обръщал и другия край. А на другия край между другото имало и „зашиване" в чувал.

За такова едно „зашиване" разказват бойковци. На чифлика на Тикла по стръмнината имало някаква дълга каменна стълба, дълга 60 стъпала, която водела надолу към реката. Ахмед ага разпитвал там някой разбойник, който върлувал из полето ,а после се прехвърлил в планината. Заловили го. Разпитвали го, кандардисвали го, желетовали го — не ще, не казва. Ахмедаа наредил да го сложат в един голям чувал, да зашият устието на чувала с канап и да го попъдят по каменната стълба към реката. И, разбира се, както е рекъл Ахмед ага, така и сторили.

---

[1] Атанас П. Талев от с. Хвойна, роден 1888 г. ,внук на кръчмаря Атанас Талев. Спомените у автора.

— Да идем да видим какво е станало — настоявали сеирджиите. — Да го заровиме, че ще се вмирише.

— За какво ви е — рекъл Ахмедаа, — реката няма никаква работа. Тя ще го и оплакне, и погребе...

За подобен случай пише и Никола Гашаров.[1]

А за това, какъв страх е имало от името и наказанията на Ахмедаа, пише и Захари Стоянов в своите „Записки по българските въстания". Той разказва, че когато предложил на бойковци да образуват революционен комитет ,те отказали, като възразили по следния начин:

„Тъмраш е от нас на една педя място — говореха те за подкрепа на отказа си, — какво ще отговаряме пред Ахмед ага, когато той се научи, че бойковци сторили клетва против царщината?

— . . .а младите отговаряха, че който се бои от Ахмедаа, нека се премести да живее в селото му."[2]

Този разказ на Захари Стоянов ни навежда и на други мисли, че в случая не само до страх опира работата. Очевидно българите-християни са правили отлика между управлението на Ахмед ага и това на официалната турска власт, която е подхождала по съвсем различен начин към християни и мохамедани. Християните тя преследвала с повод и без повод, а мюсюлманите и за по-тежки престъпления или не наказвала, или правела всичко формално, за лице на хората. Това го е подчертавал многократно и самият Найден Геров, който в едно свое писмо от 1868 година пише:

„Турци (помаци — б. м.) от с. Чурен убили през лятото на 1867 г. двама души от с. Перущица (три часа път от Пловдив) Атанаса Митева и Архангела Петрова, един, Кофчо Гинчев, ранили. . убийците са арестувани. . ., но в януари т. г. те са освободени от ареста без никакво друго наказание.

Няколко дена преди освобождаването на убийците на Атанас Митев беше обесен един българин, убил един турчин. Българинът си заслужаваше и никой не говори, за да го оправдае, но не може да остане незабелязано това, че единственият убиец на турчин от християните беше наказан със смъртно наказание, а толкова отявлени убийци на християните от турците остават без всякакво наказание".[3]

Така ли постъпваше Ахмед ага? Не. За него това не можеше да се каже. Той беше еднакво суров и спрямо християн-

---

[1] Пловдивски общински вестник, 1932, бр. 125—126.
[2] Захари Стоянов, Записки..., 1892, стр. 214.
[3] Документи за българската история — т. I, стр. 452.

ни, и спрямо мохамедани. Това се твърди от всички селяни, от всички околни села без изключение. И тъкмо в това е ключът на тайната и скритото обаяние на Ахмедаа сред населението. Дълбоко в себе си човек не може да не се замисли — не говори ли все пак кръвта на помохамеданчения българин?

Тази линия на равноправна справедливост към християни и мохамедани личи и в периодическите обиколки и „съдилището" на Ахмедаа. През месец-два или пет, възседнал коня, по разни поводи или без поводи, той е обикалял подведомствените му села в нахията, за да изправя чепати проблеми и ... дряновици, за да навежда ред и справедливост.

Примери от подобни обиколки и съдилища добре и подробно е описал Н. Хайтов.[1] Но подобни примери могат да се намерят в почти всички села, а не само в Яврово. За село Дедево синът на даскал Димо ми разказваше: „Ахмед ага идваше в Дедево често. Отсядаше в пастолската ливада, под ябълката. И сега се казва „Агова ливада". Там му донасяха ядене и пиене и насядваха около него. Ахмед ага ходеше на кон. Имаше навик да пришпорва коня, та да вищи. Съдилището му беше с един джоб на каишка (крушова тояга с каишка на края, навряна на ръката).

Когато Ахмедаа е искал да решава важни въпроси или да даде урок на подведомствените, той е правил съдилищата си публични, открити. Щом поръча, че тогава и тогава ще дойде, големците вече си знаят и събират цялото село. Мало и голямо. Посрещат го, кланят му се, както се посреща ихтибарлия големец по него време. А Ахмед ага застане в средата на населението, възседнал коня, стиснал крушовицата. Изкара най-напред мухтарина или старейшината, нещо като на инспекторско изпитване, и пита:

— Има ли някой да се оплаче от мухтарина?

— Няма — отговарят хората.

— Ами ти бе, мухтарин (старейшина)— ти да се оплачеш от някого?

— Няма — отговаря мухтаринът (старейшината).

— Ами някой помежду вас да се оплаче от друг някой? Пита Ахмед ага, възседнал на коня, и очите му шарят над смълчаните люде.

Кой каквото има да каже — казва. Ако няма никакви жалби и претенции, Ахмедаа заключава: „Тей ви искам, да се сгадате и до мене да не опирате..."

---

[1] Н. Хайтов. Миналото на Яврово, стр. 36—39.

Но има ли нещо, за което Ахмедаа е дошъл, работата става дебела, защото той водел и своите „сопаджии“, чел присъдата на място и веднага я привеждал в изпълнение. Не е прощавал никому.

Както пише и Христо п. Константинов: „Без никакви закони на ръка той е наказвал със смърт злодейците. Особено е бил немилостив към нарушителите на женската или моминската чест“.[1] За един подобен случай разказва и Николай Хайтов. Лилковският ходжа хвърлил око на една жена — християнка, Лика, затиснал я в една плевня и там я изнасилил. Лилковци християни веднага се оплакали на Ахмедаа. Тогава оня не дошел в селото, ами извикал ходжата в Тъмраш. Докарали го. „Ахмедаа с едва сдържана ярост го запитал защо е посмял да докачи честта на българката“.

— Че белким каурките имат чест — отвърнал ходжата надменно, оповавайки се на своя религиозен авторитет.

— Тъй ли бре? На, на тогава — ревнал Ахмедаа и в същия миг праснал ходжата по гърдите с една кьорбалтия (брадва без острило), която винаги седяла до него. Ходжата паднал в краката на войводата.

— Расим !— викнал Тъмрашлията сърдито.

— Буюр, ага! — доприпкал суварията и подвил коляно.

— На сузи ходжа — тербьо — заповядал Ахмед ага и посочил лежащия възнак ходжа.

От конаците на Тъмрашлията изнесли пребития ходжа в една черга, но едва стигнали в селото и той починал.[2]

Подобно нарушение имало в Ситово, но тук нещата се развили по друг начин. Едно помаче, една хаймана, заследило една българка-християнка по къра. Какво е правило, какво е струвало, не се знае, но успяло да я омаскари. Жената се върнала в село озлочестена, омърсена и със сълзи на очи отишла при ситовския мухтарин — Дели Мехмед, чифликчията. Разказала му жената какво се е случило, оплакала му се като на управник. Дели Мехмед я „успокоил“ и обещал, че втори път няма да допусне подобно престъпление, а тоя мискинин ще бъде тежко наказан. След това обаче нищо не последвало. Не само че с нищо не наказали помачето, но то започнало да се заканва, че ще отмъсти на жената, защото се оплакала.

Самият Дели Мехмед „посъветвал“ жената да не разпра-

---

[1] Сп. „Периодическо списание“, 1899, бр. 60, стр. 893.

[2] Николай Хайтов. Миналото на с. Яврово, стр. 34.

вя по село — с една дума, гледал да забаши работата. Помачето му било някаква рода. Минало ден, два, неделя. Помачето си ходило низ село и въз село и все повече се заканвало. Жената и мъжът ѝ мълчали, траели, но такава работа не е жълтица да я скриеш. Още повече в едно село от 70—80 къщи. От уста на уста работата стигнала до Ахмед ага. Той заръчал на Дели Мехмед да върже помачето и да му обади. Дели Мехмед не само че не го вързал, ами изглежда го предупредил да напусне селото за някое време, догдето улегнат духовете. И помачето изфирясало.

Като научил това, Ахмед ага скрипнал със зъби и моментално изпратил свои хора да го търсят. И в близките дни, една вечер, двамата вардачи го спипали, преоблечено в женски дрехи, и известили на Ахмедаа.

На другия ден Тъмрашлията дошел. Неговият дост бил Колю Славовски (Каравелата). И Ахмед ага отседнал у Каравелата. Къщата е стъпила на една скала, не съвсем отвесна ,но достатъчно стръмна, за да не може да се задържи човек на нея, и висока 50—60 метра, ако не и повече, до реката.

— Доведете го! — рекъл сутринта Ахмедаа на неговите хора.

И те му го доставили, разбира се, със сиджимки на ръцете. Помачето било кораво и инат, та се стегнало да понесе мъжествено суровото наказание. Ахмедаа го разпитал надвенатри, всичко било толкова ясно, че нямало какво да се разпитва. Помачето обаче се държало „напран", нахално, предизвикателно. И Ахмед ага не удържал. Станал, вдигнал крушовицата и замахнал само два пъти. После рекъл на неговите гавази:

— Нататък си знаете работата! . . .

Двамата агови сувари „смляли" кокалите на помачето в разстояние на няколко минути. Онова присиняло. Краката му взели да се люлеят и Ахмед ага го попитал:

— Да се сурнеш ли ищеш, ели да рипнеш?

Помачето не доловило накъде бие работата, помислило, че Ахмед ага ще го накара да играе кючек на пребитите крака и затова с половин уста изрекло:

— Же са сурна. . .

— Сурните го, бре, сурните го . . . низ камъкът . . да се начеше убаво. . .

Помачето разбрало каква е работата и заревало, но суварите на Ахмед ага го засурнали по двора на Каравелата и го

търкулнали низ скалата. Цялата „церемония“ се е наблюдавала от всички ситовци. Помачето се претъркаляло като труп надолу и пищяло. Спряло на една поличка по стръмнината. И едвам се измъкнало настрани. А близките му молили Ахмед ага да му прости, че било левтеро, та се измамило.

— Дате му една кепчо вода да се нажока, личните му и едно ведро да се окопе и да си върви. . . Та че утре пак да търчи да булащисва хорските жени. . .

Помачето умряло, а родителите му се изселили от Ситово.

Тази случка съм слушал от много стари ситовци. За нея знаят обаче и всички съседни села. И най-напред аз я чух не от ситовци, а от дедевци. И не от един. Разказвали са ми я синът на даскал Димо — Атанас, Костадин Марин, Георги Гогов и други. А в Ситово съм я слушал от Ангел Кипров, Калин Шумаров, Михал Гуцов и други. В разказите има различни нюанси. Но главното е едно и също.

Много ярко е нарисувал тази страна от дейността на Ахмед ага широколъшкият учител Узунски. „Тъмрашлията — пише той — като наш къраагасъ беше много добър запчия. Той познаваше почти всички злосторници във всяко село на нахията. Той беше всичко за нашата Рупчоска нахия. Нахиите нямат други управления освен един полицейски участък.

Резиденцията на нашата Рупчоска нахия беше селото Тъмраш. Тамо живееш и агата, който се титолуваше карaагасъ. На него бяха поверени да пази и управлява всички помашки и български села. Той със своите заптиета ходеше от село на село и изслушваше всички оплаквания, които му се правеха от пострадали хора от злосторниците. Той със заптиетата си издирваше виновниците, наказваше ги и глобяваше за престъпленията им. Неговите наказания бяха известни, та всички се бояха да правят зло.“[1]

На друго място авторът пише: „При разследването на някой злосторник заптиите употребяваха наказанието йорфа, особено средство за принуда да се признае вината от злосторника. От това наказание се бояха всички, защото често пъти (из) пащаха и не виновни. От (за) страха от това наказание трябва да спомена следната случка:

В с. Лилково не далечко от Тъмраш, на един наш българин се откраднала кравата и той веднага отишел при агата да направи давия (да се оплаче) и се обръща със следните

---

[1] Г. Н. Узунски — ц. с., стр. 14 (218).

думи: „Аго, откраднаха ми кравата. Аз си искам кравата". Тогава Ахмед ага му казал, щом си искаш от мене кравата, иди в чифлика ми и отвържи една от моите крави и я води у дома си. Само хубаво да я гледаш, да не я оставиш гладна, защото моите крави се гледат, както знаеш, много добре.

Нашенецът направил така. Щом се разчу тази случка, чул я и крадецът на кравата и от страх да не го уловят и накажат за престъплението му, веднага завежда кравата, която откраднал, и я предава на притежателя ѝ, казващ му, че уж е намерил на къра като пасла. Тогава си отвеждат в чифлика аговата крава от гдето я бил взимал. Такива и други случки, допълва Узунски, има много, които показват какво влияние имаха наказанията между населението в нахията. Големи кражби освен нападението на поп Никола не се случваха. Кражбите биваха овце, говеда, пчели и пр. затова и крадците не бяха от такава голяма важност."[1]

Има още редица случаи, които показват как се е отнасял Ахмед ага със злосторниците. Суров, жесток, безмилостен, той е бил блазнен от мисълта да бъде справедлив за всички в подчинената му нахия. Разбира се, става дума за една относителна справедливост, в рамките на оная турско-феодална система на икономика и обществен живот, за справедливост от гледна точка на един самовластен местен деребей. И най-важното, за еднаква справедливост спрямо двата клона българи — християни и мохамедани.

Разказаните дотук случки представят тъмрашкия деребей само като коравосърдечен, суров, жесток управник. Но хората помнят и разказват и други случаи, които представят Ахмед ага и от другата страна, като човечен, грижовен и близък с подведомствените. Той често е навлизал и в личните дела на хората, помагал им е, като подчертавал своето всевластие и всесилност пред тях. Това е издигнало личния му авторитет и може би тук се корени скритото обаяние към него. Ще вземем само два от многото примери.

Първият. Подкупен злосторник запалил с цигара плевнята на Атанас Лентов от Лилково. Камбаната ударила на пожар, но било през нощта и докато хората се съберат, пламъците лизнали плевнята от четирите страни. Дванадесет глави едър добитък — мулета, крави, волове — вищяли и ревали в горящите зимници. Селяните врипкали през пламъ-

[1] Г. Н. Узунски — ц. с., стр. 17 (гръб на стр. 215).

ците и дима, рязали поводи и оглавници и подплашените добичета изрипкали навън със запалени гриви. Спасили ги. Пожарът заплашвал и къщата, която била до плевнята. Стрехите им се събирали. Между стените им едвам се провирал човек с кош. Настанала суматоха. Едни селяни се емнали да спасяват покъщнина. Изхвърляли каквото им попадне в ръце. Метнали даже през прозореца и люлката с детето. Паника. А в паниката имало и такива, дето влачили яма.

Льонтата останал без фураж за добитъка А било по Димитровден. След неделя Ахмед ага дошел в Лилково. Атанас му се оплакал, че някои селяни използували случая, за да грабят яма. Тогава Тъмрашлията събрал общинарите и наредил да съберат сено и слама на Лентови. И събрали. Същия ден. По товар, по два — накрепили заире за едрия добитък. Но за овцете не стигнало. Тогава Ахмед ага рекъл на Атанас:

— Аратлик, стига да натискаме люде се, че аз утре же си ида, а пък тебе же те внагризят. За кравите и мулетата се посъбра. Пък овцете утре като ги замамиш — та на чуфликен. При мойте. Дето са 200, там са и 250. Все някак ще запролетят. За пари сега няма да галчим. Имаш една сюрия работници по къщи, все ще се разплатиш.

Така и сторили. Закарали овцете на чифлика на Чаталулук, дето били оставени да зимуват 200 овце от аговите. Останалите са били в Беломорието.

Как се е разплащал после Льонтата, ние не знаем, но жестът на Тъмрашлията го представя в очите на хората като състрадателен или по-скоро като щедър човек. Затова и разказват подобни случаи.

Още един пример. Петър Терзиславски от Лилково имал двамина сина — Тодор и Дачо. Тодор се оженил, но жена му умряла. Оженил се втори път. Довел жена от Чепеларе. Стояла близо година. Затъжила се. А мъжът ѝ не бил в село. Един ден прала на реката. При водениците. Било през лятото. Минали чепеларски помаци, комшии на родителите ѝ. Идвали от Тъмраш. Познала ги. Заговорили се. Заплакала. Склонили я да тръгне с тях, че след няколко дена щели да се върнат и да си я доведат. Но не се върнала вече. Мъжът ѝ рекъл: „Жена, дето е била в чужди ръце, при мене да се не връща". И останал пак без жена.

Оженил се трети път. Взел една вдовица, която любил като ерген. Но тогава не се взели. Обичали се много. Той сед-

не да вечеря, пък тя се изправи до него: гледа го „с четири очи“, та че ще рече:

— Добре си отиде чепеларченката, та и аз да те поводя...

Стигнали и дете. Но и тя се разболяла и починала. Тодор пак останал млад вдовец. Баща му също бил вдовец. Брат му Дачо бил женен и имал четирима сина. Събрали се 7 мъже и една жена. Един ден в пътя минал Ахмед ага. Запрял се при дядо Петър. Запалили по цигара. Загълчали се. После влезнали в къщи да пият ракия. Снахата шетала около тях. Косите ѝ побелели, а била млада жена. Тогава Ахмед ага рекъл:

— Петре бре, ами може ли сама жена да достои на седем мъже? Косите ѝ са побелели, бива ли така? Защо не ожените Тодор, ами мъчите снахата...

— Не можем, аго, законът не дава повече от три венчила, а Тодор се жени три пъти...

— Това не е право. Аллах е един и за вас, и за нас. Защо нам дава девет пъти венчило, а на вас само три пъти. Законът да е причината. Ти, Тодоре, да вземеш да се задомиш...

— Законът не дава, аго...

— Законът, законът... Аз съм законът. Аз ли командувам в Лилково или попът... Же та оженим, пък ако има грях, на оня свят в моя тефтер да се пише.

Ахмед ага не казал на майтап.

Още същата вечер „обърнал“ всяка къща. Всъщност в селото имало само две вдовици. Спрели се на Мирчевата, сестра на Гайтана Камбурска. Смятали, кроили и на края я натъкмили. Същата вечер и тримата момари потропали на Мирчовата порта. Кандардисвали, въртели-сукали и на края завели вдовицата.

На сутринта две овце заврели в казаните. Поканили найблизките хора на сватба. Извикали и попа да ги венчава. Но попът отказал. Нали Тодор е ходил триж под венчило? Работата пак опряла до Ахмед ага. Той дошел ,извикал попа настрана, та му шопнал нещо на ухото. Погълчали си двамата. Какво са гълчали — те си знаят, но на края попът втасал. Нарамил черковните книги и дошел у Терзиславци.

Венчавката започнала. Но Тодор, стоял под три венчила, разбрал, че попът не чете за сватба, ами за погребение. И споменава името на последната му жена. Така бил наредил Ахмед ага, та хем сватбата да стане, хем попът и зетът да са безпогрешни. Тодор разбрал скроеното и сълзи му потекли, но вече било късно. Сватбата станала. Жената излязла доб-

ра, та слагали Тъмрашлията като кум. Но селяните се присмивали на Тодор и при първата възможност той се изселил в Устина. Там се и поминал. Като умрял, го заровили извън общите гробища, че се женил четири пъти[1].

Последният пример ни подсеща и за личното отношение на Тъмрашлията по религиозните проблеми. На пръв поглед от този пример излиза, че той не е зачитал религиозните чувства на християнското население, че за него църквата и параграфите на евангелието не струват пукната пара. Но редица други случаи показват, че това не е така.

Много показателен в това отношение е

Черковният въпрос

в Рупчоската нахия. Всеизвестно е с какви мъки, борби, делегации чак до Стамбул и какво ли не се сдобивали с черква всеки град, всяко село. В Рупчос черковният въпрос почти не е оставил подобни случаи, когато тъмрашлиите да се съпротивяват. Нещо повече. Именно през тяхно време е имало може би най-много попове в цяла Рупча. Именно в тяхно време се изграждат старите черкви в почти всички рупчоски села. Това изграждане на черквите било цяло движение в Рупчос.

Според досега издирените данни, първа е открита черквата „Свети Атанас“ в Чепеларе и на освещаването ѝ през 1835 година е дошъл самият Хасан ага от Тъмраш заедно с брата на Салих ага от Ахъчелеби Лиман Шишман ага[2]. Втората е в Широка лъка на 20. VII. 1835 година[3]. След нея в 1838 година е открита черквата в Дедево[4]. В Ситово — 1849 година[5], в Лилково — 1859 година[6]. В 1854 година — в Яврово[7], в Малево — 1865 година[8]. В Сотир (Храбрино) — 1866 година[9].

---

[1] Тинка Вълчанова (Лентова) от Дедево, племенница на Петър Терзиславски. Спомените у автора.

[2] В. Дечев. Миналото на Чепеларе, 1928, т. I, стр. 208.

[3] Г. Узунски. Ц. с., стр. 60.

[4] В спомените на Григор Аргиров е казано, че черквата е строена в 1838 г., което е твърде възможно.

[5] О. Д. А Пловдив, фонд 342 к.

[6] Годината е взета от плочата на самия вход.

[7] Н. Хайтов. Миналото на Яврово, стр. 38.

[8] Арх. БАН, ф. 22, а. е. 565, Л—11.

[9] Пак там, а. е. 566, Л—4.

В своите спомени, като описва историята на черквата в Широка лъка, Узунски казва: „За освещаването на този прочут по своята история храм в цялата Рупчоска околия са били поканени гости християни както от Рупчоската нахия, така и от Ахъчелеби". Между поканените е бил и самият управник на нахията Хасан ага от Тъмраш. И по-нататък авторът пише: „Донесените подаръци от посетителите за освещаването на черквата били толкова много, щото, освен дето си изплатили цялото задължение по строежа на храма, но останали още 150 000 гроша суха пара, 800 глави дребен добитък, 150 глави едър рогат добитък и 90 коня."

Даренията били предадени на търг на Белак кехая и „с получените пари управата на селото, свещеникът и първенците решили веднага да построят и училище в черковния двор. Една седмица след освещаването на черквата започнали строежа му и до есента било вече завършено, така че на Димитровден 1835 година училището било вече открито."[1]

В спомените на Григор Аргиров, който е живял 36 години под управлението на тъмрашлиите и още 20 след това до смъртта на Ахмед ага, а то ще рече, че може да му се вярва, е казано следното: „Сегашната черква е съградена в 1838 година, което се установява от надписа на мраморната плочка, зазидана до главния ѝ вход, а също и от запазения султански ферман за разрешение с дата от 1835 година. За да се разреши така навременно за строителство, причината бе следната. По онова време в Тъмраш живял някой си Хасан ага — караагасъ (управител) на няколко села около Тъмраш. Но покъсно вместо него турската власт назначила един арнаутин, вследствие на което първият се обявил като нелегален — разбойник. Като принудителни ятаци (укриватели) му били от село Дедево Илия Тучков, наречен дядо Купчо[2], от Лилково — Златанчооглу, от с. Павелско — Маринчо, от Яврово — Гечоолу, от Станимака — Ярка. Той подбудил селяните на няколко села около Тъмраш да подпишат молба до султана, че не могат без него като управител. Един от подписалите бил и дядо Купчо. След това се получило султанско разрешение, с което го оставят за такъв на района с граници . . . Станимака — Коматево — Доспат — Пашмакли . . . След това заминал на хаджилък и загинал при корабокрушение. Преди заминава-

[1] Г. Н. Узунски — Автобиография и исторически спомени от с. Широка лъка, стр. 184—А.

[2] Атанас Даскалов от Дедево и всички останали стари хора твърдят, че не Илия Тучков, а Добричков е бил дост на Ахмед ага.

нето си назначил за свой заместник сина си Ахмед ага, когото и предупредил за своите доверени хора, между които и дядо Купчо." По-късно дядо Купчо помолил Ахмед ага да изкарат ферман за черквата и той сторил това.

В спомените има много неточности. Това се вижда от самото им съдържание. Но за нас е важен фактът, че черквата е строена именно през време на тъмрашлиите. Макар и неточно, единствено тук се говори за начина, по който е бил назначен, и за смъртта на Хасан ага.

В Лилково преданието за черквата е, че Ахмедаа е дошъл, забил кюскията в средата на селото и казал: „Тук ще бъде черквата", а не извън селото, както са предлагали местните помаци[1].

В спомените си Атанас Даскалов от Дедево разказва, че някой си от селото не докарал тикли (плочи) за покриване на черквата и агата наредил да вземат от покрива на къщата му.

Всички факти показват, че тъмрашлиите не само не са пречели, но са съдействували за градежа на черквите. И не случайно всички черкви в Рупчос са от тяхно време. А това само по себе си отхвърля твърдението на Христо п. Константинов, че „тъмрашлиите" били наместници на пловдивските гръцки владици по събиране на данъка *владичина,* та по тая причина те били взели всяко народно църковно движение за насочено против тяхната неограничена власт . . ."[2]

Не е изключено да е имало и съпротива, възражения, забавяне и задръжки от мухтарите по селата, от самите турски власти и пр. Но не можем да говорим за противопоставяне от самите рупчовски управници. Това е видно от самия факт, че всички черкви са построени именно през тяхното управление. Както и в други случаи, всички злини обаче се приписват на тях и главно на Ахмед ага, тъй като той е представителят на Рупчос.

Нещо за данъците

Ето още един въпрос, който трябва да се изясни, защото работата тук опира не до особата на рупчоския деребей, а до нещо повече ,нещо по-голямо и по-важно, принципно. Става дума за това, в каква мяра, в каква ограда се е простирала и административната, и финансовата независимост на нахия-

---

[1] Сп. „Родопи", 1966, бр. 5, стр. 6.
[2] Сп. „Периодическо списание", 1899, бр. 59, стр. 786.

та пред централната турска власт. Както ще видим от самите факти, това е и отличителното на Хасан и Ахмед ага Тъмрашки от видинския Пазвантооглу, който отначало опрости, а после увеличи за своя сметка данъците на целия вилает.

А как бе при Тъмрашлиите в Рупчос?

За първи път Христо поп Константинов пише в своя пътепис „Из Родопите" през 1899 година: „От немай къде управлението на нахията се повери нему и той, обикаляйки селата под вид на караагасъ, събираше данъците. . ." И по-нататък: „Чак до 1867 година Тъмрашлията Ахмед ага беше като рупчоски цар и между другите данъци събираше и за себе си особен данък в масло, сирене, аби и овци"[1]. Той говори за „събиране на данъците" въобще, което значи, че данъците са на държавата.

Писаното от Хр. п. Константинов би могло и да се отмине, ако не се превръщаше в извор за научно изследване от следващите историци-родоповеди. Вече няколко души бяха подведени от тази мисъл. Това може да въведе в заблуждение и други. Дори Николай Хайтов в своята монография за Яврово пише: „Управлението им се характеризирало с изключително самовластие, което стигало до там, че Хасан ага събирал за *своя сметка данъците и наказвал сам престъпленията*[2]. А по-нататък за Ахмед ага пише: „Той сам събирал данъците . . ."[3]

Особено внимание заслужава писаното от Манолови, и то през 1972 година. След като ни натрапват твърдението, че Ахмед ага е събирачът и на държавните, и на „личните" данъци, те пишат: „Селяните били подлагани от Ахмед ага Тъмрашлията и неговите хора на най-големи унижения и най-жесток побой не само в случаите, когато се измамвали да кажат някоя дума против селски аги и чорбаджия, а и при събирането на данъците. С бой и затвор събирал Тъмрашлията беглика, йошура, царската вергия и ред други негови лични данъци, налагани най-произволно на подвластното му население".

Като се поувлекли в твърдението си, двамата автори добавят: „В с. Широка лъка по разказите на Манол Т. Стоянбашов, Стоил Герзилов и други стари хора той причаквал със своите сеизи данъкоплатците си, които нямали пари да му платят данъците си, в празник, като излизали от църква, при външните врати на църквата, и заповядал да ги затворят в

[1] Сп. „Период, списание", 1899 г., бр. 60, стр. 893.
[2] Н. Хайтов. Миналото на Яврово, стр. 32.
[3] Пак там, стр. 33.

църковния двор и да ги бият най-жестоко. За да се избавят от боя, при едно такова затваряне те пробили източната стена на каменната църковна ограда. В делнични дни сеизите му излавяли хората поединично от къщите и ги затваряли в някоя плевня. Там пак ги биели, докато най-после се „смилявал" някой чорбаджия и им плащал данъка"[1].

Разбира се, зад тези голословни твърдения няма нито един документ, нито едно що-годе убедително доказателство. И не може да има, защото нещата стоят съвсем иначе, защото самата система за събиране на данъците в Турската империя през 19 век е поставена на други начала. И ако Манолови бяха надникнали в тази система, нямаше да допуснат подобни грешки. Още повече, че вече бяха публикувани документи преди статията им, които можеха да ги предпазят от подобни необосновани твърдения.

Може би някои правят извод и от оня документ, в който К. Василев доказва, че Кара Ибрахим наистина е бил натоварен от Джадит Али паша да събира данъците от вакъфските имоти[2]. По аналогия този извод обаче не може да се прави, защото К. Василев говори за съвсем други неща, и то за конкретни случаи.

Напълно допустимо и възможно е, че и Хасан, и Ахмед ага като владетели са използували своето „служебно" положение, за да „закачат" оттук-оттам масло и сирене, вълна и дърва, косачи и жътвари под формата на меджии и т. н. Грабежът на управниците, пък и рушветчийството и подлизурството не са от вчера. Но що се отнася до събирането на данъците, истината е по-друга. Тъмрашлиите и по-специално Ахмед ага не е събирал никакви данъци. Това се вижда от редица оригинални документи от онова време.

Първо, трябва да се знае, че по него време турското правителство е събирало данъците по особен начин. То ги е препродавало на разни влиятелни, икономически силни хора, които от своя страна са събирали сумите от различните села. Още през 1894 година Ст. Шишков пише: „Известно е на читателите, че десетъкът в Турция се отдава на търг. . . През текущата 1894 година десетъкът в цялата Ахъчелебийска кааза може да остане върху едно лице, именно Кочоолу, родом от Тъмраш, а във време на Руско-турската война преселен в Енуз-дере, Ахъчелебийско. . ."[3]

---

[1] Сп. „Истор. преглед", кн. 1, 1972 г., стр. 99.
[2] К. В. Ц. к. стр. 177.
[3] Сп. „Славееви гори", 1894, бр. 4, стр. 36.

Би могло да се приеме, че това се отнася само за периода след Освобождението. Но кажи-речи цяла дузина новооткрити документи показват и доказват, че тази система е съществувала още много по-рано, от началото на управлението на Хасан ага и до края на управлението на Ахмед ага. Още през тридесетте години на XIX век данъците е откупувал гъркоманинът Гюмюш Гердан. От 1839 година е запазен тефтерът му, който изцяло е изпълнен със сметки по откупуване и събиране на данъците[1]. Документи за това има от 1848 година[2], от 1849 година[3], от 1853 година[4], от 1858 година[5], от 1859 година[6], от 1866 до 1871 година[7] и т. н. През 1870 година Иван Александрович Иванов пише писмо до Найден Геров от Одрин и в него казва:

„На Гюмюш Гердан едва ли ще се удаде да вземе десетъка за тази година. . .[8]

Има някои документи, които показват, че Гюмюш Гердан е имал съучастници — йошурджии, ортаци в събиране на данъците, но те са били все негови хора — Филипович, Аргириади и др. Съществуват документи, които показват, че Тъмраш също е давал данъци. Гюмюш Гердан, като е откупувал данъците, от своя страна също или ги е препродавал на други, или е възлагал на свои агенти да ги събират по селата. Така през 1869 година десятъкът в Мостово е бил събран от Сюлейман Пехливан, в Мугла и Кюстенджик — от Молла Еюб-Мехлеси, в Широка лъка — от Хафъс Ресим, в Грохотно, Чепеларе, Настан — от Марковлията Ариф, в Орехово — от Мустафа Али и т. н.[9].

Има документи, които показват, че Гюмюш Гердан и Ахмед ага не са имали много-много уважението си. Прави силно впечатление дори това, че Тъмраш, макар и да е едно от най-големите села в Рупчос, плаща данъци почти колкото най-малките. Така например Чуреково, Настан, Осиково, Гьоврен и други села, които не надминават 30—50 къщи през онова време, плащат данък толкова, колкото Тъмраш, в което през 1866—67 година живеят над 300 семейства. Нещо повече, в някои

---

1 ЦДИА фонд 161, оп. 1. а. е. 12.
2 ЦДИА фонд 161, оп. 2, а. е. 1026.
3 ЦДИА фонд 161, оп. 2, а. е. 1030.
4 ЦДИА фонд 161, оп. 2, а. е. 1035.
5 ЦДИА фонд 161, оп. 1, а. е. 247.
6 ЦДИА фонд 161, оп. 1 а. е. 1108.
7 ЦДИА фонд 161, оп. 3, а. е. 1052.
8 ДБИС т. IV, ч. I, стр. 489.
9 ЦДИА ф. 161, оп. 2, а. е. 1053.

години, както е през 1869 например ,не може да се намери агент на Гюмюш Гердан, който да събира в Тъмраш данъка и той остава непродаден и несъбран[1]. Това съвсем не говори за взаимопомагане между Гюмюш Гердан и Ахмед ага.

Ахмед ага не само че лично не е събирал данъците, но никак не се е трогвал от това, дали турските власти могат да ги съберат, дали на Гюмюш Гердан работите с данъците са в ред и т. н. Според някои документи той даже им е пречил. В. Дечев пише:

„От Пловдив писали на Ахмед ага Тъмрашлията да развие голяма дейност в Рупчос по събиране на данъците. Но по това време рупчоското население било пръснато вън по печалба, та Ахмед ага отговорил, че докато не се върнат отсъствуващите данъкоплатци, не ще да бъде възможно да се съберат данъците. Затова да се отложи за известно време тази работа. Но в Пловдив не взели под внимание мнението на Тъмрашлията и направо оттам изпратили в Рупчос бирници и заптии със заповед да приберат до пара данъците"[2].

И по-нататък Дечев разказва колко жестоки са били тези бирници и как са арестували дори кметовете и старейшините, биели ги жестоко и т. н., докато съберат данъците.

Но не само тези временни бирници са идвали до гуша на народа. Гюмюш Гердановите агенти са стояли в селата с месеци и са вадили душите на хората за данъка. При това те събират в натура масло, сирене, леща, фасул, сено и т. н. Където могат сами — сами правят всичко, с помощта на селските мухтари, а където не могат сами — водят заптиета.

Така са притискали народа, че той кански е пищял от тях. И колкото странно да изглежда на някои, народът се е оповавал именно на Ахмед ага, от него е търсел защита против тези неограничавани бирници. За какво говори например следното писмо, изпратено от Атанас Демерджикьойлю — агент на Гюмюш Гердан в Рупчос по събиране на данъците, до своя господар:

„Поздравяваме та ние Кирие Кир Костаки. Пишем ти ази Атанас Демерджикьойлията (Лилковлията). Напреде що ти бях писал за юговлиите как бяха развалили снопе и фасуля ази ги стегнах, а те *ходиха та се плакаха на Ахмед ага (—)* та ми беше пратил писмо да дойда в Югово. Ази отидох със негова (?) да кажем със зор, защото той има Ахмед ага на Ихтибър, ази три пъти стана отивам, а тия вървят на кесим

[1] ЦДИА ф. 161, оп. 2, а. е. 1053.
[2] В. Д. Избр. съчинения, стр. 179.

(на загуба) и на батакчилък (провал). Искаха със шиник да им дадеме жито. Мери Христо два дни — три дни, а тия се дигнаха потеря пак нещат (с) шиник, искаха кесим. Станахме 5 дни та ходихме та писувахме кесим, тахми насоса (наддаде) — (не се чете) със селене с чорбаджията кана кана (?) писувахме та писахме от трите ... на един остана, а тия видеха не могат да скрият по топракът кюше божак захванаха да крият снопето си. Ако има нейде си шестстотин снопове ... той ги казува двеста снопове. Аз го оставих ... този сахат оставих един човек скришно да варди и да пратите един гаваз (пазач) да иде на Югово да земете Милю с тримата чорбаджии и да земе дели Маркоолу Васил и да земете и Златанчоолу Георги тия са ... башете (първенците — главатарите) да ги турите на кафеза (затвора) та да земем двайсет и пет хиляди гроша, защото харно му е берекетет и фасулят и лозята и *да пишете на Ахмед ага да не ми са каращисва на моята работа,* да не ма пращате със зор да ида на Югово и другите села. Мокриме житото. Работата ми харно върви и ако искат да станова мурафа ... ази си знам. Работата ми е сега на половина не мога да оставя да не ми пращате хабер сега да слизам надолу анжек да съйдисвате от двайсет и пет хиляди гроша надолу да ни дават селото да го пратите мене да дойдат ази зимам ония пари от (н)его и на челебията целувам десницата"[1].

Цитирам това писмо, което разкрива и кой събира данъците, и как ги събират, и на кого се опират, и от кого се боят, и народът на кого се оплаква. Това не е единственото писмо от този род. Има и други, съвсем близки до това, в които пак се оплакват, че Ахмед ага им бърка работите, защото хората отиват да се оплакват на него.

В друго писмо от 1863 година от Хвойна агентът на Гюмюш Гердан изпраща 15 оки масло, готви се да събира леща, пари, кози и пр. и между другото пак пише:

„... да кажеш на хаджи Сюлейман ага като додат тамо да ги тури на дупката защото Ахметаговите заптия ще ми дават зор и друго ти се моля жанум Кире...[2]"

---

[1] ЦДИА — ф. 161, оп. 3, а. е. 935, Л—1. Писмото не е датувано, но според някои други писма на същия автор то се отнася за периода от 1855 до 1863 година. Писано е ръкописно, смесено с български и гръцки букви. Изобилствува с турски думи. Без нито една главна буква и без нито един препинателен знак. Поставените тук-там са от автора — А. В., за по-голяма четливост.

[2] ЦДИА — ф. 161, оп. 3, а. е. 935, Л—3.

Може би и това не е достатъчно, за да се разбере, че Ахмед ага не е събирал данъците. Но има и други документи, в които личи, че Ахмед ага не само че не е събирал „масло, сирене, яйца“ и т. н., но се е съпротивявал на ония копои, представители на властта на Гюмюш Гердан, които са сновели от село в село в нахията, за да изнудват народа и да събират материални средства. Тези документи хвърлят светлина и върху *взаимоотношенията на Ахмед ага с пловдивските големци* и с турската власт изобщо.

Първото нещо, което прави впечатление, е неподчинението на Ахмед ага. Вече видяхме, че такова непокорство е проявявал още баща му Хасан ага. И това „вироглавство“ не е плод на издигането им. То се е проявявало преди Хасан ага да поеме нахията. А това ще рече, че в това неподчинение трябва да се търси друг подтекст, друг корен. И този корен води до дълбоките народностни различия на българското население в Родопите (и мохамеданско, и християнско) с пришелците — колонизатори читаци. На такъв извод ни навеждат и фактите за неподчинение и на останалите помашки войводи.

Неподчинението на Тъмрашлиите е една от най-характерните им черти като управници. И то се подчертава от всички, които са писали за тях. Дори Хр. п Константинов, чието отрицателно отношение към Тъмрашлиите личи съвсем определено, и той пише: „След смъртта на стария Тъмрашлия наследил го през 1860 година син му Ахмед ага, който може да се причисли към самозваните властелини в Родопите, каквито са били Иванко, Слав и Момчил“[1].

Очевидно авторът малко попривдига работата, но в основата си е прав. Това неподчинение си има своя подкладка и своя история. Отдавна, още преди да дойдат Тъмрашлиите начело на управлението, пловдивските управници са превръщали Рупчоска нахия в район за безнаказан и безскрупулен грабеж. Макар и вече помохамеданчени, дълго време помашките села не са имали право на местни имами и кадии. Явно, че не са им вярвали. Не са имали и местни управници, а винаги са им пращали от Пловдив и от Мала Азия. Това е тровило отношенията между цялото население на Рупчоска нахия и турската власт, най-близките представителни органи на която са в Пловдив. Турските административни и духовни управници чувствуват Рупчос като нещо далечно и чуждо, което могат да притискат и ограбват когато и както си поискат. Но и населението им отвръща със същите чувства. Това

---

1 „Период. списание“, 1899, бр. 60, стр. 893.

личи особено ярко в прошението на жителите до султана още от XVIII век, за което вече стана дума.

Това прошение говори твърде много за отношението на пловдивските големци към населението на Рупчос. И на тези сиромаси не е останало нищо друго, освен да се борят с тях както могат. На тяхна страна е и широката планина-закрилница.

Враждата е стара и Тъмрашлиите само продължават тази вражда ,наследена от деди и прадеди. И тази тяхна борба е обща, братска ,на християни и мохамедани. При Ахмед ага работата стига по-далече. По него време българите в Родопите, както и всички други българи, вече имат и една немалка опора в лицето на Русия, която има свой официален представител в Пловдив — консула Найден Геров.

Доказано е, че Ахмед ага е поддържал тайни връзки с Найден Геров и е използувал тази връзка за защита правата на рупчоското население от турските власти. Това се потвърждава от самия Найден Геров. В едно свое писмо от 7. I. 1861 година руският консул пише до княз Ростовски следното:

„Най-влиятелните турци, бейове, членове на меджлиса и др. при нужда от топливо, дървен строителен материал, масло, яйца и други съестни продукти изпращат за това кърсердари и те (кърсердарите), за да не попаднат под техните (на бейовете) гонения и за да не си загубят своите места, принуждават селяните да им доставят всичко необходимо даром или за нищожна цена".

Под линия Найден Геров допълва:

„Кърсердаринът на уезда (нахията) Рупчос (става дума за Ахмед ага — б. а.) изпрати при мене *тайно* през юни т. г. старейшината на село Лилково, Мито Чорбаджи, за съвет по какъв начин да ограничи извънредните искания на Хаджи-Бекир паша, които нямал възможност повече да изпълнява, без опасност да попадне под гонение за тяхното неизпълнение и да се лиши от мястото му, което владее по наследство от баща си"[1]

Засега не са открити други документи, от които да се види и борбата на Ахмед ага против пловдивските управници, и как той е търсил помощта на Найден Геров, но и двете са факт. А горното писмо дава красноречив отговор и на въпроса, събирал ли е Ахмед ага данъци „за себе си" и как се е противопоста-

---

[1] ДБИС, т. I, ч. I, стр. 202.

вял на незаконните обирачи на сирене, масло, яйца и пр. и какви пътища е търсил за борба с пловдивските управници.

Ив. Кепов пише, че през 1870 година дошъл в Пловдив нов мютесариф, „строг, правосъден, пъргав" човек — Хамид Абдул паша, който успял да прекрати много злоупотреби, да уволни всички провинени чиновници и да накаже и постави в правия път други, между които и Ахмед Тъмрашлията.

Не можем да приемем тези мисли на Кепов не само защото той не ги доказва с документи, но и защото те са в противоречие с цялата поредица от факти на неподчинение на Ахмед ага и след 1870 година. Това ще се види в следващите страници.

В заключение на казаното дотук за Ахмед ага като управник-деребей, за да добие читателят по-пълна представа за него, ще приведем сравнителната характеристика на В. Дечев в очерка „Хаджи Идриз". Тъй пише Дечев:

„В действителност Ахмед ага беше рупчоски цар, и то в течение на повече от тридесет години. Ако Ахмед ага бе цар, Хаджи Идриз бе рупчоски патриарх. Каквато сила и какъвто авторитет едно време са имали в една царщина царят и патриархът, такава сила и такъв авторитет са имали в Рупчос Ахмед ага и Хаджи Идриз. В ръцете на Ахмед ага се намираше грубата сила, а в душата и сърцето на Хаджи Идриз — моралната сила. Ахмед ага бе въоръжен с официална власт, ножове, пушки и тояги; Хаджи Идриз — с ум, сериозност, честност, правда, човеколюбие и слово. Ахмед ага биеше, затваряше и глобеше развалените и неблагонадеждни рупчоски елементи мохамедани, а Хаджи Идриз поучаваше, порицаваше, проклинаше. Ахмед ага вардеше търговците и занаятчиите чрез въоръжени сеймени, а Хаджи Идриз помагаше на тия търговци и занаятчии с пари и наставления. От Ахмед ага хората се плашеха, но не го обичаха. Наопъки — от Хаджи Идриз се не плашеха, но го обичаха, уважаваха и тачеха. И двамата големци имаха за цел смекчаването на нравите в Рупчос,но грубостта на Ахмед ага по-малко помагаше за постигането на гонимата цел, отколкото моралната сила на Хаджи Идриз. От 1857 до 1878 година в Рупчос грееха две звезди, от които едната се намираше над Тъмраш, а другата над Чепеларе. Тъмрашката звезда бе по-голяма, по-величествена наглед, но беше прошарена с тъмни петна. Чепеларската звез-

да бе по-малка, но бе по-светла, защото по нея нямаше тъмни петна"[1].

Кратка оценка за Ахмед ага е дал и Н. Вранчев, който пише:

„Не по-малко горд и самостоятелен, ала и мъдър и справедлив управник е бил и Тъмрашлията Ахмед ага, който управлявал от Тъмраш"[2].

В завършек на всичко речено и писано за тоя тъмрашки големец трябва да се каже: спорове могат да се водят колкото щете и около неговата личност, и около неговите дела. Нашето скромно мислене ни отвежда в друга посока. Съществено, исторически значимото не е в личната особа на деребея Ахмед ага Тъмрашлията, а в духа, в настроението, нравите, които суровият планинец изразява, в реда, мярата, взаимоотношенията, правилата и правилцата, установени по него време сред една голяма ,откъсната и изолирана планинска нахия, населена с българи, изповядващи две различни и враждуващи религии. Сам българин, Ахмед ага може би се е стремял да бъде спойка между кръвните братя, родени под един покрив, в една люлка ,сукали от едно мляко — бистрата планинска водица, патили и пъшкали от едно тегло, хапани и тровени от една змия — чуждоземното робство.

За да се изявят тези, а не други качества у Ахмед ага, причината не е само в наследствения, субективно биологичен генезис. За Ахмед ага напълно е приложима максимата, че всичко зависи от условията, мястото и времето, пък и не само за него, а за управлението на Тъмрашлии изобщо. И доброто, и злото, и „жилото и медът" бяха продукт на епохата, бяха оная историческа реалност в Родопите, която прилича сама на себе си, която не е била по-рано и няма да се повтори покъсно. И Ахмед ага като „цар" сред онеправданата рупчоска голота трябва да се види такъв, какъвто е, без пудра, но и без сажди. С една дума, какъвто си е в съзнанието на хората Ахмед ага ТЪМРАШЛИЯТА.

---

[1] В. Д. Избрани съчинения, стр. 192—193.
[2] Н. Вранчев. Българи мохамедани, Сф., 1949, стр. 21.

7. Априлското въстание и мястото на тъмрашлии

Априлското въстание бе най-високият гребен от многолетната борба на българите против поробителя. След него българската нация окончателно пое друг път, собствен друм, различен и в много отношения противоположен на османската държава. Априлското въстание стана вододелно било и в историята на Тъмраш. Тук е началото на края на това вековно българско село. Тук е семето на позора и хулите, на истината и неистината, на тезите и антитезите в нашата историография по отношение на Тъмраш. Тук е дебелият възел в бъдещата историческа съдба на голяма част от рупчоските българи-мохамедани в Родопите. Няма писател, историк, журналист, докладчик, който да пише и говори за Перущица, Батак, Брацигово и да не споменава за „тъмрашлии". И няма друг момент от историята на Тъмраш, за който противоречията в писаното да са толкова големи. Писано и разказвано е и с поводи и без поводи, най-често без да се изследват самите факти, без да се отделя истината от неистината.

Какво е участието на тъмрашлии в потушаването на Априлското въстание? Наистина ли турското правителство има по-малка вина от тъмрашлии и останалите башибозушки отреди? Какво е участието на българите-мохамедани от останалите рупчоски села? Бил ли е Ахмед ага ръководител на башибозука в Перущица, Брацигово, Батак, Бойково и Дедево? Кой смаза въстанието в Храбрино? Бил ли е арестуван, а след това награждаван с ордени Ахмед ага? Верният отговор на всички тези въпроси е в интерес не само за историята на Тъмраш, а има много по-широко значение.

а) Кой организира и ръководи погрома

Въстанието бе обявено на 20 април 1876 година в Копривщица, Панагюрище и Клисура. Избухнало веднъж, то бързо се разпростира в Средногорието. Неговият полъх обхваща веднага цяла Тракия. От уста на уста се носи дързостта на въстаниците, които събарят турската власт, овладяват конаците, изгарят турските знамена и понасят български. Цялото християнско население в окръга наостря слух, чака въстаническата вълна да се разлее и помете вековната робия. Пожарът постепенно обхваща село след село. На 22 април през нощта пламъците избухват в самия Пловдив. (Честименски и Свещаров запалват своите дюкяни)[1].

Турските власти в Пловдив изтръпват. По целия град сноват и дават команди въоръжени заптии и пазванти. Религиозният фанатизъм пламва. Изненадано, мюсюлманското население изпада в паника. Носят се слухове, че московци са минали границата. Напрежението расте с часове. По-имотните турци събират багажа, запрягат коне и каруци, опаковат скъпоценностите[2]. За няколко денонощия въздухът става барут и само една искрица е достатъчна, за да пламне неугасима кървава вражда.

Какво предприемат официалните турски власти в тази критическа обстановка? Дали тъмрашлии и всички башибозуци са действували по своя инициатива, както твърдят някои? Ето какво се казва по този случай в един официален турски документ от онова време:

— На 22 април (т. е. преди въстанието в Перущица и Батак — А. В.) . . . в управлението (Пловдив — А. В.) се събират духовните началници на турците, гърците, българите, арменците, католиците и евреите, както и първенците на тези народности. В станалия съвет взело се предвид, че страшното въстание постоянно се разпространява и недай боже, би могло да ни хвърли в пропаст. При това войска била събрана и то с големи мъчнотии — всичко 600 души, които властта не може никъде да прати. . . Освен това *било решено да се образуват и изпратят няколко хиляди башибозуци* от ония места, дето има компактна турска (мюсюлманска) маса до пристигането на редовната войска[3].

---

[1] Зах. Стоянов — „Записките. . .“, 1892 г., стр. 664.

[2] Сб. „Априлското въстание“, 1954 г., г. I, стр. 284.

[3] Сборник БАН, 1914 г., т. III, стр. 28 — из рапорта на турската комисия до Високата порта, изпратен поверително след въстанието в 1876 година.

От Пловдив до Цариград летят телеграма след телеграма за редовни войници[1]. Но правителството в Цариград също е изпаднало в затруднение. Голяма част от войските воюват в Босна и Херцеговина. На територията на България има малки гарнизони, но те не могат да се използуват, защото въстанието се разраства в цялата страна. Остават да се докарат войски от Мала Азия и от Стамбул. Но за това е нужно време, а въстанието се развива с часове. И тогава самото *правителство нарежда незабавно да се мобилизират и въоръжат всички мъже мюсюлмани в българските земи, да се организират в бойни единици и се смажат въстаналите села.* И както пишат тогавашните вестници, „Пловдивските и одринските бейове взели управлението в ръцете си и въоръжили турското население по градовете и селата, на което са доставили оръжие от Одрин и Цариград. Тези въоръжени мюсюлмани, наречени башибозуци, заедно с редовните турски войски са били изпратени в българските села, за да потъпчат въстанието“[2].

В башибозушките орди влизат турци от Пловдив, Станимака, Пазарджик, Карлово и близките села. Започва масова мобилизация на турци по цяла Тракия. Само „край Одрин са събрани на лагер около 2500 войници, готови да отидат за въстанието“[3]. А на мобилизираните башибозушки орди не само дават оръжие от военните складове, но продават пушки и патрони на всеки, който желае ,и то на ниска цена[4].

Още по-категорични са докладите на Найден Геров. На 22 април той пише: „Още миналата неделя пловдивският мютесарив се отправи за Пазарджик и на 20 април са изпратени два ескадрона от казашкия полк . . . и на 21 април са изпратени спешно в Пазарджик *запасни войници* от втори разряд. При това било заповядано на турските старейшини да съобщят на мюсюлманското население в града да се въоръжи . . . Това последно разпореждане, както уверяват, е извършено *по заповед на висшата власт*“[5].

Като описва въстанието в Перущица, историкът Кепов също писа: „Повдигането на помаците от юг и на устинските и кричимските турци от запад е станало с нейно (на властта) пълно съгласие и по нейн подтик.“[6] Той пише още, че „баши-

[1] В-к „Зорница“, бр. 35 от 27. VIII. 1876 г., стр. 139.
[2] Пак там.
[3] ИХБ—БАН, инв. № 2423, стр. 17. Донесение на секретаря на Руското посолство в Одрин — Иванов.
[4] Пак там, стр. 46.
[5] Сб. „Априлското въстание“, 1954 г., т. I, стр. 249.
[6] Кепов — ц. к., стр. 12.

бозук е събран чак от кърджалийските села"[1]. А в доклада на Скайлер се подчертава, че орди от башибозук са дошли откъм Станимака и че „при пристигането си в Перущица към тях се присъединили и жителите от Устина, Тъмраш и други мюсюлмански села."[2]

Константин Гълъбов пише: „Помаците, въоръжени по заповед на Ази паша..."[3] Ангел Керелов в книгата си за Батак споменава, че самият секретар на английското посолство в Цариград Беринг считал, че „било съвсем излишно да се вдига башибузука"[4] Хр. п. Константинов пише, че тъмрашлии отишли „по заповед от Пловдив и Одрин"[5]. В официалния доклад на Найден Геров от 24 април се казва: „В изпълнение на заповедта за набиране на войска от башибозуци местната власт е направила нужните разпореждания за свикване на доброволци между помаците и мюсюлманите от окръзите Султан Ери и Хаскьой."[6] По заповед от Пловдив чак в Устово са били закарани и обесени двама чирпанлии, за да бъде сплашено местното население[7].

На 26 април, т. е. преди самите боеве в Перущица, „от Пловдив и Устина керван от талиги с червени байрачета докарал джепане за аскера в Устина"[8] Вестник „Ла Турки", издаван в Стамбул, в дните на самото въстание пише и вестник „Ден" го цитира: „Рашид паша тръгна с един батальон (табор) редифи и няколко стотин башибозуци за Перущица"[9].

Най-после, да се обърнем към официалните турски документи. В цитирания „Важен рапорт от Пловдив до Високата порта" се казва: „Азис паша, след като дал нужните заповеди и инструкции на пазарджишките власти, сам той се върнал обратно в Пловдив"[10]. И по-нататък: „... пазарджишките власти покрай другите мерки предписали на доспатския полицейски чиновник Ахмед ага и на неврокопския каймакамин да съберат от доспатската нахия въоръжената турска тълпа и да я изпратят постепенно към Пазарджик. В изпълнение на тази заповед Ахмед ага (Барутанлията) събрал ед-

---

[1] К е п о в — ц. к., стр. 121.
[2] К. Г ъ л ъ б о в — ц. к., стр. 263.
[3] Пак там... стр. 112.
[4] А. К е р е л о в — „Въстанието в Батак", 1966, Соф., стр. 135.
[5] Хр. п. К о н с т а н т и н о в — „Непокорените села", кн. 1, стр. 6.
[6] Сб. „Априлското въстание", г. I, стр. 259.
[7] Г. Н. У з у н с к и — ц. с., стр. 83.
[8] Г. Н а т е в — Защитата на Перущица, стр. 38.
[9] В-к „Ден", Цариград, бр. 23 от 15 май 1876 г., стр. 1.
[10] Сборник БАН, 1914 г., т. III, стр. 28.

на многобройна мюсюлманска тълпа, от която 250 души под командата на Карабулъклъ Ахмед Чауш отишла през Нова махала в Батак“[1].

Има още, но и приведените тук аргументи са предостатъчни да се види кой ръководи борбата против въстанието, кой мобилизира, кой нарежда, въоръжава, съгласува тактиката и пр. Повече от ясно е, че инициативата, заповедите, ръководството, плановете за потушаване на въстанието както в целия окръг, така и в Перущица, изхождат не от Тъмраш и не от което и да е село, а от Пловдив, от официалната турска власт, която се направлява директно от Стамбул. И всякакъв опит да се хвърли вината на българите-мохамедани, на местните башибозуци, да се представя работата като селски междуособици е грубо извращаване на истината.

Тук му е мястото да уточним още нещо. На няколко места се споменава за „низами“, „редифи“, „башибозук“ и пр. Какво съдържат тези понятия? Вярно ли е, че башибозуците не са подчинени на военните и държавните власти и вършат всичко на своя глава?

Съгласно последната турска военна реформа, въоръжените сили на Турция тогава се делят на низами (редовни), редифи (запасни), спомагателни и нередовни части (башибозук). Службата на войниците трае 12 години. След като изслужи пет години в низамските табори в някой гарнизон, войникът се връща в родния си край, където бива включен в редифа за още седем години[2]. Редифът е втора, полузапасна армия, организирана на военни начала, и броят на неговите полкове е равен на полковете от низама. Тези полкове са разделени според районите на табори и роти, командуват се от офицери и подофицери. Всяка година редифът се събира по един месец в съответните корпуси и участвува в маневри. В щаба на всеки корпус има бригаден генерал, командуващ редифа.

Спомагателните части се набират от автономните области — Влашко и Молдавия, Босна и Херцеговина, Албания, Сърбия, Египет, Тунис — общо 140 000 души.

Нередовните части (башибозук)включват: 1. Пехотна жандармерия, конна жандармерия (сеймени) и горска охрана (субаши); 2. Татари и казаци;3. Мюсюлмански доброволци.

[1] Сборник БАН, стр. 31—32. Жителите на селата Карабулак (Борино) и Нова махала не са българи-мохамедани, а турци, преселници от Мала Азия.

[2] Викеснел — ц. к., т. I, стр. 232.

По време на Априлското въстание събитията се развиват така, че е трудно да се разграничат низами от редифи, редифи от башибозуци и т. н. Както се казва, самият Рашид паша идва в Перущица с един табор редифи и един башибозук[1]. В Тъмраш, т. е. в Рупчоска нахия, както в цялата империя, има отред редифи, който при нужда се свиква и изпраща на разположение на военните власти в Пловдив.

Тук му е мястото да изясним още едно понятие. В историческата литература за Априлското въстание често се среща обобщеното понятие „тъмрашлии". Какво трябва да разбираме под това? Много автори произволно включват в него не само хората от село Тъмраш, дори не само мохамедани от Рупчоска нахия, а и извън нея. Но това нито е вярно, нито е правилно. В разорението на Батак са участвували стотици хора от турските села Карабулак (Борино), Нова махала, от българо-мохамеданските села Барутин, Доспат и др. Но те нямат нищо общо с Тъмраш. Те дори не влизат в границите на управляваната от Тъмраш Рупчоска нахия.

В отреда на тъмрашлии участвуват българо-мохамедани от редица села на Рупчоска нахия. Но както пише Ст. Шишков, "те са били единични лица, плячкаджии, каквито винаги и навсякъде ги има, а особено при такива събития и случаи"[2]. Плячкаджии е имало от много села, в това число и българи-християни[3]. Но нямаме основание да ги причисляваме към турските властници, действителните потушители на въстанието. За такива плячкаджии говорят още Спас Гълъбов[4], Васил Дечев[5], селяните от Бойково[6] и други.

Христо п. Константинов пише, че по заповед на Азис паша срещу Перущица са участвували още Дели Ахмед Лъкавски, Дели Емин Дряновски, Емин ага Павелски[7]. В 1894 година Д. Чернев посещава с. Дормушево и възпроизвежда следния разговор с местните хора: „Знаете ли, ефенди, кой и какъв е нашият ага? Той ни беше главатар, когато ходихме в Перущица, когато горихме Бойково и Дедево"[8].

---

[1] В-к „Ден", Цариград, бр. 23 от 15. V. 1876 г., стр. 1.
[2] Ст. Шишков — „Българо-мохамеданите ... 1936 г. II, стр. 68.
[3] К. Гълъбов — ц. к., стр. 128.
[4] В-к „Южна България", 1883 г., бр. 36.
[5] Сп. „Родопски напредък", 1902 г., г. I, кн. III, стр. 99.
[6] Архил „Найден Геров", ААН, ф. 1, оп. II, гл. 8, 1240.
[7] Сп. „Периодично списание", 1899 г., бр. 60, стр. 894.
[8] Сп. „Славееви гори", 1894 г., бр. 2, стр. 7.

б) Отредът на тъмрашлии

Така че в башибозушкия отред срещу Перущица, Дедево, Бойково са участвували „представители" от много села на Рупчоска нахия. Но в произведенията на много автори те винаги минават под названието „тъмрашлии". Името „тъмрашлии" стана нарицателно.

Колко души са участвували в потушаването на въстанието в Перущица? В едно свое донесение Найден Геров още през август 1876 година пише, че „башибозуците (в Перущица) били 2--3000 души"[1] Историкът Кепов приема тази цифра за вярна. Нея повтарят мнозина други автори. Като се има предвид, че въстаниците в Перущица са броели около 600 души и въпреки големия героизъм са били смазани, напълно възможно е срещу тях да са действували 2—3 хиляди души, ако не и повече.

Но дали всички, които са участвували в потушаването, са „тъмрашлии"? Според Спас Гълъбов „тъмрашлии" са наброявали около 1000 души[2]. Тази цифра също е преувеличена. В един разговор с Н. Гашаров в Тъмраш след Освобождението „Адил ага му изповядал ,че брат му Ахмед получил нареждане от Азис паша да бъде готов с 300 човека, понеже щял да бъде изпратен към Панагюрище"[3]. И наистина, проучванията показват, че целият отред от Рупчоска нахия е броял около 200—300 души.

По това време с. Тъмраш брои около 320—350 семейства. Като се има предвид, че част от мъжете са в Беломорието с овцете на зимна паша, че съгласно военния закон от семейството е мобилизиран само по един[4], то Тъмраш и да иска не може да събере 300, а да не говорим за 3000 души. От самото село Тъмраш са участвували около 40—60 души.

Като разглеждат събитията в Перущица и участието на тъмрашлии в потушаване на въстанието, някои автори твърдят, че между двете села имало стари вражди за мери и пасища, че в Априлското въстание тъмрашлии си отмъщавали. Това не е истина. Вярно е, че между Чурен и Перущица, между Тъмраш и Брестовица, между Бойково и Дормушево е имало подобни вражди. Но между Перущица и Тъмраш не

---

[1] ДБИС — т. 2, стр. 226.
[2] В-к „Южна България", 1883 г., бр. 36.
[3] К е п о в — ц. к., стр. 112.
[4] В и к е с н е л — ц. к, т. I, стр. 232.

е имало и нямаше причини за такива вражди, макар че някои твърдят обратното.

Георги Натев, а след него и Кепов разказват, че в гроздобера на Перущица участвували всяка есен мъже, жени, моми от всички помашки села, в това число и от Тъмраш. „Особено мило и приятно биваше в село привечер, когато се прибираха цели върволици хора с разни носии, с кошници грозде, с песни и провиквания. Стъмнеше ли се, момите-берачки запяваха по къщите и цяло село ехтеше от песни и свирки. Но най-хубави бяха песните на планинските берачки. Като се съгласяха две по две и като извиеха глас — да им се не наслушаш. Особено пък когато запееха някои с историческо съдържание. Пееха песни за царе и боляри. Те имаха запазени много стари песни и предания, но никой не се е сетил тогава да ги запише“[1].

Наистина Гълъбов-баща разказва, че някои тъмрашлии се занимавали с кражби, но това не определя взаимоотношенията между двете села като цяло. Самият Спас Гълъбов понадолу пише: „Някои помаци се явяваха дори наши закрилници в споровете и кавгите с устинските турци“[2].

И така, между двете села дотогава нямаше такъв коренен антагонизъм, който да обясни страшната драма, настъпила за Перущица по време на въстанието, а за Тъмраш — след него. Тогава как да си обясним тази драма?

Първо, тъмрашлии не отидоха доброволно, а по заповед на пловдивските турски власти. Те действуваха (специално в Перущица) по заповед и под командуването на Рашид паша. Второ, Априлското въстание имаше освен национален и дълбоко социално-класов характер. Агите се страхуваха да не загубят чифлици, стада, конаци, стотици декари ниви, ливади ,гори. В страха да не загубят своето аговско имане тези рупчоски „боляри“ биха се обявили против всяко въстание, та макар то да се ръководеше и от тъмрашлии, а не от перущенци. Трето, развихреният мюсюлмански фанатизъм. Месеци наред, още като започна войната против Босна и Херцеговина, в границата на цялата турска империя се водеше разюздана кампания против всичко християнско. А от първите дни на въстанието официалните власти тръбяха, че московците идат и колят мюсюлманите подред. Към всички тези фактори се притури убийството на тримата тъмрашлии в Перущица. То изигра ролята на главня в барута.

---

1 Иван Кепов — ц. к., стр. 17. Кепов е цитирал Натев.
2 В-к „Южна България“, П., 1883 г., бр. 29.

Да проследим накратко самите събития. Оттук ще дойде отговорът на редица важни и второстепенни въпроси. Всеизвестно е, че въстанието в Копривщица, Панагюрище, Клисура и други села избухва на 20 април 1876 година. „Кървавото писмо" се носи от село в село[1]. Вестта за бунта достига и в Тъмраш, но огънят е все още далеч и никой тук не мисли да си гори ръцете в такъв карашмалък. На 23 април обаче от Пловдив пристига заповедта на Азис паша: Ахмед ага да събере отреда от Рупчоската нахия и го изпрати в Пловдив, за да участвува в потушаването на въстанието в Средногорието. В момента обаче Ахмед ага отсъствува и затова нареждането получава брат му Адил ага.

Сборният пункт на отреда е бил в чифлика на Бряновщица. На 24 април пристигнали първите участници в отреда от най-близките села на нахията — Дормушево, Чурен, Тъмраш. Те наброявали около 30—40 души. Тъй като отредът не разполагал с никакви продоволствени запаси, то Адил ага, без да знае, че Перущица е въстанала, изпраща трима пратеници да вземат хляб и други провизии. Но какво става по това време в героична Перущица?

Перущенци въстанали на 23 април, т. е. три дни след Копривщица, Панагюрище и Клисура. До въстанието между революционния комитет начело с Петър Бонев и чорбаджиите в селото се води голям спор. Чорбаджиите са против въстанието и със своите постъпки докарват само беда на делото[2]. Но на 23/24 април въстанието все пак е обявено. Като научили за това в Пловдив и околните турски села, властите изпаднали в такава паника, „че с перо не може да се опише"[3]. Те били готови да потопят Перущица в огън и кръв.

Но и въстаниците се наострили. Духът им бил неимоверно висок. Вековното робство прераснало в неутолима омраза. Самият руски консул Найден Геров в своя доклад от 21 април 1876 година подчертава, че „вълнението на духовете е всеобщо... и населението както християнско, така и мюсюлманско — се намира в крайно тревожно състояние"[4].

В тази нажежена атмосфера на 24 април[5] в Перущица пристигнали тримата пратеници на Адил ага — известният зулумджия Дели Хасан, Сюлейман Героглу и Вичо Пехливанов

---

[1] З. Стоянов — „Записки ...", 1892 г., стр. 298—300.
[2] Кепов — ц. к., стр. 118.
[3] Сб. БАН, 1914 г., т. III, стр. 27—28.
[4] Сб. „Априлското въстание", 1954 г., т. I, стр. 244
[5] На 24, а не на 25, както пише З. Стоянов.

Байманоглу[1]. Те били въоръжени с пушки и ятагани. Въстаниците ги спрели още на края на селото. „Между това време — пише Натев — народът от Власевица съобщи, че тримата пратеници от тъмрашлията Адил ага помаци начело с Дели Хасан пристигнали и искат да се видят с Петър Бонев и някой от старейте. Бонев казал да се доведат."[2]

Охраната ги повела към селото. Но когато стигнали до Гашаровата къща, няколко скрити въстаници изскочили внезапно, насочили пушките в гърдите им и ги обезоръжили. „Пратениците се изплашили много, почнали да апелират на старо приятелство и да се молят, но никой не искал и да чуе, а ги закарали в Тилевото кафене. . ."[3]

В кафенето били събрани чорбаджиите. Петър Бонев не бил там. „Пратениците казали, че Адил ага иска от Перущица два товара хляб, за да нахрани башибозуците, които са събрани в чифлика му, за да заминат в отвъдната яка (към Панагюрище), гдето било станало карашмалък . . ."[4]. Спас Гълъбов пише, че освен хляба искали „10 оки ракия и 5 оки надробен тютюн"[5]

Чорбаджиите, които се стремели да избягнат въстанието, веднага се разпоредили, събрали искания хляб, ракия и тютюн и натоварили две мулета. Но по заповед на П. Бонев няколко въстаници достигнали мулетата, разтоварили ги и ги върнали обратно. През това време тримата тъмрашлии вече били вързани.

Спорът между комитета начело с Петър Бонев и чорбаджиите „за" и „против" въстанието, обезоръжаването на тъмрашлиите, разтоварването на мулетата, пристигащите от разни села тревожни вести за въстанието, разстрелването на 14 мюсюлмани в съседното Ново село[6] нажежили още повече атмосферата. На всичко отгоре ,привечер в селото бил докаран перущенецът Кофчо Гинчев, убит от арнаутина-пъдарин на оризищата. Самарът на коня бил облян в кръв. И чашата преляла. Духовете пламнали. Петър Бонев заповядал още същата нощ да отрежат главите на Дели Хасан и другите

---

[1] Кепов — ц. к., стр. 113, У К. Гъбъбов името на последния е Смаил, а не Вичо. Явно е допусната неволна грешка в един от двамата.

[2] Г. Натев — ц. к., стр. 26.

[3] Кепов — ц. к., стр. 113.

[4] Г. Натев — ц. к., стр. 26.

[5] В-к „Южна България", 1883 г., бр. 29. К. Гълъбов и повечето други автори приемат за вярно писаното от Сп. Гълъбов.

[6] Сб. БАН, 1914 г., т. III, стр. 23.

двама вързани тъмрашлии. И заповедта била изпълнена. Над бунтовното село блеснала първата светкавица.

Бонев издал тази заповед не толкова за отмъщение на тъмрашлии, колкото да постави чорбаджиите пред свършен факт, за да не пречат повече на въстанието. За съжаление, чорбаджиите не само не отишли с „младите“, но конфликтът между тях станал още по-голям. „Те си остават с тая робска душа и след Освобождението и умират непоправими“[1].

Целия ден на 24 април Адил ага чакал в чифлика на Бряновщица своите пратеници. Но Дели Хасан и придружаващите го не се върнали. Като научил, че и Перущица е въстанала, Адил ага започнал да се тревожи. Рано на 25 април той изпратил ратая дядо Ангелия Василев от Чурен да отиде в Перущица и провери какво е станало. Шестдесетгодишният старец се ползувал с име на разсъдлив и честен човек. Той дошъл в Перущица „пеш, с една тояжка в ръка“[2] и макар че въстаниците не му признали открито, той разбрал, че тримата тъмрашлии са заклани. „Не ща, казал той, повече да ми казвате, аз разбрах, но е много лошо за селото ви . . . Те имаха вражда на Брестовица за пустата давия за гората, та затова пратиха у вас за хляб, ама сега вие ще оберете парсата“[3]

Някои от наследниците на Смаил ага разказват, че в Перущица е била пратена и втора група, която също не се върнала. Но проучванията не потвърждават това твърдение.

Закъснението на Дели Хасан и свитата му хвърлило в тревога не само Адил ага, но и всички събрани на чифлика. В този момент, когато те се готвели да тръгнат за Средногорието, „в чифлика пристигнали на съвет от Пловдив хаджи Шабан и хаджи Ариф и от Дермендере, яхнал на хубав катър, сам Гюмюш Гердан“[4]. От името на пашата те съобщили на Адил ага да чака, защото може да стане нужда да нападнат Перущица[5].

Като разбрали, че Перущица, Сотир, Храбрино, Дедево, Бойково са въстанали, събраните помаци се сепнали. Станало ясно, че за тях главната опасност идва не от Средногорието, а от въстанието в собствената им нахия (Бойково и Дедево влизат в Рупчовската нахия). И решили, а може би такава е била заповедта, донесена от Гюмюш Гердан, най-напред да се

---

[1] Кепов — ц. к., стр. 118—119.
[2] Г. Натев — ц. к., стр. 29.
[3] Пак там, стр. 29.
[4] В-к „Пловдивски общински вестник“, 1932 г., бр. 126.
[5] Кепов — ц. к., стр. 112 (под линия).

разправят с Бойково и Дедево, а след това да отиват другаде.

В този час пристигнал и дядо Ангел Василев, който съобщил, че пратениците са убити. Тази вест раздухала още повече религиозния мюсюлмански фанатизъм. И целият отред от башибозуци още същия момент „се спуснали към Къз кюприя, а после през Комина отдъхнали в Бойково“[1]. Това станало на 25 април следобед.

в) Събитията в Бойково и Дедево

Бойковци получили нареждане да въстанат от Григор Аргиров от Дедево и на 25 април обявили въстанието. За тях не било никак трудно да сторят това, защото както в Дедево, така и в Бойково няма мохамедани. Като обявили въстанието, ръководителите веднага поставили караул няколко души въоръжени мъже на края на селото в местността, наричана и сега „Караулката“, а самите селяни извели извън селото в близката гора.

Подир обяд на 25 април[2] караулът забелязал, че към селото идва голяма група башибозуци. В отреда на башибозуците влизат най-много хора от Дормушево. Между бойковци и дормушевци има стари землищни спорове и вражди, подобни на тези между Брестовица и Тъмраш. Те са водили много съдебни дела за общински гори, овчарите им неведнъж са се „сражавали“ с тояги по къра. Когато бойковци въстанали, дормушевци решили, че е дошло време да си разчистят сметките. Начело на отреда стояли Адил ага и брат му Смаил ага, чиито чифлици също граничат с бойковското землище.

Като видели, че с оръжие няма да излязат на глава, първенците на Бойково решили да молят с добро да не палят селото им. Надявали се на това, че познавали много дормушевци, тъмрашлии и самите водачи. Но какво станало?

Настръхнали от станалото в Перущица, башибозуците начело със Смаил ага и Адил ага и други главатари отседнали на западния (горния) край на селото, на поляната до сегашната черква. Там бойковските „чорбаджии“ останали да посрещнат Смаил ага, увещавали, молили башибозуците да

---

[1] Ахмед Кехайов — Зеленото от с. Дормушево, спомените у автора.

[2] З. Стоянов погрешно пише в „Записките . . .“ си, че Бойково въстанало на 23 април. — „Записките . . .“, 1892 г., стр. 665.

им простят, загдето са вдигнали ръка против управлението. Но развилнелите се „тъмрашлии“ били непримирими.

Как са се развили събитията по-нататък — документи няма. В написаните спомени има и известни противоречия, но важното е едно, че в края на краищата селото било опожарено[1], ограбено, а 16 бойковци станали жертва на погрома.

Като се спира накратко на опожаряването на селото, Захари Стоянов пише:

„В с. Бойково е починал твърде мъченически един от смелите, на име Атанас Душилото. Него вързали кръвожадните башибозуци о един дирек вътре в къщата му, която отпосле запалили и застанали навън да го слушат като какви звукове ще издава, след като пламне вече тялото му. — „Яде ли ти се грозде?“ — се отзовали иронически кръвниците на отчаяните писъци от страна на Атанаса, което питане било като отмъщение, защото мъченикът Атанас имал лозе и не иставял харамоедите да го берат . . .“[2]

В Бойково в тези дни са загинали 16 души: Величко Илиев, Атанас Душилов, Костадин Ташев, Георги Гергов, Никола Шопов, Гего Митов, Милю Николов, Гего Петковски, Илия Шуманов, Атанас Шуманов, Атанас Метахчев, Иван Величков, Дойчо Рангелов, Димитър Мудин, Велика Милева и Тодора Гегова Петковска[3]. Основната група е убита на мястото на днешната черква, където е била вързана. А другите на различни места и по различни поводи.

Като грабили, палили и убивали едно денонощие, чападателите си заминали. А бойковци останали без подслон, без храна и завивки, без добитък, потънали в дълбока скръб по загубените близки хора и сиромашко имане. Горчиви и тежки били дните след въстанието.

За дните на Априлското въстание в Бойково е писано толкова малко, че няма да сгрешим, ако кажем — нищо. То се събира в няколко съобщения от 1876 година, в които са допуснати редица неточности и противоречия. Най-ценен и най-точен документ може да се счита писмото на самите бойковци от 2. XI. 1876 година до владиката. До днес то не е публикувано и затова ще си позволя да го цитирам дословно.

„Ваше Превъзходителство,

Известно е мислим на Ваше В. преосвещенство, че в про-

---

[1] ДБИС — т. II, стр. 176.

[2] З. Стоянов — „Записките. . .“, стр. 665.

[3] Иван Андонов — Из спомените ми от турско време, П., изд. 1928 г. част II, стр. 43.

летешното приключение имахме злочестината и ний долуподписаните ваши духовни покорни чеда да се запали, изгори, оплени и опустоши селото ни, вследствие от което всички останахме без домове, без покриви, без завивки, дори и без насъщния хляб, но всичко това не достигнало да запълни злочестината ни, сега се появяват и други нови притеснения и несгоди за нас бедните. Миналогодишният ни мюлтезимин Ариф ага, като не прибра от селото ни (280) двеста и осемдесет кила жито, ръж, царевица и ечемик, което беше събрано от лански десятък и което беше пазено в църковния хамбар; при изгарянето на селото ни и ограбването на вещите ни башибозуците дормушкьойски отнесоха и него жито, заедно с тридесетте кила фасул, който беше така също на мюлтезимина ни, сега тоя последний, при всичко че ние сме останали до крайност бедни и беззащитни и при всичко че комисията цариградска решава да не даваме жито и фасул, притеснява ни чрез правителството и иска да му платим украденото от башибозуците захира и молла Ефенди прави хюкюм да му го платим, като ни кара да го просим пък не и от тия дето са го ограбили от селото ни. Това нещо Ваше високопреосвещенство ни докара до отчаяние, затова като Ви явяваме, молим да подействувате, колкото Ви е възможно за нашето от подобни притеснения избавление и като целуваме святата Ви десница, оставаме

Во Ваше високопреосвещенство покорим с Христе духовни чеда от село Бойково.

Понеже селският ни печат се изгуби, подписваме ся:
1876 г. 2 ноември

Калин Николов — мухтар
Марин Тодоров — мухтар."[1]

В турския „Важен рапорт ..." за Бойково е казано, че до въстанието е имало 59 къщи и 55 са опожарени, а само 4 са останали здрави[2]. Това още веднъж ни убеждава, че писаното от бойковци е вярно. То се покрива и в спомените на бойковци в наше време. В „турския рапорт" обаче се казва, че са убити само 6 души мъже и нито една жена. Възможно е комисията да не е стигнала до точната цифра, но по-вероятно тя е скрила истината.

Наистина в наличните документи, съобщения и спомени има различия и противоречия, но от по-конкретните им проучвания се установява безспорно, че Бойково и Дедево са на-

---

[1] ААН — ф. I, оп. 2, инв. № 1411, ч. 7—8, л. 1240.
[2] Сб. БАН, 1914 г., т 3, стр. 34.

паднати на 25 април, т. е. преди да бъде нападната Перущица, че водачи на башибозука са Смаил ага и Адил ага Караходжови от Тъмраш.

Как се развиват събитията в Дедево?

От наличните документи и главно от спомените на ръководителя на въстанието Григор Аргиров (дядо Горчо) и Отон Иванов се установява, че въстанието в Дедево е избухнало на 25 април, едновременно със Сотир и Бойково. Главен организатор е Григор Аргиров.

Половината сотирци и бойковци с жени и деца избягали в дедевско землище и се изпокрили в горите и пещерите . . .

Няколко въоръжени дедевци и сотирци се наредили на местностите Чиликовица, Дюкюма и Калинови нивища, за да вардят селото. Надвечер на 25 април част от ордата, която опепели Бойково, начело със Смаил ага пристигнала в Дедево. Но дедевци вече се били изтеглили зад селото в местността Буче и Света Неделя.

В същото време в Дедево пристигнал Отон Иванов, един от ръководителите на въстанието в 4-и революционен окръг, заедно с придружаващия го от Станимака Райчо Даракчиев. Отон Иванов едва се отскубнал от ръцете на башибозуците и дошъл при въстаниците.

Смаил ага искал от въстаниците да изпратят мухтарина Георги Дамянов, бащата на сотирския поп Тодор, за да преговарят и да види защо са въстанали. Ръководителите на въстанието се обявили рязко против отиването на мухтарина. Илия Палиев (Тучката) започнал даже да гърми с пушката от Буче срещу башибозука. Стреляли и нападателите. После те запалили част от селото и през нощта се изтеглили[1].

г) Тъмрашлии в погрома на Перущица

В стълбата на Априлското въстание подвигът на Перущица се издига на най-високото стъпало. Хората там не само страдаха и загиваха, но умираха в бой, в сражение, с пушка в ръка. Още Макгахан писа: „Перущица е единственото село, дето жителите действително са показали съпротива на башибозука . . .“[2].

---

[1] Григор Аргиров, роден в с. Дедево в 1842 г, препис от спомените се намира у автора.

[2] Макгахан — Турските зверства в България, 1880 г., стр. 65.

Перущенската епопея е намерила място, кажи-речи, във всяка българска история от Освобождението насам, в мемоарната и художествената литература, в отделните исторически четива за възрастни и деца, в изобразителното изкуство, на малкия и големия екран. От всички, които са писали за Перущица, обаче най-правдиви са авторите-перущенци.

Първите страници за тази епопея публикува Спас Гълъбов[1] още през 1883 година. После дойде книгата на Георги Натев[2], отличаваща се с голяма искреност и правдивост. Но най-пълни са изследванията на историка Ив. Кепов, макар че авторът добросъвестно казва: „Всички веществени и писмени извори за въстанието на Перущица бяха безследно изчезнали в пламъците . . .“[3]. С голяма любов към родното село се отличава и книгата на Константин Гълъбов[4].

Нас в случая ни интересува не всичко за въстанието в Перущица, а онези моменти, където личи мястото и ролята на тъмрашлии. И още тук трябва да кажем, че от всичко писано и разказано, от публикуваните и непубликувани документи, разкази и спомени се установява една безспорна истина, че тъмрашлии и други мобилизирани българо-мохамедани от Рупчоската нахия са участвували в потушаване на въстанието в героична Перущица.

Как по-точно се развиват събитията? До 25 април в Тъмраш чули и не разбрали за въстанието, защото едно е да гледаш огъня отдалече, друго е да се опариш в него. Но на 25-и пристигнала вестта за убийството на тримата пратеници в Перущица — Дели Хасан, Героглу и Байманоглу. Тъмраш настръхнал. Пламнали и чувствата за отмъщение, и религиозният фанатизъм, и страхът за бъдещата съдба.

На 26 април вечерта в чифлика на Бряновщица пристигнали всички мобилизирани редифи и башибозуци от Тъмраш и по-далечните рупчоски села. Същата вечер тук се върнали нападателите на Бойково и Дедево. Цялата нощ преминала в разкази за преживяното и в люти закани за идващото.

На 27 април сутринта, съгласно заповедта на Азис паша, „тъмрашлии“ потеглили и около „голяма прогюма“ накацали по каменаците на въстанала Перущица. Стигнали до Свети Влас, побили байрак и насядали около него, но не смеели да

---

[1] Спас Гълъбов — в-к „Южна България“, 1883 г., бр. 29—36.

[2] Георги Натев — Защита на Перущица през 1876 г., П., 1901 г.

[3] Иван Кепов — Въстанието в Перущица, П., 1930 г.

[4] К. Гълъбов — Въстанието на героична Перущица, Сф., 1940 и 1958.

влязат в селото, защото наблюдавали „строени войници“ по улиците на Перущица. Те не знаели, че там марширува „женският отред на Никола Гичев с тояги на рамо“[1]. Главатари на помаците са Смаил и Адил ага.

„Целия ден на 27 април — пише Г. Натев — тъмрашлии се трупаха все повече и повече по върховете около селото, *но не гърмяха*. Виждаше се, че чакаха първата пушка да пукне от нас . . .“[2] И така, тъмрашлии са готови за бой.

Какво става в туй време в Перущица? Вече трети ден въстанието кипи. Копаят окопи около селото. Населението се готви за трескава отбрана. Първите башибозуци от Устино, Кричим, Каратаир се явяват около селото още на 26 април. Но все още боеве не са се водили.

Сигналът се дава с изгарянето на манастира „Свети Тодор“ на 27 април. Това старо българско светилище се намира южно от Перущица в гънките на Родопите. На 27 април сутринта манастирът бил запален. За няколко часа изгорял. И мало, и голямо в обсадената Перущица трепнало. Те разбрали, че работата отива на огън и кръв, но се надявали, че четата на Бенковски скоро ще пристигне на помощ, и духовете още повече настръхнали.

Кой запали манастира? Почти всички автори, с изключение на Ст. Шишков, са писали, че е запален от тъмрашлии. Това е напълно възможно. Но ще обърнем внимание и на един важен документ, който остана неизвестен за предишните изследователи, иначе те не биха го отминали. Става дума за едно изложение на участник във въстанието. В него между другото се казва:

„Тоя ден (26 април) надвечер устинци взеха при манастира „Свети Тодор“ от ръцете на воловарчетата 40 глави волове и ги откараха в Устина.“ И по-нататък се казва: „. . Стареите пък изпроводиха двоица Георги Стоянов и Личо Божилов на Пловдив да известят, че снощи устинци воловете откараха, *тази заран манастира запалиха* и зеха да грабят вече селото“[3].

Изложението дава и други важни подробности за въстанието и ако Натев, Кепов, Гълъбов бяха се добрали до него, те не биха го отминали. То е особено ценно, защото е писано само два месеца след въстанието.

---

[1] Кепов — ц. к., стр. 134—135.
[2] Г. Натев — ц. к., стр. 39.
[3] ДБИС — т. 3, стр. 234.

Но да проследим събитията по-нататък. 27 април е черен ден за героична Перущица. Чорбаджиите, противници на въстанието, и пристигналата от Пловдив комисия зад гърба на революционния комитет се споразумели да заведат една голяма част от населението в съседното село Устина. Тези селяни ще служат и като заложници, че Перущица няма да се бунтува.

След като вече в Устина били изпратени много жени и деца, тръгнала и втора група. Тази група наброявала до 200 души.[1] Когато стигнали местността „Пазлака", при Циганската могила, на около 500 метра западно от селото, се разиграла най-страшната, най-жестоката и кървава драма от дните на въстанието. Посрещнали ги много въоръжени турци. Най-напред те им събрали оръжието, след това имането — чапрази ,гривни, алтъни ,нанизи — с една дума всичко, което е можело да влезе в работа. Тогава „един от читаците на име хаджи Кармаджи, който бил техен главатар, със сабя в уста на бял кон излязъл пред башибозуците и почнал да опрята ръкавите. Всички наготвили ножовете си и го гледали в очите кога ще им извика. Подир опрятуването взел сабята си в ръка, размахнал я наляво-надясно и извикал:

— Хайде, захващайте, бре, сега му е времето".[2]

Започнало безмилостно клане на беззащитни хора. За десетина минути „в тази кланица паднали около 75 души мъже, жени и деца".[3]

Кой изкла тези беззащитни хора? В своите „Записки: . . ." Захари Стоянов е писал: „Около 300—400 души, повече жени, деца и недъгави мъже, успели да се предадат на башибузуци при Циганската могила, в което предаване не последвало нищо особено. Отведнаж обаче зверският глас на техния главатар *Адил ага* изкомандувал на своите подчинени диви башибузуци: „Дьон гери!" И дългите ятагани лъскали във въздуха."[4]

Конкретните проучвания на всички изследователи показват, че Захари Стоянов е допуснал неточности и в броя на хората,[5] и в името на главатаря.

Всички очевидци-перущенци, в това число и Спас Гълъбов, който е един от недокланите на „Пазлака" и е познавал по-

---

[1] К е п о в — ц. к., стр. 139.
[2] К. Г ъ л ъ б о в — ц. к., стр. 125—126.
[3] К е п о в — ц. к., стр. 140.
[4] З. С т о я н о в — Записките . . . 1892 г., стр. 668.
[5] Сб. БАН, 1914 г., Соф, кн. 3, стр. 30.

именно всички устинци, твърдят, че главатарят е Ахмед хаджи Кармаджи.

Случаят на „Пазлака" е добре изяснен и от Натев,[1] Кепов[2] и Гълъбов и въпреки това се срещат автори като Жечев, които без да направят нови проучвания, продължават да цитират Захари Стоянов[3], или като Манолови, които искат на всяка цена да докажат, че не друг, а именно Ахмед ага е ръководил и клането на „Пазлака".[4]

След като фактите са изяснени, да потвърждаваш грешката, значи да оневиняваш действителните главорези. И защо? Тъмрашлии имат достатъчно свои грехове, за да не им се приписват и чужди.

След кървавата драма на „Пазлака", на 27 април следобед, Кочо Честименски се изправил на табията, извикал: „Да живее България!", изгърмял пет патрона срещу „тъмрашлии" и започнал истинският бой.[5] Башибозуците са опитали да влязат в селото, те напирали от всички посоки. Но въстаниците открили честа стрелба и „обсадилите не могли да сторят нищо"[6]. Така дочакали нощта.

На 28 април сутринта, когато слънцето изгряло и боят в селото пламнал, „от връх Власевица „тъмрашките" помаци — пише Натев — под командата на казания вече Адил ага потеглиха надолу към селото"[7] Те вървели прави и самонадеяни. Въстаниците ги изчакали съвсем близо. И когато „тъмрашлии" наближили самите окопи и се готвели да се хвърлят с един скок против своите жертви, точно тогава от Лачковата табия „дават залп и 22 трупа се простреля току под самата табия".[8]

Останалите живи „тъмрашлии" в миг побягнали обратно към балкана. След малко шестима от пречуканите 22 станали и също побягнали, но останалите 16 души не мръднали.

Като се опарили, „тъмрашлии" вече не посмели сами да вървят към селото. Така дочакали обеда, без да посегнат втори път.

---

[1] Г. Натев — ц. к., стр. 44; Сп. Гълъбов — в. „Южна България", 1883, бр. 35.
[2] Кепов — ц. к., стр. 140; К. Гълъбов — ц. к., стр. 126.
[3] Н. Жечев — ц. к., стр. 39.
[4] Сп. „Исторически преглед", 1972 г., кн. I, стр. 104
[5] Кепов — ц. к., стр. 142.
[6] Сб. БАН, 1914 г., т. III, стр. 30.
[7] Г. Натев — ц. к., стр. 50.
[8] Пак там, стр. 52, Кепов — ц. к., стр. 146.

Следобед пристигнал от Пловдив Рашид паша „с 2 роти кавалерия и 2 пехоти от редовната турска войска“.[1] Той веднага поел командуването на всички редовни и башибозушки сили, в това число и на „тъмрашлии“. Започнало потушаването на въстанието по всички правила на военното дело — с кавалерия, артилерия и пехота.

Оттук нататък в изследванията на историците и в спомените на участниците „тъмрашлии“ изчезват като самостоятелна бойна единица. Те минават под командата на Рашид паша и се сливат с останалите. Проф. Кирил Василев, като разглежда мястото на тъмрашлиите в тези боеве, приема, че и те са клали, че не са били по-назад от турците.[2] Напълно възможно е те да са били обхванати от същия бяс, както и устинските турци, куртовските черкези, дермендерските цигани, кърджалийските и пловдивските читаци и редовният аскер на Рашид паша. И все пак няма данни те да са клали беззащитни хора. Когото са убили — убили са го в боя и който от тях е паднал — също е паднал в боя. Разбира се, това не намалява отговорността им.

От 28 април следобед, когато идва войската на Рашид паша,[3] в героична Перущица започва оная епопея, която може да се създаде само в легендите. Хиляди башибозуци и редовна войска налитат от всички страни, стрелят, убиват, палят, грабят. Три денонощия Перущица е под огън, куршуми и снаряди. Къщите рухват една подир друга в пламъци. Пръстта гори под краката. Нажежен и окървавен е всеки камък. А храбрите синове и дъщери на Перущица се борят не на живот, а на смърт.

Нямаме възможност да покажем отделните епизоди, но синовният дълг ни задължава да спрем внимание на един много важен факт. Мнозина автори, като пишат за тези дни, виждат само заколението, само касапницата, само смъртта на героите. С това превръщат тези чутовни борци в беззащитни овчици пред кланица. Това е кощунство с подвига на найсмелите априлци. Главното в тези дни не е теглото, а героизмът, величието на духа, безсмъртието на храбрите перущенци. Когато те вдигнаха бунта, знаеха, че ще мрат, че ще дават жертви, но те не се колебаха. Не се суетяха и в предсмъртни-

---

[1] Сб. БАН, 1914 г., т. III, стр. 34.

[2] К. Василев — Родопските българи-мохамедани, П. 1961 г., стр. 231.

[3] З. Стоянов пише, че Рашид паша пристигнал на 20 април, но това се опровергава от всички документи и спомени.

те си часове. Погледнете само боя при църквата и ще видите истинския характер на преживяното.

„И все пак съпротивата и борбата продължават. Всички здрави и годни мъже са надлежно заели своите места. В трите етажа на високата камбанария, съединени с дървена стълба, са пробити отвори към всички посоки. Тук са заели позиция най-добрите стрелци: Ив. Натев, Р. Витанов, Ап. Христев, Ив. Латев, Стойко Манастирски и други. А Рашид паша е решил още днес да превземе черквата и да свърши с бунта в Перущица. Но преди него се опитва да стори това някой си Фезула бей от Пловдив, единичък син на майка . . . Пристигнал Фезула бей все тъй тържествено и шумно в селото. Наредил своята вярна дружина, наближил на 200 крачки до страшната черква и изкомандувал: „Напред, братя едноверци! Да превземем тая гяурска черква!"

И с диви викове се втурнала към черквата дружината на смелия Фезула бей, но стрелците от камбанарията пускат залп и повалят мъртъв както самия Фезула, така и неколцина от дружината му, а останалите се разбягали като изплашени врабци."[1]

Така се държали борците на 30 април. На следния ден боят продължил.

Къде е мястото на тъмрашлии в този епичен бой? Макар да не е казано никъде, то се подразбира, че и те са тук, защото в това време вече не се водят никъде другаде боеве. Апостол Накев си спомня, че „когато войниците с щикове завзели вратите на църквата, чуло се някой да вика отвън на български:

— Излизайте, бре! Няма нищо ,не бойте се, това е царски аскер.

Дядо Мито х. Тилев познал тоя глас. Това бил гласът на Смаил Пехливанов от с. Тъмраш. Така че тъмрашени почнали боя с перущенци, те го и свършили. „Пръв дядо Мито потеглил, а след него се навървили всички, докато се изпразни черквата".[2] Чак сега перущенци се предали. И всички излезли от църквата живи, били спасени.

В трагичните часове на отчаяната съпротива има едно тежко злодеяние, което тежи на съвестта само на „тъмрашлии". И то не бива да се отминава. Една сутрин „трима 60—70-годишни старци — Рангел Арачиев, Митю Данев Попов и Ста-

---

[1] Кепов — ц. к. стр. 177—178.
[2] Пак там, стр. 188.

мен Кърмов, взели черно знаме и отишли на връх Власевица, където бил главатарят на помаците Адил ага."[1]

Около половин час те водили преговори с Адил ага за прекратяване на огъня. И уж се разбрали с добро. Но когато тръгнали да си отиват, „не изминали 50—60 крачки и се чуват гърмежи — тримата старци са пронизани в гърба и се търкулнали по стръмната поляна"[2]. Тази с нищо неоправдана вандалщина лежи на везните само на „търмашлии".

Кепов пише, че след Освобождението „Ахмед Пехливанов от с. Орехово" признавал, че той извършил това злодеяние, за да предотврати по-голямо нещастие, тъй като помашките главатари приели само привидно примирието, а смятали да избият всички, когато се предадат.

Дали причината е такава, не може нито да се каже, нито да се отрече. Но в случая е важно станалото. Кепов твърди, че парламентьорите са убити на 1 май ,т. е. след прекратяване на всички боеве. По този случай авторът пише: „Всеки ще се запита, па и ние се питаме: защо парламентьорите се упътват към помашкия щаб там горе, чак на връх Свети Влас, а не при Рашид паша, който се намира само на 175 метра от черквата и който е върховен началник не само на войската, но и на всичката останала паплач. . . Перущенци не са могли да не знаят какво още с пристигането си Рашид паша поема общата команда и че от него вече зависи тяхната участ, а не от който и да е помашки главатар"[3].

Като се спира на същия въпрос, Гълъбов-син пише, че това е станало не на 1 май ,а на 28 април сутринта. Според него „Исин Пехливан от с. Райково стрелял в гърбовете им и ги убил на място . . ."[4]

Анализът на фактите показва, че това не е станало нито на 1 май, нито на 28 април. В цитираното вече „изложение", останало неизвестно и за двамата автори, се подчертава, че това е станало „в деня преди бомбардирането на долната черква" ,а то значи на 29 април. В посоченото вече „изложение" се подчертава, че пратениците заминали при Адил ага, след като две жени ходили при Рашид паша и той обещал да ги запази ,но на дело не направил нищо и хората загубили вяра в него. Старците може да са отишли при Адил ага и

---

[1] К е п о в — ц. к., стр. 171.
[2] Пак там, стр. 174.
[3] Пак там, стр. 172.
[4] Г ъ л ъ б о в — ц. к., стр. 130.

за това, че тъмрашлии говорят български език, че с Адил се познават и може би са очаквали повечко милост.

В края на краищата най-важното е, че парламентьорите са отишли и са убити. По-вероятно убиецът Ахмед Пехливан да е от Орехово, защото досега няма други данни българомохамедани от Ахъчелебийска (Смолянска) кааза да са участвували в съсипването на Перущица.

След като на 1 май черквата е била отворена и останалите живи са се предали, победителите се отдали на безмилостен грабеж. Грабили са всички — и редовна войска, и башибозуци, че и българи от съседна Устина[1]. Тъмрашени са карали с коне плячка от Перущица в Тъмраш. Така те са отбелязали една тъмна страница в историята на своето село и са поставили началото на собствената си трагедия, която тепърва щяха да изстрадат и самите те. Но за това по-късно.

д) В Сотир, Батак и Брацигово

Българите в с. Сотир (Храбрино) също въстанали на 25 април 1876 година. През нощта те се отправили в родопските гори, а поп Тодор и някои други отишли чак при въстаниците от Дедево.

В някои произведения се твърди, че селото е съсипано от тъмрашлии. От всички тези писания най-важни за нас са две, които се явяват „първоизточници" и заслужават внимание. Така неизвестен автор е писал писмо до Найден Геров: „До 20 души тъмрашлии с троица (?) отишли в Сотир и откак яли и пили били жените на Павле и Костадин Тодорови, а Костадину посекли и двете деца, но на излизане срещнали жената на селския чорбаджия Сотир Христов, те били и нея, която по причина на трудността й, боят се да не пострада. . ."[2].

Захари Стоянов в „Записките. ." също пише ,че „в Сотир Исмаил и Адил ага от с. Тъмраш били предводителите"[3]. В литературата от по-ново време също се твърди, че село Сотир е опожарено, че има избити много хора, че нападателите са тъмрашлии, и то Смаил и Адил ага, а според някои дори Ахмед ага и т. н. Всичко това е плод на историческата инерция.

Село Сотир не е опожарявано, защото тогава е населе-

---

[1] К. Гълъбов — ц. к., стр. 128.
[2] ААН — ф. I, оп. II,ч . 8, л. 1304.
[3] З. Стоянов — „Записките. .", 1892 г., стр. 665.

но главно с турци, които участвуват в потушаването на въстанието в околните села. Имало е само около 10—15 къщи български. Опожарени са две къщи и убити двама души. Зулумството е сторено от местните турци, а не от тъмрашлии. Това се доказва от един оригинален документ, издаден десет дена след въстанието от самите българи в с. Сотир. Като изпращат оплакване до пловдивския митрополит ,сотирци пишат:

„Ваше Превъзходителство,

На миналия месец 26-ти нашите съселяни-турци, освен що запалиха къщата на нашия съселянин Павлю Тодоров, но хванаха без никаква вина учителя ни Яне Панайотов и Никола Вълчанов ,които заклаха и хвърлиха труповете им та изгориха в огъня; после, ако и да поискахме костите на изгорените наши селяни, за да ги туриме в черквата, те ни отказаха, за да се не намерят; прочее за да не паднем под отговорност защо не сме казали ,ние като духовни ваши чеда известяваме ви да знаете и като целуваме светата ви десница, оставаме . . .“[1]

Този неизвестен досега документ има първостепенно значение и събаря всички измислици и твърдения, почиващи на неосведоменост.

Турското правителство тогава изопачи фактите, като ги използува за свои користни цели. Анкетната комисия беше писала в своя „Важен рапорт“, че „българите от смесеното с турци село Сотир подпалили къщите си и избягали в планината, съселяните им мюсюлмани се затекли и угасили пожара, без да се докосват до имотите им, които запазили до игла и ги предали на завърналите се българи“[2] Разбира се, всичко това бе измислено. За разлика от други села, в Сотир никой не е палил къщите. Истината е показана най-точно от самите българи в Сотир.

Много автори пишат, че тъмрашлии са участвували и в пожарите и клането на Батак, Брацигово и други села. Ще се спрем само на някои от тях, защото и това ще покаже истината. Така Атанас Мишев от Брацигово, участник във въстанието, пише: „Чу се друго пушкане изкъм Нерезето. Изтам нападнаха башибозуци тъмрашлии ,кричимци и от други места . . .“[3] И по-нататък Мишев пише, че „Тъмрашлията Ах-

---

[1] ААН — ф. 1, оп. 2, а. е. 1411, л. 1081.
[2] Сб. БАН, 1914 г., т. III, стр. 39—40.
[3] В-к „Марица“, 1881 г., бр. 268 от 13. III., стр. 4.

мед ага (предвождал) 4500 души"[1]. Авторът сам не е видял, но това му казал един старец, който пък научил горното от друг и пр.

Още Захари Стоянов осмя Ат. Мишев заради измислици и преувеличения[2]. И той бе прав, защото документите категорично опровергават „творението" на Мишев. Но това не пречи на някои автори пак да се позововават на него.

Други обвинения за тъмрашлиите:

В 1876 година вестник „Напредък" пише: „Батак — 700 къщи са разорени от Ахмед ага Тъмрашлията, около 2000 жители заклани, след като предали оръжието си"[3] По признание на автора данните са взети от английския вестник „Дейли нюз", който излиза в Лондон, а не от лични наблюдения. Това непроверено съобщение влезе и в доклада на княз Церетелев от юни 1876 година.[4] Неизвестен автор на 7 юни 1876 година от Пловдив пише: „Докато тези събития се разиграха тук, помаците от село Тъмраш (Родопите) нападнали *село Батак*. Селяните барикадирали селото и отстоявали четири дни, като убили около тридесетина души от обсадителите . . ."

Този въпрос е засегнал и Хр. Гандев в своята книга за Априлското въстание. Той пише: „Напразно налитали десетки пъти от всички страни башибозуците на Барутанлията и Тъмрашлията, който дошел от Перущица"[6]. А Христо п. Константинов беше писал, че рупчоските помаци, т. е. тъмрашлии, „бяха участници в опустошаването на Перущица, изклаването на Батак и зверствата в Брацигово, Панагюрище и др. места"[7]. Излиза, че тъмрашлии са потушили Априлското въстание и в Родопите, и в Средногорието.

Могат да се намерят още списания и вестници, спомени, дописки и книги, в които се твърди, че тъмрашлии и дори лично Ахмед ага са клали и палили в Батак, Брацигово, Брестовица и други села, в това число и в Средногорието. Но за онова време това е лесно обяснимо. Много автори са писали според мълвата или са препечатвали други издания.

Сега вече има написани много книги, спомени и специални изследвания за Батак и Брацигово. Никой, който сериозно се занимава с историята на въстанието, вече не пише, че тъмраш-

---

[1] В-к „Марица", 1881 г., бр. 275, стр. 3.
[2] З. Стоянов — Записките . . ., стр. 681.
[3] В-к „Напредък" — Цариград, 1876 г., бр. 95, стр. 374.
[4] Сб. „Априлското въстание", 1954 г., т. I, стр. 486.
[5] Пак там, стр. 535.
[6] Хр. Гандев — Априлското въстание, Сф., 1956 г., стр. 135.
[7] Хр. п. Константинов — Непокорените села, кн. I, стр. 14, 1887 г.

лии тук са клали и палили. Но все още се срещат и хора, които продължават да забъркват съзнанието на читателите. Ето какво пише Запрян Грозданов в една дописка „Стопанинът на Тъмраш" не в 1876, а в 1968 година: „Това е бившето село Тъмраш — ако си чувал за него. Това диво място е прокълнато от българина (като че ли Тъмраш не е българско село!). Някога оттук са тръгвали ордите на Тъмрашлията, които клаха мало и голямо в *Батак*, в Перущица"[1]

В книгата си за Петлешков, излязла в 1969 година, Георги Крънзов пише: „Той съобщава, че билюкбашията вика свещениците и чорбаджиите да идат в Чанакчиево да сключат примирие, иначе *идващите от Тъмраш* башибозуци ще разсипят Брацигово"[2]. Според автора това е станало на 27 април 1876 година, т. е. точно в деня, в който тъмрашлии се явиха пред Перущица. Вярно, авторът никъде не говори, че тъмрашлии действително са нападнали Брацигово, но все пак у читателя може да остане такова впечатление.

В своята статия Манолови са написали дословно:

„След смазването на въстанието в Перущица Ахмед ага тъмрашлията се озовал със своите башибозуци пред Брацигово[3]"

През 1876 година вестник „Източно време" в броя си от 8 май ., т. е. десет дни след въстанието, е описал подробно кланего в Перущица, опожаряването на черквата и пр. Всичко е описано подробно. Авторите са допуснали само една „малка" грешка, като приписват всичко станало не в Перущица, а в Брестовица[4]. И обърнете внимание, те пишат, че са „очевидци".

През 1876 година, когато няма телефони, радио, влакове, самолети, пътища и пр., когато от Батак до Цариград се е ходило за един месец, когато съобщенията в Родопите са полоши от ада, когато авторите на всяка дописка нямат възможност да сверят фактите и имената на място, когато новините се вземат и пишат по слух от втора и трета ръка и т. н., не е за учудване и дори за обиждане, че могат да се появят и неистини. Но да пишеш въображаеми неща през 1968 година вече е недопустимо.

За да не остане съмнение у читателя дали тъмрашлии са участвували в потушаването на въстанието в Брацигово и

---

1 В-к „Труд" от 3 април 1968 г.

2 Г. Крънзов, — Васил Петлешков, 1969 г., Сф., стр. 248—249.

3 Сп. „Исторически преглед", кн. I, 1972, стр. 107.

4 В-к „Източно време", бр. 8 май 1876 г.

Батак, ще приведем следните два довода: първо, въстанието в Батак е потушено по същото време, когато е потушено и в Перущица, където тъмрашлии участвуват до един. Второ, в цитирания вече турски „Важен рапорт" до Високата порта е казано изрично, че Брацигово е покорено от турските редовни войски начело с Хасан паша[1]. А на 5 май е пристигнал и Рашид паша.

Най-после целият ход на Априлското въстание показва категорично, че тъмрашлии нито са могли да бъдат, нито са били в което и да е село западно от река Вьча.

е) Въстанието, политиката, пропагандата и Ахмед ага

Въстанието и погромът в Бойково, Дедево, Перущица и навсякъде в страната трая неделя-две. После всичко утихна. Остана тежко ранената родна земя и. . . хората. Недокланите, осиротели и бездомни хора. Останаха раните в душите, които и времето не може да лекува. И омразата, смъртната омраза към поробителя. Месеци, а след това и години отблясъците на въстанието пълнеха страниците на вестници, списания, книги. И понеже всеки автор гледаше на събитията през свои очила, около тъмрашлии се заплетоха такива възли, които ние и да искаме ,не можем да отминем. От всички тези възли най-важни считаме три.

Първият — защо и как турската официална власт си измиваше ръцете с тъмрашлии? Вторият — бил ли е Ахмед ага главатар на тъмрашлии при смазване на въстанието в Бойково, Дедево, Батак, Брацигово, Перущица и пр? Третият — защо и как Ахмед ага спаси няколко села в Рупчоска нахия от погром?

Да започнем с първия. Защо и как турската официална власт се стремеше да си измие ръцете с „тъмрашлии" и всички башибозуци.

Подвигът на априлци и невероятните жестокости на турската власт се разнесли открай докрай по света. Вестниците в Русия, Англия, Австро-Унгария, Италия, Франция всекидневно пишели. От различни позиции и с различни намерения правителствата на различните страни обърнали поглед към Турция. И дотогава империята е била загнила до корен. Бунтовете

[1] Сб. БАН, 1914 г., т. 3, стр. 42.

в Мала Азия и особено в Близкия Изток, въстанията в Босна, Херцеговина и Черна гора, изпразнената държавна хазна и т. н. довели до небивало брожение в цялата империя. Изострила се и борбата за власт в самия султанат.

Априлското въстание се явило като нова главня в барута. Целият народ открито заговорил, че всичките беди на империята идат от некадърността на султан Абдул Азис и неговото управление. Султанът от своя страна прехвърлял вината върху своите помощници. Първата жертва в търсенето на политическо оправдание станал пловдивският мютесариф Азис паша. Той бил обвинен в „некадърност и симпатии към славяните".[1] (Според някои източници, той е от потурчен славянски род). И още на 27 април Хамид паша дошъл в Пловдив и безцеремонно съобщил на Азис паша, че трябва да предаде ключовете на касата и още същия ден да се измита от града, ако иска да се отърве само с това.

Но тази жертва на султана не можеше да успокои духовете. И на 17/18 май, когато въглените на въстанието още тлееха, Мидхад паша, потомък на потурчени българи от Ябланица, Ловешко; и Хюсеин авни паша свалиха, а след това и убиха султан Абдул Азис.[2]

Разигралата се борба за власт се води с най-жестоки средства между привържениците на старото и новото правителство. Започна една броеница от кланета, детронации, арести, обвинения и контраобвинения, в които участвуваха пряко не само върховете. Събарянето на султан Абдул Азис се представяше от новите управници като „велико дело". В цялата страна се насрочваха небивали донанми, издигаха се знамена, уреждаха се приеми на консули и посланици по случай „възкачването на престола на султан Мурад".[3]

Дошло на власт след кървав преврат, не без знанието и помощта на Англия, новото правителство започна разправата със своите противници. Много умело то използува Априлското въстание за свои користни цели. За да укрепи и позицията на Турция, и своята лична власт и да закъори очите на световната общественост, то назначи анкетна комисия, която да „изследва" причините и виновниците за въстанието. Неин ръководител бе Саадула бей.

---

[1] Сб. „Априлското въстание", т. I, стр. 283.

[2] Ив Андонов — „Из спомените ми от турско", Пл., 1928 г., ч. II, с. 41.

[3] Сб. „Априлското въстание", т. I, стр. 427.

Комисията трябваше да докаже, че виновници са: първо, българите, подтикнати от чужди страни и по-специално от Русия; второ, некадърните управници от старото правителство, които са вече свалени; трето, местните водачи на мюсюлманското население, които не се покоряват на централната власт. На всички виновници щеше да се търси отговорност.

Дошли на власт чрез кървав преврат, Мурад и Мехмед Ружди издадоха нарочна „Прокламация", в която зовяха за мир, ред и тишина[1]. Но поне за лице пред чужденците някой трябваше да „опере пешкира". Първата жертва на такива мисли стана сваленият пловдивски мютесариф Азис паша.

Азис паша обаче разбираше накъде бие работата и потърси закрила при англичаните. Пред английския консул Елиот той наклевети Найден Геров, че подготвил и ръководил въстанието и че „брат му (?) е между въстаниците"[2]. Въстанието се пренесе в сферите на голямата игра между великите сили.

Руският посланик в Цариград също разбираше стремежа на англичаните и на турската власт да си измият ръцете с русите, с българите и с местните водачи на башибозука и на 23 юни княз Церетелев, втори секретар на руското посолство в Цариград, получи заповед да замине за Пловдив и проучи нещата на самото място[3].

Като научил за това, английският министър на външните работи лорд Дерби изпратил телеграма до своя дипломат в Одрин: „Нареждам ви да заминете за тези места, да установите истината *по тези слухове* и да съобщите резултата направо на мен във възможно най-късия срок"[4]. Лукавият Дерби предварително и хитро насочва своя довереник да докаже, че жестокостите са „извършени от турските *нередовни войски*", т. е. от местния башибозук, а не от пашите.

Под страх от данните на руските представители и от собствената си опозиция, която се стремяла да използува събитията в България за сваляне на правителството, Дерби и Дизраели се съгласиха да се състави анкетна комисия, като наредиха да се включи в тази комисия и английският секретар в Цариград Уолтър Беринг[5]. С тази комисия тръгна и

---

[1] Сб. „Априлското въстание", т. I, стр. 399.
[2] Пак там, стр. 341.
[3] Пак там, стр. 499.
[4] Пак там, стр. 509.
[5] История на България, 1954 г. т. I, стр. 483

секретарят на американското посолство Евгени Скайлер със своя преводач и драгоманин Петър Димитров.

Дошли в Пловдив всеки по своя път и със своя задача, със свои очи и уши, започнаха да обикалят, разпитват, „проучват" и доказват онова, което е нужно на неговото правителство. Всеки гледаше фактите според целите си, които преследваше. Но разоренията и жестокостите бяха толкова очевидни, че никой не можеше да ги отрече. Само обяснението на фактите бе различно.

Английският вицеконсул Дюпюи също призна жестокостите и разрушенията. Той изопачи *само* две неща — причините и целите на въстанието. В духа на исканията на Дерби той донесе: *„Разправя се* без всякакъв опит за прикриване, че *руският консул* в Пловдив бил единственият виновник за печалните нещастия, сполетели това цветущо село (Перущица). Те били нападнати от башибозуците под командата на Тъмрашлията Ахмед ага. . . Перущица на 13, а Батак — на 9 май"[1]. И по-нататък Дюпюи допълва: „Уведомен съм от достоверен и независим източник, че българското въстание е било грижливо и умело подготвено от хора, притежаващи познание и опитност във военната тактика от *чужди страни*. Ако техните планове (на чуждите страни) бяха успели, или ако българите бяха взели надмощие над турците, няма съмнение, че съществуването на турците на Европа щеше да бъде поставено в опасност и че българите щеше да извършат далеч по-големи жестокости"[2].

Както вижда читателят, Дюпюи изопачава самите факти, но дава така необходимите опорни точки на своето правителство. Той „доказва", че са виновни русите, местните водачи на нередовните турски войски и българите. Точно това, което му искаше Дерби.

Всичко е от ясно по-ясно. Английската дипломация не се интересува от страданията на българите и виновниците за тях. Тя се страхува за съдбата на Турция на Балканския полуостров ,а то значи и за собственото си влияние. Затова насочи ударите там, където ѝ бе необходимо. В крайна сметка цялата дипломатическа игра зад гърба на българите блесна в циничната фраза на лорд Биконсфилд в парламента: „. . . избиването на 12 000 души (а те бяха 30 000) не е достатъчно, за да накара английската империя да наруши своите договори и

---

[1] Сб. „Априлското въстание", т. I, стр. 524.
[2] Пак там, стр. 525.

да измени своята традиционна политика“ в защита на Турция[1].

Каква мерзост!

Със свои очи и уши проучваха фактите и американският дипломат Скайлер, и австроунгарците, и германците, и гърците и пр.

Турската анкетна комисия, в която за голяма представителност беше включен и Хаджи Иванчо Пенчович, пристигна в Пловдив и месеци води „безпристрастни“ разследвания. Тя, разбира се, „доказа“, че са виновни русите, българите, „най-привилегированите пред правителството“ и местните мюсюлмански водачи като Тосун бей, Ахмед ага Барутанлията и др., които не са взели мерки да не се вдига въстание, а после „самоволно“ го потушили.

За да докаже своята „справедливост и безпристрастие“, комисията арестува няколкостотин българи, а заедно с тях и Тосун бей, разорителя на Клисура, Ахмед ага Барутанлията и Али Пехливан от Чепино. Като донася на своето правителство за станалото, английският дипломат Колверт съобщава, че „Ахмед ага и Али Пехливан са в затвора и ще бъдат съдени“[2].

На 29 септември същата година в. „Стара планина“ пише: „Ахмед Барутанлията и Тосун бей вече са докарани вчера в града и турени в затвора. Да видим какво има да излезе и от това“[3].

Шахматната игра в голямата политика чрез арестуване на някои от местните водачи на башибозука се долавя от руските дипломати още тогава. На 4 октомври вицеконсулът И. Иванов прави доклад за дейността на комисията и като подчертава, че тя е изцяло под влиянието на английския дипломат Беринг, допълва, че Тосун бей енергично отхвърля своята виновност и заплашва, че ще покаже *заповедта на правителството,* с която то му е предписвало да действува с башибозука“[4].

Стремежът на официалната турска власт да си измие ръцете с местните башибозушки водачи, с тъмрашлии и въобще с башибозука, като представи кланетата като селски междуособици, беше доловен за първи път и разобличени от самия

---

[1] История на България, 1954 г., т. I, стр. 484.
[2] Сб. „Априлското въстание“, т. I, стр. 555.
[3] В. „Стара планина“, бр. 15, 29. IX. 1876 г., стр. 4.
[4] ИХБ — БАН — инв. № 2423, стр. 37.

Макгахан. В едно от своите писма от Пловдив още през юни 1876 година той писа:

„Говорят, че всички зверства в България са направени от нередовните войски, над които турското правителство нямало никакъв контрол и затова Портата за тях не е отговорна, а напротив, би била радостна, ако можеше да удържи башибозука. За зла чест множеството фактове показват лъжливостта на един подобен поглед"[1]. По-нататък, като развива своята теза все в този дух, Макгахан писа: „Хафъз паша постъпи по-умно от Ахмед ага, като заповядал в първите три дни след това чудовищно клане да заровят всичките трупове и с това скрил дирите на клането"[2]. И на края: „Вред клането е станало по приказанието на правителството и злодеите, които са направили ужасните зверства ,получавали са награди и почести"[3].

„Българският народ още тогава е схванал хитрините на турците и англичаните, които с точно определена цел изсипват вината върху местните мюсюлмански водачи, а Манолови през 1972 г. не можаха да я видят. В писмото на Методи Кусев от 16 септември 1876 година до Марко Балабанов и Драган Цанков четем: „Те (правителствените чиновници от комисията на Саадула бей и Беринг — б. м. А. В.) отиваха да съдят главатарите на башибозуците, които уж без правителствено позволение опустошиха страната, но работата ще излезе, както бях ви писал в последното писмо. Те се изпращат не да издирят, но да прикрият, да потъпчат истината и да ги представят по друг вид работите". И по-нататък авторът допълва: „те главатарите нищо не са извършили без да имат писмена заповед..." И още по-надолу: „Ако правителството искаше да открие и да издири истината, трябваше първо да изпита Азис паша... Акив паша... Шевкет паша..., както и Хафуз паша и Рашид паша и после второстепенните..."[4]

Специално за участието и велзевулската роля на господин Уолтър Беринг, на когото Манолови така силно вярват, Методи Кусев в друго писмо до същите адресанти в Лондон пише: „Г-н Беринг твърде предпазливо и изкусно се е постарал да прикрива истината и да защитава до една степен делата на

---

[1] Макгахан — Труските зверства в България, Сф., 1880 г., стр. 6.
[2] Пак там, стр. 44.
[3] Пак там, стр. 45.
[4] Сб. „Априлското въстание", т. I, стр. 565—566.

турците, като се мъчи в известен случай да ги намалява и да ги прикрива с едно адвокатско избягване"[1].

В нашата история позицията и творенията на Беринг и сие са отдавна известни и отречени от всички, които добросъвестно са проследявали истината. Но това не пречи на Манолови отново да се позовават на тези емисари и съзнателно или не да възкресяват англо-турската линия в осветляване на въстанието. Как иначе да си обясним желанието им да докажат, че не официалните турски власти, а башибозушките водачи, и по-специално Ахмед ага Тъмрашлията, са смазали въстанието[2], че Рашид паша „пристигнал късно", че не ръководил потушаването, че не проявил жестокости, а всички тези деяния извършил Ахмед ага Тъмрашлията[3]. Та нали точно това целяха да докажат англо-турските емисари от турската правителствена комисия? Разбира се, Ахмед ага не е сторил нищо сам, не е потушил въстанието сам ,сторили са го водените от него българи-мохамедани. И оттук нататък до въпроса, доколко българите-мохамедани са българи, има само една крачка. Ако Манолови не могат да направят тази крачка, има други, които ще я направят.

И Манолови залагат на съобщенията, че Ахмед ага е бил арестуван и съден, както пише Скайлер[4], а после и неговият преводач и секретар П. Димитров[5], а оттам и Кепов ,и Гълъбов. Но това не е истина. Арестуван, съден и заточен в Мала Азия е бил Ахмед ага Барутанлията, където не е останал дълго. След подписването на Берлинския договор в 1878 година се завърнал в Бурутин и заживял богато като търговец и стопанин на големи стада. В Диарбекир обаче заболял от проказа. През 1881 година болестта го съборила на легло и постепенно се превърнал на куп изгнило месо. И тъй умрял в мъки, сам, изоставен от всички, дори и от семейството си[6].

А сега да се върнем на втория интересуващ ни въпрос — бил ли е Ахмед ага Тъмрашлията главатар на „тъмрашлии" в смазване на въстанието в Бойково, Дедево, Перущица, Батак, Брацигово и Панагюрище?

Тук авторите се разделят на две. На какво се позовават

---

[1] Сб. „Априлското въстание", т. 1, стр. 374—375.
[2] Сп. „Исторически преглед", кн. I. 1972 г. стр. 106.
[3] Пак там ... стр. 107.
[4] Г. Гълъбов — ц. к., стр. 264.
[5] П. Димитров — Спомени по изследване на турските зверства, С, 1918, с. 15.
[6] Тр. Керелов — Батак глава не скланя, Соф., 1966, стр. 166.

онези, които твърдят, че Ахмед ага е ръководил съсипването на речените села?

За първи път името на Ахмед ага Тъмрашлията се свързва с Априлското въстание през 1876 година в едно приложение към доклада на княз Церетелев. Като изброява загубите и пораженията на народа, Церетелев между другото пише: „. . . Село Батак — 700 къщи, разрушено от Ахмед ага от Тъмраш"[1].

Сега е безспорно изяснено, че въстанието в Батак е потушено не от Ахмед ага Тъмрашлията, а от Ахмед ага Барутанлията, тогавашен турски околийски чиновник в Доспат. Но тогава малко хора знаеха и правеха разлика между двамата ахмедовци. Руският консул в Пловдив Найден Геров, който добре познаваше Тъмрашлията, още в дните на въстанието бе извикан в Цариград и по дипломатически съображения остана там в посолството. Княз Церетелев пристигна в Пловдив и в първите си съобщения не правеше разлика между Ахмед ага Барутанлията и Ахмед ага Тъмрашлията. За него те бяха едно и също лице. Това се вижда от няколко негови съобщения.

Друго съобщение за Тъмрашлията дойде от английския консул в Одрин Дюпюи от 7 август 1876 година. В своя доклад той пише: „Те били нападнати от башибозуците под командата на Тъмрашлията Ахмед ага. . . Перущица на 13, а Батак — на 9 май. . ."[2] Както е видно, и за Дюпюи в този момент има само един Ахмед ага, който коли и пали и в Перущица, и в Батак.

Трето съобщение, в което се говори за името на Ахмед ага, е една дописка на английския вестник „Зорница" в Цариград. На 3 септември 1876 година вестникът описва въстанието в Перущица и между другото се казва: „Тука башибозуците са били под командата на Тъмрашли Ахмед ага"[3]. Данните са взети от американския консул Скайлер[4]. Тези отречени отдавна твърдения са основните източници и за Манолови[5].

В първите дни и седмици нито един вестник няма свой кореспондент в района на въстанието. Вестниците излизат в Цариград, Москва, Париж, Лондон и други градове. Те препечатват един от друг дописките си или черпят сведения от

---

[1] Сб. „Априлското въстание", 1954 г., Сф., т. I, стр. 535.
[2] Пак там, стр. 524.
[3] В. „Зорница" 1876 г., Цариград, бр. 36 от 3. IX. стр. 143.
[4] Пак там, бр. 35, стр. 139.
[5] Сп. „Исторически преглед", кн. 1, 1972, стр. 105.

частни лица и писма, които идват с голямо закъснение, а авторите им не са очевидци и разказват каквото сами са чули[1].

Два месеца след въстанието, през юли 1876 година, и Евгени Скайлер, генерален секретар на американското посолство в Цариград идва в Пловдив, за да се запознае със събитията. На две места в доклада си споменава името на Ахмед ага като потушител на въстанието.

Около 40 години по-късно Петър Димитров, тогавашният преводач и драгоманин на Скайлер, написва свои „Лични спомени"..., в които буквално повтори казаното от неговия господар и направи няколко „допълнения". Според него Перущица е била смазана „от башибозуците на околните помашки села (?) начело с Тъмрашлията къраагасъ Ахмед ага и един табор редовна войска"[2].

Главно на Скайлер и на вестниците от онова време се позовава и Хр. п. Константинов, когато писа: „През време на Средногорско-родопското въстание в 1876 година Тъмрашлията (не уточнява кой, но се подразбира за Ахмед ага), по заповед от Пловдив и Одрин въоръжи помаците и циганите от целия Рупчос и съсипа Перущица. За тези му подвиги той явно е бил осъден на смърт, а тайно награден от турското правителство"[3].

За първи път именно Скайлер пише, че „Ахмед ага Тъмрашлията, водителят на башибозуците при Перущица, е бил награден със сребърен медал".[4] Това съобщение на Скайлер, стана източник на всички по-сетнешни твърдения, в това число и на Манолови. То бе препечатено и в цариградските вестници и извън пределите на Турция. Така миланският вестник „Ломбардия" писа: „Както ни съобщават от Константинопол, тукашните руси, немци и италианци, наградени с турски ордени „Меджидие 4", са ги върнали на правителството заедно с патентите за носене, обяснявайки писмено, че след награждаването на Ахмед ага с орден „Меджидие" за това, че е *разгро-*

---

[1] Сп. „Исторически преглед", 1968 г., кн. I, стр. 144.

[2] П. Димитров — „Лични спомени по изследването на печалните събития, Сф, 1918 г., стр 15. Книгата на П. Димитров е изпълнена с неточности. Освен помаци, за него няма никакви други мюсюлмани срещу Перущица. Още по-странно е това, че въпреки явните грешки на Димитров, някои съвременни автори продължават да се позовават на него, и то по конкретни неща.

[3] Хр. п. Константинов — „Непокорените села", сп. „Родопски напредък", кн., 19, стр. 11. В другите издания на книгата тази мисъл на автора е видоизменена, без името на Ахмед ага.

[4] Вж. К. Г. „Въстанието на героична Перущица", стр. 264.

мил Батак, считат, че е невъзможно повече да останат кавалери на този орден"[1].

Както е видно, героят от Перущица и Батак е един и същи. Скайлер по редица съображения и недостатъчна проверка на самите факти стана източник и на други погрешни твърдения. В своя доклад например той пише, че в Перущица въобще не е имало въстание, нещо, което не може да се приеме от никого. За грешките на Скайлер, а може би Скайлер съзнателно правеше това, говори и К. Гълъбов. Но интересно защо самият Гълъбов се позовава на Скайлер за ордените, като го „допълва", че и „тримата братя тъмрашлии — Ахмед, Адил и Смаил" — били наградени с ордени[2], нещо, което не почива на никакви основания. Още по-неубедителни са Манолови, които продължават да твърдят, че Ахмед ага е награден и наказан[3].

Макгахан пръв откри, че в печата и в официалните доклади погрешно се смесват Барутанлията и Тъмрашлията. В една своя дописка той обърна внимание, че те не са едно и също лице и не бива да се смесват[4]. Макгахан също писа, че Тъмрашлията е бил в Перущица, но той съобщава, че това му е казала арменката, която била „подлудяла от ужаса"[5].

От самите перущенци — участници и изследователи на въстанието — само Спас Гълъбов пише, че Ахмед ага седял накрай селото и наблюдавал от върховете с телескопа си[6]. Друг конкретен факт никой от тях не съобщава. В 1958 година К. Гълъбов-син повтори казаното от бащата[7]. А в 1963 година Н. Жечев повтори Константин Гълъбов[8].

Личното участие на Ахмед ага Тъмрашлията навлезе и в художествената литература. В своята хубава книга „Цената на златото" Генчо Стоев нарисува един „цялостен" образ на Ахмед ага като потушител на бунта в Перущица и дори като търсач на зареженото имане по зимниците[9].

Като автор на „исторически очерк" за Перущица Георги Караиванов също приема, че Ахмед ага лично е участвувал в съсипването на селото. И пише:

---

[1] Сп. „Исторически преглед", 1968 г., кн. I, стр. 117.
[2] К. Гълъбов — История на въстанието, Сф, 1940 г., стр. 165.
[3] Сп. „Истор. преглед", 1972 г., кн. I, стр. 105.
[4] Макгахан — Турските зверства в България, 1880, стр. 63.
[5] Пак там, стр. 79.
[6] В. „Южна България", П. 1883 г., бр. 29.
[7] К. Гълъбов, ц. к. стр. 116.
[8] Н. Жечев, ц. к., стр. 36.
[9] Г. Стоев — Цената на златото, Сф., 1967 г., стр. 74—79.

„Ахмед ага гледал като хищник, жадувал кръв и казал: „Дайте на всички да изпият по една чаша ракия".

Ракията била раздадена.

— Още.

Но повече от чаша не се даде. Тогава Ахмед ага се хвана за ятагана, като че ще се втурне сам да сече гяурите и вика: „Хайде-е-е-е, за славата на аллаха . . ."[1]

Авторът сам не е изследвал историческите факти. Той дори е направил братята на Ахмед ага — Адил и Смаил — негови „синове"

Най-после в издадената препоръчителна библиография през 1966 година за Априлското въстание е писано: „26—30 април — сраженията на въстаниците от Перущица с турската войска начело с Ахмед ага Тъмрашлията"[2].

Както виждате, не през 1876 година, а през 1966, и то „опитни" историци не само „доказват", че Ахмед ага участвува в перущенската касапница, но той е главатар на всички башибозуци и дори на редовната турска войска.

Някои съвременни автори, за да докажат участието на тъмрашлии и по-специално на Ахмед ага в кланетата на Перущица и Батак, се позовават на писаното от Хр. п. Константинов в „Страшната пролет 1876 г." Там между другото е казано, че синът на Ахмед ага Тъмрашлията, като ходил „да издирва комити в Богутево", неговите гавази пеели песента „Кадъно, Деридерленко".

Същите помаци били отишли да дирят комити в с. Петково. И в разговора в къщата на Вълчо Кехая синът на Ахмед ага бил казал: „ . . Ръкоса ма още боли от комити колене в Перущица и Батак, ние си знаем сичку кехая, тефтереса ни е в ръки се, соя тефтер го найде бубайку в Перущицкана килсоа..."[3]

Ние не можем да се съгласим с казаното от Хр. п. Константинов поради няколко важни обстоятелства. Неправдоподобно е тъмрашлии да търсят комити в Богутево по простата причина, че то е изцяло българо-мохамеданско село. А село Петково е в Ахъчелебийска кааза и тъмрашлии нямат нищо общо с нея. Самият диалог явно е сътворен от автора, може би по преразказ. Това личи и от ахъчелебийския диалект. Макар да нямаха пълно основание, още същата година рецензентите отрекоха книгата. Те забелязаха, че авторът ѝ се е спрял на ма-

---

[1] Г. Караиванов — Перущица — гнездо на герои. Соф., 1956 г., стр. 27.

[2] „Априлското въстание — библиография", Сф., 1966 г.

[3] Хр. п. Константинов — Страшната пролет 1876 г., Сф., 1880 г.

лоценни и непроверени неща[1]. В самия диалог се казва, че тъмрашлии са ходили в Батак, а това е опровергано от самите факти. Нито един автор, нито един документ не потвърждава казаното за участието на който и да е от синовете на Ахмед ага.

Като съществен аргумент за участието на Ахмед ага и синовете му в потушаване на въстанието някои автори изтъкват това, че той е бил арестуван, съден и заточен от турските власти. Вярно ли е това? Бил ли е арестуван, съден и заточен Ахмед ага? Не, не е вярно. Тогава откъде пое началото си това твърдение?

Като се стремеше да стовари вината върху местните водачи, комисията в Пловдив се опита да арестува както Тосун бей и Барутанлията, така също и братята на тъмрашлията Адил ага и Смаил ага Караходжови. За да създаде обществено мнение, че все пак тя прави нещо и дири виновниците, тя на два пъти публикува следното съобщение:

„Лицата, на които имената и отличителните белези са показани по-долу, понеже трябва да се вземат под изпит и под съд пред извънредната комисия в Пловдив за работи, които са забележени в реда на имената им, известява се ,че който ги улови и предаде на властта, или пък покаже и извести местата, в които са скрити, незабавно ще му се плати от страна на правителството количеството, показано за всяко едно от тези лица.

В противен случай, ако някой крие едно от тези лица, или пък знае мястото, където се е скрило, и го премълчи, ще се накаже според наказателния закон с наказанието, показано за ония, които прикриват затворници.

Исмаил ага, от село Тъмраш, в Рупчоската нахия, в Пловдивското окръжие, се дири по причина, че нападнал село Бойково и се е одързостил да гори, да убива и да граби. Този Исмаил е на среден ръст, пълничък, белолик, с кестеняви мустаки и на 35-годишна възраст. За този човек ще се дадат 5000 гроша като награда, който го улови или покаже где се намира.

Адил ага, от селото Тъмраш, и брат на речения Исмаил ага, се дири по причина, че нападнал селото Дедево и се одързостил да гори, да убива и да граби. Той е малко висок, белолик ,синеок, грапавичък и с жълти мустаки. Който улови или извести где се намира този человек, ще получи за награда 5000 гроша.

[1] Сп. „Пер. списание“, 1884 г., бр. 11, стр. 144—146

Дели Мехмед от село Ситово в Рупчоската нахия се дири по причина, че след изгарянето на село Дедево отишъл с някои башибозуци и се одързостил на убийства и грабежи. Дели Мехмед е на среден ръст, с мургаво лице, с кестеняви мустаки и на 45-годишна възраст. Който улови или извести где се намира този човек, ще получи за награда 5000 гроша.

Дели Мехмедоглу Хасан от същото село се дири за същите работи. Той е нисък, пълен, белолик, черноок, с дълги мустаки и на 25-годишна възраст. Който улови или извести где се намира този човек, ще получи в награда 3000 гроша.

Молла Али, син на полицейския чиновник от Доспат, се дири по причина на случките в селото Батак. Той е на среден ръст, с кестеняви мустаки, със сини очи и на 35-годишна възраст. Който улови или възвести где се намира този човек, ще получи за награда 5000 гроша.

Ахмедоглу Мехмед от селото Дорково в Чепинската нахия се дири по причина на случките в Батак. Той е на среден ръст, със сини очи, с кестеняви мустаки. Награда -- 5000 гроша.

Молла Халил, зет на Барутанлъ караагасъ. Ахмед ага, с висок ръст, с жълти мустаки, белолик, черноок и 35-годишна възраст. Който улови или извести где се намира този человек, ще получи за награда 1000 гроша"[1].

Съобщението си е съобщение, но да арестуваш тъмрашките водачи, това не е така лесно, както да издадеш самата заповед. Още повече, когато тези главатари знаят по чия заповед са отишли, стреляли и грабили. В рупчоските непроходими гори и деретини действува и друг закон. И турската официална власт е останала само със заповедта. Впрочем тя самата е знаела много добре каква е истината и не е правела особени усилия да залови посочените.

От случая от документа за нас е най-важно да разкрием кой е „горил, убивал и грабил" и кого и защо го търси, макар и формално, турската официална власт. Както е видно, Ахмед ага Тъмрашлията не фигурира нито в списъка на арестуваните, нито в списъка на търсените, а не да е бил съден. Този документ дава категоричен отговор и на въпроса — бил ли е Ахмед ага Тъмрашлията водач на башибозуците от рупчоския отред по време на въстанието. Той е в противоречие и с писаното от Хр. п. Константинов за сина на Ахмед ага.

В началото казахме, че има и автори, които твърдят, че

---

[1] В-к „Дунав", 1876 г., Русе, бр. 1148, 1150, 1152, колона 3.

Ахмед ага не е участвувал в кланетата и в разорението на посочените села. Кои са те и какво твърдят?

Още преди четиридесет години големият родоповед Васил Дечев написа специален очерк за Ахмед ага Тъмрашлията, в който казва:

„Ние твърдим и можем да докажем, че Ахмед ага лично не е участвувал при потушаването на перущенския бунт и никакви преки или косвени заповеди не е давал да се колят бунтовниците и техните невинни жени и деца. Нещо повече. Има доказателства, че Ахмед ага тайно е съчувствувал на бунтовниците, и то по много свои и лични съображения, а главно за това, че не се е спогаждал с пловдивските бейове и управници, особено по въпроси и работи от политически и административен характер. Да се не забравя и това, че тъмрашлии са били добри приятели на съседите си перущенци. Ахмед ага по природа и възпитание не е бил страхливец, лицемер и изменчив, но факт е, че през всичкото време на обсадата, боевете и окончателното сломяване на перущенските борци той е почивал, или е вършел някаква второстепенна и третостепенна забитска работа в българския манастир „Св. Петка Мулдавска“, югоизточно от град Станимака и далече от Перущица и Тъмраш“[1].

Васил Дечев написа тези редове за Ахмед ага седем години преди книгата на Кепов и 16 години преди първата книга на К. Гълъбов. Но „Родопски писма“ с техния малък обем и тираж се изчерпаха и изчезнаха от пазара още тогава, та малцина дори знаеха за тях. А преди да напише тези редове, Дечев дълго бе проучвал въпроса, разпитвал бе десетки хора от най-близките села до Тъмраш, включително и брата на Ахмед ага — Смаил.

Писаното от Дечев за Ахмед ага се посреща по различен начин. Едни го възприемат изцяло[2], други го отхвърлят изцяло[3]. Без да спорим с никого, ще покажем онези аргументи, които съществуват в полза на твърдението на Дечев.

Най-същественият аргумент на Дечев е, че Ахмед ага по време на самото въстание е в асеновградските села. Съществуват ли доказателства за такова алиби на Ахмед ага?

Още в 1907 година големият родоповед Стою Шишков написа една скица за манастира „Св. Петка Мулдавска“ и между другото казва:

---

[1] В. Дечев — Родопски писма, Сф., 1924 г., стр. 14—16.
[2] Н. Хайтов — Миналото на Яврово, 1958 г., стр. 41.
[3] К. Василев — ц. к., стр. 230—232 и Манолови в ц. к.

„В книгата на йеродякон Никифор Стоянов и сега живущ в тоя манастир, озаглавена „Манастирът „Св. Петка Мулдавска и издигането на самия манастир от 1895 г.", пише: „Справедливостта го изисква да спомене кой именно е отървал манастира, за да не стане пепел през време на грозната 1876 година. През същата година дохождат в манастира кадията от Станимака и с него заедно известният на повечето българи Ахмед ага Тъмрашлията през светлата седмица в петък (в този петък става събор в манастира), игуменът, който и сега управлява манастира, в един разговор казал на Ахмед ага: „Ахмед ага, баща ти да (кога) бе жив, той е бил най-големият защитник на манастиря ни, той се помина, сега ти оставаш негов наследник, за да браниш и покровителствуваш манастиря ни".

В отговор на игумена Ахмед ага рекъл: „Попе, ако би някой да ви стори и най-малко зло, извести ме с едно писъмце от две думи и злосторниците под земята да са, ще ги намеря". И наистина Ахмед ага удържал на думата си.

В същата зловеща за България 1876 година, именно в това време, когато башибозуците ударили да палят и горят село Перущица, една орда от 500 души се явила в с. Чаушево, като имала намерение и там да отиде и обере манастира. Ахмед ага, който е бил по това време кърсердарин (пристав по преследване на разбойниците) и обикалял тогава селата около Станимака, за да пази тишината в това размирно време, се намирал в едно село близо до град Станимака (неизвестно ни е името на това село — б. Ст. Ш.). Известен от манастира за намеренията на помаците, веднага провожда своя юзбашия и съотечественик Мустафа Семерджиолу в с. Чаушево да обади на помаците да не би да отидат в манастира „Св. Петка" и да не би да направят някакво зло, защото казал Ахмед ага „всичките през топуз ще ги прекара".

Главатарите на помаците, като чули заповедта на Ахмед ага, съобщили и на помашката сган и тя се упътила за село Бачково."

И на края Шишков заключава: „Престарелият дядо хаджи отец Макария, който е игуменствувал в „Св. Петка" повече от 45 години, и днес с радост разказва за това единствено добро дело на Тъмрашлията Ахмед ага"[1].

От всичко казано от Шишков за нас в случая е най-важно потвърждението, че Ахмед ага е бил по това време в района

---

[1] Сп. „Родопски напредък", 1907 г., кн. I, стр. 18.

на Станимака, а не в района на въстанието. Тези твърдения на Шишков и Дечев се покриват и потвърждават от други автори, които не знаят за писаното от двамата.

Известно е, че Захари Стоянов е организатор на въстанието в Рупчоска нахия. Той възложил на дедевци и бойковци, като избухне въстанието, да се справят най-напред с Ахмед ага. И те наистина се опитали. По този случай Захари Стоянов пише: „За да се накървяват юнаците, отишли няколко души да вардят пътя, отдето щял да мине Ахмед ага Тъмрашлията, за да го убият, но той се усетил каква е работата и ударил на друг път"[1].

На кой път са чакали дедевци? Между Дедево и Тъмраш или между Дедево и Станимака? В 1926 година, явно по данни на дедевци, вестник „Родопа" уточнява, че дедевските бойци са чакали към Бяла черква, т. е. на пътя ,водещ от Станимака за Тъмраш, „обаче последният минал по друг път"[2].

Атанас Даскалов, роден в 1867 година в Дедево, разказваше, че засадата била поставена на билото срещу Дедево, т. е. между Бяла Черква и Станимака, в посока на Юрукалан. Този път са считали за най-възможен, откъдето Ахмед ага ще се върне от Асеновград.

За тази засада говори и Златан Иванов още в 1906 година, т. е. преди Шишков и Дечев. Той пише, че Захари Стоянов молил Димо Аргиров (Даскал Димо) „да събере 20—30 юначни хора от Дедево и Бойково, та да посрещнат Тъмрашлията Ахмед ага, който бил в Бачковския манастир, и да го убият"[3].

Какво свидетелствуват и пишат участниците във въстанието на Перущица и авторите, които подробно го изследват? Апостол Накев, спасил се от клането в църквата, разказва: „Когато стигнахме долу до касапницата и Тилевото кафене, които бяха малко по на север от църквата, наобиколиха ни башибозушките главатари и започнаха да разпитват нещо моя спътник. Тъмрашлията Смаил ага излезе от касапницата и ни поведе обратно към пощата. Тук той поговори нещо с него и ни върна към долната църква". И по-нататък: „Пуснаха ме да вляза в двора, но аз казах на Смаил ага, че отсреща, откъм реката стрелят и ще ме убият. Той им извика да спрат"[4].

---

[1] З. Стоянов — „Записките. . .", 1892 г., стр. 665.
[2] В-к „Родопа", 1926 г., бр. от 1 юли.
[3] Зл. Иванов — Даскал Димо, 1906 г., стр. 11.
[4] Ив. Кепов — ц. к., стр. 176. В 1912 г. Смаил ага е бил арестуван и щял да бъде съден, но поради застъпничеството на стари перущенци той и синът му са били освободени.

Апостол Накев е познавал много добре и тримата братя. И не можем да допуснем, че той греши в имената. При това той наистина е *очевидец,* за разлика от много други, които само се пишат за такива.

Георги Натев, също като *очевидец,* пише: „Изведоха ме от черквата вън. На улицата до черквата кафенето беше още здраво. Тук пред кафенето беше седнал на един стол Рашид паша, а около него стояха прави няколко офицери, Адил ага от Тъмраш и двамата попове от село Брестовица — поп Павлю и поп Тодор, поздравих ги мълчешката и се спрях"[1].

Ако Ахмед ага бе в Перущица, то той щеше да се нареди до пашата, а не Салих и Адил, които дотогава познаваха само съседните села.

Историкът Иван Кепов, като изследва подробно самото въстание, изрично подчертава: „Самият Ахмед ага не се явил, останал горе да дава наредби за събиране на нови пълчища"[2]. А Константин Гълъбов, най-подчертаният противник на Ахмед ага, и в първото, и във второто издание на книгата си писа, че Ахмед ага не е бил в Перущица, защото „останал да събира башибозуци"[3] И въпреки това Манолови се позовават на К. Гълъбов, че Ахмед ага е бил в Перущица.[4]

Никола Гашаров, също перущенец, пише, че в потушаването на въстанието са участвували Адил и Смаил ага[5].

В паметта на хората от родопските села името на Ахмед ага се е съхранило като име на богат, строг, суров, дори жесток, но справедлив управник. Те никога не го свързват с потушаването на въстанието в Перущица и останалите села. Така дядо Никола Димовски от с. Върбово казва: „Може да е правил някъде и лоши работи, ама в наше село Ахмед ага не е правил пакости"[6]. Осман Газев от Осиково, който е седял ратай у Адил ага, казва: „Знам, че Адил е бил в Перущица кога са палили, но за Ахмед ага не знам да е бил в Перущица"[7]. Ангел Аризанов от Лилково, стоял шивач в дюкяна на Ахмед ага, разказваше следното: „Ахмед ага докождаше при нас на моабет. Кюркен (кожуха) му се разпрал, пък той върви низ скалана ,та че вика: „Ангеле ,зьоми, дедов, да ма закорпиш — че катга (като че ли) ма са гранки кълвали. За

[1] Г. Натев — ц. к., стр. 76.
[2] Кепов — ц. к., стр. 135.
[3] К. Гълъбов — ц. к., стр. 75 от 1940 г., стр. 122 от 1958 г.
[4] Сп. „Истор. преглед" кн. I 1972 стр. 98.
[5] „Пловдивски общински вестник", 1932 г., бр. 127.
[6] Н. Димовски — магнитофонен запис у автора
[7] Осман Газев — спомени у автора.

кърпи ма да не ма подиграва нашес *перущицки* бабаитин. Галчи за Адил . . ."[1]

Преди да направим своето заключение по водения спор, трябва да изтъкнем и един друг важен момент от политическата характеристика на Ахмед ага по онова време. Иначе нашата оценка за него и за Априлското въстание в Рупчоска нахия и мястото на тъмрашлии ще бъде едностранчива и саката. Още повече, че тези моменти се изтъкват от някои автори като доказателства, че Тъмрашлията не е участвувал против въстанието и даже е симпатизирал на въстаниците. За какво става дума?

Вече бе казано как по време на въстанието в Асеновград се досурнала една башибозушка сган от боровци и лъкавци, за да плячкосва. Видяхме как Ахмед ага спасява манастира „Св. Петка". Но работата не свършва дотук. Един ръкав от прогонените лъкавски и боровски „едипсизе" се насочил към село Яврово. Тук те взели страха на селяните, „яли до пукване от един казан капама" (варено месо), настанили се „на конаци по разни семейства", събували и събличали мъжете, рязали пълдъмите на конете, варили им кафе и качамак — с една дума, станали господари на селото.

„Такава била обстановката, когато неочаквано към обед откъм „Св. Архангел" се задал на кон спасителят. В негово лице явровци разпознали Кичели Осман, един от суварите на Тъмрашлията (Ахмед ага), който неведнъж го придружавал при посещенията му в селото. Бяла пяна хвъркала от алестия кон на Кичелията, а самият той бил изморен, та побелял от умора.

Кичели Осман спрял коня на мегдана пред черквата, от седлото накарал тъпанаря да бие сбор и сам започнал да вика:

— Чик дишар, бре бороолар (излезте, боровци)!

Стекли се отвсякъде башибозуците в очакване, че пашата им дава „изин" да колят и грабят раята. Тогава суварията извадил от позвата книга и започнал да им я чете. Това било писмо да се махнат от мирните села и да вървят накъдето са тръгнали.

Башибозуците, които са тръгнали на „яма", не били никак доволни от такъв обрат на работата. За да не станат никакви бели, докато си отидат, суварията наредил селяните да се съберат всички под негово покровителство в църквата „Св.

[1] Ангел Аризанов — спомените у автора.

Богородица". Отначало хората погледнали с подозрение на това нареждане, но после се успокоили и го изпълнили. Жените били много благодарни и току прегръщали колената на избавителя и му викали: „Милишишки сулфарийо, ти баща, ти господ"[1].

По-нататък авторът разказва, че същите лъкавски и боровски плячкаджии се отправили за Лилково.

Дали са същите или не — не се знае, но се знае, че в Лилково по това време наистина се изтъпанчили подобни неканени гости. Тогава сѐлото е било смесено. Имало и християни, и мохамедани. Те живеели открай време задружно. Мухтарин на мохамеданите е бил Рамадан, а старейшина на християните — Митю Терзиславски. И двамата доверени люде на Ахмед ага Тъмрашлията. Като станали априлските касапници в Бойково и Дедово и убийството на поп Атанас Армазов от Ситово, селяните започнали всяка вечер да се нашупват. Българите-християни масово се криели у българите-мохамедани, особено у Гендурци, Рамаданци и Кросневи.

„Сутринта станахме — разказва дядо Колю Ангъчев, — селото опасано от башибозуци. Не дават чиляк да се покаже. Главатарят им отишел в общината, събрал големците и рекъл:

— Искам на мъжете пищовите, а на жените пендарите и ще си вървим.

— Нашите невести не носят пендари — възпротивил се Рамадан. — Ами вие откъде сте и накъде отивате? — Взел да разпитва и той главатаря.

— Откъдето сме — оттам сме! — рекъл оня и после добавил с подигравка: — Ходихме да „кръщаваме" по увона . . .

Работата станала дебела. Искат оръжие и злато, иначе ще влязат в къщите. А Рамадан гледа да разлага работата.

— Ами знае ли Ахмед ага, бе бимбаши? Той ми е казал без негово име да не пускам чиляк в село.

— Знае — рекъл оня и настоявал по-скоро да съберат оръжие и скъпоценности.

Какво са приказвали, какво са се карали, по едно време врипнал в общината синът на Рамадан. Подал книга на баща му и си излязъл. Рамадан прочел писмото и погледнал бимбашията: „Е, козум, инак седи работата са . . ."

Пък тя каква била. Още през нощта, като усетил, че башибозукът влиза в селото, Рамадан оседлал коня и наредил на

[1] Н. Хайтов — *Миналото на Явровo*, 1958 г., стр. 56.

сина: „Бягай в Тъмраш и моли Ахмеда да не барат барем Лилково". И момчето запенило коня въз Забук нагоре. Ха бре, де бре — в Тъмраш. Агата не знаял каква е работата, слушал го, та че написал писмо. Момчето — ха сега назад, та в село.

Гледа Рамадан книгата, та че я подава на бимбашията. Пък оня му вика: „„Чети ти на глас!" Трябва да е бил неук!... „Да не сте посмели да побарате някого в Лилково, защото глава за глава ще върви". Такава била книгата на Ахмеда.

Башибозукът скрипнал зъби, псувал, напил се, ама какво ще прави — Ахмед ага не си поплюва. Всички през топуз ще ги прекара. Оттам като се вдигнали, та си отишли. Ама за проклетия, като вървели ей оттам, под Чорбадживи, срещнали една жена, та на Митревата кюприя я свалили. Пътещим я ударили с куршум. Тя станала курбан на село. Ама ако не бе Рамадан, село нямаше да е село. Затова пък сетне, когато дойдоха русите, бойковци искаха да го убиват, че бил заклал двама бойковци в Ивчов дол, но нашенци не го дадоха. Рамадан нямаше вина за тях[1].

Според спомените на дядо Ангел Аризанов, дядо Петър Деведжиев, баба Гина Гугова, баба Петра Аризанова и други Ахмед ага спасил Лилково поради настояването на майка му или жена му, Една от тях му викала: „Да не барат Лилково и близките села, че утре кой ще ти жъне нивите, кой ще ти коси ливадите, кой ще ти пасе стоката..."

Възможно е и това да е вярно. Важното в случая е, че Ахмед ага и тук е изиграл положителна роля.

От самия разказ на събитията в Лилково личи, че те са станали след потушаване на Перущица, след намесата на Ахмед ага в Мулдава и Яврово, т. е. когато се бил върнал в Тъмраш. Това ще рече, че те са станали в първите дни на месец май.

Още един случай от историята на ония тревожни дни заслужава да се покаже, за да се долови и атмосферата в Рупческата нахия, и личното отношение на Ахмед ага, когато е станало нужда той да покаже себе си. Думата е за случилото се в село Широка лъка. В 1932 година широкольчанинът Паликъщов е описал преживяното в родното му село така:

[1] По-подробно вж. сп. „Родопи", 1967 г., бр. 3, стр. 8—9.

„Кървавите събития, които се разиграха през размирната 1876 година, особено в родопските села Батак, Перущица, не останаха без отзвук и в село Широка лъка, което днес може би щеше да представлява втория Батак, ако по чудо на провидението не беше спасено."

По-нататък авторът разказва как селяните се готвели да празнуват Гергьовден, когато ги сполетяла бедата.

„С такива надежди замръкнаха селяните на 22 април (изглежда, че авторът греши в датата — А. В.). Сутринта на 23, когато в ранни зори първият камбанен звън възвести празника на „победоносеца" — селото осъмна заградено от башибозуци, част от които навлизат вътре, измъкват всичкото мъжко население с ругатни и побой, закарват на „Люлката" — лятното хоровище на селяните, красива поляна — срещу селото.

Не минава и час и всичко мъжко е вече събрано, обезвредено, липсват още поповете. Събраните хора разбраха своята участ по приготовленията на башибозуците, които точеха ятаганите за предстоящата сеч и засукваха мустаки, взирайки се в хубавите гяурки, дошли с плач да молят прошка за своите мъже и синове. Но ето че карат поп Никола (сега покойник), прегърбен, бледен, уморен, през моста на „Люлката", който с неимоверни усилия носеше кръста на своята „Голгота", но този кръст не бе Христовият. Това бе яхналият го помак, който го шибаше и дърпаше за брадата, а други го подкарваха с камшици. На върха на моста трябваше да бъде бутнат в реката, но мислейки, че ще се отърве с малко, те продължиха гаврата си до самата „Люлка".

От друга страна, ето че карат и поп Стоян — жестоко малтретиран, с наведена глава и люлеещи се от побоя крака. Дават се предварителни разпореждания — да се започне с поповете. Моментът е мъчителен и страшен, започват ридания, молби, плачове и топли молитви, от едната страна, и жажда за кръв, грабежи и насилия — от другата.

Но ето че някой, протягайки ръка към върха, се провикна: „Спрете, потрайте още малко, хабер може би носи този, който лети към нас от върха". За миг всички погледи се устремяват на север към връх „Св. Атанас" и действително виждат силует с бързината на кошута да се спуска по пътя на селото, размахвайки бяла кърпа и едва доловими викове . . .

Тия видения не остават незабелязани от самите башибозуци, които се вледеняват и не знаят какво да правят. Скоро обаче илюзията става действителност. Видението се оформя-

ва, приближава, дори гласът му се чува — това е бързият пратеник на Ахмед ага Тъмрашлията с писмо до главатаря на башибозуците да спре веднага изстъплението над селото под лична отговорност дори с главата си"[1].

Разказаното от Паликъщов е достатъчно убедително, но Манолови, без да го отхвърлят дословно, така го заобикалят и тълкуват, че по същество го отричат. Те приемат, че Широка лъка може би е спасена ,но не от Ахмед ага, а от турчина Халил паша от Скеча, който заповядал на Тъмрашлията да спаси Широка лъка. Те се позовават на писаното от Узунски. В потвърждение на своите мисли съобщават и арестуването на трима широколъшки водачи и пишат: „За отрицателното отношение на Ахмед ага към широколъшкото християнско население *преди намесата* на беломорските аги и бейове ни говори и фактът за залавянето на първенците Григор поп Атанасов, Георги К. Шоков и Тено Марин Русиноски и изпращането им при него в Тъмраш. Поради застъпничество на беломорските аги обаче и те, както и събраните на „Люлката" широколъчани, били пуснати да си вървят"[2].

Като се прекланят пред турските паши и бейове, те се позовават на Хр. п. Константинов, който описва Халил паша като „человек образован, търговец и влиятелен при иностранците", т. е. Манолови в случая не се безпокоят, че един турски богаташ може да бъде и образован, и човечен, и добър към чужденците. Но това е по-маловажно. Как точно стояха нещата по спасяването на широколъчани? Какво пише Узунски и защо Манолови го извращават?

„В село Широка лъка — пише Узунски — останалите башибозуци воглаве на Керим паша и наш Хасан ага Смаилов и др. събрали всички мъже на „Люлката". Там ги подложил да си намерят всеки свой поръчител — Кефил — кефиле.

В това време пък долу на моста извели баща ми поп Никола и подир него поп Стояна. Таман се готвили да го посекат, в този час той погледнал към Страпът и Рупски камек и един от башибузуците се обърнал към него и го попитал: какво гледаш бе кефир или чакаш москофа да дойде да те куртулиса? А баща ми отговорил: не, ефенди ,гледам че вървят хора. Те погледнали към същото место и наистина вървели заптии, лъскали им се пушките, махали с бели кърпи.

[1] Сп. „Родопски преглед", 1931 г., год. II, бр. 4, стр. 106—17.

[2] Сп. „Исторически преглед", кн. I, 1972 г., стр. 108.

Тогава желатите спряли да не го посичат. Когато дошли заптиите в селото казали на главатарите на башибозуците да внимават да не направят някакво зло на населението в Широка лъка"[1].

Оттук нататък авторът Узунски започва коментара и също твърди, че Халил паша е главният спасител на широколъшкото население. И естествено Манолови вземат не фактите, а тълкуванието, коментара на Узунски. В интерес на истината трябва да кажем, че всеки, който е прочел всичките 250 страници спомени на Узунски, остава с удивителното впечатление, че Узунски е безкрайно честен и добросъвестен в излагане на фактите и твърде често наивен и неправ в обяснението, в тълкуванието, в коментара на тези факти. Така е и в случая. Той дори стига до тълкуванието, че не Халил паша, а Мехрем Ана", т. е. „Света Богородица" спасила широколъчани.

В потвърждение на казаното ще цитирам и писаното от Узунски и за арестуваните широколъшки първенци, за които говорят Манолови. Като съобщава за тяхното арестуване и закарване в Тъмраш, авторът пише дословно:

„В път ги измъчвали не малко, яздили ги през тъмрашката река, преди да ги представят на агата. Последният като стар техен познат, като ги видел, приел ги благосклонно. Заповядал да им определят особена одая — стая под надзор да не би да им се нанесе някое зло". И по-нататък авторът подробно описва как писарят на Ахмед ага — Цикаля — ги взел под своя закрила и „покровителство и не дал да им се направи никакво зло. Той не ги оставил нито без богата храна, нито без пиене на разни пития, особено ракията и тютюна. При все това през нощта синът на юзбашията Бузю ходил и искал да влезе при тях с другари и да ги избие. Но те не му отворили, в който случай Цикаля се притичал на помощ и отстранявал опасността, като за това той докладвал на агата в благоприятна смисъл за арестуваните"[2].

Разбира се, Манолови съобщават само това, че те са били арестувани, макар да не казват че не са арестувани от Ахмед ага и нито дума не съобщават, че те са освободени от него. Що се отнася до факта, че Халил паша ги е освободил, или спасил Широка лъка, всеки, който знае къде е Скеча, къде е Тъмраш и къде Широка лъка, може да разбере, че за броени дни, а камо ли за часове, не могат да се свържат тези три пункта.

---

[1] Г. Узунски — ц. с., стр. 86—87.
[2] Пак там, стр. 86.

И така, Широка лъка, най-многобройното християнско българско село в този район, се спасява.

Ето това са действителни страници от характеристиката на Ахмед ага, а в негово лице и на тъмрашлии по време на Априлското въстание. Смятаме, че те не са маловажни и не бива да се отминават.

Още през 1931 година Стою Шишков също се спря на обвинението и действителното участие на тъмрашлии и специално на Ахмед ага в потушаването на въстанието и ето какво писа големият родоповед тогава: „... Освен това, че същият Ахмед ага не допуснал ни най-малко зло да се направи и на другите съседни на тъмрашци християнски села: Ситово, Лилково, Широка лъка и другите в целия Рупчос и съседните в Смолянско, Ахмедаа е запазил и манастирите: араповския „Св. Неделя", мулдавския „Св. Петка" от асеновградските турци и башибузуци, ала устинските и кричимските турци ограбиха и до основи премахнаха перущицкия манастир „Св. Тодор" и двата кричимски при с. Кричим"[1]

Като приключваме с тези редове за Априлското въстание и мястото на тъмрашлиите, ще обобщим всичко казано в следното: По нареждане на официалната турска власт, мобилизирани в редовете на редифа и башибозука, отначало самостоятелно, а после под командата на Рашид паша, тъмрашлии активно са участвували в потушаване на въстанието. Под ръководството на Смаил и Адил Караходжови те разориха Бойково и Дедево, а след това взеха участие в съсипването на Перущица.

Що се отнася до Ахмед ага, по време на въстанието неговата роля е двойствена. Той е бил в тези дни в района на Станимака и не е участвувал лично в потушаването. Но той не е защищавал въстаниците, нито е имал симпатии към тях. Защо?

Априлското въстание имаше и дълбоко социален характер. То бе насочено не само против турското национално подтисничество, но и против класовите угнетители, против всички чифликчии и чорбаджии — и турски, и български, и гръцки, и всякакви. Затова и всички господари — в това число и перущенските — се обявиха против въстанието. Пловдивската българска митрополия дори издаде позив към българите, като нарече въстанието „дело на безумни немирници" и призо-

[1] Ст. Шишков — Българо-мохамеданите..., 1936, стр. 115.

ва българите да се съюзяват с турците против въстаниците, да се покажат „искрени и верни към негово величество султана"[1] и т. н.

В големия социален двубой Ахмед ага при всички случаи е на страната на своята класа, на страната на чорбаджиите, на присвоителите. Та нали въстанието избухна и в собствената му нахия, за да събори неговата власт и да ликвидира бащините му чифлици!

Въстанието беше потушено и без Ахмед ага. То щеше да бъде смазано и без „тъмрашлии" изобщо. Но това не значи, че Ахмед ага се е застъпвал за въстаниците. Той не е клал, но не е и помагал на въстаниците. Той можеше да възседне коня и за една нощ от Станимака да отиде в Тъмраш или в Перущица и да предпази своите хора от зулумства, макар че те бяха мобилизирани. Но той не стори това. И според нас не можеше да го стори, защото не можеше да надрасне собственото си аговско мислене. И за него бе валидно правилото, че битието определя съзнанието. Ние сме дълбоко убедени, че той е желал смазването на въстанието и затова не реагира, макар и лично да не е клал.

Заедно с всички грехове на Ахмед ага историческата правда изисква да признаем, че към мирните села и хора той прояви себе си. Той спаси манастира „Св. Петка", селата Яврово, Лилково, Широка лъка, а с това спаси и останалите села в Рупчоска нахия. Защо той спаси тези села? Преди всичко, защото те не въстанаха. Ако те бяха въстанали, едва ли би ги защитил. От гледна точка на всички негови норми и правила, въведени още от баща му, въстанието бе „неморално" дело, нарушение на реда, бунтарство, разбойничество, както бе разбойничество ограбването на невъстаналите села и хора. Такава бе логиката на цялата история през тяхното управление. Затова той пасивно бе против активните и активно в защита на пасивните. Възможно е той да е спасил тези села, защото от тях набираше своите ратаи и меджии. Но ако те бяха въстанали, сам Ахмед ага щеше да ги смаже. И то не толкова, защото вярваше в аллаха, а защото си пазеше аговското имане: не защото бе с мохамеданска вяра, а защото бе чифликчия. С една дума, *Ахмед ага бе против въстанието не защото бе Ахмед, а защото бе ага.* Но като ага той бе българин. И той намери сили в себе си да спаси речените села от огън и калъч. Това е достатъчно доказателство,

[1] Сб. „Априлското въстание". 1954 г., стр. 267, т. I.

че гледаше на християните от подведомствената му нахия не като на безправна рая ,която всеки може безмилостно и безнаказано да коли, граби, дори и когато тя не е вдигнала глава.

Спасяването на тези села е една светла страница от вековната дружба между българите от съседните села с различни вероизповедания. И това е сериозно потвърждение, че въпреки всичко коранът не беше проял душите на помюсюлманчените българи, че и у тъмрашлии, в това число и у Ахмед ага, усетът за защита на еднокръвните все още е бил жив, че коранът в случая е отстъпил на кръвта, която тече в жилите на българите.

Защо Ахмед ага отиде в литературата като палач и водач на палачи, макар и лично да не бе такъв? Първо, защото там бяха неговите двама братя, защото отредът бе от неговата нахия, защото хората знаеха, че всичко в тази нахия става с благословията на Ахмед ага.

Второ, защото смесиха името му с името на Ахмед ага Барутанлията, защото за Барутанлията дотогава никой не знаеше, а Тъмрашлията бе личност, чието име се знаеше надалече и се свързваше с всичко останало в Родопите.

Трето, защото по онова време хората нямаха днешните средства за съобщения и проверка и нямаха възможност да установяват истината в такива подробности. Те всъщност и не се стремяха към това. За кореспондентите и вестниците бе по-важно какво е станало и кои сили и фактори са го сторили, а не толкова точно коя личност го е сторила. Главното тук са държавата, органите на властта, войската, заповедите, мобилизацията, а не отделната личност.

Четвърто, защото турското правителство, подкрепяно и съветвано от англичаните, особено след извършените два преврата, се стремеше да стовари вината на местните водачи и на „нередовните войски“, като с това не само да оправдае държавата пред външния свят, но и да използува момента, за да удари сепаратистките тенденции, които рушаха централната власт.

Пето, защото и след въстанието, и особено след Освобождението, Ахмед ага се свързва с големи исторически събития в България, затова историците не го забравиха, а от различни позиции му предписваха сторени и несторени от него грехове, без да държат сметка, че забъркват собствената ни история и особено историята на българите с мохамеданска религия.

Още две думи за тъмрашлии в Априлското въстание. Много историци и писатели, като се докосват до въстанието, изразяват своята омраза и възмущение към „тъмрашлии“, към българите-мохамедани, към помаците, участвували в потушаването. Това е и обяснимо, и оправдано. Но нещата имат и друга страна. Трябва само да обърнем монетата, за да видим, че на обратната страна на омразата стои лицето на трагедията. Трагедията на самите „тъмрашлии“, трагедия на българите-мохамедани. И колкото по-големи са жестокостите на помаците в тези събития, толкова по-голяма е трагедията на самите тях, защото няма по-голяма трагедия от това да убиваш собствения си брат и да го считаш за враг. Най-трагичното в нашата история от времето на османското феодално владичество бе това, че колонизаторът бе успял да направи от тях не само друговерци, но и братоубийци. Та нима това не е трагедия? Тъмрашлии бяха типични представители на тази трагедия, затова и личните им преживявания по-късно ще стигнат точката на съжалението, но за това по-нататък.

Най-после, трябва да се разграничават онези стотина палачи от целия останал българо-мохамедански свят. Това са съвсем различни неща, както не може да се смесва българският народ с онези, които смазаха въстанието в Перущица и в цялата страна през 1923 година и избиха антонивановци и хиляди други народни борци през 1941—1944 година — синовете и внуците на героите от Априлското въстание.

Освободителната война

Календарът беше навъртял вече десетина месеца от съдбовното Априлско въстание и може да се предполага, че духовете ще започнат да улягат, че враждата ще се стопява и животът ще потече по старите улеи на труд и грижи, по ниви и добитък и че кървавите петна ще започнат да се размиват от дъжда на дните. Но не би. Годината между въстанието и войната си остана тежка, напрегната, изпълнена с горчилки и страхове.

Трагичните спомени от въстанието не можеха да се измият лесно и в съзнанието на тъмрашлии. Едни бяха видели с очите си заклaните хора, опепелените къщи, ограбените домове в Бойково, Дедево, Перущица, мнозина сами бяха грабили изоставените домове, а трети бяха загубили близки в пламъците на самото въстание. На 19 порти в Рупчос висяха окачени черни платнени парчета. Убитите имат жени и деца, братя и сестри, родители, чиито сърца са дълбоко наранени.

Още не са преминали тръпките от въстанието и ето че войната започва да тропа на портите. Новата година идва тревожна. Слуховете за войната растат. Духовете не улягат. Турското правителство започва постепенно да мобилизира мъже, да трупа запаси и резерви. На 12 (24) април 1877 година руското правителство обяви войната, а на 10 (22) юни 1877 година, или 13 месеца след Априлското въстание, руските полкове минаха Дунава[1].

а) Историческото сражение в полите на Родопите

Макар че отначало войната се водеше на Дунава, нейното

[1] История на България — 1954, т. I, стр. 491—492.

ехо скоро достигна до родопчани. Освен редовни и запасни войници за фронта и от тъмрашлии са вземали в голям размер военна помощ било в пари, било в масло, сирене, събирани като реквизиция. От рупчоските села на два пъти събирали много мулета и коне и по един човек, за да карат разни военни потреби за турските войници през Хаинбоаз, Шипка, Плевен.

„Когато руските освободителни войски — пише Г. Н. Узунски — бяха вече на Шипка, турското правителство нареди да се събират от всяка българска къща по един товарен кон мекерьо (транспорт) и на десет коня по един човек да заведе конете в Пловдив, от гдето да ги пращат където има нужда да карат муниции и пр.“[1]

А. Хр. п. Константинов пише: „Повечето от добитъците пропаднаха, а мнозина рупци измряха от глад и студ по бойните полета и планини.[2]

Тежестите на войната се стоварват и върху българите-мохамедани. Те дават кръв, дават войници за фронта, а войната, както пише проф. Кирил Василев, е била „крайно непопулярна“ сред българите-мохамедани[3]. Те са гледали да се откопчат от мобилизация, бягали са от армията, криели се в планината и чакали със страх развоя на събитията.

От ден на ден бурята приближавала, прехвърлила Стара планина и в първите дни на 1878 година вече нахълтала в тъмрашките дворове. И за Тъмраш, както и за цялата планина, развръзката дойде от тежките тридневни боеве в полите на Родопите. Тези боеве са ключ в бъдещето на цялата планина и затова ще хвърлим поглед към тях.

От Пазарджик до Пловдив армията на Сюлейман паша не отстъпва, а бяга. Част от войските самоволно се отправят за Пловдив, а оттам за Одрин. Около 30 табора се разбягват по домовете си.

От 23 декември 1877 година Сюлейман паша е назначен за главнокомандуващ на южната турска армия, събрана отсам Балкана, изпод Шумен и Русчук (Русе)[4]. Предвид на създадената обстановка на 3 януари 1878 година Сюлейман паша събира в Пловдив военен съвет от намиращите се в момента генерали[5]. Съветът решава: армията да се организира в

---

[1] Г. Н. Узунски — ц. с., стр. 72.
[2] Сп. „Периодическо списание“, 1889 г., бр. 60, стр. 895.
[3] К. Василев — ц. к., стр. 253.
[4] Българо-руски календар 1879 г. Сф, стр. 104.
[5] Сборник материалов по Русско-турецкой войне — 1877—1878 г., т. 12, стр. 141.

две основни групи — първата в състав от 3 дивизии, по две бригади, или общо 60 табора, под командуването на самия Сюлейман паша и втората — 30—36 табора начело със Савтет паша. Или всичко 12 бригади, сведени в 90—96 табора, всеки от по 250—300 души[1]. Според Изет паша, Сюлейман паша е имал 130 табора и 120 оръдия[2].

На 4 януари 1878 година, притиснат от русите, Сюлейман паша „заема" за отбрана позиция, опряна с десния си фланг в Станимака (Асеновград), а с левия — в Дермендере (Първенец), и то без всякаква предварителна заповед: всеки се наместил там, където е искал и както е можел[3]. И така, Сюлейман се опира здраво с гърба си на Родопите. Но още същия ден довтасва и руската армия, тя върви по петите му.

Тридесет и първа дивизия на генерал Виляминов, усилена с казашката кавалерийска бригада на генерал Черевин, заема височината между Златитрап и Първенец. Вляво от нея, в района на Златитрап — Прослав, и източно е втора гвардейска дивизия на граф Шувалов. В района на Коматево е пета пехотна дивизия на генерал Шилдер. На левия фланг е трета гвардейска дивизия на генерал Дендевил с щаб в село Крумово. Всяка дивизия има по две пехотни бригади, а всяка бригада — по два пехотни полка. В боевете участвуват общо около 48—50 руски батальона.

Така на 4 януари 1878 година двете армии се изправят една срещу друга в последната схватка на войната. В 11 часа на 4 януари генерал Виляминов преминава в настъпление на десния фланг и завзема най-близките височини на Родопите между Брестовица и Първенец. Към 15 часа следобед по склоновете на планината започват да се спущат значителни турски войски. Под прикритието на огъня на своята артилерия в 15.30 часа 10 табора се вдигат в атака. Руската артилерия също открива огън. Завързва се жесток бой. Пехотинците на генерал Виляминов залягат на височините, изчакват турските вериги на 50—60 крачки и откриват залпов огън. Падат много турци, а останалите побягват[4].

Но генерал Виляминов не разрешава да ги преследват. Той чувствува тяхното превъзходство, особено от гледна точка на

[1] Сборник материалов по Русско-турецкой войне — 1877—1878 г., т. 12, стр. 142.

[2] Изет Фауд паша — „Пропуснатите случаи" — стратегическо-критически етюд върху Руско-турската война 1877—1878 г., Сф, 1905, стр. 201.

[3] Пак там, стр. 202.

[4] Сборник материалов. . ., 1889 г., т. 69, стр. 363—365.

местността и снежната покривка. Скоро турците тръгват отново в атака с намерение да обхванат десния фланг на тридесет и първа пехотна дивизия. Но русите се сражават геройски и турците отстъпват. Организират трета атака, но и тя не успява. Боят завършва в 18 часа. Турците оставят над 600 убити на снежното поле, а през нощта се изтеглят към Марково.

Когато дивизията на генерал Виляминов води бой с турците при Първенец, драгунската бригада на генерал Краснов, първа бригада от трета пехотна дивизия и втора бригада от втора пехотна дивизия, с усилен марш се насочват към Станимака (Асеновград), за да отрежат пътя на турците за отстъпление по равнината. Но като забелязват изтеглящите се турски колони, казаците бързо завиват наляво и завързват бой. Само малка част от турските табори успява да се изтегли.

Настъпва нощта. Генерал Краснов заповядва да се атакува село Карагач (Брестник). Турската артилерия от 18 разнокалибрени оръдия стреля на картеч. Цевите почервеняват. На края турските артилеристи се сражават със сабите, но и това не помага[1]. Втори батальон от Литовския полк се хвърля на нож и скоро пленява 10 оръдия, разположени източно от селото[2].

В същото време трети батальон на същия полк атакува батареите в центъра на Брестник и ги пленява. Завързва се ръкопашен нощен бой. Генерал Краснов въвежда в боя първи и четвърти батальон на гренадирския полк. Командирът на четиридесета рота, подпоручик Кригер, атакува начело на своята рота и загива намушен на 16 места от щикове[3].

В един часа през нощта боят завършва и пета рота от Литовския полк заема височините над Брестник. Победата е почти пълна. Командирът на тридесети Донски полк разказва, че тръгнал да отива при генерал Скобелев в Крумово и описва картината така: „Ужасна картина; тъмнота, трупове на хора и животни на всяка крачка. Конят ми настъпи човек, изпръхтя и изскочи встрани. Разбити оръдия, изпотрошени каруци (български волски коли) и други подобни печални следи от сражението"[4].

---

[1] Михневич — „Из похода", сб. „Военных рассказов", 1879, т. 4. стр. 447.

[2] Сборник материалов . . ., т. 69, стр. 366.

[3] Пак там.

[4] Греков, М. — „В долинах и на висях Болгарии", Петербург, 1887 г.

Тази победа има огромно военно-оперативно значение. Тя отрязва окончателно пътя на турската армия за отстъпление по равнината. Но генерал Краснов допуска голяма грешка. Той изтегля частите отново в Крумово, защото се страхува, че уморените войници няма да устоят на отчаяния натиск на отстъпващите турски табори.

На 5 януари сутринта на десния фланг дивизията на генерал Виляминов тръгва в атака. Турците я обсипват с гранати. Една граната пада в строя на втори батальон на Пензенския полк и убива моментално 16 души[1].

В центъра от направление на Коматево към Марково настъпва дивизията на генерал Шилдер. Гренадирският полк атакува и превзема Марково, макар че турските гранати падат в редиците му[2].

Срещу Брестник настъпва генерал Дендевил. Грохотът на десетки оръдия се носи над Тракия и Родопите[3]. Кавалерията на генерал Скобелев и генерал Краснов получава задача да отреже отстъплението на турците към Станимака (Асеновград). Докато те пристигнат обаче, около 40 турски табора успяват да се измъкнат от боя[4].

„Хванат в приготвения от самия него капан, той (Сюлейман) започва да се колебае и не чувствувайки в себе си нито сили, нито мъжество, за да се задържи, захвърлил ариергардната дивизия на Фауд паша да се разправя сама с русите както може и както знае. Подир това, след като изгубва по-голямата част от своите 120 круповски оръдия, започва да се катери с цялата си армия по козите пътеки на Доспад даг (Родопите) и срамно да отстъпва към Егейско море“[5].

Генерал Дендевил се насочва към село Брестник, но в това време от Белащица се задават силни турски части. Дендевил обръща част от силите с фронт към Белащица. Завързва се ожесточен бой. Турците разбират опасността от обкръжение и се опитват да снемат останалите батареи от Белащица. Но гренадирският полк тръгва в смела атака. Настъплението е

---

[1] К. А. Д. — „Из походной воспоменаний“, сб. „Военных рассказов“, 1879, т. 4, стр. 535.

[2] Грядякин, „Дневник лейб гренадера“, сб. „В. Р-ов“, т. 4, стр. 262.

[3] М. Ч. — „Зимний поход“, сб. „В. Р-ов“, т. 3, стр. 518.

[4] Сборник материалов . . ., т. 69, стр. 370.

[5] Изет Фауд паша — ц. к., стр. 199. Фауд паша е прекалено критичен и в много случаи несправедлив към Сюлейман паша. От чисто идеалистически позиции той обяснява всички несгоди с личните недостойнства на турския „генералисимус“. Но той изпуска изпредвид освободителния характер на войната и героизма на руските войски.

много трудно. Овразите, дебелият сняг и градът от куршуми струват на руските воини много пот и много кръв. Турците се сражават яростно. Гренадирите стигат на 200 метра от Белащица и се хвърлят с „ура на нож“. Започва яростен щиков бой. В този момент пристигат и две сотни от 30-и Донски полк. Турците не издържат и изумени от страх, побягват по стръмните склонове на Родопите без всякакъв ред. Около десетина табора се държат в Марково, но скоро и те биват разгромени[2].

Сюлейман паша е в Асеновград и се опитва с 10—15 табора да блокира полуобградените части в Брестник — Белащица — Марково[3]. И тук боят е много жесток. Като се спира на този момент, княз Л. В. Шаховски пише: „При Станимака бе убит турски паша ,неизвестно кой, но се сражава отчаяно. Ранен, изправен на коня, той въртял сабята и се бранел от русите, които искали да го хванат жив. Той даже отсякъл ръката на един русин и други ранил и се защищавал докато бил смъкнат от руските щикове от седлото“[4].

Опитът на Сюлейман паша да деблокира обсадените е неуспешен. *Цялата армия в центъра и на левия фланг е разбита. Притисната в снежната планина, тя се разбягва на отделни роти и взводове по горите на юг.*

Така, в резултат на тридневните боеве, в полите на Родопите са разгромени около 40 табора начело с Фауд паша и пленени 47 оръдия, над 2000 пушки и целият обоз. На 8 януари русите погребват над 3000 турски и 600 свои трупа[5].

Боевете от 4 до 6 януари в полите на Родопите имат историческо значение. Оттук нататък армията на Сюлейман паша не е в състояние да се оправи. Едва половината от нея се спасява, но русите я преследват неотстъпно и тя не може да се съвземе и вече не оказва никаква сериозна съпротива.

Като анализира боевете в полите на Родопите, Изет Фауд паша по-късно писа: „В своето незнание принципите на войната той (Сюлейман паша) си въобразявал, че ще намери една помощ, едно убежище в непроходимите родопски вериги“[6].

---

[1] Греков, М. — „В долинах и на висях Болгарии“, 1877, Петербург, ст. 74.

[2] Очерк участия 123-го пехотного Козловского полка в кампании 1877—1878 г., Харков, 1886 г., стр. 67—68.

[3] Сборник материалов . . ., т. 69, стр. 370.

[4] Шаховски, Л. В. — „Два похода за Балканы“, М., 1878 г., стр.292.

[5] Сборник материалов. . ., т. 69, стр. 370.

[6] Изет Фауд паша — „Пропуснатите случаи. . .“ стр. 197.

Според Фауд паша именно Родопите лишиха Сюлеймановата армия от пътища за маньовър и я доведоха до пълен разгром. Само по маршрута Марково, Добралък, Хвойна — Чепеларе са избягали 12 турски табора[1].

Бягството на разгромените турски табори се превръща в страшна трагедия. От коритото на Въча до Тополовския проход през Родопите за Беломорието водят десетина планински пътя, по които и денем, и нощем се точат разбити войски.

Една част от турското население също бяга с армията[2]. Тесните и стръмни пътеки се вият през гъсти гори, стръмни скатове и отвесни скали. През лятото е трудно да се върви по тях, а камо ли през януари. Изплашени до смърт, разбитите орди бягат и денем, и нощем. Бежанците ги следват. Но те водят деца, болни и недъгави, носят торби, бакъри, облекло, покъщнина. Гладни, премръзнали, стотици от тях намират гроба си по дивите родопски пущинаци.

Ще си представят читателите какво ли е теглила тази многочислена сган за храна и огрев посред люта зима в една бедна и оголена планина, ще си представят и какво е претърпяло рупчоското население — мохамеданско и християнско — от такива неканени гости . . . Бягаха хиляди мъже, жени и деца, които не бяха успели да побягнат по железницата към Одрин. В това размирно време рупците се разбягаха по къщите и колибите . . . Селата бяха напуснати и изоставени на произвола на бежанците . . .[3]

Самият Изет Фауд паша пише: „А през време на неговото (на Сюлейман паша) позорно бягство войниците му, тези безизвестни герои, бягаха смесено с бежанците, жени и деца плачат, виждайки себе си помежду тези тълпи, но това беше пак той, Сюлейман, който подаде сигнал за общо бягство, сигнал да се спасява кой как може[4].

Както пишат руските участници, големи тълпи мюсюлманско население, особено онези, които са извършили престъпление през Априлското въстание и след него, се вдигнали да бягат още при обсадата на Плевен. От цяла Северна България идели на юг на кервани. Но неочаквано бързо Гурко ги достигнал в Пловдив и оттук нататък те вече се смесили с войската[5].

---

[1] Генерал Червин — Донесение, „Сб. материалов . . .", т. 71, стр. 55.

[2] Ст. Шишков — „Българо-мохамеданите", 1936 г., стр. 68—69.

[3] Константинов, Хр. п. — „Пер. сп.", 1899, бр. 60, стр. 895.

[4] Изет Фауд паша — ц. к., стр. 199.

[5] Шаховски — ц. к., стр. 302.

б) Бягството на тъмрашлии. Първият пожар. Руските в Тъмраш

Един голям ръкав от разбитите, разпръснати и изтървани от всякакъв контрол, гладни, премръзнали Сюлейманови войници минава точно по билото на Бряновщица, Тикла кула, Върховрън, Тъмраш и Чатал улук. Първи жертви на тази изтървана, разбита и побесняла от страх лавина стават овчарите на Адил ага. През зимата ратаите стояли на чифлика и пазили много глави едър добитък, стотина овце, хамбари, кокошарници и пр.

Още на 4 януари, няколко часа след боя при височините на Първенец, първите дезертьори отдъхнали на чифлика, който е само на два часа път на юг. Те нямали храна и завивки и бягали. Изплашените ратаи, дорде имали — давали. И се спасявали. Но до вечерта бегълците растели, а през нощта вече идвали цели взводове и роти. Те обрали всичко по чифлика — хляб, брашно, сирене, месо, масло. Всичко дървено, що им се мярнало пред очите, станало на огън и пепел — с януарските нощи в Родопа шега не бива.

На следния ден в чифлика вече нямало нищо за ядене и пиене. А идели нови и нови дезертьори. Овчарите вдигнали ръце, защото наистина нищо не останало, но подплашените и озверени бегълци вдигнали пушките и ножовете. Тогава заклали Стоян Пудев от Лилково, а синът му Михал успял да се измъкне и през дълбоките преспи да стигне в Лилково, но как — един господ знае[1].

През тези студени и кървави януарски дни е запален и чифликът на Бряновщица. Според едни, той е опепелен от същите Сюлейманови дезертьори, според други — чифликът е запален от брестовичани, организирани от хаджи Тодор (Тодю) Гълъбов[2], а според трети — от перущенци[3]. Кои са авторите — остава загадка. Но в края на краищата от чифлика останали да стърчат само изгризани от огъня дувари и овъглени кошаци.

В същите тревожни дни е бил оплячкосан и опожарен и чифликът на Смаил ага на Средне, който отстои на три часа от полесражението при Първенец и Марково. Само дяволът знае кой му е турил кибрита, но се знае, че преди това на два пъти е бил претършуван от дормушевци. Голямата част от

[1] Иван Михайлов Пудев от с. Лилково: спомените у автора.
[2] Трифон Димитров Булгуров от с. Брестовица, роден 1895 г.; спомените у автора.
[3] Пловд. общински вестник, бр. 128, 1932 г.

жителите на Дормушево не избягали, а дочакали руската армия. Само окървавените в Априлското въстание са последвали разбитите орди на Сюлеймановата армия и някои от тях вече никога не се завърнали.

Ден-два след сраженията при Първенец, Марково и Белащица цели върволици от дезертьори, с тежко натоварените гладни коне, мулета и магарета или сами превили гръб от нужни и ненужни вещи и покъщина, завивки и продоволствия, преминавали през Тъмраш. Някои бягали от Устина и Кричим, Куртово и Пловдив. Други от средногорските села и градове, а трети прехвърляли чак от Северна България, изоставили своите домове още по време на обсадата на Плевен[1].

Освен че били измъчени от глад, умора и студ, тези бежанци носели и нещо още по-страшно — бацила на масовата паника. Подивели от ужас и страх, те твърдели, че руската армия сече мохамеданите, че самите християни се вдигнали за отмъщение и грабеж и горко на всеки, който попадне в ръцете им.

А на тъмрашлии малко е трябвало. Тръпни от месеци наред, за една нощ те били обхванати от вируса на страха. Едни закопавали покъщнината в градините, други я обвивали в денкове и претоварвали мулета и коне, трети я нарамвали на гръб и хуквали на юг след бежанците и разбитите войници. Едни от тях спрели в селата около Девин, други — в Неврокопско, а трети отдъхнали чак по бреговете на Беломорието.

Неиздържали и Караходжовите братя. Адил и Смаил има ли основание да се страхуват и от отмъщение. Те изоставили всичко и побягнали с турската армия. Не утраял и самият Ахмед ага. Дали под влияние на жена си или от личен подтик той решил да заведе семейството си в Хвойна, в родната къща на жена му, при нейните близки и роднини. Може би Ахмед ага е считал, че бурята ще отмине бързо, та не взел почти никаква покъщнина. В конаците си в Тъмраш оставил единствената си домашна прислужница — Катерина Добричкова от с. Дедево. И тръгнал на юг.

Когато дошъл в Лилково обаче, заварил една тъжна картина, която породила в него повече съмнение за бъдещето. И през Лилково се точели керван след керван измръзнали дезертьори и бежанци. Те не само „реквизирали“ няколко коня и завели някои мъже да им показват пътя, но убили Теофил Лентов и трима ореховци, дошли да товарят вино, за да посрещат руската армия.[2]

---

[1] Шаховски кн. Л. В. — „Два похода за Балканы“, М., 1879, стр. 302.

[2] Сп. „Родопи“, 1967, бр. 3, стр. 9.

Като видял на какво е кадърна тази изпаднала паплач, Ахмед ага се сетил и за изоставения си дом в Тъмраш. Отишъл у Божилови и рекъл на Георги:

— Георги кехая, работа са върви на провала. Ние изоставихме къщите празни, ама не размислихме по-надалече. В село без люде и вятър краде. Ето ти ключовете, вземи два-три коня и иди да отключиш, да натовариш всичко, което можеш, и да го докараш у вас. Пък ако е живот и здраве, няма да ти остана борчлия . . .[1]

И Георги кехая изпълнил молбата на Ахмед ага. Още същия ден отишъл в Тъмраш и натоварил всичко, нужно и възможно, и го докарал в Лилково.

За да разберем по-добре взаимното доверие на двамата, трябва да сторим малко отклонение. Дядо Божил стоял дълги години мелничар у Хасан ага. Веднъж старият Караходжоолу рекъл:

— Божиле, намери ми едно момче, ама от вашия род, та да го турим да седи на мандрата на Чатал улук, да меси и яде кашкавал.[2]

Божил предложил сина си Георги. Та станал Георги Божилов кашкавалджия. Хасан ага скоро разбрал, че това момче има пълна глава и вретена ръце. И започнал да го цени все повече. Един ден Георги отишъл по работа в Тъмраш, в конаците. За да изпита усталъка му, Хасан ага го накарал да свари сюндорме. И Георги надробил сиренето, ама сварил такъв ушмер, че си облизали пръстите.

Всички в дома на Хасан ага обикнали младото, пъргаво, прилично и умно момче. И когато старият Караходжоолу умрял, Георги кехая пак останал на чифлика на Чатал улук. Взел го Ахмед ага, но не го оставил на мандрата, ами го въвел в големите аговски дела. Направил го баш кехая. Имали много овце — старият Хасан ага им оставил около 9000 брава и 60 кучета[3]. Георги стоял 32 години у Караходжовите, ходил по Беломорието, за да търси мери и зимна паша на овцете. Чак в Стамбул водил преговори със собственичката на земите в Коджаорман, продавал овни и агнета, вълна и мляко, кожи и сирене и донасял пълни дисаги суха пара — лири и грошове — на Ахмед ага. Как няма оня да му вярва. А между сю-

---

[1] Александър Михайлов Божилов (Георгикехайов), родом от с. Лилково; спомените у автора.

[2] Пак там.

[3] Александър Божилов, спомените у автора.

риите на Ахмед ага пасли и двеста-триста брава на самия Георги кехая.

И така, Георги кехая дал дума и същия ден отишъл в Тъмраш, натоварил сахани, казани, паници, лъжици, аби и постели — с една дума, всичко за в работа и преносимо.

Ахмед ага поел със семейството към Хвойна. Какво е станало там, ние не знаем, но види се, като е видял, че и редовната турска армия бяга, разбрал, че работата се простира надалече. И без да пренощуват в Хвойна, се влели в колоните на бегълците. Късно вечерта, на 5. I. 1878 година, с колоните на Фауд паша и Ахмед ага стигнал в Чепеларе[1]. А след седмица спрял при стадото си в Коджаорман (Беломорието)[2].

В Тъмраш не останал никой. Всички избягали. Разпилели се кой накъде види — по роднини и познати, по близки и далечни села.

За едно-две денонощия паниката обхванала почти всички българо-мохамедани от Рупчос. Голяма част от тях побягнали заедно с отстъпващата армия[3]. В домовете си останали главно мохамеданите от смесените села. По време на Априлското въстание те пазели българите християни. А при Освободителната война християните пазели тях. Така е било в Лилково, Ситово, Орехово, Хвойна, Чурен и др.

Но голяма част от селяните в чисто помашките села хукнали да бягат на юг, преди да видят руски войник. Тъмрашлии били едни от тези, които изпразнили цялото село за една нощ.

Руската армия, след като разбила Сюлеймановите табори в полите на Родопите, преминала в усилено преследване в посока на Одрин. Русите считали, че да се преследват турците в планината, няма никакъв смисъл. „По безлюдните и диви Родопски планини турците и без нашата помощ щяха да изпаднат в безизходица, още повече в това време на годината, когато в такава висока планина свирепствува страшен мраз"[4].

Основните сили вървели след главните турски части, които отстъпвали в направление Асеновград, Хасково, Свиленград—Одрин. Само две планински бригади настъпили през Родопите. Едната преминала през Хасково—Кърджали—Гюмюрджи-

[1] В. Дечев — Миналото на Чепеларе, 1928, т. I, стр. 288—289. Възможно е Дечев да греши. По-вероятно Фауд паша и Ахмед ага да са минали през Чепеларе на 7. I. 1878 г.

[2] В спомените на Г. Узунски пише, че жените на Тъмрашлията (не уточнява кои) минали през Широка лъка, вж. ц. с., стр. 170.

[3] В. Дечев, съч., 1968 г., стр. 187, очеркът за Х. Идриз.

[4] Луганин — сб. „Военных рассказов", Петербург, 1879 г., т. 4, стр. 174.

на, а другата — командувана от генерал Черевин — прекосила Родопите в направление Асеновград—Хвойна—Чепеларе—Устово—Рудозем—Златоград—Крумовград—Димотика. Никъде те не се отклонявали от своя маршут. И никъде, дори през преминатите села, не оставяли свои войници. Минали по пътеките и заминали. Но с това работата далеч не свършила.

Както вече видяхме, хиляди турски войници и бежанци нахълтаха в Родопите по десетките пътеки и пътечки от Пещера до Асеновград. Там потънаха, прикрити от непроходимите гори и стръмнини от дебелите януарски преспи. Тази озлобена сган, между която имаше и турски офицери и подофицери, остана по родопските села, гори и пещери, в тила на руската армия, необезпокоявана от никого. Щом разбра, че руските войски са далече, притисната от глада и студа, надъхана с омраза, тя започна да напада селата. Изплашените селяни от Рупчос започнаха да сигнализират в Пловдив и молят за помощ.

В разпореждане на щаба, както се установи, в Пловдив стояха няколко руски полка, които бяха настанени в Асеновград, Марково, Синтово, Пазарджишко и други гарнизони в полите на Родопите. На тези руски части бе възложено да подпомогнат българското население в установяване на новата власт, мира и реда в селата. И те първи се сблъскаха с размириците, предизвикани от разбитите и разпилени турски дезертьори и бежанци.

Още на 7. I. същата година командирът на 9-та кавалерийска дивизия получава заповед от генерал Гурко, в която се казва:

„По слухове, в Батак и Пещера се появили шайки башибозуци". И по-нататък се нарежда на полка да отиде да ги разбие и се върне в Пловдив. А на 10 януари командирът на дивизията донася, че полкът е ходил, разпръснал ги и се прибрал. В края на донесението се казва: „Въобще от събраните от 9-ти хусарски полк сведения и от показанията на българите в планината на юг от река Марица се намират много башибозуци, които се събират на шайки, правят нападение на българското население и го грабят. В източните части на тези гори по направление Фотен — Станимака има регуларна войска, кавалерия и пехота"[1].

Тъмраш попада точно в посочения район. Но какво става по това време в селото, ние не знаем .На 7. I. 1878 година пол-

[1] Сборник материалов ... т. 7, стр. 309—310.

ковник Левиз, командир на Кубанския казашки полк, донася, че: „Разузнавачите, изпратени по долината на река Дермендере (по Тъмрашка река), се върнали и донесли, че неприятел не са срещнали никъде.

Жители, бегълци от турците, се завръщат в своите домове“[1].

На следния ден обаче генерал-майор Липински донася: „Колона от около 2000 пехота и кавалерия, отстъпващи към Наречен, се разпилели по горите, преследвани от уланите и повече вследствие на паниката.

На 7 януари в Ново село се явили 12 души низами (редовни войници) и се предали в плен на коменданта. Идват още пленници. На 7 януари бил изпратен полуескадрон от Бургаски полк в с. Дерекьой (Дермендере—Първенец — б. м.), откъдето пратили разузнаване в планината. Освен от Дермендере е изпратен отделен разезд (взвод може би) през фабриката на Михалаки (Гюмюш Гердан — А. В.) в Суних (Сотир — А. В.), намиращ се на 7 версти от Пловдив.

От Дерекьой (Дермендере) полуескадронът отишъл в Перущица и село Устина, като извършил по планинските пътища разузнаване. На повече от 4 версти в планината е пратен разезд от офицери. Турска войска (става дума за цели части — б. м.) никъде не е срещната. Хората от турските села въоръжени отиват в планината. Българите грабят далечните турски села“[2].

На 12. I. генерал Виляминов донася до генерал Гурко: „Според получените от мене сведения, турци се събрали в решителни тълпи в Дедево, Бойково, Ситово, около Ново село и Кричим“[3]

От тези документи е видно, че до средата на януари руските войски, разположени в полите на Родопите, все още не навлизат дълбоко в планината. А там постепенно се натрупва оня политически заряд, който чака само всичането на искрата. Напластената безпризорна маса от дезертьори и бежанци започва да се проявява. Българите, натрупали вековна омраза срещу поробителите, също започват да си казват думата. Още в първите дни поп Тодор Милкин от село Сотир събрал една чета от доброволци, която помага на руските части, преследва отстъпващите турци, обезоръжава и даже стреля сре-

---

[1] Сборник материалов. . ., т. 69. стр. 267.
[2] Пак там, т. 68, стр. 293.
[3] Пак там, т. 71, стр. 37.

щу някои. И както пише Хр. п. Константинов: „...от 6 до 18 януари 1878 година много стари сметки се изравниха в родопските планини . . ."[1]

Разтревожени и озлобени, рупчоските селяни съставят въоръжени български чети, започват да гонят и обезоръжават турските войници и бежанци . .

Руското командуване разбира, че дълбоко в планината се кладе огън под един казан, в който ще се сварят много души, ако не се вземат навреме мерки, и руските части постепенно започват да навлизат все по-навътре в Родопите въпреки невероятно тежките зимни пътища. Едни разезди са изпратени в посока на Ракитово — Каменица — Пещера, други — към Хвойна и Чепеларе, трети — по течението на Тъмрашка река.

От тези, които отиват към Тъмраш на 14 януари, едно отделение руски войници достига Дормушево, на два часа път северно от Тъмраш. Командирът на 2-ри ескадрон от 9-и хусарски Киевски полк — майор Кариев — донася, че в три часа следобед подофицер Перковски с 4 редници пристигнал в селото и поискал да предадат оръжието, „което било изпълнено от жителите в скоро време. Част от взетото оръжие подофицерът донесъл със себе си, а останалото било раздадено на българите . . ."[2]

Все в този район е изпратен на разузнаване с 4 души и подофицер Кучерук. Бил в Дедево, Бойково и Дормушево и донася, че в с. Бойково намерил „шайка" от българи до 300 души под предводителството на попа от село Сунир (Сотир — б. м.). В Дормушево подофицер Кучерук[3] отново събрал 15 пушки и ги раздал на българите.

С тези дребни акции, кажи-речи в началото на планината, далеч не може да се постигне помирение и спокойствие. Дълбоко на юг в селата зачестяват обири, пожари и дори убийства. А това изостря все повече и без това прекипялата омраза. И малкото налични документи са достатъчни, за да ни представят атмосферата, климата от тези сурови, исторически дни. В едно донесение на ротмистър Ренард, командир на 4-и ескадрон от 9-и Киевски хусарски полк, поп Тодор от с. Сотир и неговите хора обрали 6 завръщащи се турски бежанци, взели им двата коня и един от шестимата убили. Това принудило ротмистъра да арестува поп Тодор до второ разпореждане.[4]

[1] Сп. „Период. списание", 1899 г., бр. 60, стр. 896.
[2] Сборник материалов. . ., т. 71, стр. 126.
[3] Пак там, стр. 235.
[4] Пак там, т. 73, стр. 141.

9. Разписка

10. Свидетелство ▷

[illegible] 1887 [illegible]

Свидетелство

Долуподписанитѣ свидетелствуваме Источнорумелийски поданици и жители отъ с. Лилково (Пл. околия) свидетелствуваме чистосъвѣстно и гарантираме съ всичкото си движимо и недвижимо имущество, че Мехмедъ Чорлу отъ с. Тъмрашъ [illegible] (Пл. околия) притежава една ливада въ селското ни землище въ мѣстността наречена Туринцево сѣнокосище отъ (1½) единъ и половина увр. съ прѣдѣли: ливадата на Атанасъ Лентовъ, ливадата на Георги Бъчиловъ, нивата на Стоилъ Николовъ и нивата на Сюлейманъ Салидовъ [illegible] и отъ селото ни. Въ случай че ся появи нѣкой съдружникъ, ний щемъ отговаряме, за туй си подписваме.

Свидетели:

[illegible]

Атанасъ Димитровъ

Костадинъ Теодоровъ

Азизъ Хаджовъ

Долуподписаний [illegible] поданикъ и жителъ отъ с. Тъмрашъ, продадох горѣ засвидетелствуваната ливада че [illegible] собственно притежание на братия [illegible] Атанасъ, Тодоръ и Иванъ Димитрови отъ Лилково за (200) гроша двѣстѣ [illegible] гроша [illegible]. За достовѣрение [illegible] давамъ настоящий [illegible] послужи че [illegible] притежатели на [illegible] ливада и като неграмотенъ подписвамъ [illegible]

Продавачъ: Мехмедъ Чорлу отъ с. Тъмрашъ

За истинността и точността на настоящето потвърждавамъ.

[illegible] Свят[illegible]

Георги [illegible]

Рафаилъ [illegible]

[illegible] 18[illegible]

[illegible] Управление № 5647 Ноемврий 1890 г. [illegible]

Вѣрно

До Господина Кмета

въ с. Лилково

въ № 722 / № 2
отъ 3/XI 90 [illegible]

Предписвамъ Ви, Г-не Кмете, да испратите единъ отъ общинскитѣ Ви пъдаре въ с. Пъпрешъ, за да изиска отъ тамошния Кметъ расписскитѣ срѣщу които той е предалъ на Каракачанитѣ испратенитѣ му отъ повѣренното ми управление съ писмо № 2254 два прѣписа отъ присъди на Плов. Окр. Съдъ. Полученитѣ отъ него расписки [illegible]

Окол. Началникъ: [illegible]

11. Писмо № 722

№ 373
с. Лилково
21/VIII 1906 г.

До Господина Плов. Околийский Началникъ
Въ гр. Пловдивъ

Съобщавамъ Ви Господинъ Началнико, че въ с. Тъмрашъ (Турции) има [illegible] 3 турчета [illegible] тербе, които се [illegible] учили[щ]ато и не ги пущатъ за това Ви моля да направитѣ нуждното распореждание, да се [illegible] за да не би да се случи нѣкоя [illegible] и тогава да се

Кмет: П. Дасковъ
Пис. секр. [illegible]

12. Писмо № 373

Гърми

Свидѣтелство

№ 423

Дава се настоящето на Мустафа Х. Еминовъ отъ с. Томраш [illegible] Турция въ удостовѣрение на това че пода с куршумъ отъ Герчо Кунчовъ Хр. Смерджиевъ и Ат. Славовъ [illegible] 10 кочове и [illegible] овци които са записани въ помѣстнитѣ бирнически списъци за данъкъ беглик за т. год., който е вече изплатенъ.

с. Скрово 28/VIII 917

Кметъ: (подп.) Ст. Тасевъ

Секр.-бирникъ: (подп.)

13. Свидетелство № 423

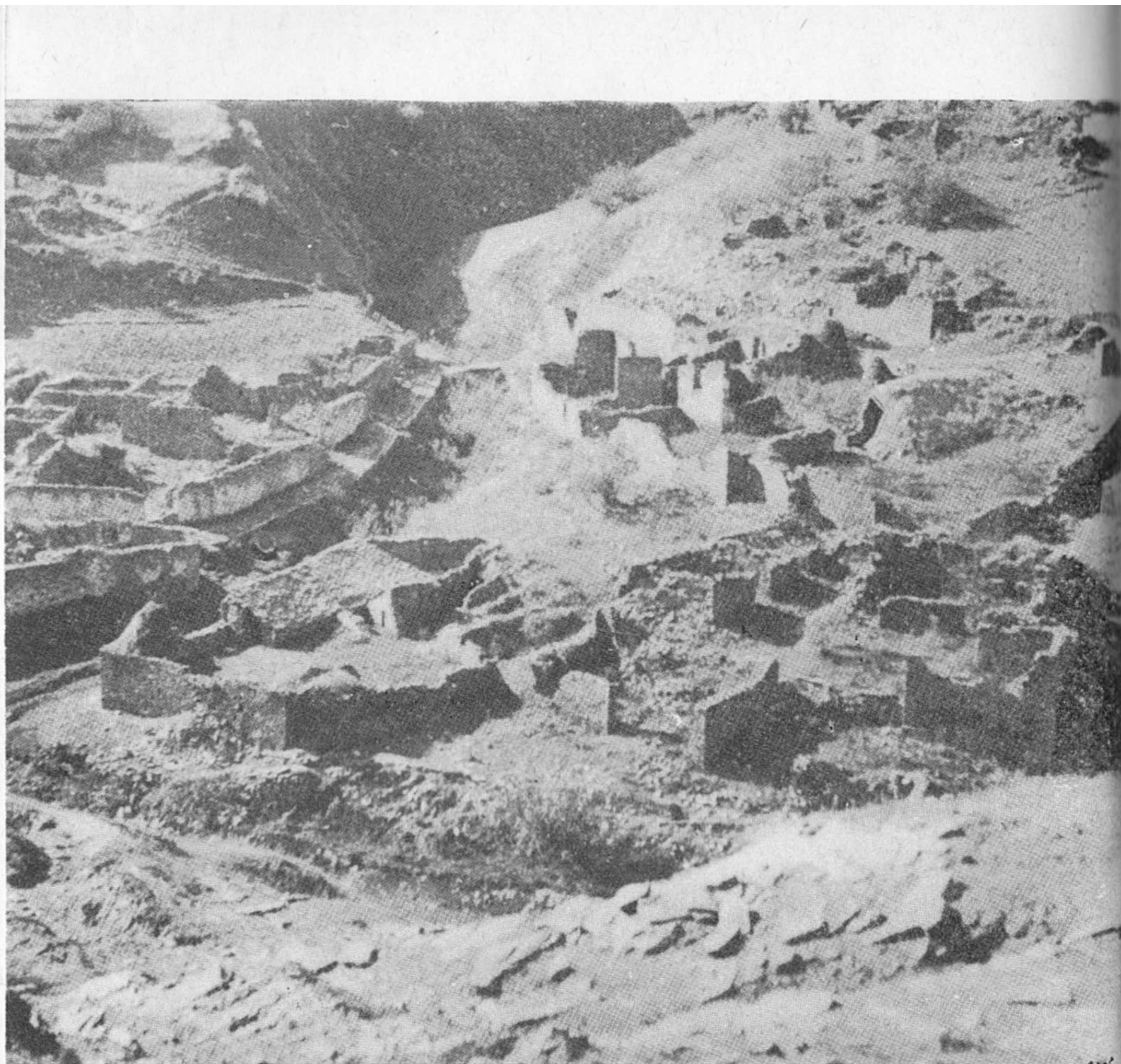
14. Смаил Чокмаков

15. Ашим Смаилов

16. Граничари

17. Развалини

Командирът на 12-а линейна рота от 122-ри Тамбовски полк донася на 12. II. 1878 година, че недалеч от селата Югово, Борово, Лъкавица, Дряново и Павелско „въоръжени жители се спущат от планината, за да се снабдяват с разни продукти от мирните български села, където грабят и изнасилват“.[1]

В тази нажежена атмосфера в Родопите идва дългоочакваното от всички съобщение за приключване на войната. Изправено пред катастрофа, турското правителство поискало примирие и на 19/31 януари 1878 година то било подписано в Одрин[2]. Пушките и топовете замлъкнали. По бойните полета престанала да се лее кръв. Би трябвало да се очаква, че и в Родопите ще настъпи мир, че бежанците ще се завърнат и ще се тури край на обирите и грабежите, на страховете и патилата.

Но ето че това не станало. Тъкмо сега в широката планина заврял казанът на премеждията. В тези дни преживява своята първа трагедия и Тъмраш. Един зимен ден, в началото на февруари, селото било обхванато от пламъци. Пълните със слама и сено плевни чакали само стиска прахан, за да се фулнат. Бориковите, сухи и осмолени греди, дъски и врати запращели под буйните пламъци. Голяма част от плевните са били под един покрив с къщите. Огнените езици лизали подред и плевни, и къщи, и обори. А селото безлюдно, празно, пусто, няма жива душа, няма кой да извика, а камо ли да гаси. И само за едно-две денонощия голяма част от селото изгоряла. Една дълга и тъжна страница от историята на Тъмраш завършила. Сложена била точка на един изпълнен с драматизъм разказ за минало и свършено.

Логично е да запитаме кой, защо и как запали Тъмраш в 1878 година?

Пръв Захари Стоянов в своите „Записки“ пише, че поп Тодор е запалил Тъмраш. Там е казано дословно, че след Априлското въстание попът, който не влизал никак в ръце, цели шест месеца се скитал под открито небе из канарите на Сотирската река, преоблечен в мирски дрехи и въоръжен. Малцина негови познайници, които знаели къде се крие, давали му сегиз-тогиз хляб, а през повечето време той пасял киселец като добиче из шумата. Бедната му жена, която турците

---

[1] Сборник материалов . . ., т. 73, стр. 141.
[2] История на България, Сф., 1954 г., т. 1, стр. 500.

мъчили всеки ден, умряла най-после. Когато пристигнали освободителните войски, поп Тодор не закъснял да се яви с донските казаци в своето село. Но вместо да плаче на гроба на своята жена, той се турил начело на хиляда души българи и в два дена и две нощи преобърнал в прах и пепел помашкото село Тъмраш, гнездото на капасъзите"[1].

Тези данни записа и Хр. п. Константинов в 1903 година при отпечатване на „Непокорените села" в сп. „Родопски напредък".

„След това в 1878 година поп Тодор от Сотир, който бил най-близкият приятел на капитан Петко войвода, с 1000 души четници запалил Тъмраш". Явно е, че цифрата 1000 е силно превишена ,но за нас е по-важно твърдението, че поп Тодор е запалил Тъмраш. Това е възможно, но трябва да кажем, че има и противни сведения. Атанас Даскалов от с. Дедево, който по време на Освобождението е бил на 12 години, казва: „След две недели дойде цяла руска рота, която отиде в Тъмраш. Преспаха в Дедево, сутринта заминаха. Отидоха в Тъмраш. Всичко избягало . . . Тогава го запалили.

Когато минавали през моста, от един прозорец стреляли и ранили капитана. Един циганин стрелял. С капитана беше и брат ми Тома, той дирил турчина, който убил зет ми, когато се връщаше от абаджилък от остров Тасос[2]. Капитанът казал: „Това деревньо (село) само огън го оправя, хайде, момчета, захващайте от края". След това русите се върнаха"[3].

Петър Деведжиев от Лилково разказва: „А те дойдоха русите, една полурота тръгна от Лилково през Русов дол за Чурен. Като вървели през моста в Тъмраш, капитанът яздил на кон, и от един пенджур (прозорец) се пуснало (стреляло). Един циганин стрелял та ранил капитана в крака. Офицерът заповядал да уловят циганина и го разстрелят. Тогава запалили Тъмраш"[4].

Руси наистина са ходили в Тъмраш. Това се вижда от ня-

---

[1] Захари Стоянов — „Записките . . .", 1892 г., стр. 665.

[2] Става дума за убийството на двама бойковци, които са идвали от остров Тасос и са били убити в местността Ивчов дол, лилковско землище. Без да е доказано, се считало, че един от убийците е лилковски българин-мохамеданин.

[3] Атанас Даскалов от с. Дедево; спомените у автора.

[4] Петър Деведжиев, роден в 1873 г в с. Лилково: спомените у автора.

кои неизвестни досега документи, но дали те имат някакъв дял в подпалването, е трудно да се установи.

Кога, как и защо русите дойдоха в Тъмраш?

Според примирието от 19/31 януари 1878 година в Одрин, демаркационната линия се установява по високите родопски върхове, които разделят водите на реките, вливащи се в Марица, и тези, които се вливат в Арда и Места. Това ще рече, че цялата Рупчоска нахия с Тъмраш и дори селата южно от Девин до днешната граница остават под контрола на руската армия. А земите южно от вр. Карлък и Перелик остават под контрола на турската армия.Но приетата по принцип демаркационна линия реално не съществувала. Като правило, при всички войни, от двете страни на демаркационната линия се намират войските на воюващите страни. Ивицата между тях се нарича линия на примирието, или казано на военен език — „ничия земя". А през февруари 1878 година фактически цялата планина бе „линия на примирието", защото руските войски бяха в Пловдив, а турските — в Беломорието. Работата бе в това, че тази „ничия земя" бе пълна с руски дезертьори и бежанци, превърнати в башибозушки орди.

В началото на месец февруари руското командуване в Пловдив изпраща свои офицери в различни направления в Родопите, за да съобщят на хората постигнатото примирие и демаркационната линия. То се надявало, че щом научат за примирието, дезертьорите и бежанците ще се върнат в своите родни места и на размириците, обирите, убийствата ще се сложи край. То се стреми да омиротвори целия край без употреба на оръжие. Но неговото добро желание не съвпада с намеренията на англичани и турци. Това се вижда от редица документи. Ще посочим някои от тях, които касаят района на Тъмраш.

На 6. II. 1878 година Столипин нарежда на поручик Коробчевски да замине през Тъмраш към село Михалково да обяви на жителите за сключеното примирие и направлението на демаркационната линия. В заповедта се казва още: „На основание на сключеното примирие вие трябва да изисквате по маршрута си щото жителите, българи и турци, да сложат оръжието и да го отправите в най-близките складове на пехотните части.

Вие нямате право да прибягвате към насилствени мерки, в бой не встъпвайте, а в случай на неочаквано нападение, вземете всички мерки за безопасност и го отразете"[1].

---

[1] Сборник материалов . . ., т. 73, стр. 70.

След горното разпореждане генерал Столипин прави донесение до началник щаба на армията, в което подчертава, че жителите „в село Михалково, Хорсово (Форсово — б. м.), Ясъкория (Равногор — б. м.), Дьовлен (Девин — б. м.) желаят да сложат оръжие само пред руските войски, аз разпоредих да заминат три роти от 123-и пехотен Козловски полк, под командуването на щабния офицер, и един взвод на 9-и хусарски Киевски полк, под командуването на поручик Корабчевски"[1].

в) Сенклеристкото въстание в Рупчос

Руските офицери тръгват да съобщават за примирието и демаркационната линия. А какво става по това време в различните райони на планината? На 9. II. 1878 година командирът на 1-ви ескадрон от 9-и хусарски Киевски полк ротмистър Кохановски, като съобщава, че е посетил селата Каменица, Баня, Корова, Лоджина (Лъджене — б. м.), пише: „Мюсюлманското население в посочените села не само не оказало на разезда никакво съпротивление, но напротив навсякъде посрещало с пълно покорство и радушност руските части. Известието за сключеното примирие било прието с най-велик възторг, а най-старите от тях веднага се отправили по всички планински мюсюлмански села, отстоящи не по-малко от шест часа и почти недостъпни, изпратени с известието за прекратяване на военните действия и записката, в която подробно е обозначена демаркационната линия. Въобще мюсюлманското население е напълно благонадеждно и съвсем няма никакви намерения за каквито и да било враждебни действия"[2].

Самото донесение не оставя никакви съмнения как българите-мохамедани в Родопите посрещат и навсякъде бяха посрещали и примирието, и руските войски, ако не бяха подложени на въздействието на турските власти и турските офицери, стоящи начело на големите групи дезертьори в Родопите.

Но така ли е навсякъде? В Кърджалийски и Хасковски район цариградското правителство успяло да повдигне турското население срещу руските войски и клаузите на прими-

---

[1] Сб. материалов . . ., т. 73, стр. 118. Тук мюсюлманското население е само от българи-мохамедани.

[2] Пак там.

рието. Затова същия ден — 9. II. 1878 година — командирът на 31-ва пехотна дивизия заповядва на командира на 122-ри Тамбовски полк да замине за Хасково с две роти, „където има голямо раздвижване на турците“[1].

Това „раздвижване“ е началото и тук е пътят на така нареченото „Сенклеристко въстание“. С подстрекателството на турските власти и на англичаните заразата започва в Кърджалийско и върви постепенно на запад. До началото на февруари тази зараза не е стигнала района на Велинград и затова българите-мохамедани се отнасят така благосклонно към руските пратеници. Но турските указания за неподчинение вече са достигнали района на Тъмраш и Девин. Това се вижда от донесението на военния губернатор в Пловдив от 11 февруари 1878 година. В него се казва, че изпратените офицери да обявят примирието са срещнали близо до село Михалково въоръжена съпротива, при това в ротата на поручик Брахович (от 123-ти Козловски полк) е бил убит един редник“[2].

Руското командуване е вярвало, че турското правителство добросъвестно и честно ще изпълнява примирието. Затова генерал Левицки поставя върху горното донесение следната резолюция: „Да се напише незабавно на г. Столипин, че се изпраща турски офицер, за да съобщи и разпореди щото въоръжените банди да сложат оръжие и се разотидат, или да минат демаркационната линия“[3]

Но турските власти, подтиквани от англичаните, не мислеха така. На тях им бе нужно време и те пращаха офицери в неспокойните райони, но тези офицери или „погрешно“ отиваха в Гюмюрджина, или като стигнеха при дезертьорите и бежанците в Родопите, ги насъскваха към неподчинение и нарушаване на демаркационната линия. Така се създаваше още по-голяма бъркотия. Под давлението на специални турски емисари, дошли от Цариград, най-активен от които бе Мехмедоглу[4], дезертьорите и бежанците бързо се организираха в бойни единици и се активизираха. Най-силна бе организацията в Кърджалийско и донякъде в Хасковско, Ахъчелебийско (Смолянско). Но и в района на Чепеларе и Девин те постепенно се оживяваха.

---

[1] Сборник материалов . . ., т. 73, стр. 118.
[2] Пак там, стр. 131.
[3] Пак там.
[4] Сборник от материали по гражданското у-ние, т. 5, стр. 323.

На 12. II поручик Шнайдер донася, че „в Чепеларе се явили 8 башибозуци“[1]. А полковник Коловин от 16. II донася за района на Борово—Лъкавица—Павелско следното: „Почти ежедневно в едно или друго мирно българско село нападат шайки въоръжени турци, подпалват къщите и в суматохата грабят каквото им попадне в ръце, често като убиват българи и даже деца“[2].

Такава е картината в целите Родопи през месец февруари 1878 година. Най-големите групировки и най-активни са „инсургентите“, както ги наричат в руската дипломатическа преписка, в долината на р. Арда.

А каква е в това време температурата в района на Тъмраш? За това има няколко документа, но ние ще приемем за най-важен доклада на очевидеца поручик Корабчевски, когото генерал Столипин нарочно изпрати.

ДОКЛАДНА ЗАПИСКА

на поручик Корабчевски от 9-и хусарски Киевски полк до командира на полка[3].

Получено на 17 февруари.

Въз основа на предписанието на негово превъзходителство г. л. Столипин аз се отправих с взвод на 3 ескадрон от поверения ви полк в с. Дергемен дере и като се присъединих към двете роти на 123 пехотен Козловски полк, се отправих в направление на с. Дьовлен през селата Сутир (Сотир), Бойково, Ситово, Лельоково (Лилково), Асиково (Осиково), на картата Асифова (Б. К.), (Петров) Бенвар (Петвар — б. а.), в с. Михалково; на връщане аз посетих селата Хорсово (Форсово — б. а., това село сега не съществува), Черешня (Черешово), което на картата не е отбелязано и е разположено малко по на юг от Форсова, и село Чуриян (Чурен), откъдето се върнахме в село Сотир. Във всички гореспоменати села беше иззето оръжието както у българите, така и от турците, съгласно предписанието на г. л. Столипин, освен това във всички тези села бе обявено за сключено примирие и аз поставях старейшини (кметове, чорбаджии). В българските села оставях

[1] Сборник материалов. . ., т. 73, стр. 139.
[2] Пак там, т. 73, стр. 191.
[3] Записката няма дата, но комисията по подреждането на архивите от войната я датувала от 16. II. 1878 г. Записката е направена след завръщането му от Михалково.

обикновено предишните кметове (чорбаджии), а в мюсюлманските, като например в Осиково, Петвар, Черешово, Форсово, бяха поставени нови, тъй като предишните бяха избягали в планините.

Във всички тези села бе иззето около 135 броя разнокалибрено оръжие, а именно: в с. Бойково — 4 Пибоди, Снайдер, 5 кремъклии, 5 пистолета, 1 ятаган, общо — 16 бр. В Ситово и Лилково бяха взети 136 бр., а именно: 15 бр. пушки Пибоди, 6 Снайдера, 36 кремъклийки, 54 пистолета, 25 ятагана. В с. Асикова — 8 Пибоди, 6 кремъклии, 6 пистолета, 3 ятагана, общо 23. В с. Петвар, Черешня (Черешово) и Чуриян — 60 броя, от които: 10 Пибоди, 7 Снайдера, 33 кремъклии, 6 ятагана и 4 пистолета.

Цялото това оръжие ние получихме без съпротива във всички села както турски (мюсюлмански), така и български, и смесени. Жителите ни посрещаха много радушно и даваха оръжието с желание и все пак се налагаше за най-точно изпълнение на възложената задача да правим оглед и в домовете. В селата южно от Ситово и Лилково български сили няма, а всички села са заселени с помаци, които се придържат към турската религия. В турските села се набива на очи отсъствието на младежи, жителите на повечето села са стари или недъгави, освен това в много села аз видях няколко ранени турски редови войници, които по техните думи били ранени в боевете при гр. Филипопол (Пловдив) и оттам избягали в планините, където ги приютили техни близки.

На 6 февруари 1878 година аз се отправих към с. Дергимен дере (Първенец) и след като се присъединиха двете роти на 123-и Козловски полк, ние заедно тръгнахме през Сотир и Бойково, където и нощувахме. На 7. II ние продължихме през Сотир и вечерта пристигнахме в с. Лилково, където и нощувахме. От с. Лилково на 8. II ние избрахме по-дългия път, но пък затова не толкова труден, за конете по причина на големия сняг в планината и чак късно вечерта, поради големите височини и много стръмнини, ние през село Томреш, съвършено изгорено, пристигнахме за нощуване в с. Асиково (Осиково), страшно изморени поради много трудния маршрут през този ден. От село Асиково (на картата Асифова — б. авт.) ние излязохме в 7 часа сутринта и в 10 часа пристигнахме в Бенвор (Петвар), където дадохме едночасова почивка на хората, от която се нуждаеха.

Като получих донесение за това, че в с. Михалково се намира голяма група башибозук, ние отидохме в село Михалко-

во. Като изпреварих пехотата, аз отидох с взвода напред. Още не бях стигнал една верст (около километър) до село Михалково, на моста през река Кричимска (р. Въча) забелязах тълпа въоръжени, ето защо избързах напред. Щом като ни видяха, то от тълпата бяха дадени два изстрела, които види се по-скоро бяха сигнални, макар че куршумите им прелетяха в наша посока.

Като оставих взвода зад хълма, с четирима войници и с бял флаг излязох напред. Но още щом като се приближихме, откъм неприятеля бе даден сигнал с тръба, същия, какъвто у нас се свири при изпращане на парламентьори. Поради това аз взех сигнала за призив, вдигнах белия флаг и се придвижих още по-напред и заповядах на своя тръбач да подаде същия сигнал, на който получих отговор. По такъв начин по сигнала аз достигнах до моста на река Кричимска. Срещу мене излязоха 4 началници, облечени в обикновени турски костюми, с 4—5 кремъклии пистолети на пояса и само един от тях имаше на пояса револвер и рог. Часовите от другата страна на река Кричимска бяха въоръжени с пушки „Пибоди", което показваше присъствието на редовни войски, нещо, което се виждаше и от няколко мундира.

На първия ми въпрос, знаят ли те за сключеното примирие — отговориха положително. След това аз им предадох на турски език условията на примирието и им съобщих, че ако желаят да се върнат в своите села, трябва да предадат оръжието, в противен случай трябва да преминат зад демаркационната линия, т. е. зад водораздела на реките, вливащи се в р. Марица, и тези в Егейско море.

Като видях тяхната нерешителност да дадат положителен отговор и тяхното нежелание да изпълнят моите искания, аз им дадох час и половина да помислят, а сам потеглих към с. Михалково. Това селище се намира на десния бряг на река Кричимска, на половин верста от моста в тясна долина на един приток на Кричимска река. В това село ме посрещнаха 6 старци, от които един ми показа документ, даден му от коменданта на гр. (Филипопулис) Пловдив за това, че жителите на Михалково са предали доброволно оръжието и ще живеят мирно в своето село. Проверката установи, че в село Михалково няма нито един от жителите, способен да носи оръжие. Всички, които могат, са взели оръжие и отишли в планините.

В това време групата разузнавачи под командуването на офицера Бивзнек донесе, че в планината има около 700 души турци и всички се съсредоточават по левия бряг на река Кри-

чимска. В това време вече приближиха и двете роти пехота и застанаха по десния бряг на реката. Тогава ние узнахме, че 7 рота от 123 Козловски полк, която тръгна от Пещера, за да се съедини с нас в с. Михалково, била срещната в с. Фотен от пушечен залп и тъй като не смеела да влезе в бой, като се видяла обкръжена от всички страни, отстъпила към с. Ясъкури (Равногор) и след това в Пещера, като дала един редник убит. По такъв начин тази рота ни лиши от възможността да обходим турците. Последните, като виждаха нашата малочисленост и като знаеха преди нас за отстъплението на 7 рота и това, че поради примирието ние не можем да употребим въоръжена сила, в изтеклите два часа не ни дадоха отговор на нашите искания.

Тогава аз бях принуден повторно да отида и да извикам парламентьорите. След това чакане при мене дойдоха същите 4 човека, които види се бяха предводители на тази шайка. Те ми върнаха условието за примирието и ми казаха, че върху него няма султански печат и затова не го признават. Освен това добавиха, че те имат съобщение от Константинопол, че с. Михалково е един от пунктовете на демаркационната линия и на тях е заповядано да държат предна охрана в това село, а в с. Дьовлен, което се намира също на брега на р. Кричимска, но южно от с. Михалково, се намира *8000 редовна турска войска начело с Живет паша.*

Хващайки се за техните думи, аз поисках да доведат до знанието на пашата условията на примирието и сам пашата или назначен от него офицер да дойде и водим преговори. Макар че ние чакахме цяла нощ, всичко беше напразно. Беше ясно, че тяхното упорство не може да бъде сломено по мирен начин, а само с помощта на оръжието, но като нямаме право да го употребим, съгласно заповедта на г. л. Столипин, ние на следващия ден потеглихме обратно . . . по друг път.

Считам за необходимо да прибавя, че през целия път трябваше да преодоляваме големи трудности, височините стигаха до 1500 метра и конете без ездачи вървяха в планината все изпотени. По време на спущането конете постоянно падаха и по цялото продължение на пътя се налагаше да ги водим за поводи по тесните планински пътечки, обикновено в низините, покрити с лед, а по върховете със сняг, дебел над колене, и конете трябваше да се измъкват от снега със скачане. Това страшно ги изморяваше и макар да не изминавахме повече от 15—17 версти на ден, конете пристигаха в местата за нощуване потънали в пяна, която едва-едва изсъхваше до сутринта.

Относно картата на тази местност трябва да кажа, че тя е съвършено невярна, селата са поставени невярно, названията също са неверни, а много от тях съвсем липсват на картата, посоката на планинските вериги е съвсем неправилна, така че по картата не може ни да се ориентираш, ни да измериш разстоянието между селата.

Поручик Корабчевски

Прави впечатление, че Корабчевски за първи път нарича българите-мохамедани „помаци", т. е. той ги отделя от истинските турци, и ако по-нататък ги смесва, то е поради тяхната мюсюлманска (турска) религия. От „Записката" читателят разбира не само при какви условия са решавали задачата руските воини, но и нещо още по-важно — какви са тези организирани шайки, които чакат султански печат и указания от Константинопол, които са въоръжени с „Пибоди", имат войнишка тръба, мнозина са облечени в униформата на турската редовна армия, които в Девин наброяват 8000 души и се командуват от турски паша. Очевидна е дългата ръка на Турция, а зад Турция и на Англия.

Имало ли е в тези отреди българи-мохамедани? Имало е. Това се вижда и от самата записка. Имало е и тъмрашлии. Но те далече не са нито мнозинството, нито ръководителите, нито подстрекателите. Всички мъже, годни да носят оръжие не само от Тъмраш, а от цялото корито на Въча, не можеха да съберат дори половината от тази сган. Корабчевски съобщава, че само в района на Михалково има 700 души. А според статистиката от 1872 година, селата в този район наброяват както следва: Осиково — 50 къщи, Петвар — 28, Михалково — 50, Черешово — 40, Чуреково — 80, Тъмраш — 320[1]. Да оставим това, че голяма част от мъжете на тези села, в това число и на Тъмраш, са в Беломорието, едни като овчари и кехаи, други като бегълци с армията на Сюлейман паша. Освен това в някои села като Черешово жителите през цялото време не са напущали родните си огнища.

Ръководството на тези башибозушки шайки бе в ръцете на турските офицери, а не в българите-мохамедани. При това в тези шайки имаше бежанци от цяла България. За състава на тези шайки говорят и самите руси, които още тогава писаха: „От друга страна, турците избягали от Пловдивско, Па-

[1] Х р. п. К о н с т а н т и н о в — „Непокорените села", 1887 г., стр. 9, кн. 1.

зарджишко и някои други окръзи от родопските планини, се съсредоточили в околностите на Дьовлен и оттук провеждаха набези на съседните села."[1]

На този въпрос се спира и англичанинът Буршиер, който писа, че „планинската крепост стана убежище на всички мохамедански бежанци от всички части на България".[2]

Българите-мохамедани нямаше за какво да се бунтуват. Мнозинството си бяха в къщи, в родните села и домове, а онези, които бяха забягнали в гората, след като разбраха, че руската армия съвсем не провежда религиозна дискриминация, започнаха да се завръщат по селата. Това се потвърждава и от летописеца на 123 Козловски полк, който разказва как след експедицията на Корабчевски и следващите експедиции „помаците мирно се разотишли по своите домове."[3]

Узунски съобщава, че в Широка лъка чакали дни наред Освободителите, но като не ги дочакали, изпратили с няколко оки масло българина-християнин Мито Уша и българина-мохамеданин Куц Мехмед да ги доведат. Двамата пратеници стигнали Хвойна и там срещнали руски войници. Но онези ги задържали. И за да им повярват, че не са турски съгледвачи, накарали ги да се прекръстят. Мито и Мехмед се прекръстили и били освободени, но не довели Освободителите, защото техният маршрут бил за Устово.[4]

Много руски историци отбелязват лоялността и радушието на българите-мохамедани към руската армия, преди турците и англичаните да ги впрегнат в своята колесница. Така един историк пише: „Мюсюлманското население в района северно от Гюмюрджина се състои предимно от помаци (българи-мохамедани), които при идването на руските войски ги посрещнаха радушно, предаваха оръжието и заедно с останалите българи молеха за установяването на руска власт. След това на свой ред и те се хванаха за оръжието."[5]

Специално в района на Девин и Търъраш до този момент, пък и след това не бе извършено нито едно по-забележително деяние. Единични нападения, престрелки, обири и отвличания е имало, но те не бяха характерни както на други места.

---

[1] Сборник материали по гражданското управление, т. 5, стр. 320.
[2] Сп. „Мисъл", 1894 г, кн. 6, стр. 560.
[3] Очерк за 120 Козловски полк . . Харков, 1886 г., стр. 73.
[4] Г. Н. Узунски — ц. с., стр. 114.
[5] Описание Русско-турецкой войны,Петербург, 1913 г., т. 9, ч. II, стр. 263.

На 22. II. 1878 година обаче шайките заловили двама киевски хусари и ги обрали. Това принудило руското командуване да изнесе предни части в самата планина. И по силата на една заповед на генерал-лейтенант Столипин след 22. II. (6. III) Козловският полк изпратил своите роти: „2-ра и 3-та — в Лилково, 1-ва — в Ситово, а 2-ра стрелкова — в Чурен“.[1]

Както се вижда, в селата около Тъмраш през февруари 1878 година се настанили руски части. Но в самия Тъмраш още не. Настаняването на тези части е внесло успокоение в този район. Но в по-далечните села като Широка лъка, Павелско, Хвойна, дори Орехово, Чепеларе и др. положението си останало същото. Нападенията, обирите, заплахите към населението продължавали. Въпреки това руското командуване в Пловдив нареждало на предните части „да се действува с крайно благоразумие, настоятелно справедливо и в никакъв случай да не си позволяват да обиждат някои и да дават повод за безпорядък“.[2] Всички документи показват, че частите стриктно са спазвали тези указания.

Защо руското командуване, макар и победител, поддържаше такъв курс? Не можеше ли за една седмица да се справи с всички башибозушки хайки? Защото нещата се простираха до голямата политика, която в момента диктуваше на Русия такъв подход.

Англия от началото на войната беше на страната на Турция. И когато руските войски минаха Одрин, английската флота навлезе в Мраморно море, а английското правителство заяви, че ако руските части продължават, ще срещнат английското оръжие. Австро-Унгария се присъедини към Англия, Бисмарк също започна да им приглася.

Русия, която бе решила основните задачи на войната, трябваше да държи сметка за новата обстановка. Тя бе дала 200 000 жертви само на Балканския фронт, зимните походи бяха изтощили армията, ръководството и снабдителните бази бяха отдалечени, чувствуваше се обща умора. Руското командуване разбираше, че в момента главното е да се установи мир, да се успокоят духовете, враждата да улегне, да не се дава никакъв повод на противниците за намеса и по този начин да се закрепи достигнатото от войната. Затова то подписа примирието на 19 (31) януари и Санстефанския мирен договор на 19 февруари (3 март). Затова два-

[1] Очерк участие 123-го Козловского полка... стр. 73.
[2] Пак там.

ше такива разпореждания на частите „да не прибягват до оръжие и да действуват крайно благоразумно".

Но противниците на Русия, и особено Англия и Турция, целяха точно обратното. На тях им бяха нужни безредици, бунтове, стълкновения, и то на територията, окупирана от руската армия, за да имат основание да се намесят и да ревизират Санстефанския договор.

В основата на клаузите на Сан-Стефано лежаха предложенията на самите западни дипломати на Цариградската конференция от 1877 година. Но сега западните правителства се отказаха от тях и започнаха борба за изменение на договора. В изпълнение на своите политически кроежи те усилваха своите армии и се готвеха за евентуално сблъскване с Русия. Освен това, за да оправдаят своята предателска, враждебна и несправедлива политика против българския народ, те търсеха и обществен претекст. На предстоящия Берлински конгрес те трябваше да докажат, че Санстефанска България е нереална и населението в земите, южно от Стара планина, а особено в Родопите и на юг, е турско, гръцко и най-малко българско, че това население само не желае българско управление и т. н. На англичаните и турците бяха нужни такива доказателства против Русия и те ги създадоха в лицето на т. н. Сенклеристко въстание.

За това инсценирано въстание е писано и затова тук ще се ограничим само с някои по-важни моменти, които дават общата обстановка и главно мястото на тъмрашлии.

Веднага след подписването на Одринското примирие от 19 (31) януари и Санстефанския договор на 19. II (3. III) турците и англичаните, като използуваха настъпилото затишие, започнаха усилена подготовка за проваляне резултатите от войната и завоеванията на руската армия. Започнаха да събират, прегрупират и организират битите турски полкове. Англичаните срочно докарваха оръжие и прехвърляха свои сили в Средиземно море. На беломорските пристанища прехвърлянето на бежанци — Сюлеймановн войници към Мала Азия — бе спряно. И същите тези бежанци бяха организирани във „въстанически" роти и отреди, набързо бе раздадено английско и турско оръжие. Така от разбитите при Пловдив Сюлейманови войници и от хилядите бежанци, достигнали до Беломорието, скоро бе образувана една многочислена „въстаническа орда". „Но главен ръководител, душа на въстанието е бил английският посланик в Цариград А. Лейард. Френският историк А. Жонкиер, съвременник на съ-

битията, пише как Лейард „изпращаше пари... и офицери на планинците в Родопите, повдигнати против русите".[1] За помощници на Сенклер са били определени още „5 английски ръководители"[2] и няколко турски офицери, между които Креспен (англичанин) и Скришовски ,поляк на турска служба.[3] За главатари на различните отреди са назначени също турски редовни или запасни офицери и подофицери. В долното течение на река Арда и главно в Кърджалийско и Хасковско са командували Дели Юмер ага и Топал Кара Юсуф.[4] В района на Смолян начело на ордата е турчинът Селим бей, а за негови помощници били поставени двама помаци, запасни подофицери от турската армия — Емин ага от с. Дряново и Кара Сюлейман от с. Павелско. Съвместно с тези сили е бил определен да действува и един отред от Девинския район, начело на който бил поставен запасният подофицер Керим „паша" от с. Кестенжик, Дьовленско.

Щом става известен Санстефанският договор, „турските власти в Солун, Драма, Ксанти, Гюмюрджина и другите беломорски райони получават заповед от Цариград да оказват пълно съдействие на Сенклер за ликвидиране на установената в тези райони българска власт и за настъпление на север към Родопите".[5]

За повдигане духа и засилване омразата у „въстаниците" срещу руската армия и българското население „скоро се появиха разни емисари от Константинопол, от турските власти в Кавала и Гюмюрджина, а заедно с тях и английски, които със своите речи за гибелта на Турция и за близката помощ на Англия възбуждаха въстаниците.[6] Най-свирепият от тези емисари, пристигнал от Цариград и призоваващ мюсюлманите към „поголовно избиване на българите", е Мохамедоглу.[7]

Снабдяването на „въстаниците" с оръжие и продоволствие се извършва от турските военни складове и една английска „гражданска компания ,а в хода на въстанието и

---

1 Из миналото на бълг.-мохамедани, Сф., 1958 г., стр. 107.
2 Сборник материали по гражд. у-ие, т. 5, стр. 352.
3 В. Дечев — „Миналото на Чепеларе", т. II, стр. 48.
4 Описание Русско-турецкой войны 1877—1878 на Балканском п-ове. т. 9, ч. II, стр. 266.
5 Хр. п. Константинов — „Маронската битка"", Варна, 1889 г., стр. 7.
6 Описание Русско-турецкой войны ..., т. 9. ч. II, стр. 265.
7 Сборник материали по гражданско у-ние, т. 5, стр. 323.

от прегазените села". В Солун и други градове „безпристрастни" английски емисари ,кореспонденти и нарочни пратеници „разпитват" бежанците за преживяното от тях през зимата и тръбят в печата за извършените от руската армия „насилия" и пр.[1]

Отначало борбата за сриване клаузите на Санстефанския договор се водеше полутайно. Но битите турски войски и бежанци „въстаници" се съмняваха в подкрепата на западните сили и с неохота тръгваха обратно. Тогава противниците на Русия излязоха и открито. На 24 март 1878 година се появи „циркулярът на английския министър Солсбъри против Санстефанския договор.[2] В подкрепа на англичаните ,на 30 март и австроунгарският министър Тиса заявил в парламента, че „за Австро-Унгария Санстефанският договор е съвсем невъзможен".[3]

Като развихриха религиозния мюсюлмански фанатизъм, емисарите разпространяваха сред въстаниците слухове, че „от Солун идва 40 000 английска армия", че примирието е само „временна маска",[4] че „границата на българското царство ще бъде на Шипка планина", че „от Одрин към Пловдив настъпва друга голяма турска войска, която ще се съедини с „въстаниците" някъде в Тракия"[5] и пр.

За да се развихри не другаде, а именно в Родопите Сенклеристкото въстание, имаше няколко способствуващи условия. Първо — защото тук бяха съсредоточени разбитите и разпилени дезертьори и бежанци. Второ — защото съгласно Санстефанския договор районът на Ахъчелеби (Смолянско) от Рожен до морето, цялото корито на р. Арда и на юг оставаха в границите на Турция и този район, вдаден като клин в Санстефанска България ,послужи като изключително удобен трамплин. Трето — защото поради тежката зима, лошите пътища и трудното снабдяване руските войски не оставиха свои военни гарнизони дори по демаркационната линия, а това позволи да се появят „безредия на почвата на недружелюбните отношения между различните народности".[6] Вироглави българи грабеха изоставените помашки домове, а бежанците-мохамедани на свой ред нападаха българските християнски села.

---

1 Сборник материали по гражданско у-ние . . ., т. 5, стр. 174.
2 Българо-руски календар, Сф., 1879 г., стр. 108.
3 Пак там, стр. 109
4 Сборник материали по гражданско у-ние, т. 5, стр. 322.
5 В. Дечев — „Миналото на Чепеларе", т. II, стр. 47.
6 Описание Русско-турецкой войны . . ., т. 9, ч. II, стр. 263.

Добре подготвени, през месец март „въстаниците" започнаха настъпление от юг към Родопите. Безпрепятствено те завземаха едно по едно селата в Ахъчелебийския район, смъкваха създаденото през войната българско управление и бързо се приближаваха към границата. Само в Мароня, близо до град Гюмюрджина ,на 8—10 март се води така наречената „Маронска битка"[1] между въстаниците и четата на капитан Петко войвода, който бе завзел града и не го освобождаваше. Но гр. Мароня беше извън границите на България, руската армия не можеше да се намеси и Петко войвода отстъпи града, а турските военни и административни органи бързо се развиваха на север.

На 1 април сенклеристите излязоха на демаркационната линия на Рожен и след няколкодневна почивка и подготовка настъпиха на север в земите, за които руската армия отговаряше, т. е. в границите на Санстефанска България. „В своите нападения башибозуците не правеха особена разлика между мохамедански и български села".[2]

Главните сили на „въстанието" начело със Сенклер и неговия щаб действуваха в долината на река Арда, в Кърджалийско и Хасковско. Самият Сенклер се установи на висотите Кара търла, край с. Габрово, Хасковско. Тук се водиха най-тежките боеве, които продължиха от 3 до 15 април и в които участвуваха два руски полка — Тамбовският и Казанският — и някои други части. В началото на май тук вече имаше 25 руски роти, 6 сотни, 8 ескадрона и 4 оръдия, които усмириха сенклеристите.

А какво става по това време в Рупчоската нахия?

Още през месец март руското командуване следи най-внимателно развоя на Сенклеристкото въстание и създава „предна линия" от няколко роти начело с полковник Щулц. Освен ротите в Лилково, Ситово, Чурен и Пещера в края на март то настанява още части към демаркационната линия. В началото на април 123-и Козловски полк е дислоциран така, че да има готовност за действие в Родопите: щабът на полка, 1, 2, 3 и 9 рота в Дермендере (Първенец), трета стрелкова рота — в Белащица, осма рота — в Пазарджик, четвърта — в Бойково, седма — в Пещера, дванайсета — в Ситово, втора стрелкова — в Чурен, десета рота — в

---

[1] Хр. п. Константинов — „Маронската битка", Варна, 1889 г., стр. 10—11.

[2] Описание Русско-турецкой войны . . ., т. 9, ч. II, стр. 264.

Тъмраш, пета и шеста — в Лилково, първа стрелкова — в Орехово, единадесета — в Павелско.[1]

Както е видно от дислокацията, руските части все още не завземат селата по самата демаркационна линия — Чепеларе, Широка лъка, Триград и пр. А това е насърчавало сенклеристките шайки, струпани в Ахъчелеби и Девин. Единични нападения е имало срещу българи и руски части дори в районите, окупирани от русите.

Така на 12 април 1878 година двама руски войници от втора стрелкова рота в Чурен били изпратени от командира до щаба на полка ,намиращ се в с. Дермендере (Първенец), които били ограбени и убити. Командирът на ротата правил разследване, но без резултат.

Тогава руското командуване издало заповед да се направи разследване във всички околни села, да се открият и накажат убийците. То е разбирало, че да търсиш двама или трима злосторници по това време в неспокойните Родопи е равносилно да търсиш игла в купа слама. За него е било ясно, че главната причина да стават тези злодеяния е наличието на компактни башибозушки шайки, струпани в района на Михалково и Девин .И то решило да стигне до тях, „като употреби и оръжие в случай, че се наложи".

В изпълнение на това разпореждане към село Михалково, т. е. към струпаните от по-рано башибозушки отреди, заминала цяла военна експедиция.

Експедицията се разделила на две колони. Първата в състав: 1, 2 и 9 рота от 123 Козловски полк, от село Дермендере начело с командира на полка полковник Дризен, се движела по маршрута Дермендере — Бойково—Ситово — Лилково — местността Чатал улук и село Чуреново. Към нея се присъединила и 5 рота от Лилково.

Втората колона включвала: 12 рота от Ситово и 2 стрелкова от Чурен, най-вероятно и 10 рота от Тъмраш, и се командувала от майор Романов. Тази колона се отправила през Тъмраш към село Черешово, където извършила обиск, после се отправила към село Осиково.

След обиска в Черешово на 23 април колоната се движела по билото западно от с. Тъмраш към Осиково. И когато авангардът достигнал на 3 километра от Осиково, северозападно от вр. Модър, т. е. някъде в района на Маркова чука, поради гъстата мъгла се натъкнал на въоръжен пост

---

[1] Очерк участия 123-го Козловского полка, Харков, 1886 г., стр. 75.

от тъмрашлии. Отначало постовете се изплашили и разбягали, но после открили стрелба.

Скоро се чули изстрели и отдясно на колоната, която незабавно се разгънала в боен ред. Когато мъглата се разредила, били забелязани пет-шест групи, които се изтеглили в гората.

Без да срещне повече съпротива, към пет часа вечерта на 23 април колоната стигнала в село Осиково. Тук старейшината обяснил на русите, че *„стрелящите башибозуци били от село Тъмраш, запалено още в месец януари"*.[1]

А какво е станало по това време с първата колона начело с полковник Дризен, която се движела от източната страна на връх Модър?

На 21 април тя е била в Лилково, а на 22 април — в Орехово. Най-вероятно на 23 април (7 май) 1878 година сутринта потеглила от Орехово за Михалково. В авангарда на колоната е била една линейна рота с десет души казаци (на коне) под командуването на сотника Астахов. Когато се изкачил на водораздела между Чая и Въча, на билото на Чатал улук, авангардът забелязал един пост в състав от около 50 души. Изненадани, тъмрашлии открили огън и бързо се оттеглили към чифлика на Ахмед ага.

След престрелката на авангарда полковник Дризен заповядал: главните сили на колоната да се разгънат в боен ред и настъпят към чифлика, където се изтеглили тъмрашлии. Колоната била разделена на две ударни групи — лявата — под командуването на майор Защовит, и дясната, която е трябвало да обхване чифлика откъм връх Модър — под командуването на полковник Дризен.

Настъплението към чифлика на Ахмед ага, кацнал на скалистата урва, започнало. Като прочиствали гористия и скалист хребет отдясно, русите заловили трима тъмрашлии, които изоставили поста си и бягали към чифлика. Когато веригата излязла от гората и се доближила на 700 крачки от чифлика, тя била посрещната със стрелба. Но русите не се смутили. Те вече обхващали противника откъм връх Модър. Гъстата гора и скалите им позволявали добра маскировка и те настъпвали. Разбрали своето безизходно положение, тъмрашлии изоставили чифлика и побягнали по сенчестите гористи и стръмни деретини. В чифлика оставили 7 убити, няколко ранени и един, който се предал невредим на русите.

---

[1] Очерк за 123 Козловски полк. . ., стр. 77.

В огъня на боя пламнал и самият чифлик на Ахмед ага.[1] Чифликът, който приемаше канени и неканени гости повече от 50 години, който бе посетен и от френския професор Викеснел, който представляваше личната „държава“ на рупчоския „цар“ Ахмед ага, който се бе превърнал в убежище и крепост за побягналите тъмрашлии в 1878 година, бе лизнат от пламъците на краткотрайното сражение. Построен само от борикови греди и дъски, за няколко часа от него останали само опушени и озъбени дувари.

С изгарянето на този последен чифлик на тъмрашлиите се свърши и самото чифликчийство в Рупчоска нахия, свърши се цяла една епоха, епохата на турския феодализъм, на чифликчийството в този край.

След боя колоната на полковник Дризен, останала няколко часа на почивка около горящия чифлик, а след това се спуснала към село Осиково, Петвар и Чуреково. Всяко едно от тия села отстои средно на един час път от чифлика.

Като направили обиск в речените села и не намерили нищо, колоните на Дризен и Романов се събрали в Осиково и оттам потеглили обратно към селата, откъдето са излезли.

В същото време изглежда било направено и някакво незначително разместване на някои роти. В село Ситово отишли 12 и 5 рота, която дотогава била в Лилково.

В село Тъмраш до 20 април е била настанена 10 рота. Но след експедицията до Михалково и след престрелката при чифлика на Ахмед ага ротата за известно време не се върнала в Тъмраш, а оставила само наблюдателен пост от 3 казаци. Това, види се, е насърчило тъмрашлии, които се криели разпръснати по гористите върхове, и една въоръжена група от 10 души в края на месец април решила да влезе в селото. Казаците веднага побягнали. И така, след четиримесечно емигрантство десетина тъмрашлии се върнали в селото ,но това било само за ден-два и пак избягали по горите.

Сраженията, водени на Маркова чука и при чифлика на Ахмед ага, ни навеждат на интересни размишления. Явно е, че след като са избягали още на 4—5 януари, по-голямата част тъмрашлии само са прехвърлили връх Модър и се настанили по съседните българо-мохамедански села Осиково, Петвар, Михалково, Чуреково, а някои по на юг, в Девин, Триград и Мугла. Жените и децата са останали у близки и

[1] Хр. п. Константинов неправилно пише в „Непокорените села“, кн. 1, 1887 г., стр. 15, че чифликът е бил запален от селяните в Рупчос.

роднини ,а мъжете са образували свой въоръжен отред, настанали се в чифлика на Ахмед ага и от Модър, Ушите и височините по Қаракачанските мандри са наблюдавали и „пазили" изоставеното си село. От тези височини те са могли да наблюдават не само Тъмраш, но и цялото корито на Въча, Тъмрашка и Лилковска река и принадлежащите им върхове. Връх Модър е пъпът на цялата Рупчоска нахия.

От всички постове се е виждал Тъмраш и можем да си представим с какви очи и сърца тъмрашлии са наблюдавали опожаряването на своето родно село.

Қакто и да е, след боя при чифлика през април, те отново се разпилели по селата, където били жените и децата им.

Престрелката при чифлика на Ахмед ага е първото, последното и най-голямото сблъскване в коритото на река Въча с руската армия. То беше далеч от районите на Сенклериското въстание и детска играчка в сравнение с ония боеве, които руската армия води със сенклеристите в другите части на Родопите. То изобщо нямаше връзка със самото въстание. То се води на 23 април, т. е. когато и в Қърджалийско въстанието бушуваше, но противно на сенклеристите, тъмрашлии не бяха инициатори, те не нападаха, не настъпваха дори към собственото си село. Те чакаха развоя на събитията и бяха изненадани и разпиляни по горите.

А как се развиват действията на сенклеристите в другите райони на Родопите? Вече казахме, че в долното и средното течение на р. Арда те имаха няколко хиляди „инсургенти", поставени под командата на турски и английски офицери ,нападаха отсам демаркационната линия и се сражаваха с цяла руска дивизия.[1] Тук ще се спрем само на левия фланг на сенклеристките орди, но и то е достатъчно, за да се види и размахът на въстанието в този район, и ролята на русите за неговия разгром.

Главните сили на турците действуваха в средното течение на р. Арда: Крумовград, Қърджали, Ардино. Но когато сенклеристите започнаха да търпят поражение в главното направление, те раздвижиха спомагателния удар в направление Смолян — Чепеларе — Асеновград. Действията на тази групировка са описани от В. Дечев и затова тук ще споменем само най-главното и неизвестното засега.

[1] Сборник материали по гражданското у-ние, т. 5, стр. 322—325. Понякога се лансира идеята, че Петко войвода е спрял сенклеристите. Това не е истина и то се опровергава от самия ход на въстанието и ролята на руската армия.

Разделена на три основни отреда — ахъчелебийската (смолянската) групировка начело със Селим бей е получила близка задача: прогонване на руските роти от Павелско и Орехово и овладяване на Ропката; и следваща задача — овладяване на линията Инкая—село Еркюприя (Мостово) — местността Дълбина (Юговските ханчета) — манастира Бяла черква — село Чурен — село Осеново и връх Санджап (над с. Фотен).[1]

На 12 май шайката на Селим бей преминава демаркационната линия на Рожен и настъпва в направление на Павелско. Първата „чета" начело с Емин ага[2] настъпва в направление Виево — Дряново — Югово със задача да обхване Павелско от изток. Втората „чета" начело с Қара Сюлейман настъпва в направление Смолян — Чепеларе — Павелско със задача да атакува Павелско по фронта. Третата колона начело с Қерим „паша" се движи в направление село Брезе — местността Қум гидик — Забърдо — Савтъще със задача да обхване Павелско от югозапад.[3]

Според Дечев едно крило от хората на Қерим „паша"[4] е трябвало да се разреди по билото на Чатал улук, но в хода на сраженията това не станало.

---

[1] В. Дечев — Миналото на Чепеларе, т. II, стр. 45.

[2] Емин ага е от село Дряново. Той е бил чорбаджията на селото. По време на Освободителната война бедните хора настоявали да посрещнат освободителната руска армия и да предадат оръжието си. Но подкупеният от турската официална власт Емин ага се противопоставил. Отначало селяните се разделили на две, като една част подкрепила Емин ага. Тогава противниците на агата натоварили сами оръжието и отишли в Павелско, за да срещнат руските части. Емин ага заплашил тези дряновци. Қавгата продължила и завършила с бягството на самия Емин ага, който отишъл при сенклеристите и после се явил с „чета" против родните села.

[3] В. Дечев — Миналото на Чепеларе, т. II. стр. 45.

[4] Според Васил Дечев Қерим „паша" е от село Қестен, Триградска община, Смолянски окръг. А Хр. п. Қонстантинов пише: „Қерим паша" е от село Қатун, Неврокопско, той не е бил офицерин в турската армия, а е бил предводител на башибозуци през 1876—1878 година. За да привлече в родопското въстание подобни авантюристи и безделници, англичанинът Сенклер им даваше пашовски униформи и наименоваше ги „паши". Произвеждаше в „паши" и проявилите се въстаници. След потушението на въстанието Қерим от „паша" пак си стана хайдутин, а после, за да го придвори, турското правителство го назначи кърaагасъ в югоизточния край на Ахъчелебийската кааза, за да варди да не влизат от към Драмско разбойници, неговите другари и приятели. През 1891 година аз се срещнах с него в Пашмаклъ. Той ми даде някои сведения по въстанието, плака ми се че заплатата му 120 гроша на месец не стига за храна и че желае да му намеря работа в София, гавазин или вратар, за какъвто го бива."

Руското командуване в Пловдив следило отблизо действията и на сенклеристите. И скоро то формирало два отреда, които се отправили към района на събитията. Действията на руските части тук са описвани от Хр. п. Константинов и от Дечев, но и двамата са допускали редица съществени неточности. Ето защо ще се спрем на тези събития, и то според самите руски военни документи.

Около 12 май в Павелско пристигнал самият началник на предната руска охрана в Родопите — майор Романов — с 6 и 12 рота. В негово разпореждане били изпратени още 4, 5 и 9 рота от Козловския полк. За същия район от Асеновград потеглил и 2-ри батальон на Пензенския полк начело с майор Орловски.

На 14 април майор Романов, който все още подценявал противника, потеглил с 6, 11 и 12 рота от Павелско към Чепеларе. Но внезапно бил срещнат от колоната на Кара Сюлейман и в кратката престрелка дал един убит и седем ране-

---

Тези данни Поп Константинов дава в сп. „Периодично списание", 1899 г., бр. 60, стр. 90.

Колкото и убедителен да изглежда Хр. п. Константинов, и тук е допуснал сериозна грешка. Проучванията установиха безусловно, че Керим „паша" е наистина от село Кестен. В Освободителната война е бил турски подофицер в разбягалата се в Родопите Сюлейманова армия. Сенклер се опита да събере тези орди и ги вдигне на въстание. Той възложил на Керим Сарачев големи надежди като човек, който добре познава дьовленския район и в когото турците имали голямо доверие. За по-голям авторитет Сенклер му присвоил званието „паша", придал му една голяма група от разбитите Сюлейманови войници, дал му право да мобилизира и мъже от местното население, за да воюва срещу русите и току-що освободилите се българи.

Въпреки големите усилия и издаваните заповеди Керим „паша" не е успял да вдигне местното българо-мохамеданско население на метеж против братята им българи-християни. С неговата дружина, освен редовния аскер, отишли само единици — плячкаджии, авантюристи и негови лични достове.

Сред местното население Керим „паша" не се ползвал с добро име. Той бил жесток, свиреп човек, зъл и отмъстителен, жестоко биел всеки, който не му се подчинявал. Бил много богат и по време на Секлеристкия бунт, под формата на „реквизиция" ограбил много българо-мохамедански семейства.

След 1886 година натрупал голям имот и имал много ратаи. Купил и голяма бичкиджийница в Ямурлу дере (сега в гръцка територия). Оставил е много лоши спомени и в родното си село Кестен. Керим „паша" имал големи „като орехи" очи. Среден на ръст. Ходил с разкопчана долама. Имал двама сина — Исен и Хасан. Вторият е бил ненормален. И двамата избягали в 1913 година в Турция. На мястото на тяхната къща днес стои новопостроената къща на Димитър Гугушев.

Ето на този турски довереник англичаните възложили главните си надежди в дьовленския район.

пи. Изненадан, отредът на Романов бил принуден да отстъпи. С него обаче имало и българска чета доброволци — павелци, хвойненци, мальовци и др., които се движели по билото и с огън успели да спрат настъплението на башибозука. При все това Романов заповядал отстъпление и целият отред се върнал в Павелско. Но и Кара Сюлейман не посмял да настъпи и останал два-три дена на същите позиции по хребета Бухлица.

На следващия ден, 15 април, в Павелско пристигнали 4, 5 и 9 рота от козловци и батальонът на майор Орловски. Разузнаването сега било по-добро. Разкрит бил не само замисълът, но и групировката на „въстаниците". И бил съставен план за пълното им поражение. Майор Романов отчел, че главната опасност идва не от ордата на Кара Сюлейман, а от фланговете на Емин ага и Керим „паша" и там съсредоточил своите главни сили.

На 16 април майор Орловски с три пензенски роти и две планински оръдия настъпил към Лъки, Дряново, Острица, Богутево. Действията на този отред у нас са неизвестни и затова ще си позволя да предам накратко онова, което пише един руски офицер, участник в похода.

„Всички очаквахме да се върнем. Вече три години как бяхме напуснали роден край, роднини, близки и пр. . .

Но в противовес на тази мечта, изведнаж започнаха да идват вести за Родопското въстание и тези вести ставаха все по-печални, че инсургентите (сенклеристите), озлобени към измъкващите им се изпод ръцете довчерашни роби-българи, пуснаха в ход най-зверските прийоми на отмъщение. Те убиваха българите по пътищата, нахълтваха в мирните български села и тук техният произвол нямаше граници: насилието, пълното разграбване на имуществото, убийствата бяха постоянен стимул на тези набези.

За осигуряване безопасността на жителите командуващият войските реши да предприеме експедиция към двата главни пункта, съставляващи центъра на въстанието — към село Габрово, Хасковски окръг, и към село Борово, Пловдивско."

Според автора, районът на Борово е обхващал селата „Павелско, Белица, Югово, Дряново, Лъкавица, Острица, Еркюприя (Мостово), Долащър, (Загражден) и за център на всички служело село Борово".[1]

---

[1] Щ. К. Риндин — „Описание действия 121-го пехотного Пензенского полка", Харков, 1887 г., стр. 111.

В боевете към Павелско и Савтъще участвувал 2-ри батальон на полка. „Движението на 2-ри батальон с две планински оръдия започнало от Югово на 14 май 1878 г."[1] В Павелско стигнали в пет часа на 15 май, но не заварили турци. „Отвесните скали, изрязани от реката, с тук-там тесни пътеки, по които 2 души не могат да вървят в ред, бяха главната преграда за атаката. Като се вземе един хребет, инсургентите се укрепваха на следващия". Затова решили да не атакуват по фронта, а да ги заградят — Пензенският батальон отляво, а Козловският — отдясно към село Савтъще.

„За да не бъдат открити, майор Орловски вдигна своя отред в 1 часа през нощта, имайки предвид да стигне до местоназначението по тъмно и на разсъмване да атакува инсургентите. Движението беше толкова скрито, че сенклеристите забелязаха нашето присъствие на своя десен фланг чак когато нашата артилерия даде изстрел. Изплашени, зашеметени от такава изненада, след кратка часова престрелка ,шайките в безпорядък отстъпиха към село Дряново. По петите им настъпиха ротите на майор Орловски, не давайки им да се задържат на нови позиции.

Не изминахме и пет километра до село Дряново, когато изведнъж на пътя се изпречи пропаст, почти отвесни непристъпни планини. Турците се възползуваха от тази благоприятна за тях позиция и разсипаната банда, като се събираше на групи, залегна зад скалите.

Като имаха прекрасни укрития, турците се държаха добре срещу нашите артилерийски и пушечен огън. Тук по фронта позицията бе непристъпна. Тогава майор Орловски, като изпрати във обход от левия фланг една полурота от 6 рота под командуването на поручик Даценко, който разсипа своята полурота във верига, катерейки се по скалите, енергично ,с храброст се нахвърли срещу турците. В това време лежащата във верига 8 рота под командуването на поручик Белозеро, като видя движението на полуротата, също се хвърли напред по фронта. Артилерията с шрапнели помагаше на стрелците. Ударът беше толкова бърз, че шайките след първия натиск се обърнаха в бягство, като оставиха няколко мъртви тела на място. Загубите от наша страна бяха 1 убит и 4 ранени нисши чинове".[2]

---

[1] Щ. К. Риндин — „Описание действия 121-го пехотного Пензенского полка" — Харков, 1887 г., стр. 111.

[2] Пак там, стр. 114.

През нощта на частите била дадена почивка на един километър до Дряново.

„Отредът се придружаваше от доброволци стрелци — българи, въоръжени с гладко цеви и само малка част с „Пибоди". Те, които познаваха местността не по-лошо от турците, служеха на отреда като прекрасни, верни и предани водачи. Но в това време от чувство за отмъщение към турците при вземането на всяко село даваха простор на чувствата си към врага... и при всички случаи се стремяха да покажат, макар и това да не бе необходимо, своето огорчение към своите петвековни угнетители.

Тази прекомерна буйност на българите трябваше да се укротява със заплаха за смъртни наказания..."[1]

Сутринта към 5 часа частите потеглили към село Богутево. На пътя до самото село отредът бил срещнат от парламентьори. Майор Орловски им дал три часа срок да се предадат с оръжието си. Като не изпълнили заповедта, отредът се придвижил към село Богутево, „което се оказа изоставено от жителите и от всички страни запалено. Като отмина това село, отредът се насочи към село Острица, което завари също в пламъци"[2]

След поражението на 16 май шайкаджиите никъде не се опитаха да се задържат и като захвърлиха къщите и имуществото, в паника избягаха зад р. Арда.[3]

По-нататък авторът разказва как отредът се върнал към Павелско, а след това воювал към село Борово и Белица.

Така се развили действията на отреда на майор Орловски в границите на Рупчоска нахия. А какво е станало с отреда на майор Романов?

Отредът на Романов с 4, 5, 6, 11 и 12 рота и с едно планинско оръдие още на 15 май през нощта стигнал в село Малево. Като отчита, че откъм връх Модър няма противник, майорът изтеглил 1-ва стрелкова рота от Орехово и я присъединил към главните сили.

На 13 май сутринта в 3 часа отредът излязъл на пътя за Савтъще. Майор Романов изпратил напред казашкия разезд. В авангарда била първа стрелкова рота, която дошла от Орехово и познавала отлично местността.

Срещу отреда на Романов действувала ордата на Керим

---

[1] Ш. К. Риндин — „Описание действия 121-го пехотного Пензенского полка, Харков, 1887, стр. 115.

[2] Пак там...

[3] Пак там...

„паша", която настъпвала от Брезе през Забърдо към Павелско. На височините между Савтъще и Малево се завързал кратък бой. Но след няколко изстрела на руското оръдие башибозуците „отпрали" назад. Развърнатите руски роти настъпили, като обграждали шайките от три страни. Керим „паша" не спрял и в Савтъще, ни в Забърдо, а набързо прехвърлил вододела на Чая и Въча.

Кара Сюлейман, който бездействувал през цялото време на боя на билото на Бухлиица, като разбрал с кого ще има работа, отстъпил без бой към Рожен и Смолян.

В тези боеве било опожарено и село Савтъще. Въпреки че няколко автори се спират на този факт, досега остава неясно кой го е запалил. Авторът на очерка за 123-и Козловски полк пише, че хората на Керим „паша" отстъпили село Савтъще, „в което всичко било изнесено предварително". „Това „предварително изнасяне" подсказва, че Керим „паша" и хората му са ограбили и твърде възможно е те да са подпалили и част от него при отстъплението. Освен това в очерка на козловци пише: „Тогава целият отряд с резерв от 4 и 5 роти започна да ги преследва, завладявайки селото, в което били намерени няколко трупа и горяло".[1]

Хр. п. Константинов, като се спира в най-общи линии на бойните действия, пише: „През бягането въстаниците нанесоха големи пакости и на помашкото население в Рупчоско и Ахъчелебийско. Те подпалиха и изгориха рупчоските села Савтъще, Борово, Богутево и Лъкавица. Подпалиха и пълната с патрони за мартини дряновска джамия, разпръскването на която произведе страшен гърмеж".[2]

В. Дечев, като описва макар и с някои неточности боевете, пише: „Руската войска влязла в селото Савтъще и от там се отправила за село Забърдо. След изминаването на руските войници българи доброволци влезли в Савтъще и го запалили".[3]

Най-вероятно при своето отстъпление Керим „паша" е запалил част от селото, а идващите след русите български доброволци са го довършили.

След Савтъще отредът на майор Романов навлязъл в с. Забърдо, където бил посрещнат с големи почести и много радушно от населението. Интересно, че жените, децата и старците в Забързо са стояли в селото и не се поддали на

---

[1] Очерк участия 123-го Козл. полка . . . стр. 79.
[2] Сп. „Период. списание", 1889 г., бр. 60, стр. 903.
[3] В. Дечев — „Миналото на Чепеларе", т. II, стр. 54.

общата психоза да бягат на юг с армията на Сюлейман паша. В това отношение писаното от Чавдар Илиев[1] напълно се потвърждава от документите.

След няколко дена всички роти на полковете отново се прибрали в Павелско. После се завърнали по „постоянните" си гарнизони. На 18 юли излиза нова заповед, по силата на която ротите на 123-и Козловски полк се разполагат така: в Павелско — 12 и 3 стрелкова рота, Орехово — 11 рота, Лилково — 10 рота и щабът на 3 батальон, Тъмраш — 3 рота, Чурен — 4 рота, Пещера — 1, 2 и щабът на 1 батальон, Марково — 1 и 2 стрелкова рота, Първенец — 5, 6, 7, 8, 9 рота и щабът на полка.

Скоро обаче, в края на юли, полкът на козловци е бил изтеглен в Пловдив, а на 6 август вече бил в София, където останал около 10 месеца. На 18 юни 1879 година полкът преминал Русе на път към своя постоянен гарнизон в град Курск, където се прибрал на 8 юли 1879 година, след две и половина годишно отсъствие.А Тъмраш и цялата Рупчоска нахия останали да се пържат в собствените си тигани.

Още в края на май, когато руските роти се върнали по изброените села в планината, руското командуване издало до всички командири на части нарочна директива, в която отново се подчертавало, че техните действия трябвало да имат „изключително отбранителен характер, да се възпрепятствуват шайките башибозуци да влизат в селата и грабят мирните турци, помаци и българи и гърци".[2] След всички тези събития настъпило сравнително затишие. Тъмрашлии обаче още не се завръщали в селото си.

Тук изниква един въпрос — какво е станало с онези тъмрашлии, които избягаха с разбитата армия на Сюлейман паша чак до Беломорието?

На пристанищата е било хаос. Редовната армия и бежанците-читаци се трупали на корабите и бягали в Мала Азия. А българите-мохамедани, в това число и тъмрашлии, оставали на брега и се питали: сега накъде? Те не искали да отиват в Мала Азия, те мислели и милеели за своята родна планина, за родните села, за близки и роднини, които останали назад в Родопите. Напред не ги свързвало, не ги влечало нищо. Всичко скъпо и мило останало назад, в Родопите. И те само търсели сгода, чакали топъл вятър, за да се върнат в своите родни огнища.

---

[1] Сп. „Родопи", 1967 г., бр. 3, стр. 10—11.
[2] Очерк . . . 123-го Козловского полка . . . стр. 80.

Част от тъмрашлии намерили стадата си в Ксантийско и Драмско и се настанили около овчарите. Тук дошли и братята Караходжови. Билюците на Ахмед ага били в Коджа орман. И той отишъл при тях. Примирието вече се подписало, но бъркотията не била преминала и Ахмед ага стоял като всички на кръстопът, с очи, обърнати назад към Тъмраш. Един ден извикал кехаята Атанас Коилов от Лилково и седнали на дълъг разговор. Макар и предаден по спомен, този разговор е толкова показателен, че трябва да се има предвид винаги. Както разказва синът на Атанас Коилов — Петър, — Ахмед ага, като погледнал стадата и хората, погледнал върховете на Родопите, натъжил се и рекъл:

— Атанас кехая, 15 години си достоил с билюците и аз съм ти преблагодарен. Халал ти акът (заплатата), дето си вземал, но мурабьоса (войната) ще ни раздели. Вели, кузом, какво ще отсечеш на ра́здела?

— Жив да си, чорбаджи, какво думаш! Всичко ще се оправи и вие ще се върнете в Тъмраш.

— Нема, кехая, енува веке нема да стане. Ние не сме за никъде. Читаци се прехворлюват (отиват) в Анадола. Техна са е льосна. Ама не (ние) нето сме с турците турце, нето сме с болгарете — болгаре. Де не бехме бастисвали в Перущица и Бокьово беше по лесно, но сега... Ей ги билюците, влизай, Атанас кехая... 80 брава на отбор и 2 кучета за дружинка. Халал да са ти... и без това кучета же ги едот (ядат). Като ги замамиш — та в Лилково. Пък на Ахмед ага — каквото му е писано...

На ден Гергьовден Атанас Коилов се върнал в Лилково с 80 овце и 2 кучета. На Ахмед ага също му „било писано" да се върне в родното си село Тъмраш, но за това после.

В Тъмраш през тези дни не можаха да се върнат редица семейства. Те дойдоха в Родопите, но не посмяха да прекрачат на север от границата, установена от Санстефанския, а след това и Берлинския договор. Те се заселиха първоначално в местността Топалско, южно от днешното село Арда, направиха си временно колиби и останаха там чак до 1912 година.

Единственият потомък на тези бежанци Хамди Ахмедов Хасанов днес живее в село Сивино, Смолянско. Неговият дядо останал по време на Освободителната война в Ксанти. После дошъл в Сивино като овчар, тук се оженил, останал зет, родил двама сина — Ахмед и Смаил — и починал в 1908 година.

Бащата на Хамди — Ахмед, загинал като войник в Първата световна война. А Хамди се сражавал в Отечествената война в редовете на 9 пехотен Пловдивски полк. В боевете при Девебаир Хамди е бил тежко ранен, но се завърнал от фронта, оздравял и сега активно участвува в строителството на новия живот и възпитава двете си дъщери в любов към социалистическата родина.

Тук ще сторим малко отклонение, за да не става нужда по-късно да се спираме на същия въпрос. От същата тази група, която остана в южните склонове на планината, бе и така нареченият Исен паша. Тази тъмна личност е разнесла твърде печална слава на своето родно село Тъмраш по целия Ахъчелебийски край. Известен под името Кочоолу, той още в края на XIX век започва да събира десятъка на турската хазна по Златоградско и селата около горното течение на река Арда. Още в 1894 година Ст. Шишков пише в своето списание, че Кочоолу събира десятъка на турската държава в трите каази. „През текущата 1894 година десятъкът в цялата Ахъчелебийска кааза клони да остане върху едно лице — именно Кочоолу, родом от Тъмрач, а във време на Руско-турската война преселен в Енуз дере, Ахъчелебийско. Той е един от първите от тая кааза, богат и търговец. Кочоолу е дал първоначална стойност за десятъка на цялата кааза 600 000 гроша златни“.[1]

Ст. Шишков вече дава някои бележки за битието и житието на тоя тъмрашки зенгинин, но това е твърде малко за него. Ето какво още би могло да се каже и знае. Кочоолу наистина е дошъл в Енуз дере (сега село Елховец) след Освободителната война. През него време в Енуз дере диктувал обществения живот на селото някой си Дели Хасан. Той бил хитър сребролюбец и решил да привлече Кочоолу да живее в Елховец, настанил го, дал му място да огради къща и кроил капан как да се добере до парите му. Но Кочоолу излязъл по-ербап от Дели Хасан, та той пропъдил Дели Хасан. Парите излезли по-силни от административната власт на турския управник.

След това Кочоолу си оградил голям конак в Енуз дере и станал най-довереният човек на турската официална власт по тези земи. Той продължил да откупува десятъка и вземал една трета от събраното. Имал си във всяко село заместници (йошурджии), които му помагали. Те обикаляли селата, гледали кой стопанин каква реколта е добил, каква стока има,

[1] Сп. „Славееви гори“, 1894 г., кн. 4, стр. 36.

какъв е добивът от нивите и ливадите, овощните градини и т. н. и определяли на всеки колко и какъв данък трябва да даде. Своеволието им нямало граници. Скоро целият край кански пропищял от Кочоолу и неговите йошурджии. Но тъмрашкият преселник все повече и повече се издигал и в икономическата, и в политическата стълба. Турското правителство го признало за паша и му дало униформа на паша. Дрехите му били пратени от Стамбул. Освен това правителството му дало и 10 души войници за постоянна охрана на конака. Тези войници били от редовните части от Смолян, Златоград и понякога дори от Одрин.[1]

Като му признали пашовско звание, Кочоолу станал известен вече под името Исен паша Маджиря. Отначало конкурент на Исен паша е бил най-богатият по онова време в тоя край Салих паша Сиврия. Но скоро Исен паша успял да ожени и двамата си сина за двете дъщери на осиновения от Сиврията Хаджи Нури. Така двамата големци се сродили и както пише Хр. п. Константинов, така беше скроен един „добър долап, за да се прехвърли цялото богатство и имената на Сиврията върху рода на Маджиря". И по-нататък авторът пише: „Той яхна енуздерци, които му бяха същински пленници. До освобождението на Родопа в 1912 година те не видяха бял ден от него. В допир с българските-християни той влезе, след като почна да откупува йошура, а и чрез раздаване прельо (вълна за тъчене), защото покрай другото се занимаваше още и с приготовляване на аби и шаяци, които продаваше за облекло на турската войска и на местни абаджии и шивачи българи-християни, които зимно време странствуваха в Драма и Драмско, в Серско, в Солун, Ксанти, Гюмюрджина и по островите, дето ги изработваха и продаваха".[2]

През месец май 1901 година четата на К. Антонов от Македоно-тракийската революционна организация извършва неуспешно нападение на хаджи Нури. В резултат на това става голям провал и десетки революционери и ятаци са натикани в затвора с тежки присъди.

Духът на хората паднал. Тогава ръководството решило да извърши ново нападение срещу турския големец хаджи Салих в Райково. Но и то не успяло. И през месец септем-

---

[1] Хр. Карамандджуков — „Западнотракийските българи", 1934 г., стр. 136.

[2] Пак там, стр. 137.

ври четниците решили да нападнат конака на Исен паша в Енуз дере.

За нападението била формирана чета от 40 души, добре екипирана и въоръжена. Начело на четата застанал сам командирът К. Антонов. За образуване на четата се извършила „мобилизация на участници в движението от Момчиловци, Соколовци, Бостина, Устово, Фатово и др. села, някои от които като Момчиловци и др. отстоят на повече от 50 километра от Енуз дере. Целта на нападението бе да се залови Маджиря, да се унищожи конакът му и да се задигнат парите му“.[1]

Но в тежкия и труден нощен поход двамата водачи — Хр. Лакудата и Бечо Даракчията, които знаели конака на Исен паша, се изгубили и четата останала без водачи. Въпреки това нападателите продължили. На края на Енуз дере заловили един местен селянин и го заставили да им посочи конака на Исен паша. Но тоя човек им посочил друга къща и четниците започнали да действуват. В това време сам Исен паша разбрал каква е работата и вдигнал своята въоръжена охрана. Четниците също разбрали измамата и скоро се ориентирали. Те нападнали конака на Маджиря, но било вече късно. Охраната му не била изненадана и отблъснала нападението. Сам командирът на четата К. Антонов бил ранен в дясната ръка и дал заповед за оттегляне.

Така кожодерът Исен паша останал да събира по две кожи от бедните родопчани — и мохамедани, и християни. Това продължило чак до Балканската война. И когато българските войски от 21-и пехотен Средногорски полк се явили по тези места, Исен паша се опитал да дава съвети на турските началници. Но скоро войските били разбити и тъмрашкият потомък, забравил и конак, и имане, хукнал да бяга, та стигнал чак в Стамбул. От поколението му сега не е останало нищо. Останали са само голите и все още запазени стени на големия му за времето конак, за да напомнят за тоя изпечен и ненавиждан официален турски експлоататор на сиромашията.

[1] Хр. Караманджуков — ц. к., стр. 138.

„Тъмрашката република"

Под натиска на Англия и Турция западните сили не признаха Санстефанския договор и свикаха конгрес в Берлин. На 30 юли (ст. ст.) 1878 година бяха обявени и решенията на Берлинския договор. Съгласно тези решения на територията на нашата страна се създаваха самостоятелно Княжество България и автономна Източна Румелия.

Северната граница на „автономията" вървеше по билото на Стара планина, а южната — по Доспатските балкани — връх Перелик — превала Рожен — Преспанския дял — по Чам дере и по течението на река Арда, покрай Кърджали отиваше на изток. Цялото корито на река Въча, а то значи и цялата бивша Рупчоска нахия, не само с Тъмраш, но и с всички останали села до Мугла — Триглау — Борино оставаше в Източна Румелия. Трябваше само по определената линия да се поставят въоръжени постове и границата се очертаваше не само на карта, но и „де факто".

Трябваше да се поставят постове! Но кой да ги постави? Турция веднага след Берлинския договор разстави своите военни гарнизони по Неврокопско и Кърджалийско, които изпратиха и свои предни постове по граничната линия. Отсам границата обаче нещата не стояха така. Руските части, като разгромиха сенклеристите и ги изтласкаха зад демаркационната линия ,скоро напуснаха България. Оставаше тази задача да изпълни Източна Румелия. Но тя току-що се създаваше и нямаше ни армия, ни полиция, ни администрация. Временното руско управление се главоболеше повече за други неотложни работи в самия Пловдив, а не за постовете по границата.

а) Безвластието в „непредадените“ села

И така, южната граница на Румелия остана открита. Южно от Тъмраш се създаде особено положение. Селата, които се намираха в коритото на Въча, останаха безвластни, никому неподчинени, непредадени. Постепенно тези „непредадени“ и „непокорени“ села се превръщаха в особено, самостоятелно „царство“, без министри и царе, без султани и кадии, без бирници и полиция. Гръбнакът на това „царство“ бяха българите-мохамедани. Те заявяваха, че не признават никаква власт — ни българска, ни турска, ни руска. И постепенно в чертите на Източна Румелия се оформи „особена държавица с неопределени граници“.[1] Тук, в земите на тази „държавица“, бяха и тъмрашлии.

Безначалието в този район си показваше рогата още когато бяха руските войски в България. Нападения, обири, насилия ставаха и в християнските, и в мохамеданските села. Затова руското командуване възложи охранителните задачи на полковник Панкрастов, командир на Терско-горския полк,[2] но русите и сега не влязоха в крайграничните села[3] и скоро тези села пропищяха. Депутациите търчаха една след друга в Пловдив, за да искат въоръжена охрана, но нито руското командуване, нито румелийското управление чуваше гласа им.

Най-после една „доброволческа боса команда“[4] от 30—40 души начело с Петко войвода през юли 1878 година се установява в Чепеларе. Тя беше изпратена от тайното дружество „Единство“ със задача да подчини селата в коритото на Въча.[5]

В скоро време четата на Петко войвода нарасна на 200—300 души. Един от първите помощници на Петко войвода беше сотирският харамия поп Тодор Милкин. Формиран беше и щаб. „Извъртени“ бяха и два „априлски“ черешови топа и четата се зае да усмирява безвластните райони в планината.

Първата експедиция бе направена на 6 октомври 1878 година в района на Мугла, където по сведение на капитана имаше големи помашки чети. Срещният бой стана между

[1] Константинов, Хр. „Из Родопите“, сп. „Период. сп.“, 1899, бр. 60, стр. 908

[2] Очерк.. 123 Козловски полк..., стр. 80.

[3] Бур шиер. сп. „Мисъл“, 1894 г., кн. 6, стр. 561.

[4] В. Дечев, „Миналото на Чепеларе“, т. 2, стр. 73.

[5] Сп. „Периодическо списанис“, 1899 г., бр. 60, стр. 904.

Широка лъка и Мугла. Пламна по обед и трая до вечерта.[1] Четата на капитана попадна в засада на една гола поляна, държа се до настъпване на нощта, след това отстъпи към село Гела.

След два дена в Гела пристигнаха пратеници от околните села, които заявиха, че не желаят да се бият, а искат да живеят в мир и дружба с вековните си съседи от християнските села. Стига се до разбирателство и четниците от двете страни се разотидоха по селата.[2]

Няколко дена по-късно обаче някаква криминална шайка нападна село Върбово.[3] Петко войвода беше в Чепеларе, но като се научи за това нападение, реши да овладее селата Брезе и Бедан, където предполагаше, че се укриват нападателите. Събра четата и потегли нощем.

Той раздели четата на две — авангард, начело с поп Тодор, и главни сили — предвождани от самия него. Напред изпрати специални разузнавачи 4—5 души начело с Ламбри Мерахлии. Но и българо-мохамеданските комити не спяха. Техните постове плениха, а след това и убиха разузнавателната група на Мерахлии. Като заеха удобна позиция по билото на Кум Гидик, българите-мохамедани спокойно дочакаха авангарда на поп Тодор и го обсипаха с куршуми. Авангардът завърза бой, но скоро попът разбра, че работата става дебела, и реши да спре.

Пристигнаха и главните сили начело с Петко войвода. „Топът" гръмна, но кантарьовата кукуда не можа да изплаши никого. Боят трая два часа. Четата на Петко войвода бе обкръжена и едвам се измъкна от полесражението, като остави шестима убити и десет ранени.

Останалите четници се спасиха „по единично" и кой след ден, кой след два, без шапки, без цървули, а поп Тодор и без калимявка се завърнаха в Чепеларе.[4] С това завърши и последният опит да се присъединят „непокорените" села с въоръжена сила.

След боя при Кум Гидик мнозина Петкови комити напуснаха четата. Неблагополучно се развиха нещата и около самия войвода. Русите полагаха усилия да създадат мир и

[1] Константинов Хр. — „Из Родопите", „Период. сп.", 1899 г., 60, стр. 904.

[2] Пак там.

[3] В. Дечев неправилно пише, че това станало в края на м. август. Виж „Миналото на Чепеларе", стр. 76.

[1] Дечев — „Миналото на Чепеларе", т. 2, стр. 75—76.

тишина, за да не дават претекст на международната комисия, настанена в Пловдив, и на западните страни да се намесват във вътрешния живот на Румелия. Действията на Петко войвода не бяха в съзвучие с тази тактика на руското временно управление. И руското командуване заповяда на командира на ротата в Орехово да арестува Петко войвода и го докара в Пловдив. Ротата изпълни заповедта. Поради настоятелните молби на селяните от Малево, Чепеларе, Широка лъка и др. войводата бе освободен. Но с това беше сложен край и на въоръжените сблъсквания в Родопите.

След неуспешните опити на доганхисарския комитет сам да реши въпроса „непредадените“ села още повече се обособиха в самостоятелна „държавица“ без султан и министри. Те заживяха свой, особен и самобитен обществен живот. При тях не действуваха законите на никаква власт.

Седалището на това особено „царство“ най-напред беше в Настан, после в Триград, след това в Михалково.[1] Самото движение на „столицата“ е ярък показател, че всеки местен големец е дърпал чергата към себе си. Достатъчна бе малка намеса, за да капнат „непредадените“ села сами в кошницата. Но кой да се намеси, когато между Русия, от една страна, и Англия и Турция, от друга, все още се водеше борба за характера на Източнорумелийското управление.

Безвластието продължава до пролетта на 1879 година. Никой за нищо не ги търси и те никого не търсят. Орат и копаят, косят и вършеят, доят и крадат и никому нищо не дават. „Без министри и директори, без бирници и данъци, без закони и висши разпоредби.“ От време на време местните големци се опитват и сдумват, но това още не е никакво управление. Работите си вървят „изоглавени на йова.“

Кои села образуваха това особено „царство?“

Отначало тези села бяха 19. От тях 14 бяха разположени вдясно от река Въча. Те влизаха в Рупчовската нахия. Останалите 5 села бяха вляво от река Въча и до Освобождението се числяха към Пещерска околия. Рупчоските села, изброени в официалната статистика на Източна Румелия, бяха: 1. Грохотно, 2. Гьоврен, 3. Мугла, 4. Триград, 5. Кестенжик (Кестен), 6. Беден, 7. Михалково, 8. Балабан (Ягодина), 9. Чуреково, 10. Осиково, 11. Петвар, 12. Лесково. 13. Брезе, 14. Настан.[2] Всъщност те бяха 13, а не 14, защото Петвар не-

---

[1] Хр. Константинов — „Непокорените села“, кн. 1 стр. 3.

[2] Официална статистика на източно румелийското население, Пловдив. 1880 г., стр. 88. Това е първото преброяване след Освобождението.

правило е показано тук. При преброяването жителите на село Петвар се записаха към Източна Румелия.[1]

В числото на селата от Пещерска околия влизаха :1. Селча, 2. Чиликли (Стоманово), 3. Дьовлен (Девин), 4. Карабулак (Борино), 5. Наипли (Попово). В статистиката и литературата името на Чиликли не е посочено, но проучванията показват, че и то е било с „непредадените". То се намира южно от Селча и не е записано в никакви списъци на Румелия.[2]

В числото на „непредадените" не са посочени и някои махали, но и те влизат тук, защото се числяха към по-големите села, където бяха общините им.

Ако прекараме една мислена граница на местността между тези села и Източна Румелия, то тази граница се очертава така: вр. Модър — вр. Голица (Ушите), Маркова чука, Комаров камък, и от там се спуща до коритото на река Въча. Всички села, останали на юг от тази граница, влизаха в „непредадените". Изключение прави само Петвар.

Хр. п. Константинов неправилно отначало включи и Черешово. Неправилно постави Петвар в коритото на Тъмрашка река. За да може читателят да добие точна представа за тези села и махали, за големината и възможностите им, даваме таблица. (Виж. приложение № 2).

Четири от показаните в таблицата села, а именно: Тъмраш, Брезовица (Палас кьой), Черешово и Петвар, а според някой данни и Осиково до 1880 година, са предадени и броени към Източна Румелия, а от 1881 година отново отиват с „непредадените".

Някои румелийски управници твърдяха, че тези села не са нужни на Румелия, защото няма какво да се вземе от тях. А каква бе истината? Какво можеха да дадат тези села на Румелия?

В изброените 21 села (без Стоманово) имаше 2476 къщи. В 1872 година те са плащали 83 735 гроша вергия, 240 300 гроша десятък, 141 108 гроша беглик, или всичко 465 143 гроша данък, което в 1887 г. се равняваше на 4 600 лева български пари.[3]

Посочените цифри обаче съвсем не показват възможностите на тези села. И българите-християни, и българите-мохамеда-

---

[1] Официална статистика на източно румелийското население, Пловдив, 1880 г., стр. 16. Това е първото преброяване след Освобождението.
[2] Пак там, стр. 70.
[3] Хр. п. Константинов — Непокорените села, кн. 1, стр. 14.

ши укриваха от турските власти действителните доходи, за да не плащат данъци. Според Хр. п. Константинов в тези села е имало 60 000 овце и кози. Но тук са включени само броените в селата, а голяма част от овцете зимуваха в Беломорието и са броени там. Как местното население криеше числото на овцете, показва и фактът, че в цяла Рупчоска околия през 1879 година са показани само 405 овце, а в 1880 година са намалени на 304 броя.[1] В същото време в Конушка околия (Асеновградска) са показани 14 000, а в Пловдивска — около 4 000 и т. н.

Доколко са „точни" показателите по данъците, показва и следният факт: в 1866 година село Тъмраш брои 300 къщи, а плаща 11 256 гроша данък, докато село Палас кьой (Брезовица) брой 20 къщи, а плаща 10 256 гроша данък.[2] Излиза, че тъмрашлии са криели от турската власт не половината, а девет десети от действителните приходи. Всъщност в „непредадените" е имало не по-малко от 200 000 овце и кози, ако не и повече.

Работата обаче не бе до данъците, които Румелия губеше от тези села. Въпросът имаше дълбок политически, национален, народностен смисъл. Тъкмо това не виждаха или не искаха да видят късогледите управници в Пловдив. „Непредадените" села не смятаха да се делят от Румелия. За тях всичко беше въпрос на време, но цялата работа бе в това, кой ще ги управлява, дали местни, познати мухтари и аги, или доведени и натрапени външни люде, дали ще бъдат оставени да се развиват свободно, или ще бъдат притеснявани заради греховете на малцина по време на смутните априлски дни и войната.

През пролетта на 1879 година Източна Румелия е разпределена на 6 окръга и 48 околии. Пловдивски окръг е разделен на 6 околии: Пловдивска, Конушка, Карловска, Овчехълмска (Голямоконарска), Кричимска и Рупчоска, със седалище в Широка лъка.

При новото административно деление от Рупчоска околия са отнети някои северни общини и дадени на Конушка околия, но всички други села в коритото на Чая и Въча, в това число и „непредадените", са включени в границите на новата Рупчоска околия. С Указ № 55 от 10 май 1879 година за околийски началник в Рупчос е назначен Григор Попов, буден и авторитетен родопчанин от село Широка лъка.[3]

---

[1] В-к „Марица", 1881 г., бр. 301 от 1 юли.
[2] ЦДИА — ф. 161, оп. 3, а. е. 1053, л. 1.
[3] В-к „Марица", 1879 г., бр. 83, стр. 5.

С назначаването на Григор Попов за управител в околията най-после работата поема друга посока. Българите-мохамедани познаваха своя земляк и думата им минаваше. Съгласен беше и Ахмед ага Тъмрашлията. Ех, на стария рупчоски управник може и да не му било всичко по сърце, но по-добре един земляк от Широка лъка, с когото си имат ош-беш още от іреди, отколкото някакъв натрапен филибелийски чужденец.

Изглежда, Ахмед ага предварително бе дал съгласието си, защото „лицата, които действуваха да бъде назначен Григор Попов, настояват за негов помощник да бъде поставен Ахмед ага."[1] Такова едно решение би било най-приемливо. То отговаряше на новите исторически условия и съдействуваше за използуване макар и временно влиянието на стария рупчоски деребей. То би съхранило добрите отношения между българите-християни и мохамедани в Рупчос.

Хубаво, ама в Пловдив правят други сметки. И работата се обръща с главата надолу само за 20 дена. На 15 май 1879 година от Цариград в Пловдив пристига новоназначеният от султана Алеко Богориди (Алеко паша) за губернатор на Източна Румелия. Още не слязъл от файтона, той започва да нарежда и въвежда ред и власт по свой терк. На 29 май 1879 година той отменя Указа на руския генерал-губернатор от 10 май и прави ново административно деление. Въз основа на издадения нов Указ № 3 рупчоският общественик Григор Попов е уволнен и на негово място за околийски началник е назначен турчинът Мехмед бей Қара Қехайолар, който до този момент е началник в Қарнобат.[2]

Без да знае нищо от миналото на българите-мохамедани и техните отношения с истинските турци, новият румелийски управител Алеко паша твърдеше, че щом в „непредадените" села има асановци и ахмедовци, то най-лесно и най-демократично е на тях да бъде пратен за управител един турчин. Всъщност уволнението на Григор Попов и ашладисването на карнобатския довереник беше продиктувано от чисто роднински интереси и съображения.

Мехмед бей бе зет на прочутия пловдивски големец Исмаил бей, който имаше тесни връзки с румелийските управници. Така или иначе, „този 45—50 — годишен мъж, едър, шишкав, с обло и мургаво лице, големи очи, подстригани мустаки и

---

[1] В. Дечев — „Миналото на Чепеларе", т. 2, стр. 98.

[2] В-к „Марица" 1879 г., бр. 86. В. Дечев неправилно пише, че Мехмед бей е назначен на 24 май с Указ № 1. С този Указ са назначени само окръжните управители.

бръсната брада“[1] пристигна в Чепеларе. Да беше само той външен управник — с мед да го храниш, ами той поведе със себе си две-трети от служебните хора на околията. Най-напред доведе трима ратаи от чифлика на бабалъка си — един българин католик за разсилен и двама цигани за стражари. Сетне Мехмед бей доведе и назначи за съдебен комисар собствения си брат Садък бей. За надзирател, домакин и ключар на затвора назначи негов гавазин, турчин от Пловдив — Ахмед ага Исеинов. За писар — друг турчин — Хафъз Селим. За ковчежник — хаджи Хасан, пак от Пловдив и пак турчин. За финансов надзирател — Ахмед ефенди Салихов от Пловдив. И на края за разсилен — Бекир ефенди, пак турчин, пак от Пловдив, и шурей на ковчежника Хаджи Хасан. Същият той Бекир ефенди ненавиждаше в душата си всички българи-мохамедани и християни. По-късно бе убит от македонските революционери заради шпионаж в полза на Турция.

Представете си как българите и християни, и мохамедани от Рупчос ще посрещнат тия доведени управници, когато до Освобождението не даваха на пловдивските турци да припарят от село Сотир нагоре. Представете си как Ахмед ага Тъмрашлията ще посрещне тия управници, когато и баща му, и той цели 50 години не се покоряваха на пловдивските управници в турско време, а камо ли сега. Още повече че самият Ахмед ага очаква да стане помощник на Григор Попов. И това, което пише Дечев, че „Ахмед ага се много ядосал, когато научил, че Григор Попов е уволнен и за рупчоски околийски началник е назначен Мехмед бей.“[2] е напълно обяснимо.

Още като пристигна Мехмед бей пренесе седалището от Широка лъка в Чепеларе. Това още повече настрои „непредадените“ села срещу него, защото за най-малката бележка трябваше да прехвърлят Персенк и от коритото на Въча да ходят в Чепеларе. Против установяване на седалището в Чепеларе се обявиха много села и от Долния Рупчос — Бойково, Дедево, Лилково, Ситово, Плочник, Чурен и др.[3]

При този развой на нещата изгледите за присъединяване на „непредадените“ 17 рупчоски села станаха много мрачни. Все пак през лятото на 1879 година бе направен първият опит. При тръгването си от Пловдив Мехмед бей даде дума

---

[1] В. Дечев — „Миналото на Чепеларе“, т. 2 ,стр. 99.
[2] Пак там, стр. 127.
[3] Дневници на постоянния комитет за 1879—80 г., Соф. 1890 г. кн. 1, стр. 44.

на румелийските управници, че в най-скоро време ще уреди въпроса с отцепените села. И наистина щом пристигна в Чепеларе, той написа едно послание и с нарочна делегация го проводи при главатарите в коритото на р. Въча. Делегацията стигна до Беденските бани, но по-нататък не я пуснаха. В един разговор с хаджи Мустафа Кюлюнк, „войводата“ на Беден, те изложиха мисията си, предадоха 2—3 броя от посланието си и се върнаха обратно. Хаджи Кюлюнк ги изпрати с думите: „Пък ние ще се сберем, ще си помислим, ще си подумаме какво да правим и след това ще ви проводим хабер.“[1]

Наистина, след няколко дена в Триград беше свикано разширено събрание, на което присъствуваха около 100-на по-видни представители на „непокорените“ села, с цел да решат какво да правят. Събранието трая два дена. Почетен председател беше Ахмед ага Тъмрашлията. Още отначало изказванията протичаха бурно и хората с голям интерес очакваха думата на Ахмед ага. Старият рупчоски управник обаче разочарова местните големци. Той стана и каза:

— Тъмраш изгоря. Сега тъмрашене, голи, боси и гладни са пръснати като пилци по всички села. Аз желая Тъмраш да се възстанови и тъмрашци да се предадат и върнат в селото си. Ще се върна и аз в Тъмраш, когато си построя нов подслон. Пък какво трябва да правят другите села — отказвам се да давам съвет. Сега в Рупчос са хилбелии (пловдивчани), пък какво ще стане по-нататък, не мога да ви кажа.[2]

В думите на Ахмед ага личи не само лична носталгия, но и жалбата на всички тъмрашлии към родното село. С тези думи Ахмед ага фактически остави събранието в безпътица. Но разискванията продължиха още по-бурно и на края събранието реши: за сега да не се подчиняват никому, а да си изберат един съвет от трима души, който да управлява „непредадените“ села. Тази тричленка стана нещо като „правителство“. В нея влязоха х. Хасан от Триград, х. Мустафа Кюлюнк от Беден и Молла Еюб от Мугла.[3]

С други думи събранието изигра ролята на своеобразен „парламент“, който от своя страна излъчи „правителство“.

---

[1] В. Дечев — „Миналото на Чепеларе“, т. 2, стр. 128.

[2] В. Дечев — Пак там. Тези данни Дечев е вземал от х. Кюлюнк при срещата с него в 1905 г., а. х. Кюлюнк е един от тримата управници на „непредадените“ и личен дост на Ахмед ага.

[3] Пак там... стр. 129.

Според Хр. п. Константинов Триградлията е бил главен началник. Братът на Ахмед ага — Смаил — е бил избран за жандармерийски началник, а друг помак за бирник.[1] Тези данни Константинов взема от една дописка от в-к „Марица"[2].

б) Завръщането на тъмрашлии

През всичкото време, когато в коритото на Въча ставаха тези събития, тъмрашлии не бяха в селото си. Историческата обстановка им наложи от зимата на 1878 година до лятото на 1879 година да бъдат в изгнание. Както вече видяхме, една част останаха в южните склонове на Родопите, по-специално южно от село Арда в местността Топалско, а много семейства по време на Освободителната война се укриха в близките села — Михалково, Чуреково, Триград, Девин, Мугла в своите близки, роднини, приятели или по чужди капии. След като техният отред, който беше над селото, бе разбит на Маркова чука и при чифлика на Ахмед ага, мъжете също се разпиляха при семействата си.

Една част от онези, които бяха забягнали чак в Беломорието, също се върнаха и настаниха по селата в коритото на Въча. С тях бяха и Караходжовите братя — Ахмед, Смаил и Адил. Ахмед ага бе настанил семейството си в Триград и следеше внимателно развоя на събитията.

Тук, по девинските села, някои тъмрашлии се хванаха ратаи, други помагаха на близките си и край тях поминуваха, трети с последни усилия свъртаха стоката си, докарана от Беломорието. Всеки чакаше сгоден час, за да се върне в родното село Тъмраш.

Завръщането обаче се възпрепятствуваше от две обстоятелства: първо — от руското командуване в Пловдив, второ — от руската рота, настанена в Тъмраш. През това време по цялата граница напираха бежанци, повлечени с армията на Сюлейман паша. Те искаха да се връщат в изоставените си домове.[3] Англия и Турция използуваха тези бежанци, за да създават допълнителни трудности на Румелия. Това принуди

---

[1] Според Хр. п. Константинов Ахмед ага бил избран за председател. Виж сп. „Период. сп.", 1899 г., бр. 60, стр. 908.

[2] В-к „Марица", бр. 310 от 11 август 1882 г.

[3] М. Маджаров — „Източна Румелия", Соф., 1925 г., стр. 186—187.
187.

временното руско управление да издаде закон, по силата на който можеха да се върнат само онези бежанци, които нямат престъпления през Априлското въстание.[1] А тъмрашлии, макар и по заповед, бяха замесени в потушаването на въстанието. И това ги възпрепятствуваше.

Но ако не беше руската рота в Тъмраш, те пак можеха да се завърнат, защото селото им беше край границата, далече от пострадалите села, и нямаше с нищо да нарушат живота и реда в Румелия. Присъствието на руската рота обаче ги принуждаваше да чакат.

След събранието в Триград, през лятото на 1879 година, когато и ротата бе напуснала селото им, тъмрашлии, които бяха разпилени по селата в коритото на Въча, се завърнаха в селото си. Един ден се събират на Чатал улук, при чифлика на Ахмед ага и оттам вкупом потеглят за Тъмраш. „Когато пристигат в селото и виждат, че от къщите им са останали само почернели и полуразрушени зидове, стотици жени и деца зациркали и запищели от скръб."[2]

Те и преди знаеха за опожаряването на селото, но сега, като се изправиха пред черните и срутени довари и пепелища след година и половина изгнание, пред очите на мнозина притъмня. Положението им наистина бе тежко. Селото изгорено, в полето не е хвърлено зърно, ливадите некосени, ниви никакви, облеклото им е на гърба, а храна и топливо — никакви. Нищо няма, а зимата тропа на изгорените порти. Върховете около Тъмраш се издигат на 1800 метра и снегът ги затиска още по октомври.

Мнозина нарамиха торби и тояги и тръгнаха по просия. Изправени пред суровата зима, без покрив и с празни хамбари, тъмрашлии се нуждаеха от помощ. Кой ще ги види и чуе в тия часове? Ще ги видят пак онези техни братя и съседи, с които бяха живели и другарували векове, които са видели и добро от тях. Първи се притекоха селяните от Лилково. И мохамедани, и християни.[3] Много лилковци даваха на просяците съдове, облекло, цървули, жито, брашно. Десетки мъже ходиха да секат, бичат и влачат дървен материал от Ходжовото дере, от Бей бунар и от Усипите срещу Коронтината, за да помагат в строежа на къщи и колиби в Тъмраш.

---

[1] Т о д о р о в Г о р а н — „Временно руско управление през 1877—1879 г., Сф., 1958 г., стр. 314.
[2] В. Д е ч е в — „Миналото на Чепеларе", т. 2, стр. 129.
[3] Пак там.

В скоро време бяха прибрани на сушина първите стотина семейства. Караходжовите братя — Ахмед и Адил — се завърнаха. Семействата си те оставиха през зимата на 1879—1880 година в девинските села, но те се върнаха и започнаха да строят нови конаци. И като ги завършиха, на следното лято, доведоха и семействата си. Само Смаил ага не се завърна вече в Тъмраш, а си построи къща в Беден и остана там. После се пресели в Пашмакли (Смолян).

Правителството на Източна Румелия отпусна на тъмрашлии парична помощ.[1] И макар тя да бе малка, все пак стопли душите им, защото видяха в нея подадена десница.

Постепенно селото се съживи. В мизерия и неволи все пак хората прекараха зимата, а напролет къде с мотики, къде с рало засяха нивите си. Полека-лека стъпиха на крака. И когато в 1880 година в Източна Румелия стана преброяването, заедно с Черешово и Брезовица Тъмраш също дойде към Пловдив.[2] Тогава селото наброи 120 къщи, 144 семейства; 732 жители, 364 мъже и 364 жени.[3]

Самото преброяване беше и официалното им преминаване към Румелия. С това се слагаше едно добро начало на бъдещето им. Като се спират на този факт, Дечев и Константинов считат, че „предаването на селата начело с Тъмраш се дължеше само на Ахмед ага, но не и на Мехмед бейовото послание.[4]

Както и да е, но в 1880 година Тъмраш мина към Източна Румелия и формално, и „де факто".

Румелийските чиновници свободно ходеха в Тъмраш да вършат своята служебна работа. Тъмрашлии не признаваха само Мехмед бей за управник на нахията. И не пущаха неговите чиновници в селото си.

в) Борбата против турчина Мехмед бей

Всички българи — християни и мохамедани, открито заявяваха, че искат да се управляват от местни хора, родопчани, а не от докарани, натрапени и „ашладисани" чужденци. Но волята на румелийските управници беше друга. И Мехмед

---

[1] В. Дечев — „Миналото на Чепеларе", т. 2, стр. 129.
[2] Дечев поставя и Осиково в предадените, но това не бе истина.
[3] Официална статистика на източно румелийското население, стр. 83.
[4] В. Дечев — „Миналото на Чепеларе", т. 2, стр. 129.

бей, и неговите приближени седяха в Рупчос и управляваха както и преди Освобождението.

Това дразнеше родопчани от двете части на нахията — в коритото на Въча и в коритото на Чая. Но тъмрашлии първи не издраяха и „вдигнаха глава". Скандалът стана на нивите в Коротина. В Румелия събираха десятък, както и преди Освобождението. Чиновниците обикаляха селата, брояха снопите, вземаха номуне (проба) от един сноп, за да определят данъка.

Финансовият чиновник, като броеше снопите в Тъмраш, откри и 100 скрити снопа. Глоби собственика. Това предизвика скандал. Намесиха се и други тъмрашени. Започна словестна кавга, която завърши с юмруци, и накрая чиновникът с разкървавена глава беше изгонен от селото.

Мехмед бей веднага изпрати от Чепеларе 5—6 души стражари със задача да арестуват виновните и да ги доведат. Това още повече озлоби тъмрашлии. Те посрещнаха стражарите с насочени пушки и ги прогониха като пилци. А след това отказаха да се подчинят на Мехмед бей. Пак се отцепиха от Чепеларската рупчоска нахия и отново се присъединиха към „непредадените" села. С тях тръгнаха пак и Брезовица, Петвар и Черешово.

На пръв поглед случката с тия дяволски сто снопа не е чак толкова голяма. Но това бе само външно. Работата не бе толкова в снопите, колкото в самото неподчинение на тъмрашлии към Мехмедбейовото управление. Тия хора бяха живели векове с други порядки, с други нрави, откъснати в планината, управлявани векове от неписани правила и закони, от местни планински традиции на непокорство пред чужденците.

Укриването на снопи, овце, кози и пр. е стара и престара традиция, нещо и морално, и нормално в нравите на планинците през цялата епоха на османското владичество. Как иначе да се спасят от поробителя освен с надхитряване и укриване? Та те водеха по общинските регистри момчетата с женски имена, за да не дават войници, а сега някакъв си Мехмед бей и неговите палета щели да им се налагат, да им броят и скритите снопи! На всичко отгоре ще им насочват и пушки. Това бе нещо невероятно за тях и те незабавно скъсаха с него.

Разбира се, като се отцепиха, тъмрашлии сбъркаха, направиха глупост, историческа грешка, но народът казва за такива минути „ядът е от меда по-сладък". Та нима малко села

у нас при такива случаи са напущали пределите на една община или една околия и са отивали в друга?

За да се разбере, че тъмрашлии бягаха преди всичко от Мехмед бей, трябва да знаем, че цялата Рупчоска нахия негодуваше от него. През 1881 година вестник „Народний глас" печата една дописка, в която открито се казва, че „Мехмед бей и Мехмед ефенди не си гледат работата, че Мехмед бей работи само половин час в денонощието, че не знае хала на хората ,а само ги притиска". В тази дописка още пише:

— Ако господин околийският началник в годината поне веднаж да беше обиколил селата, то не щяхме преди десет дни да видим, че *няколко села* от околията ни отблъснали постоянния контрольор, когато последният им предлагал заедно с другите данъци да плащат и Департаменталния налог и *тия села изрично* отказали да плащат и Департаменталния данък. Така пратения контрольор по десятъка в село *Чурен* бил изгонен от българите-помаци на това последно село, като се провъзгласили за непокорни на тукашното управление и се *присъединили с непредадените на областта села:* Следователно ето разстройството на околията.[1]

Обърнете внимание, село Чурен тогава е смесено от мохамедани и християни. Но и това не е всичко. Селяните в Рупчос виждат всички беди в околията в тоя „ашладисан" турчин Мехмед бей. Ситовските овчари Димитър Божков и Дафчо Каракашев били нападнати от разбойници. Дафчо бил кълцан с нож по главата, после закарали овчарите в хвойненското „Дълбоко дере": мъчили ги, съблекли ги и взели дрехите им. Забрали им и 130 овни и овце. Авторът на дописката заключва: „Ето ,господине редакторе, къде отива сиромашкия труд, когато началникът ни е турчин, който не жали трудът на българите."[2]

Дедевци пишат: „Околийският ни началник не си изпълнява длъжността, както преписва закона. Отдавна време той не се е видял да излезе по околията. Преди няколко дена, когато кметовете и старейшинския съвет се бяха събрали в Чепеларе да избират асесори (заседатели), той не си подаде лицето пред събранието."[3]

През 1883 година Хр. п. Константинов минава през Чепеларе и ето какво пише в своя пътепис:

---

[1] В-к „Народний глас", 1881 г., бр. 212 от 4 август.
[2] Пак там — 1882 г., бр. 340 от 6 ноември, стр. 4.
[3] Пак там — 1883 г., бр. 387—388 от 23 април.

„Населението на Рупчоската околия, както се каза и по-горе, е чисто българско, разделено на две вероизповедания: християнско и мохамеданско. Румелийското управление в своята заслепена отстъпчивост е отишло дотам, щото явно е нарушило изричния смисъл на чл. 22 от Органическия устав, който постановява да се въвежда в управлението езикът на относителното болшинство от местното население. Вместо да се възползува от тоя член, упражнението на който щеше да има благотворни сетнини по делото на възраждането на събратятя българи-мохамедани, то прогласи тая околия за смесена, т. е. за турско-българска. Разумява се, по тоя начин то взема вярата вместо народност и език и редом с въвеждането на българския език въведе като официален и турския, непознат ни най-малко за населението. С това нарушение 22-ри член от Органическии устав се нанесе удар на общото българско дело въобще и на помаците в частност. Ето как. Като се прогласи околията за турско-българска, или мохамедано-християнска, и се въведоха два езика в управлението: а) натовари се областта с излишни разноски за поддържането чиновници и на двата езика.б) проводиха за околийски началник, жандармерийски началник (секционен команди), казначей, управител на затвора, съдебен пристав, няколко пристава и един телеграфчия турци и то такива развратни екземпляри от Пловдив, с които помашкото население, в името на които са назначени горните бездарности, нито може да се разговори, нито смее да им се оплаче за нещо, нито пък иска да се отнася до тях, тъй като *помаците много мразят касабалиите турци.*

Работата на тия турци-чиновници, доколкото можах да се науча, се състои само в това: да се излежават лете под дебелите сенки, зиме в Османовото кафене, да приказват масали в канцелариите си, да проповядват на помаците, че са турци-анадолци, и да пишат по няколко официални писма на турски до префекта и по няколко частни до благодетелите им, румелийските директори. Помаците гледат на тия бездарности като на изедници, проводени колкото да имат поминък. Те не искат да се явяват при тях, защото не им разбират езика. Те завиждат на непокорните помаци, защото Тъмрашлията и Триградлията ги управляват по устни заповеди, изказани на матерния им език. А там им пишат на турски, та не могат да им прочетат писмата и жандармите, които им ги носят. Турците чиновници хич и не помислят за освобождаването на помаците от простотията и беднотията. А пък като вземете в

съображение как българите рупци се подиграват с безработните турски чиновници в околията им, ще си представите до каква низост са свалени автономските власти пред местното население.

С прогласяването на покорния Рупчос за турско-българска околия, в която да намерят харен, но харам хляб, неколцина пловдивски турци, препоръчвани може би от Цариград, ни най-малко запознати с езика, нравите и обичаите на планинското население, местните помаци са били отстранени от правителствените околийски служби".

Могат да се приведат още доказателства, но мислим че повече не са и необходими. Сляп и глух да е човек, трябва да разбере, че управлението на тази околия е поверено на хора, чужди и ненавиждани от народа. И не само в Тъмраш, а в цялата околия презират тези натрапени пловдивски дембели. Но кой да види и чуе? Пловдивските големци бяха побеснели от партизански разпри и ежби, та не им остана време да мислят за някаква си затънтена Рупчоска околия.

Още през 1881 година, когато рупчоските селяни правеха всичко възможно да се отърват от Мехмед бей, Ахмед ага Тъмрашлията и брат му Адил вече завършиха новите си конаци и прибраха семействата си в родното село. Те „търпеливо чакат да се махнат от Рупчос читаците Мехмед бей и секционния жандармерийски началник Мехмед ефенди, а те да ги заместят, обаче желанието им не се осъществи. Тогава Адил ага стана председател на ахрянската република и я управлява до 30 април 1886 година, а Ахмед ага като частно лице си гледаше кефа и *приемаше в конака си на гости приятелите си перущенци и други българи, които бягаха през Тъмраш от българския партизански бес."*[1]

След завръщането на Ахмед ага в селото си „столицата" на ахрянската „република" бе преместена в Тъмраш. И оттук нататък тя вече не се мести ,а „непредадените" села започнаха да се срещат в печата като „Тъмрашка република".[2]

Ахмед ага формално не заемаше никаква длъжност ,но неговата дума си оставаше най-тежка. Той бе некоронованият върховен арбитър, той бе „президентът", както го наричат Захари Стоянов, Хр. п. Константинов, Шишков, Дечев, Буршиер и др. Той даваше наставленията, съветите, управията. „Ахмед ага царуваше без съперник между скалите и горите

[1] В. Дечев — „Миналото на Чепеларе", т. 2, стр. 130—131.
[2] В-к „Борба", 1885 г., бр. 12.

на Родопите." Той даже „беше представен в лицето на румелийската столица с един вид консул, чието позволение беше благоразумно да се осигури, преди да се стъпи на помашка територия".[1]

И така, от непредадените села окончателно се оформява особена, своеобразна, от никого не избирана и от никого не признавана държавица, наречена „Тъмрашка република".

Като се спира на някои страни от нейния обществен живот, Константинов пише: „Публичната власт се състоеше от 20 жандарми, освен адютантите и кабадаите на първенците, които си ги и поддържаха. На селските аги и големци бе предоставена широка полицейска, съдебна и административна власт. Данъците разхвърляше Тъмрашлията, а ги събираха селските големци . . . Данъците бяха три пъти по-леки от автономните (в Източна Румелия), таче покрай това и тишината бе три пъти по-оздравена вътре в границите на „Републиката".[2]

На друго място същият автор пише: „Повечето от сенклеровите начала за безначалие се отхвърлиха от Тъмрачлията Ахмед ага и Триградлията Хасан ага, двамината най-големи водители на движението."[3]

Съществуването на „непредадените" села обективно създаваше предпоставки за нарушение на реда и в районите около „Републиката". Пловдивските вестници съобщават, че на Ешек кулак обрали един мъж и хванали жена му, че край Гюндюзица обрали трима мъже, че други били ограбени между Хвойна и Чепеларе,[4] че към Бяла Черква обрали други ситовски овчари[5] и т. н. Вината се стоварва все върху „Тъмрашката република". Но ако човек хвърли само бегъл поглед върху печата от онова време, ще се убеди, че самата Румелия е „село без кучета" и гъмжи от конекрадци, разбойници. В борбата си с тях Румелия даже търсеше помощта на Ахмед ага Тъмрашлията.[6]

---

[1] Сп. „Мисъл", 1894 г., бр. 6, стр. 561.

[2] Константинов Хр. — „Непокорените села", кн. 2, стр. 14.

[2] Константинов, Хр. — „Из Родопите", сп. „Пер. сп.", 1899 г. бр. 60, стр. 905.

[4] В-к „Марица", 1880 г., бр. 196, стр. 6.

[5] В-к „Народний глас", 1882 г., бр. 340.

[6] Пак там — 1879 г., бр. 19—20, стр. 4.

г) Бездействието на румелийското правителство

От всичко казано се вижда, че главна роля играят пак тъмрашлии и по-специално Ахмед ага. В Пловдив не искаха да разберат, но в Цариград го разбраха. Турското правителство започна да се доближава до Ахмед ага, започна да го гъделичка, като преследваше далечен замисъл. То *„възстанови старите наследствени права* на тъмрашлията Ахмед ага, проводи ордени на големците, без обаче да присъедини бившите „непокорени" села към Ахъчелебийска, или Неврокопска крайгранични каази. Те си останаха като особена околия . . ."[1]

Тук му е мястото да съобщим, че Високата порта награди с ордени много чиновници в Източна Румелия, между които правителствените водачи К. Попов, Комсиев, Славов, Данчев и др. все с орден „Меджидие", а ст опозицията „Кесяков е дваж рутбелия и с орден „Меджидие", че д-р Странски е рутбелия и с орден, че Дагеров и Салабашев са също рутбелии и с нишани, дадени им от султана" и т. н.[2]

Както е видно, в Цариград не спят. Те действуват, възстановяват, признават, награждават, стига да постигнат целта си. Но и в този момент в историята на Тъмраш и на цялата „Република" се открои един светъл прозорец. Открива го пак Ахмед ага. Турците го ласкаят, но той не иска да отива с тях, иска да върви със своите съседи от Рупчос, иска да дойде в Източна Румелия. И решава да направи последен опит. Той изпраща двама души доверени хора — единия от Чепеларе, а другия от Широка лъка, направо, *лично при пловдивския управител*. Пратениците съобщават заръката на Ахмед ага, „че ако пловдивският префект го назначи за околийски началник в Рупчоска околия (вместо Мехмед бей), той ще се покори на областните власти и ще обърне 21 села към Румелия".[3]

Работата е толкова ясна и проста. Но какво мислите, че отговорили в Пловдив. Управителят казал, че в някаква Синя английска книга било писано, че Ахмед ага е осъден на смърт, „та се докачело достолепието на преславната Румелия, ако го назначаха на румелийска служба". И Константинов възкликва: „Удивителни дипломати! Пък не ги е срам дето Тъмрашлията им плю по лицата 8 години."[4]

---

[1] Константинов Хр., „Непокорените села", кн. 2, стр. 30.
[2] В-к „Марица" — 1885 г., бр. 738 от 13 август.
[3] Константинов, Хр. — „Непокорените села", кн. 2, стр. 30.
[4] Пак там . . .

През 1887 година авторът отново се връща на този случай и пак пише: „Преди няколко години, той (Ахмед ага) заръча в Пловдив да го назначат за рупчоски кантонен началник, та тъй да повърне на Румелия непокорените села. Обаче по някакви си византийски съображения румелийските управници не благоволиха да му дадът тази длъжност. Ако Тъмрашлията бе назначен на автономна служба от Пловдив в Рупчос, щешѐ още в началото да се въдвори мир и тишина в онова планинско краище."[1]

Желанието на тъмрашлии да дойдат в Източна Румелия не се определяше от субективните схващания на този и онзи, от емоционалните настроения на Ахмед ага и т. н. То бе продиктувано от жизнени причини. Та нали Пловдив бе най-близкият и единствен град за Тъмраш. Тук бе пазарът им. Тук продаваха дървени и други изделия. Оттук купуваха и най-необходимото. Икономическите връзки на Тъмраш с Пловдив бяха елемент от неговото съществуване.

Щом се прибраха в селото си, тъмрашлии натовариха мулета и магарета, доколкото ги имаха, задяваха се на гръб и поемаха каменистите пътеки през Чуренска река, Кьошковете, Враца, Бряновщица за Пловдив. Караха и носеха греди, дърва, борина, катран, дървени изделия, измайсторени от самите тях — шиници, нощви, панакуди, кръгове. А „малсайбиите" докарваха толумско сирене, масло, извара, кожи. От Пловдив тъмрашлии купуваха сол, газ, сапун, кибрит, правени цървули, брашно ,ориз и т. н. „Живописните планинци често можеха да се видят по пловдивските улици с дъски, катран и кожи от диви зверове, които те разменяха с памук, прежда, къщни потреби и други подобни."[2]

Пътуването между Пловдив и Тъмраш ставаше свободно, без открити листове, без всякакви формалности. Имаше и такива „умници" в града, които предлагаха да се въведат гранични документи и „се постави един стражар над Дерменде-ре, за да проверява" тъмрашлии.[3] Но в момента никой не се хвана на подобни предложения.

През земите на „Тъмрашката република" също свободно се пътуваше и жителите на Широка лъка, Върбово, Гела, Стойките, Забърдо и др. минаваха през Тъмраш без никакви документи.[4] Тъмрашлии се стремяха към нормални,

---

[1] Константинов Хр. — „Непокорените села, кн. I, стр. 6—7.
[2] Буршиер — сп. „Мисъл", 1894 г., бр. 6, стр. 561.
[3] В-к „Народний глас", 1880 г.. бр. 80.
[4] В-к „Марица", 1880 г., бр. 196.

топли и дружески отношения със своите съседи и Пловдив. Тон за това даваше пак Ахмед ага. Показателно е посещението на пловдивския епископ Герваси през 1883 година в Широка лъка. Вместо да мине по пътя Станимака—Хвойна—Чепеларе—Широка лъка, той поема направо през Пловдив—Тъмраш—Широка лъка. В Тъмраш епископът спира, гостува на Ахмед ага, нощува една вечер у него и на следващата сутрин, като си тръгва, Тъмрашлията му дава въоръжени хора да го съпроводят до Широка лъка.[1]

Случката не се нуждае от коментар. Но трябва човек все пак да се размисли — как и защо при оня религиозен фанатизъм един български епископ гостува на един мохамедански главатар, и то на Ахмед ага Тъмрашлията?

Ще бъде грешно, ако тази топлота се приписва само на личните качества на агата. Истина е, че тъмрашлии, въпреки всички криволици на съдбата, дълбоко в душите си таяха славянска топлота и човечност. Трябваше само някой да види тази топлота и да я насърчи, а не да я угасява до край.

Пълно потвърждаване на тези мисли е и посещението на самия Ахмед ага в Бяла Черква. Представете си, седем години след Априлското въстание и пет след Освобождението, в най-големия разгар на спора между Източна Румелия и „Тъмрашката република", Ахмед ага е поканен да присъствува и той наистина идва за откриването на възстановения български манастир. Народът го посреща като истински „цар". Гайдите спират, хорото се разваля, мало и голямо се разтичва да среща „непокорника" Ахмед ага. Беловласи старци целуват ръцете му и го поздравяват като скъп гост.

Професор Кирил Василев, като се спира на този факт, обяснява това приветствие със „слабостта на съзнанието, свикнало да се подчинява дори когато подтисникът вече не е така силен."[2] В това има частица истина. Но само със страх не ще можем да обясним случая. В реда на същите мисли изниква друг въпрос — а може ли съзнанието да проявява същите белези, ако е проникнато от омраза? Захари Стоянов не случайно предварвда читателя от подобни размисли и подчертава: „Смешно е да се предположи даже, че българите правеха това от страх, когато всички знаеха, че Ахмед ага е просто техен роб."[3]

---

[1] Константинов Хр. — „Непокорените села", кн. 2, стр. 27.
[2] Кирил Василев — ц. к., стр. 231.
[3] Захари Стоянов — „Съчинения", 1966 г., т. 3, стр. 409.

През 1883 година никой вече не можеше да се страхува от Ахмед ага. Той вече не бе за тия хора ни господар, ни чифликчия, ни административен управител. Явно, сам епископът дядо Герваси го е поканил на тържеството. Ситовци твърдят, че Ахмед ага дал две телета за курбана. Защо в тези прояви да не се види топлотата между българите-мохамедани и християни ,а се приписва всичко на някакъв пенсиониран страх?

Писмените данни са само бледа частица от онези всекидневни посещения, срещи, гостувания от Лилково в Тъмраш, от Тъмраш в Ситово, от Орехово в Тъмраш, от Тъмраш в Брезовица и т. н. Тук изобщо нямаше граница и ограничения. Селата се сношаваха, като и до Освобождението. Та нали имотите на тези села се кръстосваха по всеки връх и всяка лъсчина?

От всичко казано дотук следва логически въпросът: какво правеше Румелия за присъединяването на селата от „Тъмрашката република"?

За първи път румелийското правителство научи, че има такива непредадени села едва през лятото на 1880 година. Комисията в състав от областния инженер Михайлов и Сейфула бей, като отиде да очертае точните граници на Румелия, се натъкна на непредадените села и по този случай направи обстоен доклад.[1] От този доклад, разбира се, нищо не произлезе, защото никой не му обърна внимание.

През същата година бе извършено преброяването в Румелия и още веднаж стана ясно, че в Родопите има села, които не искат да се преброяват и записват в регистрите на Пловдив. Тогава румелийските власти записаха тези села като отсиновени сираци в една забележка на края на списъка от преброяването.[2]

След регистриране на това ненормално положение, пловдивските власти се обърнаха към своя върховен повелител — Високата порта в Цариград — с молба да им предаде „непредадените". Турското правителство видя будалъка на румелийските управници и започна да си играе с тях. Първо, то изпрати една комисия в състав: гюмюрджинския мютесарифин Мааджиб паша, ахъчелебийския каймакамин Ахмед-Верид паша и българския владика в Одрин — Синеса, наместо да „убеди" непокорните, за да се предадат. Но владиката се отказа,[3] а

---

[1] В-к „Марица", 1880 г., бр. 202 от 22 юни.
[2] Официална статистика на източнорумелийского население, Пловдив, 1880 г.
[3] Константинов Хр. — „Непокорените села", кн. 2, стр. 10, 88.

двамата турци отидоха, направиха събрание, „убеждават“ непредадените, както те си знаят, и в края на краищата нищо не излезе.[1]

Оттогава между Цариград и Пловдив се завърза една нескончаема преписка, която за 3—4 години набъбна до цял свитък, но, разбира се, и от нея нищо не излезе, защото работата опираше не до писма, а до дела.

Положението на тези села от ден на ден се влошаваше. В онези, които по-рано принадлежаха към рупчоската нахия, все пак имаше някаква местна власт, която се разпореждаше поне за най-елементарните работи, ограничаваше разбойниците, уреждаше възникващите спорове, с една дума „имаше кой да бие камбаната при пожар“. Но селата от Пещерска околия — Селча, Дьовлен, Карабулак, Наипли, Чиликли стояха съвсем „изоглавени“.

Золумствата растяха. От където се отскубне апашин, беглец, арестантин — все тук ще се свре. Хората писнаха кански и започнаха сами да търсят и молят ту един — ту друг да се сложи някакъв ред и в техните села. Но никой не ги ще. Тъмрашкото „правителство“ не ги включва към „непредадените“, защото те са от друга околия .Цариградското правителство не ги приемаше, защото по силата на Берлинския договор те не му принадлежаха. А Румелийското правителство „не можело“ да ги вземе без съгласието на Високата порта.

Като разбра, че така не може да продължава дълго време, турското правителство уреди един формален опит уж тези села да бъдат предадени на Румелия, като се зачислят пак към Пещерска околия. То назначи една комисия в състав: от турска страна серския мютесариф, а от румелийска страна пазарджишкия префект Найденов, рупчоския околийски началник Мехмед бей и пещерския околийски началник, която да отиде на място и привърже тези села към Пещерска околия.

Срещата стана на 4 декември 1880 година в Селча. Предните дни обаче турският представител обиколи сам речените села, опече си работата, заведе със себе си 20 души въоръжена охрана, между които и Ахмед ага Барутанлията, и пристигна на срещата. Румелийските представители също дойдоха с 20 души охрана и в уречения ден работата започна.[2]

Какво правиха по-нататък, как протекоха нещата, какво

[1] Дневници на Областното събрание — трета редовна сесия, 1881 г., Соф., 1892 г., стр. 679.

[2] Хр. п. Константинов — „Непокорените села“, кн. 11, стр. 19.

произлезе от тази среща, се вижда от доклада на пазарджишкия префект Найденов до Областното събрание. Като обяснява подробно случилото се, Найденов между другото казва: „. . .Той (серският мютесариф) беше довел няколко души, които не познавах дали са предадени или не. Представи пред нас няколко души, които само мълчаха. Мютесарифът каза, че тия хора приемат да се покорят, ето ги пред вас. Ние казахме: хубаво. А когато им поискахме печатите на селото им, те казаха, че някой си Триградлъ Хасан ага ги взел в селото им, когато ги викал и щял да им чете на другия ден ферман, донесен уж от Цариград. . ."[1]

Найденов обяснява, че те съставили акт за предаването, който акт подписали, а освен това направили „един друг сенет", в който са означени подстрекателите, които заслужават наказание и между които фигурират: Хасан ага Триградлъ, хаджи Мехмед (Кюлюнк) от Беден баня и Молла Еюб от Мугла."[2]

След всичко станало серският мютесариф казва, че повече няма работа, и си тръгва.

— При всички мои молби — оплаква се Найденов — да остане няколко дена, мютесарифът нещя да направи това защото спешни работи, каза той го очаквали и така ме остави с моите хора сред едно диво и фанатично население. Тогава, за да избегна една неминуема опасност и като виждах, че се намирам в едно твърде трудно положение, реших да си тръгна още същия ден . . ."[3]

На друго място в същия рапорт Найденов пише: „през туй време аз си съставих убеждението, че покоряването на тия села не беше освен за форма и че подстрекателите не преставаха да сеят интриги . . ."[4]

Има още подробности около това „предаване", но найважното се вижда. Явно е, че турското правителство хитруваше и не желаеше да решава въпроса. Нещо повече, по нареждане на неговите емисари беше убит кметът на град Девин, който настояваше селата да се предадат към Румелия и подписа акта за това предаване. В никакъв случай обаче не можем да виним селяните, защото те настояваха да се предадат към Румелия. Ето факти за това.

Още в третата сесия на Областното събрание депутатът

---

[1] В-к „Марица" бр. 294 от 16 юни 1881 г., стр. 1. Рапортът е публикуван на френски език.
[3] Пак там.
[4] Пак там.

Матакиев казва в речта си: „Аз зная от сигурен източник, че едно прошение (молба) е дадено до нашето правителство от едно село, за да го вземе под управлението си, но правителството не е направило това."[1]

През лятото на 1882 година една петчленна делегация от село Наипли (Попово) по своя инициатива отиде в Пещера да моли румелийските власти да вземат селото им. В Пещера обещаха на делегацията и тя замина за Пазарджик, където представи писмена молба до префекта. Префектът им обеща, че в най-скоро време ще приемат селото им. По този случай един кореспондент, който се срещнал лично с делегацията пише:

— От разговора й, господине редакторе, твърде останах задоволен и смея да се похваля, че депутацията се разговаря с мене на български език. Много нещо заключих от думите й, забележително е само едно нещо, че те изразяват голяма покорност към нашето правителство. В заключение на разговора ни те се изразяваха тъй: „Ако стане час по-скоро присъединяването на селата ни към Източна Румелия, ще бъдем пощастливи, защото понастоящем в голям безпорядък се намират селата ни".[2]

Така се развиха нещата в Пазарджик. Но тъй като тук не можеха да решат въпроса, делегацията стигна в Пловдив. Тук тропа от порта на порта и моли да вземат селата им. Яви се и в Постоянния комитет, но там им казаха „да не повдигат въпроса, преди да е свършил мандата на Богориди".[3] С други думи, сега хич не ни е до вас.

Наистина за румелийските големци партизанските борби бяха много по-важни, отколкото уреждането на работите на някакви си „турски" села в Родопите, макар че те законно принадлежаха на Румелия.

В същото време ,когато хората от непредадените села се маят „на кой господ да се кланят", Главният управител на Румелия ходи няколко пъти в Цариград и там един път „поставя" въпроса, друг път „загатва", трети път се жали при западните дипломати,[4] но работата си остава там, където е била. Накрая Високата порта казва: „Ние ги имаме за преда-

---

[1] Дневници на Областното събрание..., 1881 г., Соф., 1892 г., стр. 682.

[2] В-к „Марица", бр. 425 от 28 септември 1882 г.

[3] Константинов Хр. „Непокорените села", кн. 2 стр. 42—43.

[4] Дневници на Областното събрание..., 1881 г., Соф. 1892 г., стр. 679.

дени, пък ако Румелийското правителство не ги е взело, кой му е виновен . . ."[1] Ето така стояха нещата.

Румелийското правителство се стремеше да получи селата, без да изопва отношенията си с Цариград и със западните страни. Затова молеше Портата, пращаше писма, кланяше се на лорд Дюфери.

Сам Кръстевич в своята реч пред Областното събрание твърди: „Високата порта като по-голямо началство трябва да ни ги предаде".[2] Тези негови думи показват твърде много. И особено преклонението пред Портата. Но това не задоволява депутатите. Вълко Нейчев подчертава, че „ако беше проводен един комисар достолепен и придружен с 30—40 юнаци с високи калпаци и щикове нагоре, то тия села щяха да почитат тая войска, нямаше да правят никакви пакости".[3]

В тези думи на Нейчев има голяма истина. Но за да си дадем отговор на въпроса — защо румелийското правителство не пращаше и такъв отряд от „юнаци с калпаци", трябва да знаем кой командуваше тази милиция (войска). Първият ѝ началник бе назначеният от султана генерал Виталис, „един френски авантюрист на турска служба". Виталис напълни щаба си с френски, английски и разни други чуждестранни авантюристи, с помощта на които в скоро време разстрои цялата милиция. След изгонването на Виталис за началник на милицията бе назначен Щрекер паша, немец на турска служба и с подчертани туркофилски позиции.[4] След него бе назначен генерал Бортвинг, но и той не бе по-добър от своите предшественици.

Възмутен от бездействието на правителството и на военните, депутатът Матакиев става в Областното събрание и в една „касапска" реч „накълцва" де що му падне: „. . . Мене ми се чини, господа, че щеше да се свърши и тази експедиция много добре, както се свършиха много други работи, ако нашите генерали, коменданти и капитани се занимаваха повече със своите работи, отколкото със станцията и с доминото, ако генерал Бортвинг спеше по-малко от 17 часа в денонощие, ако подполковник де Тустев не обичаше да насъсква тоя и оня, ако капитан Мерсине обичаше повече работата, отколкото да пълни джобовете си"[5] и т. н. И накрая Матакиев завършва:

---

[1] Пак там . . ., речта на Кръстевич.

[2] Дневници на Областното събрание . . . 1881 г. Соф., 1892 г., стр. 679.

[3] Пак там . . ., стр. 684. Хр. п. Константинов неправилно е цитирал Нейчев, като говори за „300—400 юнаци".

[4] История на България, 1955 г., т. II, стр. 65.

[5] Дневници по Областното събрание . . . 1881 г., Соф., 1892 г., стр. 682.

„Господа, ние имаме войници, срам ме е да го кажа, но не мога да не го кажа, които служат само за слуги и за караули".[1]

Матакиев бе съвършено прав. Но кой да го чуе. Вместо да изпрати въоръжена сила в поменатите села, румелийското правителство решава „да сплаши" Високата порта, като я предупреди, че ще спира от годишния данък, който плаща на Турция толкова, колкото на нея дължат непредадените села. На дело и това не стори.

На всичко отгоре румелийци взеха още едно нескопосано решение. Вместо да засилят връзките с тези села, вместо да ги обвържат икономически, политически, административно, духовно, Главният управител издава заповед да не пущат жителите на „Тъмрашката република" в Румелия.[2]

— Тая необмислена мярка — писа Константинов — докара сетнини съвсем противоположни от очакваните. Преди да изгладнеят помаците за жито и сол, тъкмо преди харман и преди да въшлясат за сапун, полското население в пловдивско, пазарджишко и станимъшко се видя без катран, без борена и без дървен материал за бъчви и бурета, тъкмо след гроздобер. Търговците на кожи, добитък, вълна и аби и селяните от ближните села започнаха катадневно да негодуват. Като видя правителството, че брадвата му удря о камен, мълчаливо отмени приказа, за който непокорните помаци не искаха и да знаят.[3]

Изправен пред Областното събрание да отговаря за тези си решения и за бездействието си, Гаврил Кръстевич обяснява, че „тия хора пак си дохождат и казват: ние не сме криви, ние сме хора, които желаят да се покорим, но не ни оставят. Вас ли да слушаме, или тях. Нека се разберат двете правителства бизим ичин бир дър (с други думи — разберете се вие, ние сме лесни), но да ни кажат и едните и другите." И на края Кръстевич заключава: „Правителството каквото е могло — направило го е. За друго не остава, освен да се намери някакво средство да се убеди Високата порта и това ще бъде най-хубавото."[4]

Ето такава комедия по предаването и приемането се разиграваше между Пловдив и Цариград, а нещата стояха на мъртва точка. Към непредадените в края на краищата се присъединиха и ония села от Пещерска околия, които пращаха

[1] Дневници на Областното събрание, 1881 г., Соф., 1892 г., стр. 683.
[2] Пак там . . ., стр. 679.
[3] Константинов, Хр. — „Непокорените села", Соф., 1886 г., кн. 2, стр. 31.
[4] Дневници на Областното събрание. . . 1881 г., София, 1892 г., стр. 679.

писмени молби и делегации към Източна Румелия да ги вземе при себе си.

Никой не се съмнява, че в тази конфузна история се простира дългата ръка на Турция. Но тази роля не бива да се преувеличава. Хр. п. Константинов не случайно пояснява, че и да беше желала, Турция не можеше да направи повече. „По-действителни мерки от турска страна — пише той — биха подновили родопското въстание и то сега не против руси, или българи, а против Турция, освен това можеше да изникне за Турция помашки въпрос, подобен на бошнашкия.“[1]

И това е съвършено вярно. Никой не бива да си въобразява, че султанска Турция бе много мила и драга на захвърленото родопско население. Та какво хубаво бяха видели тези сурови планинци от империята? Те бяха много по-близо до Пловдив, отколкото до Цариград не само географски, но и исторически, и етнически, и нравствено. Да не подчертаваме, че и тогава, и сега, и векове преди това са говорили само на румелийски ,славянски, български език.

Който надникне в тази деликатна и досадна история, се изправя пред законния въпрос: защо все пак Румелийското правителство действува по този начин? Дали само от некадърност или от страх се проявява такова престъпно нехайство. Дали само защото Румелия бе подвластна на Високата порта, защото в самото Областно събрание имаше 7 души турци и т. н.?

Отговорът идва по-лесно, ако се надникне в живота на самата Румелия през ония години. През всичкото това време тук се водеше такава бясна партизанска борба, че от Главния управител до последния вестникар и разсилен — всичко е упоено от нея и такива проблеми, като присъединяването на някакви си „турски“ села в родопските пущинаци, оставаха на десето място. Вземете само една дузина от словесните стрели, изпращани от опозицията към правителствените партии, и обратно, за да схванете с какво се занимават пловдивските управници по това време и какво яде и времето, и душите им, какво поглъща и мислите, и делата им.

Захари Стоянов нарича своите противници „интриганти“, „лакеи“, „блаженни членове на Постоянния комитет, които вземат по 250 лири за бог да прости“, „плесенясала Румелия“, „нещастници“, „гарги без мозък“, „безиргяни“, „развратно общество“, „заблудени“, „партизани кокалановци“, „бесни за

---

[1] Константинов Хр. „Непокорените села“, кн. 2, стр. 23.

богатства", „предатели", „шпиони", „налапа ли се" и още какви ли не. Като усмива властниците, поименно той ги подрежда така: „Доктор Хаканов — чифлик, Тодораки Кесяков — чифлик и на едно цяло село мерата, Я. Груев владее земята на няколко села, Кочо Калчев — чифлик, Д. Стамболов — чифлик и чалтици, събрат му Юруков — енгин работа: и чифлик, и чалтик, и от корийка и от ливадка и пр. и пр., благоговейния Тилев — също... Съществуват и такъв род, които са го ударили само на къщи... Да не говорим за новите чорбаджийчета Бобчев и Маджаров, дето са дошли с половин пантоф, а за година издигат по три къщи" и т. н.[1]

Така пише опозицията. Но и правителствените не стоят подолу. Вестниците „Съединение" и „Марица" са пълни с „предатели", „изменници", „мръсници от най-долно тесто", „слепци гладни за власт", „отчаяни до полуда, пощръклели до беснотия", „злощастници, които умират за власт", „злочести любовници, които убиват любовницата си, за да не я вземе друг"[2] и още редица най-вулгарни епитети и имена, които днес изглеждат дори цинични.

Присъединяването на родопските села зависеше преди всичко от управляващата партия. Но именно тя го проваляше. Като дава обяснение защо не са взети до сега родопските села ,вестник „Съединение" оправдава правителството, че то „гледало да има мир, че не може да се получи нищо без съгласието на Англия, Франция, Германия". И накрая вестникът се отказва от идеята за присъединяването, като съветва читателите „да не се увличат в едно наивно вярване, което няколко румелийски държавни мъже (от опозицията) искат да разпространят."[3]

Дошла на власт, правителствената партия се пазеше да не прави нищо рисковано, да не би от някакъв нетактичен ход да загуби властта, защото около министерските кабинети има чифлици, чалтъци, „заплати без работа", „къщи-палати" и какво ли не. Същата драма се разиграваше с идеята за Съединението. Която партия стоеше в опозиция, гърмеше до предиране за съединение ,а вземаше ли властта, започваше да пее: „Не е време за съединение!"[4]

Да стоят на власт за управляващите пловдивски големци бе много по-важно от използуването на тази власт за присъе-

---

[1] З. Стоянов — „Съчинения" 1886 г., т. 3, стр. 125.
[2] В-к „Съединение" 1885 г., бр. 130/16 август, стр. 1.
[3] Пак там, 1883 г. бр. 4, стр. 1.
[4] Йоно Митев — „Въстаници и доброволци", 1969 г., стр. 177.

диняване на родопските села и дори от Съединението, в името на което всички се кълняха. Докъде бяха подивели в своите партизански ежби, показва и фактът, че когато Съединението стана, съборените от власт го нарекоха „лудо съединение“[1] и устройваха гневни митинги против него.

До 1883 година въпросът за непредадените села, така или иначе, все пак занимаваше някого, за него се говори в официалните среди, пишат се писма до Високата порта, задават се въпроси и отговори в Областното събрание, докато накрая за него вече никой и не се сеща. През 1885 година стана ново преброяване и румелийското правителство не благоволи даже и да спомене тези села, та макар и в забележка накрая на списъка. То само ги отписва от отчета на Румелия, а с това потвърди отправяното към него обвинение, че или съзнателно ги отблъсква, за да си няма работа с тия „непокорни помаци“, или беше неспособно да въведе ред в собствения си дом. А какъв беше редът в Румелия, по това време показва и фактът, че не само в Родопите, а даже и в Стара планина имаше „непредадени“ села. Село Каменица, Пирдопско, стоя 7 години „непредадено“. „Седем години не идваха бирници, нито вземаха войници. Отиваха делегации от почтени старци до София и Пловдив да молят селото им да се присъедини към една от двете български държави.

— С какво, с камъни ли ще си плащате данъците, им отговаряли. . .“[2]

До данъците спряла работата. Не даваш ли данъци — никой не те ще. А какво могат да вземат от тия диви села в Родопите, където се раждат само „къпини и малини“?

Ето как стояха нещата с „непредадените“ села и твърдението на Манолови, че „Тъмрашлията целял да откъсне“ от Източна Румелия тези села, звучи необосновано и преднамерено.[3]

---

[1] В-к „Съединение“, 1886 г., бр. 2, 3, 5.
[2] В-к „Отечествен фронт“, 1969 г., бр. 7727/28 юли, стр. 4.
[3] Сп. „Исторически преглед“. 1972 г., кн. 1, стр. 108.

Съединението и присъединяването

От развоя на нещата става ясно, че в Пловдив много не се тревожат. А в Тъмраш — хич. Кой както се хванал — така я кара. Но ето че дойде такова време, когато „непредадените" села, и по-специално техният президент Ахмед ага, потрябваха някому. Намериха се хора, които се сетиха за тях, и то в труден час.

а) „Заговорът" на Захари Стоянов и Ахмед ага

През 1885 година се разигра една „тайна дипломация" между подготвящите Съединението и Ахмед ага Тъмрашлията, която още веднаж показва, че тъмрашлии гледаха повече към Пловдив, отколкото към Цариград.

Като разбраха окончателно, че властниците се отказват от идеята за съединението на Румелия с Княжество България, Захари Стоянов и неговите партизани решиха да действуват тайно, със сила, като извършат държавен преврат. Най-голямата опасност по пътя им бе Турция, която можеше да се опре на Берлинския договор за статута на Румелия и да въведе своите войски в Пловдив. Тя можеше да насъска и предадените села, а те бяха само на „един куршум място" от Пловдив. Захари Стоянов, който знаеше чувствата на Ахмед ага, потърси неговото съдействие. През лятото на 1885 година той лично отиде в Тъмраш, нощува у Ахмед ага и уточняваха взаимодействието. Разбира се, съвместният им план остана тайна. И не можеш другояче, защото за онова бясно партизанско време, ако всичко се разкриеше, това означаваше да падне главата на самия Захари Стоянов.

Съвсем очевидно е, че в първата среща всичко не е било уредено, решено и доуточнено, затова уговарят втора среща, вече на румелийска земя, в село Дермендере (Първенец), Разбира се, и втората бе тайна. И нейните решения останаха известни само на участниците. Но правителствените органи все пак надушиха срещите на Захари Стоянов с Тъмрашлията и подеха такава разобличителна кампания, че да не си на среща.

Вестник „Марица" пръв повдигна булото: „От друга страна, читателите ще прочетат що им се пише за казионно-тъмрашкия съюз от Дермендере... Те (казионните), които са готови да се съединят с немци и шваби, за да продадът и предадът България, защо да не се съединят и с *тъмрашлийските турци*... Санким Кръстевич по ли е добър от Ахмед ага Тъмрашлията."[1]

Вестникът предлага и една дописка от Дермендере, в която се казва: ... „Уверяват ни, че се е заключил нападателен съюз между Тъмрашлията от една страна и д-р Странски от друга като представител на казионните. Според тоя съюз, щом казионните сполучат да направят едно малко движение татък из Медвенско или другаде, Тъмрашлията със своите да нападне към Пловдив. Тъмрашкото посещение се повърна днес от страна на сина на Ахмед ага, когото казионните тук гощаваха, прегръщаха и на разпрощаване обляха със сълзи на верна дружба. Аз ви предавам едни само факти. Ако не са истински нека ги опровергае господин Странски с подписа си. Нека увери, че не се е срещал нито с Тъмрашлията, нито със сина му тук, че не са разговаряли за бъдещето въстание."[2]

В същите дни във вестник „Борба" тече пътеписът на Захари Стоянов до Тъмраш и обратно, където се разкрива подробно за всичко друго, само не и разговорите и решенията в Тъмраш.

Д-р Странски опровергава, че е ходил в Тъмраш,[3] но не споменава дума за Дермендере и това дава основание на противниците му да го притиснат още по-силно, като настояват, че той е бил в Дермендере[4], нещо, което той не опровергава. На 16 август в-к „Съединение" помества нарочна уводна статия, която заема почти цялата първа страница. В нея се прави и характеристика на Ахмед ага, която не бива да се отмина-

[1] В-к „Марица", бр. 738 от 13 август 1885 г.
[2] Пак там.
[3] Пак там, бр. 739 от 16 август 1885 г.
[4] Пак там, бр. 740 от 20 август 1885 г.

ва, още повече, че е дадена от неговите противници. В статията между другото се казва:

„Казионната клика е вече в пълно споразумение с прочутия Ахмед ага Тъмрашлията, който им бил обещал съдействието си в случай на размирици. Известно е, че този Ахмед ага, който играл незавидна роля при опустошаването на Перущица, стои като независим господар в селото си Тъмраш (едно от непредадените села в Родопите) и има на разположението си всички помаци от Родопите, както от нашите румелийски села така и от ония, които не са предадени на областта. Всичко туй помашко население добре въоръжено е под командата на Ахмед ага, *който да им скимне само готови са да се хвърлят в огъня за него.* С негова милост са водили преговори от няколко време насам за *някакво солидарно действие* в даден случай. Някои от корифеите на казионните като бай Захари Стоянов и д-р Странски са ходили на гости у Ахмед ага и са стояли у него и денонощие.

. . . След няколко дни големият син на Ахмед ага — Хасан ефенди, повърнал визитата на речените господа в Дермендере, дето е бил удостоен да стане предмет на любезно гостоприемство и на още по-сърдечно другаруване. Даже уверяват, че между него и събеседниците му е имало едно нощно съвещание, в което са били вземани доста важни решения по движението, което се крояло.

Ахмед ага бил вече обещал съдействието си, като се задължил да прехвърли от Родопите в долината на Марица, всичките си поданици помаци, на които от сега още бил обещал грабеж и плячка както през април 1876 година“[1].

Авторът нарича срещата „предателство“, а помаците „турци“, „развалени и нравствено изгнили същества“, хвърля жар и пепел срещу противниците си. И не е трудно да се разбере, че се обявява против делото, за което се срещат Захари Стоянов и Ахмед ага, а това дело, както е известно от историята, бе съединението на Източна Румелия с Княжество България.

Авторът признава, че за Ахмед ага помаците са готови да се хвърлят в огъня, а не мисли как може и трябва да се привлекат и помаците, и самият Ахмед ага към Румелия. Той ни внушава, че тъмрашкият водител се съгласил да помага на Съединението, като му обещали плячка. Но това са лични тълкувания на автора. А защо да не мислим, че Ахмед ага се

[1] В-к „Съединение“, бр. 130 от 16 август 1885 г..

е съгласил да помага на високо патриотичното дело, защото ненавиждаше турците, защото, както се изразява Хр. п. Константинов, „мъчно му е било да търпи един пловдивски турчин (не помак) да управлява любимата му родина."[1]

Може авторът да нарича Захари Стоянов и Ахмед ага „предатели", „шпиони" и какви ли не, но в този исторически момент обективно те са патриотите, които се борят за обединението на разпокъсаната си родина, а противниците им, в това число и авторът, се оказаха защитници на тази разпокъсаност. Участието на тъмрашлии в този „заговор" за осъществяването на Съединението не е техен минус, а техен плюс.

Даже и в някои съвременни произведения се пише, че „Главната причина за неприсъединяването на непокорените села към Източна Румелия се криела в поведението на бившите главатари на башибозушките шайки Ахмед ага Тъмрашлията, неговия брат Исмаил ага и др."[2] Но както е видно, едно по-внимателно проучване на фактите не води до този извод.

б) Присъединяване на „непредадените"

Играта с така наречената „Тъмрашка република" продължи до 1886 година, когато без никой да пита българите-мохамедани дали желаят или не, те бяха предадени, само че не на България, а на Турция. Съдбата отново се подигра с тези нещастни хора. Защо и как стана това?

Историята завърши за една нощ. На 6 септември 1885 г. в Пловдив стана Съединението и „зетьо-шуре-баджанако-комшийското правителство" бе свалено. Властта премина в ръцете на Захари Стоянов и неговите хора. Но това стана толкова лесно и бързо, че нямаше нужда да идват хората на Ахмед ага или които и да са сили отвън. Заслугата на тъмрашлии в Съединението бе в това, че те останаха „неутрални" и не се спуснаха от планината към Пловдив, за да спасяват нарушените права на султанска Турция, както мнозина очакваха.

Още щом взеха властта в Пловдив, революционерите на Странски и Захари Стоянов подготвиха един отряд начело с капитан Караулапов със задача да замине и превземе „непре-

[1] Константинов Хр. „Непокорените села", кн. 1, стр. 9.
[2] „Из миналото на българите мохамедани", 1958 г., стр. 115.

дадените“, но и този план остана неосъществен поради рязко изменилата се обстановка в страната.

Превратът от 6 септември в Пловдив беше начало на редица нови и важни събития не само в историята на „Тъмрашката република“, но и на страната въобще. Още на следния ден софийското правителство с Петко Каравелов не само призна преврата, но и въведе войските на Княжество България в пределите на Източна Румелия. Това постави страната в твърде опасно положение.

Именно тогава Турция, недоволна от Съединението, като използува тежката обстановка в България, за една нощ въведе своите войски през границата, установена от Берлинския договор и окупира кърджалийска околия и „Тъмрашката република“.[1] Тя не се и замисляше какво ще каже тоя и оня, като нарушава статуквото, установено от Берлинския договор. Тя просто окупира тези земи и постави българското правителство пред свършен факт. Оставаше само юридически да оформи своя агресивен акт и това тя успя да направи с така наречената Топханенска конференция, без да пита ни Ахмед ага, ни приятелите му, ни селата въобще.

Като се спира на този акт, англичанинът Бурширер пише:
„. . . Ахмед ага в една слаба минута, или може би с доверие, допусна османските войски да окупират неговото царство. Народ, пред който силите на великите империи бяха нищо, се подчини без съпротивление.“[2]

Работата явно не бе в слабата минута или в „доверието“, а в това, че при създадената обстановка България не можеше да изпрати там никакви войски, а самият Ахмед ага не разполагаше с никаква въоръжена сила, която може да устои на турските войски и да защити неговото „царство“.

На 9 септември 1885 година турското правителство отправи нота до големите държави, с която искаше в Румелия да се възстановят нарушените права на султана съгласно Берлинския договор. На 24 октомври в Цариград беше свикана конференция на западните страни за уреждане на румелийския въпрос. Докато продължаваха споровете в конференцията и българите се готвеха за отбрана от юг, сръбските войски нападнаха България от запад. Започна Сръбско-българската война и въпросът за „Тъмрашката република“ остана на заден план.

---

[1] Константинов Хр. — „Из Родопите“, сп. „Пер. сп.“, бр. 60, стр. 911.
[2] Бършиер — сп. „Мисъл“, 1894 г., бр. 6, стр. 561.

Известни са и ходът, и изходът на войната. За 15 дена българската армия разгроми сърбите и войната завърши. Договорът бе подписан на 19 декември 1885 година.

През тези три месеца България преживя критични моменти. Събитията се развиха така, че на никого не беше до Тъмраш и „непредадените" села. И правителството, и народът се стремят да запазят главното, целостта на току-що съединена България.

В Цариград конференцията на големите страни продължаваше. Участниците настояваха да се възстанови положението на Румелия като автономна на Турция. Русия поначало поддържаше Съединението, но като видя, че то обективно укрепва позициите на княз Батенберг, който в много случаи се обяви против нея и руското правителство, не излезе открито в защита на самото Съединение. Англичаните пък, като видяха, че Съединението задълбочава противоречията между Батенберг и Русия, го подкрепиха. Те се стремяха да доведат работата дотам, че русите да не участвуват в преговорите и затова предложиха на турците да водят двустраннни преговори с българите.[1]

Притиснато от стеклите се обстоятелства и българското правителство се съгласи на двустранни преговори. За тази цел в София пристигнаха Гадбан и Лебиб ефенди. Гадбан представи турския проект за договор с 11 тезиса. Най-важното от тези тезиси се заключва в следното:

1. Българският княз Александър Батенберг се назначава за генерал-губернатор на Източна Румелия. 2. Българската армия се включва в турската и приема върховната команда на султана. Турската и българската армии ще си помагат — първата в случай на опасност за България, а втората в случай на опасност за европейските владения на Турция. Точка 11-та гласеше: България да отстъпи на Турция Бургаска област, Кърджалийска околия и „Тъмрашката република".[2]

По принцип българското правителство възприе предложените тезиси, но с право на доуточняване. На 10 януари 1886 г. Гадбан си тръгна за Цариград, а с него отиде и българският министър на външните работи Илия Цанов с неограничени пълномощия. Преговорите продължиха в Цариград. Там се води борба за всяка точка от единадесетте тезиси поотделно,

---

[1] Бойчев Т. Н. — „Съединението на Южна България със Северна", София, 1910 г., стр. 72.

[2] История на България, 1955 г., т. 2, стр. 88.

с изключение на точка 11, т. е. точката за предаване на кърджалийска околия и „Тъмрашка република“.

Двубоят се води няколко месеца. Дипломатическата преписка е твърде интересна. Главната битка се води за член 1, т. е. за правата на княза, а за член 11 никой не повдигаше въпрос. Княз Батенберг прави предложения, иска поправка на редица членове от предложената спогодба, но за член 11 писа на Илия Цанов: „Да се приеме, както го предлага Турция.“[1]

В точка 11 турците искаха и Бургаска област, но Петко Каравелов се противопостави и турците отстъпиха. А „за Кърджалийска околия и родопските села около Тъмраш никой не повдигна въпрос. Те бяха дадени без никакви възражения.“[2] Само министърът на вътрешните работи Васил Радославов се обяви против този пункт и после това му послужи като мотив за писмена оставка.[3]

Конференцията на големите държави прие спогодба между българското и турското правителство. Само руското правителство се обяви против нея. То предложи в член 1 да се каже само „Българският княз“, а не „Българският княз Батенберг“, с което подсказваше, че се стреми към сменяне на Батенберг. То единствено се обяви и против член 11, т. е. против териториални отстъпки на Турция. Обективно-исторически в този пункт руската платформа се оказа по-българска от платформата на българското правителство.

Но Русия бе сама в тази позиция. Западните правителства се стремяха да намаляват нейната роля на Балканите. А Батенберг отхвърляше руската постановка, защото тя не му осигуряваше престола. И заради член 1, т. е. за да бъде княз той, а не друг, той приемаше без възражения и член 11, което удовлетворяваше Турция.

Русия обаче настояваше. Западните страни се бояха да не би тя да подтикне българите към още по-големи искания и затова решиха да направят малка отстъпка, като не се вписва името на Батенберг в член 1.

И така, след неколкомесечни дипломатически надхитрявания, всички тезиси в края на краищата претърпяха изменение. Само член 11 след спасяването на Бургаска област остана както го предлагаше Турция. И никой не възрази поне, никой не спомена поне, че селата в Родопите са населени с българи, че

---

[1] Сп. „Българска сбирка“, 1899 г., кн. 6, стр 528.
[2] Пак там... стр. 524.
[3] В-к „Арденска дума“, 1937 г., бр. 341/1 август, стр. 2.

тези села принадлежат на България съгласно подписите на същите големи държави. И никой не попита тези села желаят или не да отиват с Турция. На 24 март 1886 година в „императорския кьошк Топхане“ представителите на Англия, Русия Австро-Унгария, Германия, Франция, Италия, Турция подписаха топханейския протокол.

След няколко дена българското правителство публикува в печата приетия в Цариград документ, който гласи:

АКТ

за спогодбата по работите на Източна Румелия
(одобрен и подписан от Великите сили на 5 април
1886 г. с протокол № 8)

Силите са съгласни да приемат още от сега разпорежданията на спогодбата (Гадбановата — б. а.) относно работите на Източна Румелия както са формулирани по-долу.

1. Главното управление на Източна Румелия ще се повери на българския княз, съгласно чл. 17 от Берлинския договор.

2. Докогато администрацията на Източна Румелия и онази на Българското княжество са в ръцете на едно само и също лице, мюсюлманските села от Кърджалийски кантон, както и мюсюлманските села находящи се в Родопската част и *оставени*: до сега вън от администрацията на Източна Румелия, ще са отделени от тази провинция и управлявани направо от императорското правителство и то е на место правото на Високата порта, поставено в първа алинея от чл. 15 на Берлинския договор.[2]

Делимитацията (предаването) на тоя кантон и на въпросните села ще се направи от една техническа комисия, назначена от Високата порта и Българския княз. Тя ще се извърши на место *и ще се държи естествено сметка на стратегическите условия, нужни, колкото е възможно повече на интересите на императорското правителство.*“[3]

---

[1] Крачунов — „Дипломатическа история на Съединението“, Соф., 1914 г., стр. 168.

[2] Член 15 от Берлинския договор дава право на султана да държи турски гарнизони на Стара планина.

[3] В-к „Държавен вестник“, 1886 г. бр. 28/29 март (ст. ст.), стр. 1.

Когато протоколът бе изпратен в София, княз Батенберг изпрати телеграма, че си „запазва резерви по чл. 1", а другите приема, като се „прекланя пред решенията на великите сили"[1]

И така Тъмрашката република бе предадена на Турция. На 11 април (ст. ст.) 1886 година князът издаде Указ № 2, с който назначи капитан Ж. Велчев, военен инженер, и капитан М. Савов, офицер от генералния щаб, за членове на комисията по установяване на границата.

Както вижда читателят, всичко става лесно и просто — щом даваш, не срещаш никакви пречки.

Тук му е мястото да отбележа един „куриозен факт". В рамките на „кърджалийския кантон" бяха оставени и 24 села от Харманлийска околия по течението на река Арда. Тези 24 села бяха „отцепени" от 6 септември 1885 година за цели 8 месеца и образуваха „миниатюрна република". Но 10 Родопски полк отиде след решенията на Топханенската конференция и ги завзе, без да пукне пушка, „макар че преди това и те не се подчиняваха на румелийската администрация."[2]

в) Спорове в Народното събрание и печата

Предаването на селата от „Тъмрашката република" и Кърджалийска околия, които принадлежаха по силата на Берлинския договор на България (Източна Румелия), беше не само една несправедливост към българската нация. След отхвърлянето на Санстефанския мирен договор това беше второто покушение върху целостта на България и на българската народност. А доброволното съгласие на княза „да се приеме член 11, както го предлага Турция", бе чисто предателство. Фактически Батенберг продаде „Тъмрашката република" и Кърджалийско за цената на неговата княжеска корона.

Но тук изниква още един въпрос — защо правителството на Петко Каравелов, което бе показало своя патриотизъм, не възрази? Защо то се съгласи? Защо съпартизаните на Каравелов — Захари Стоянов, д-р Странски и сие, които водеха преговори с Ахмед ага в полза на Съединението, приеха вър-

---

[1] В-к „Арденска дума", 1937 г., бр. 341 от 1 август, стр. 2.

[2] Бойчев Т. Н. „Съединението на Южна България със Северна", София, 1910 г., стр. 93.

ху себе си обвинението в предателство и отстъпиха тези села?

Отговор на тези въпроси дава драматичната борба от 2 юни до 2 юли 1886 г. в Четвъртата извънредна сесия на Четвъртото народно събрание. Ако внимателно се прегледат протоколите на Парламента, ще се види, че рядко е имало побурни заседания от тези, които са обсъждали топханенските протоколи. В тази борба има много партизанска корист и двуличие, но тя е ценна с това, че дава представа за нещата и позициите на различните партии.

Дебатите се водят по отношение отговора на тронното слово на княза, но всъщност в центъра на пледоариите стои отстъпването на родопските райони.

В своята реч депутатът от Свищов д-р Чернев предлага изменение на отговора на тронното слово, като настоява за свикване на Великото народно събрание. Чернев се позовава на конституцията, съгласно която само Великото народно събрание може да узаконява изменение върху териториалната цялост на страната. В предложението на Чернев се казва:

„Не само важността на положението ,но цял ред факти произтекли от приетите от правителството на Ваше височество задължения, начина по който е разрешен въпроса на Съединението, отстъпването на Кърджалийската околия и на Родопските села правят необходимо, по изричните искания на самия основен закон, свикването на Великото народно събрание."

И по-нататък Чернев предлага „да се състави едно правителство, ползуващо се с доверието на страната . . . Настоящето правителство е загубило доверие. . ."[1]

Още Чернев не е изрекъл последните думи и от залата на Народното събрание към него гръмва огън и жупел: „Лъжеш, Долу, Не е вярно! . . ." и т. н.

Не е трудно да се разбере, че и на Чернев интимната мисъл бе не толкова за родопските села, колкото да използува тези села като претекст за борба срещу правителството на Каравелов. Партизанският бяс бе обхванал всички и битката бе яростна.

Речта на Чернев е прекъсвана многократно и веднага след него стават Мишев, Стамболов и други депутати. Те не говорят по същество, те само отбиват упреците на Чернев.

---

[1] Дневници на 4-то Народно събрание на 4-та извънредна сесия 1886 г. стр. 40.

Тогава става панагюрският депутат В. Нейчев и казва: „Аз най-напред искам да се опра на един акт, който най-много ме мъчи — то е именно отстъпката на Кърджали и Тъмраш . . . За всичко що е направило правителството, аз съчувствувам, но за тая отстъпка го осъждам.“[1] И накрая Нейчев заключава:

„Избирателите ни отхвърлят съглашението в Топхането.“

Веднага след Нейчев става Константин Величков. Още в първите си думи той заявява, „че с Топханенското съглашение правителството е опропастило надеждите за Санстефанска България“. Залата гръмва: „А-а-а! Лъжеец! Долууу!“ Над всички се издига гласът на Захари Стоянов: „Лъжеш, сукин син!“[2]

Но писателят Величков продължава: „Турските гарнизони са в Кърджали и Тъмраш . . . и това разделя България завинаги“. Има предвид, че Македония остава отвъд тъмрашките села.

Правителствените депутати му възразяват от място: „Вие дадохте тези села“, а Константин Величков отговаря: „Родопските села истина не бяха в ръцете на Румелийското правителство, но затова аз не съм виновен. Директор бях 9 месеца, ако бях отначало директор (министър) на Източна Румелия нямаше да бъдат чужди Родопите. (Охо-о-о-о!) Г-да, чрез Кърджали и родопските села Турция има възможност всяка минута да ни застрашава. Тая граница сега е 2—3часа. Ако не друго, то сега поне пътя за отстъпление е предаден.“[3]

В същото време, когато в Народното събрание се води словесна престрелка, която засяга самата власт, т. е коя партия да смуче от държавната хазна, борбата се пренася в низините и особено в Южна България. В десетки градове и села се свикват гневни митинги, които открито се обявяват против топханенското споразумение. Резолюцията, гласувана в Брацигово, дори се обявява против самото Съединение и накрая заключава „че митингът протестира против отстъпката на Кърджалийска околия и Родопите“.[4]

Опозиционният печат развихря невиждана дотогава партизанска страст. Вестниците, които довчера подкрепяха правителството в Източна Румелия и обвиняваха Захари Стоянов

---

[1] Дневници на 4-та извънр. сесия на 4 обикн. Нар. събрание, 1886 г., стр. 45.

[2] Пак там . . ., стр. 47.

[3] Пак там . . ., стр. 48.

[4] В-к „Съединение“, 1886 г. бр. 9, стр. 3.

в предателско съглашение с Ахмед ага Тъмрашлията, сега минаха в опозиция и запяха на друг глас. Послушайте политическата линия на вестник „Съединение" в продължение на 3—4 месеца, когато се води и словесната престрелка в Парламента, и сами ще се убедите.

В брой 2 уводната статия е посветена изцяло на разискванията в Народното събрание и цариградската конференция по Съединението. Тя изобилствува с ругатни против правителството, че се съгласява на отстъпки, че князът ще се предлага всеки 5 години от султана и ще се одобрява от великите сили, че се отстъпват Кърджали и Тъмраш. На 3 и 4 страница е поместена друга статия на тема: „Съединение и присъединяване", в която се доказва тезата, че Източна Румелия не е присъединена към България, а към Турция. В нея се пише:

„Отстъпката на Кърджалийска околия и на Родопите сега е още едно доказателство не само за туй, че ни са *присъединили,* но и за нещо повече. Само един завоевател може да отстъпи територия и да харизва места. Кой е упълномощил правителството да се разпорежда с нашата територия като със собствена мушия? Кой му е дал право да ни накърни южните граници и да изложи следователно цялата област на бъдещи пакости и опасения ,равнозначущи с едно ново опустошение на страната? Коя стока харизвате, господа?, да се разберем! Нашата територия, нашите граници са установени и определени от един международен договор, тъй както са и вашите. . ."[1]

И все в този дух вестникът обвинява правителството, че отстъпва Кърджали и Тъмраш.

В следващия брой се съобщава за митинга в Брацигово, в който участвували 3000 души и протестирали против отстъпката на Кържалийска околия и Родопите."[2]

В брой 4 отново е поставена уводна статия на цяла 1-ва страница, в която се настоява съгласно чл. 7 от конституцията да се свика Велико народно събрание.

В Брацигово, Казанлък и други градове се провеждат нови митинги с хората от околните села и пак протестират срещу отстъпването на Кърджали и Тъмраш.[3]

В следващия брой цяла страница е посветена на борбата против Петко Каравелов и нарича свитата му „престъпници", „трампосаха бъдещето ни", „оръдие на нашите и на славян-

---

1 В-к „Съединение", 1886 г., бр. 2 от 10 април, стр. 4.
2 Пак там, бр. 3/17 април, стр. 2.
3 Пак там, бр. 4/24 април, стр. 1.

ските най-върли врагове", „предатели", „комарджии" и т. н.[1]

Вестникът съобщава за митинг в Сливен, който „протестира против съглашението, с което се отстъпват на Турция Кърджалийска околия и родопските села". На цялата 2-ра и 3-а страница са поместени остри информации и съобщения за митинги в Карлово, Чирпан, Сливен и др. градове.

В края на 4-а страница пишат, че правителството питало в Пловдив и Пазарджик „да му явят както имената така и числото на родопските села, които според турско-българското съглашение се предават на Турция" . . . По този случай вестникът отправя остро обвинение, че . . . „нашите катурени държавици не знаят даже какво харизват на Турция". Разбира се, това справедливо обвинение се отнасяше и за самите тях, които преди управляваха Румелия, но също не знаеха какво има в тези родопски села и затова не правеха никакви усилия да ги присъединяват.

Половината от 2-ра и 3-а страница на следващия брой са посветени отново на митингите в Южна България против отстъпването на Кърджали и Тъмраш. Митинги са станали в Пазарджик, в село Яврово, където са присъствували селяни от Лесково, Добралък, Паная, Бачково. Резолюцията е заверена освен с подписите на присъствуващите, но и от самите общински власти.

В следващата резолюция от село Дедево се съобщава, че на 27 април 1886 година се състоял митинг на жителите от Ситово, Бойково, Чурен и Дедево на брой над 1200 души. Те протестират, че „се жертвува земята на две околии именно на родопските и кърджалийските села, които са най-стратегическите места."[2]

Митинги били проведени в хасковските села, и то чак в Тракия — в Каяджик, Караорман, Гердена и др., в Ямбол, Карлово и пр. Вестникът е пълен с дописки за насилие на полицията и войската, за кървав митинг в Карлово, за побоища и беззаконие.

В брой 7 от 15 май се съобщава за митинг в с. Карагач, на жителите от Марково, Белащица, Паная, Добралък, Ново село, Алханево, Яврово, Крумово, Карагач и пак е гласувана резолюция против отстъпването на Тъмраш.[3]

Тези еднообразни по съдържание дописки на в. „Съединение" и на останалите опозиционни вестници не предават изця-

---

[1] В-к „Съединение", 1886 г., бр. 5 от 1 май, стр. 1, 2 и 3.
[2] Пак там . . . бр. 6 от 6 май 1886 г., стр. 1, 2, 3, 4.
[3] В-к „Съединение" — бр. 7 от 15 май 1886 г., стр. 3.

ло нажежената атмосфера, която съществува в страната. Но те дават представа за отношението на народа към отстъпването на родопските земи, дадени на България от самия Берлински договор.

За духа на времето говорят и заглавията на дописките: „Свирепства в Бургаски департамент", „Насилия и убийства в Хаджи Елеско", „Клането в Нова Загора", „Клането в Каваклии", „Ужасиге в Пловдив". И всичко това е само в един брой, но и в останалите вестници мирише на кръв и барут, свистят куршуми, летят словесни стрели и проклятия, лее се наистина кръв, превързват се лиснати глави. Страшна партизанска вражда!

Вестниците се опитват да влияят на дебатите в Народното събрание. „Съединение" възкликва: „Много приятели ни питат да им отговорим, защо българското правителство свиква румелийските депутати в Народното събрание в София, кога не им дава думата и не ги оставя да говорят? Ние не знаем защо българското правителство прави тези работи, но вярваме, че всичко това става за в полза на Съединението. „Мълчан пита изяда", казва една българска пословица. Истината е, че турците взеха един краишник — Кърджали и Родопите, но питата остана у нас, ако пък някое съглашение не грабне и нея . . ."[1]

В същия брой вестникът помества едно „отворено писмо" до пловдивските представители в Народното събрание. Като споменава за назначената погранична комисия за предаването на Кърджали и Тъмраш, вестникът се обръща към Захари Стоянов:

— Защо не попитате правителството: кой го е упълномощил, кой му е дал това право да продава земята ни, която е изкупена с жертви и кръв? Защо мълчите? Не знаехте ли, че Тъмрашката република, както я наричахте лани и в която ходихте вий при Ахмед ага да правите преговори да му предадете тая „Република" сега е пълна с османски аскер и топовете вече висят над Пловдив на 3 часа разстояние? Кажете де! Гиди пергишино неедин."[2]

В същия брой на цяла 1 страница е поместена уводна статия, в която има и такъв пасаж: „Да, господин Каравелов, князът е ябълката на раздора, князът е изворът на нещастията на България. Време е мислим откровено да го кажем. Той

---

[1] В-к „Съединение", бр. 9. стр. 3.
[2] Пак там, бр. 9 от 26 юни 1886 г., стр. 1, 2, 3, 4.

е причината дето партиите се ожесточиха до такава степен и няма възможност да се споразумеят и съединят, той е причина, за да се скараме с нашата Освободителка, той е причината дето не можем да се помирим . . . Дордето Батенберг князува България няма да прокопса."[1]

По-нататък вестникът съобщава, че „са предадени на Турция 125 села с население около 80 000 души с годишен приход от 30—40 хиляди лири турски земя на пространство около 5000 кв. километра."

Писания от подобен род могат да се намерят във всички опозиционни вестници по онова време. Вземаме „Съединение" като най-характерен и най-авторитетен между тях. Както вижда читателят, онези, които са виновни за отцепването на „непредадените" села, които проявиха престъпно нехайство като министри и директори на Източна Румелия, сега вдигат глас до сини небеса. Политическата краста и партизанщината разяждаше живото тяло на страната.

През това време, когато в печата се лее злъчна отрова, в Народното събрание словесната битка продължава ожесточено. Илия Велчев става и като „насоли" хубавичко Константин Величков, казва: „Родопите са били в турски ръце още тогава, когато Южна България бе Източна Румелия. И на всички е известно, че ако някой е виновен за това, най-много е виновен К. Величков."[2]

В самите речи на правителствените депутати обаче се чувствува явно, че те са уязвими по отношение на отстъплението на „Тъмрашката република" и Кърджалийската околия и те повече се задоволяват да хвърлят контраобвинения, без да дават ясен и прям отговор на задаваните им конкретни въпроси. Те се крият главно зад самото Съединение, като го наричат историческа революция. Разбира се, Съединението бе исторически акт.

Най-после, разгневен, министър-председателят Петко Каравелов с присъщата му амбициозност става и като се спира на „отстъпването", държи реч, в която се крие и отговорът на големия въпрос — защо отстъпиха родопските села без съпротива!

„Може би знаете, че нам се окръжаваше от всички страни, ние бяхме принудени да стоим спрямо Сърбия, с едно примирие, което ни се наложи. В това време Сърбия успя да получи нови 150 топа от Бонжа. Турските войски бяха натрупани от

---

[1] В-к „Съединение", бр. 9 от 26 юни 1886 г., стр. 1, 2, 3, 4.

[2] Дневниците на Народното събрание, 1886, стр. 50.

към Едирне (Одрин), а Таир паша коя минута да нахълта в Тракия. Такова беше положението ни. Какво трябваше да правим? Каза ни се много ясно, че трябва да се обърнем към Турция, да се съгласим, както можем, защото не може да ни се помогне .И ние разбира се не можехме да чакаме да се свърши примирието, да ни нападнат и от към Турция и от към Сърбия. *За да спасим кораба ние хвърлихме Йоана.*

Тъй беше положението на работата. Пък дошли сега някои да ни обвиняват, че сме предали Кърджали.

А знаете ли на що прилича това обвинение? На туй: оня що се давил в морето, като го извадили, почнал да се сърди и крещи: „защо не спасихте и капата ми?" (смях, ръкопляскания). Но едно нещо на ония, които преписват в Грях това на правителството. Да прочета една телеграма от капитана Велчова (чете):

> „Поверената ми рота получи предписание да остави Кърджалийска околия на 7 септември и пристигна в Хасково на 8 септември 1885 година"[1].

И тъй, виждате, че когато ние влезохме в Тракия, Кърджалийска околия беше вече отстъпена и на другия ден беше се обявила за независима. Какво да правим като се обяви за независима тази околия? Поставени бяхме „дефакто". Аз препоръчах да не пукне и една пушка, за да не се разтури главното . . .

Друго, за незаетите родопски села. Думата Родопи е громка и мнозина, може би, мислят, целите Родопски планини. Ще кажа, че под Родопски села се разбират само незаетите села. И друго ще ви кажа, че *единствен виновник* за тяхното отстъпване е Румелийското правителство. Аз положително апелирам тук към ония господа представители, които бяха членове на Румелийското областно събрание, да кажат: защо плащаха данък на Портата, без да искат правото си върху ония села? Директори и депутати там не обелили зъб, не ударили пръст за запазване на тези села, а се явяват днес да оплакват България. (Цанков — 60 000 лири са земени).

И при това намират се хора да ни обвиняват в отстъпчивост. Казват — в небето лети орела. Гонете вие орела, госпо-

---

[1] Ротата на кап. Велчев бе настанена в Кърджали от 1878 до 7 септември 1885 г.

да, а аз кокошката държа в ръцете (ръкопляскания). Съединението зехме, господа! И мога да кажа, че благодарение на тия отстъпки, днес ние тук заседаваме. Или ако не правехме такива отстъпки, ако заседавахме днес тук без отстъпки, може би щяхме да изложим народния идеал. Може ви нямаше да се радваме много. Та не бойте се: Кърджали била отстъпена, аз не я жаля. Аз знам едно: Яйцето ние изядохме, а черупките останаха на другите." (веселост, оживление, ръкопляскания.)[1]

Тази духовита реч на Петко Каравелов беше върхът от „борбата" за присъединението на „непредадените" села към България. След нея престанаха и пренията в Народното събрание. Единствен В. Нейчев се обяви против това да се изкаже благодарност на Великите сили за тяхното великодушие. И той имаше пълно право, когато заяви: „... Великодушието на Великите сили не е чак толкова голямо, че да им изказваме и признателност."[2]

Ако внимателно и обективно направим равносметка за придобитото и загубеното от Съединението, то безспорно България взе яйцето, а на други останаха черупките. Фактически към нова България дойде над 90 на сто от територията на Източна Румелия, която бе най-плодородната част от земята ни. Съединението имаше историческо значение за всестранното развитие на България. То бе трамплин за икономически и политически скок на цялата страна по нейния нов път. Осъдително в случая е предаването на Родопите без съпротива от страна на княза.

Що се отнася до тежката международна обстановка на страната, казаното от Каравелов бе вярно.

С ратифицирането на Топханенското споразумение споровете около Тъмраш и другите „непредадени" села секнаха. Но партизанската борба в страната продължи. Тя дори се изостри още повече. Промените, които ставаха в правителството, водеха до ожесточени борби в страната. Тези борби стигнаха до там, че някои от подгонените партизани трябваше да търсят спасение в Тъмраш, при Ахмед ага Тъмрашлията. Между емигрантите, които в трудния час потърсиха закрилата на Ахмед ага, бяха и поп Тилев, един от най-активните ръководители

---

[1] Дневници на 4-та изв. сесия на 4-то обикновено народно събрание, 1886 г., стр. 65.

[2] Пак там.

на Априлското въстание в Перущица,[1] Иван Тилев и Рангел Гичев и други, също от Перущица.[2]

В Тъмраш бежанците намериха добър прием. Някой от тях като поп Тилев се прехвърлиха във вътрешността на Турция и се върнаха след много години, а други стояха при Ахмед ага по няколко месеца и после се върнаха в Източна Румелия, която вече бе част от обединена България.

---

[1] Кепов — ц. к., стр. 76.

[2] Трифон Булгуров — роден в 1898 г. в Брестовица, спомени у автора.

От Съединението до Балканската война

Цариградската конференция забради с черен чембер Тъмраш и съседните му села. За първи път от дълбока древност еднокръвното население бе разделено с държавна граница.

а) Тъмраш — гранично село

Ако двама братя издигнат между дворовете си плет, това вече означава много, а между тия села поставиха държавна граница, с всички произтичащи последици. Границата минаваше по билото на Рожен, Ешек кулак, Персенк, Модър, Топкория, Червен камък, после се спускаше към Чуренска река, извиваше нагоре по хребета южно от Чурен ,стигаше до връх Комаров камък, за да свърне към коритото на река Въча и на запад. Точно покрай Тъмраш правеше един остър клин и Тъмраш оставаше като в обръч.

Граничната бразда бе определена от една междудържавна комисия в състав: капитан Ж. Велчев и капитан М. Савов от българска страна и Шекир паша от турска страна. Българските представители получиха писмена заповед от капитан Атанас Бендерев на 31 март 1886 година.[1] А на 26 април в село Коджа къшла, Кърджалийско, комисията се събра на своето първо заседание.[2]

Когато комисията работеше още в района на Кърджали, пловдивският окръжен управител Димитров изпрати до министъра на вътрешните работи следната телеграма: „Моля, разпореждането Ви да се повлияе на пограничната комисия,

---

[1] ВИА — ф. 1, оп. 5, а. е. 325 ,л. 6.
[2] Пак там, л. 14.

защото поне 5 от непредадените родопски села, а именно: Тъмраш, Черешово, Осиково, Петвар, Чуреково да останат в границата на България по причини топографически и икономически. Вярвам, че това ще бъде за в полза на самите жители в тия села, ако зависят от нас."[1]

На 5 юни 1886 година комисията се прехвърли в района на Тъмраш. По този случай военният министър майор Никифоров моли министъра на вътрешните работи да му изпрати всички дела и планове за родопските села.[2] От Министерството на вътрешните дела обаче му отговарят, че няма „никакви сведения върху родопските села".[3]

В същото време Петко Каравелов, който възглавява вътрешното министерство, нарежда в Пловдив и Пазарджик направо да доставят на комисията всичко, с което разполагат там.[4] Но в окръзите също нямаха нищо документално. Затова българските представители срещнаха сериозни затруднения. При очертаване на браздата често се водеше спор за отделни височини. Капитан Велчев правеше всичко възможно в интерес на България, но самата постановка на Топхапенското споразумение „да се държи сметка повече за стратегическите интереси на Турция" поставяше българската комисия в крайно неблагоприятно положение.

Така или иначе, до есента на 1886 година комисията приключи своята работа и границата бе очертана. Турция скоро след това нареди и усили своите погранични гарнизони и започна да прекарва телефони и пътища до тях.

Браздата беше очертана на карта, но граница все още нямаше. В Тъмраш бе настанен турски военен гарнизон, но по самата гранична бразда не бяха поставени никакви постове. Затова връзките между селата от двете страни продължаваха както и преди. Няколко години и след 1886 година овчарите от българските села отиваха в Беломорието на зимна паша с овцете без документи. Селяните от Тъмраш, Чурен, Лилково, Орехово обработваха безпрепятствено „двувластните" си земи, които се кръстосваха от двете страни на граничната линия. От 1 март 1887 година българите, а от 1888 год. и турците започнаха да събират мито на стоките, които се пренасяха през границата.[5] Постепенно изникнаха

---

[1] ВИА — ф. 1, оп. 5, а. е. 325, л. 140.
[2] Пак там, л. 145.
[3] Пак там . . . л. 150.
[4] Пак там . . . л. 15!.
[5] В-к „Новини", 1886 г., бр. I, М. Маджаров.

митниците, които бяха първият материален израз на самата граница. Около Тъмраш имаше няколко митнически пункта, но най-важен беше в Чуренска река, който отваряше вратите за Пловдив.

Отначало и двете правителства събираха мито. После се споразумяха — на едната митница преносителят да плаща мито, а на другата — да представя позволително, че е платил и получил право да минава. Но скоро и двете правителства разбраха, че на тях им трябват пари, а не позволителни, и затова отново въведоха двойно мито.[1]

Митническият пояс „де факто" оформи нещо много поважно от ограничението в търговията. Той накърняваше националните интереси на българския народ. Съгласно споразумението в Тонхането, рупчоските села се предаваха на Турция само временно, „докато администрацията на Източна Румелия и онази на Българското княжество са в ръцете на едно само и също лице".[2] Но като наредиха митниците, турските власти подчертаваха, че нямат намерение да отстъпват от установеното положение. А софийските буржоазни управници имаха достатъчно „важни" партизански грижи, за да не обелят зъб по тези въпроси. Нещо повече, те първи поставиха митниците, за да събират пари за княжеската хазна. Единствен Васил Дечев още тогава съзира пакостната роля на тези митници и пише с тревога: „. . . Освен икономическите загуби, които ще ни сполетят, ние туряме мрежата и на духовното си влияние, което до сега сме упражнявали посредством поминъчните връзки в задграничното българско население в онези български краища, за които ние претендираме."[3] Но този трезвен глас на Дечев потъна в тишината на родопските пущинаци.

Имотите на различните села се кръстосваха от двете страни на границата. Собствениците им не плащаха мито, за да ги обработват, но бяха задължени да вземат от общините открит лист срещу заплащане. А който премине границата с товар не само плащаше мито за стоката, но и по 204 лева на кон, залог, че ще го върне обратно. И ако се случи конят да умре, стопанинът губеше залога, който бе равен на 100 надници.

---

[1] В-к „Новини", 1886 г., бр. 60, стр. 2. М. Маджаров.

[2] Пак там . . ., бр. 8.

[3] В. Дечев — „Митниците на българо-турската граница", 1894 г., Пд., стр. 8.

За да минат границата, плащаха мито по 0,5 лева на овца и бележка, че са платили беглик. Мито се плащаше и на отиване, и на връщане и на двете граници, т. е. то ставаше четворно. На всичко отгоре и турските власти искаха да им се плаща и беглик. С други думи пътеките за Беломорието се запушваха и върху скотовъдството се стовари смъртоносен удар. В Широка лъка и Стойките от 50 000 през 1886 година овцете намаляха на 4000 броя през 1894 година.[1]

Митниците са си митници ,но те бяха на 4—5 километра една от друга и селяните се промъкваха по скрити пътечки, които те познаваха от деца. През 1891 година обаче, поради избухналата холера, турското правителство постави военен кордон по цялата граница от Кюстендил до Черно море. На всеки 5—10 километра настаниха по един взвод войници.[2] Всички пътища се охраняваха, всеки пътник бе претърсван, всяка книжка „ненаписана на турски език се взема" и притежателят се разпитваше до премаляване.

Високата порта отпусна средства и започна строителството на гранични постове и кули. Българското правителство последва примера ѝ. И само за две-три години Тъмраш бе опасан от няколко турски и български гранични постове, които отстояха на 2—5 километра от селото. Тук границата образуваше един остър клин и Тъмраш се оказа огизден с гердан от постове и кули. На Персенк, на Модър, на Белия камък, на Пангарлица, Горялата племня, Червен камък, Чуренска река, на Чуренската кула и Бей бунар започнаха да лаят граничарски кучета. В турска застава бе превърнат и чифликът на Ахмед ага на Чатал улук.

Не беше лесно и за самите граничари, особено за турските. Службата по тези далечни гористи върхове и пущинаци се смяташе като най-тежко наказание в турската армия. Читателят трябва да знае, че тук всеки граничен пост е над 1500 метра над морето. Зимата трае 6—7 месеца, а пролетта и есента са влажни, мъгливи и студени. Отначало турският генерален щаб изпращаше тук само дисциплинарни батальони, където осъдените войници трябваше да изтърпяват присъдите си. Голяма част от войнишкия състав се набираше от арабските страни — Ирак, Сирия, Египет, Йемен и т. н., които по онова време бяха под турско владичество. Дошли от топлите страни, през живота си невиждали сняг, тези войници изведнаж се изправяха пред суровия тъмрашки

---

[1] В. Д е ч е в — „Митниците" . . . 1894 г., Пд., стр. 11.
[2] Сп. „Славееви гори", 1894 г., бр. 4, стр. 34.

климат и изпаднаха в страшна беда. За една зима угаснаха около 200 души араби и анадолии. Голяма част от тях бяха заровени в гробището на билото (сега голяма гора) източно от село Тъмраш, наречено от местното население „манафското гробе“.

Всеки черен на цвят граничар селяните наричаха „манафин“. И понеже повечето бяха черни, всички идващи от вътрешността на Турция получиха прозвището „манафи“. Някои от тези манафи служиха тук по 11—12 години и тежко страдаха. От друга страна, мнозина от тях бяха недисциплинирани, пропаднали морално, декласирани, криминални типове, способни на какви ли не зулумлуци. Не по-добри бяха и техните началници. Скоро след идването им местното население, чиито имоти се намираха до самите гранични кули, кански пропищя. Настъпи черното „манафско време“.

Разставянето на постовете от двете страни довлече цял синжир нови проблеми — подкупи, спорове, престрелки. Ето един документ, който подсказва накъде избиват работите: През 1894 г. дворцовата канцелария в Цариград изпраща до Великото везирство следното писмо:

„Тъмраш“

Жандармерийският мюлезимин в Тъмраш донася, че на 26 м. м. август около 40 души българска жандармерия отново минала границата и поставили часови срещу селото Тъмраш, но след поканата на мюлезимина се оттеглили. Обаче на 5 т. м. около 60 души жандармерия отново минали границата откъм село Тъмраш и на едно разстояние от 1 час почнали да строят укрепления. На поканата от страна на мюлезимина и на нахийския мюдюрин те не обърнали никакво внимание и продължили работата си. За да се провери истинността на това донесение, запита се бимбашията на низамския табор в Тъмраш, който отговорил, че завзетата от българите територия била показана в картата като част от Източна Румелия, но откакто е съставена тази карта и до сега тъмрашани плащали данъците и йошура на османското съкровище, а освен това българите до сега не били предявявали претенции за тези места, та сегашната им постъпка е необяснима. Съобщението за строеж на укрепление не било сериозно.

Предвид на горното съобщение Н. В. заповядва да се съобщи на Г. Димитров, български дипломатически агент, че българското правителство трябва незабавно да оттегли казаните жандарми, тъй ако тоя път се покажем отстъпчиви,

българите по-нататък ще се опитат да окупират и други важни стратегически пунктове.

10 септември 1894 г. Досие за България № 896 Сюрея".[1]

В документа става дума за „двувластните" земи в Ходжовото дере, които преди границата бяха в лилковско, а след това останаха в тъмрашко землище.

През 1895 година вестник „Стара планина" пише: „Една чета каракачани, каквито ги е наспорил господ по българската граница, се опитала да мине със скришом прекаран добитък. Нашите постове ги подгонили. Заловила се престрелка. И от двете страни имало ранени. Нещо твърде обикновено."[2]

В същия брой в дописка от 6 юли се съобщава за смяната на арабския низамски табор с „бели" войници. Вестникът отхвърля обвиненията на опозицията ,че имало някакво струпване на войски, и пише:

„На турско-българската граница не е ставало никакво променение. Впрочем виноват. Има едно видимо изменение. Арабският табор, който квартирувал на границата в Тъмраш и който е бил изпроводен от Цариград за наказание и тербио (мъчение) се вдигнал и за негово място е дошел все от толкова души други табор войска. Белите изместили черните.

Черните били доста наказани в Тъмрашките балкани. Те изкупили греховете си, провиненията си против дисциплината, за което са били проводени за наказание в по-студени места от техните. Черното население с благодарност се завръща в своя си край Синовете на арабийската пустиня ще могат вече смело да захвърлят топлите дрехи от гърба си... Те вече не ще погребват своите другари в чужда страна. Сбогом носталгия. И с песни, и с възторг заминават черните арабски войници към Солун и Дедеагач, за да се повозят на параходите и отидат в Бейрут, Дамаск, Джердах, Емен, Мека — там дето стига само да се наметнеш с едно бяло платно..."[3]

В Тъмраш беше настанен турският щаб с основната част от войските, а на граничните постове имаше от 10 до 15 души граничари.[4] На тях бе забранено да влизат в село Тъмраш без заповед. Затова в мирните дни те отиваха в съседните български села — Лилково, Орехово, Дормушево, Чурен — и купуваха цигари, спиртни напитки и разни вещи.[5]

---

1 ДБИС, т. 4, ч. I, стр. 127.

2 В-к „Стара планина", бр. 43 от 9 юни 1895 г.

3 В-к „Стара планина", бр. 43, 1895 г. от 9 юни.

4 Смаил Чакмаков от с. Осиково служи като граничар, спомените у автора.

5 Марийка П. Събева — род. 1880 г., Лилково, спомените у автора.

В българските села те влизаха също без разрешение и местните власти често ги прогонваха. Жените се страхуваха от „манафите" и не смееха да отидат на работа по нивите.

„Манафите" правеха пакост и на Тъмраш, и на всички околни села. Крадяха овце и говеда ,вземаха подкуп от контрабандисти и ги пропущаха да минават през границата, плашеха и насилваха жени и момичета. Понякога хората се оплакваха на началниците им ,но като виждаха, че и те не са по-добри, предпочитаха да премълчават мъката си.

Тъмраш живееше и се развиваше окован в обръча на границата. Ролята му като нахийски център вече намаля, защото от административното му подчинение отпаднаха селата източно от него. Но той пак остана център на мохамеданските села в коритото на река Въча. Тук бе издигната казармата на турските граничари. Наскоро турците откриха и телефонен пост.[1] Тъмраш за кратко време е бил център на кааза. Тогава към него спадаха и селата западно от река Въча — Доспат, Барутин, Борино и др.[2] Но това бе за кратко, само в края на 19 век. В останалите години Тъмраш беше център на нахията.

И така, след 1886 година от селата на бившата Рупчоска нахия се оформиха две административни единици — българска Рупчоска нахия с център Чепеларе и турска Рупчоска нахия с център Тъмраш.

През 1891 година Тъмрашката Рупчоска нахия влизаше в Неврокопската кааза, в Серския санджак, в Солунския вилает.[3] Неизвестен автор „подчертава, че Рупчоската нахия се счита Неврокопска и се управлява кажи-речи независимо. Седалището на мюдюра е в село Настен. Има 7680 жители, всички помаци."[4]

От публикуваните таблици се вижда, че Рупчос брои: българи-мохамедани 7619, българи-християни — 61, цигани — 117 души. Данните са взети от турските официални списъци след преброяването в 1890 година.

Според различни автори, седалището на турската Рупчоска нахия се е местило в Настан[5], Девин[6], а може би и в Бе-

---

[1] Сп. „Български преглед", 1893 г., кн. 3, стр. 132.
[2] В. Кънчев — „Македония — етнография и статистика", 1900 г., стр. 289.
[3] Сп. „Периодическо списание", 1891 г., бр. 36, стр. 812.
[4] Пак там . . ., бр. 37—38, стр. 13.
[5] Сп. „Периодическо списание", 1891 г., бр. 38, стр. 13.
[6] Сп. „Славееви гори", 1894 г., бр. 4, стр. 12.

ден, но най-често е в Тъмраш. За кратко време нахията се числи към Ахъчелебийската кааза. Във военно отношение беше привързана към скечанското (ксантийското) военно окръжие от областта на Втора ордия, център на която е Одрин.[1]

През 1894 година Тъмраш беше нахийски център от Девинската кааза Гюмюрджински санджак. Тогава нахията се делеше на общини. Право на общинско управление имаха само по-големите села, а по желание на самите селяни — и в селата под 100 къщи.[2] Непосредствено преди Балканската война нахията се числеше към Одринския вилает, в който имаше 207 българо-мохамедански села със 131 445 жители. В различните 15 каази българите-мохамедани се разпределят така:

1. Димотишка кааза — 1 село с неизвестен брой жители
2. Ортакьойска — 1 село (Доутлу) с 800 жители
3. Узункюприйска — 11 села с 12 000 души
4. Бабаески — 5 села с 3385 жители
5. Софийска — 7 села с 3570 души
6. Еноска кааза — 2 села с 685 жители
7. Кешанска — 3 села с 750 души
8. Хайреболска — 7 села с 3205 души
9. Дьовленска кааза (Рупчоска). Под линия се казва: „Това са известните „непредадени" села в долината на Кричим, които по-рано се числяха в Одрински вилает, а в последно време се присъединиха към Солунския вилает: Тъмраш, Черешово, Осиково, Петвар, Чурекoво, Михалково, Селча, Лесково, Брезен, Беден, Дьовлен, Аладжиево, Касък, Доспат, Гюмюш дере, Барутин, Чавдар махала, Кайнчал, Дерилери, Наипли, Дюшек дере, Кестенжик, Айгър дере, Триград, Балабан, Настан, Мугла, Катран чукур, Гьоврен и Грохотно — общо 31 села с 26 810 жители българи-мохамедани.
10. Кошукавашка (Крумовградска) кааза — 13 села с 3755 жители.
11. Гюмюрджинска — 34 села с 10 625 жители
12. Даръдерска (Златоградска) — 30 села с 15 990 жители
13. Ахъчелебийска (Смолянска) — 32 села с 35 000 жители
14. Скечанска (Ксантийска) — 6 села с 4500 души и т. н.

Освен изброените Ст. Шишков съобщава, че в 1914 година е имало в Солунския вилает 190 села с 98 297 жители българи-мохамедани.

---

[1] Сп. „Периодическо списание", 1899 г., бр. 60, стр. 312.

[2] Сп. „Славееви гори", 1894 г., бр. 4, стр. 12.

В Битолския вилает — 93 села с 36 069 българи-мохамедани.

В Скопския вилает — 23 села с 13 114 българи-мохамедани.[1]

Малко скучни за възприемане, тези цифри разкриват нещо много важно. Макар че българите-мохамедани са разпилени по цяла европейска Турция, все пак главната, компактна маса е в Родопите, и то в двете каази — Ахлъчелебийска (Смолянска) и Девинска. Това ще рече, че това население е коренно, местно, че макар коранът да е влязъл в голяма част от българските села, той не е могъл да скъса останалите нишки на българщината в един голям район, не е успял да отлепи кореняка от бащината му земя. Цели пет века хората драпаха по тези чукари, гладуваха, студуваха, мизеруваха, но никога не го напущаха. Изселниците бяха единични случаи. Мъжете ходеха по абаджилък и хаджилък, скитаха по Тракия с катран и кожи, водеха овцете на паша по Беломорието, но все се връщаха в родния край. И когато се връщаха, и когато отиваха, пееха: „Чужда е земя притяжна, кайно е майка мащеха".

Войната през 1878 година и войните от 20 век извършиха първото най-съществено разместване на народностните пластове. Тогава голяма част от българите-мохамедани, подведени от верски фанатизъм или просто заставени от официалните турски власти поради военнотактически съображения, напуснаха своите родни огнища. Но даже и тогава те при всички случаи се стремяха да не прехвърлят морето и проливите и се заселваха в южните склонове на Родопите или в Одринско, но при всички случаи по-близо до планината, че без планината родопчанинът е като пиле без криле.

б) Поминъкът се промени

Тъмраш и до Балканската война остана да съществува като едно от най-големите села в коритото на Въча. Но поради крайната отдалеченост, лошите съобщения, несигурното стратегическо положение той започва все повече да отстъпва на Девин. Цариградската конференция и по-специално Топханенското споразумение дадоха голямо отражение и в поминъка на населението. В селото остана постоянен гарни-

---

[1] Стоян Шишков — „Помаците в трите български области — Тракия, Македония и Мизия", 1914 г., Пл., стр. 14—15.

зон, но освен казармата турската власт не построи нищо повече. Впрочем, тя не построи и в останалите села — Осиково, Петвар, Михалково, Девин, Триград и др., които тънеха в мизерия. Константинов,[1] Шишков и Дечев[2] неколкократно съобщават, че Турция строи коларски път със стратегически цели до Тъмраш, но и това не бе истина. В Тъмраш колело пристигна едва в 1951 година ,а в Осиково и Петвар след 1967 година.

Поставянето на граничните постове се отрази зле и върху поминъка. В края на 19 и началото на 20 век, когато в Европа развитието на капитализма бе достигнало стадия на процъфтяването и империализма, когато в другите краища на България той получаваше невиждан дотогава размах, родопските села, останали под властта на султанска Турция, затънтени в дивите пущинаци, тънеха в мрак и невежество. Както от незапомнени времена ,така и сега, земеделието и скотовъдството си останаха и основата и вътъка, на сиромашкия живот на тъмрашлии, пък и на жителите от останалите села. Но те никога не можеха да нахранят бедните планински хорица и особено онези, чиито овчици и нивици се брояха на пръсти.

Земеделието, доколкото може да се нарича земеделие, даваше хляб едва до средата на зимата, но хората чоплеха по песъчливата земя с фанатичната вяра на иманяри, защото друго не им оставаше. Те правеха опити за производство на тютюн, зеленчуци и дори грозде. Но всичко оставаше в кръга на големите стремежи, родени от нуждата за хляб. Тютюнът и по-специално „Режията“ са имали повече стопанско значение, защото въпреки неизгодните планински условия, все пак в поречието на Въча годишно тези села са набирали по 2—3—5 хиляди оки. Но в Тъмраш за тютюн не може и да се говори.

Основният доход на селата от бившата „Тъмрашка република“ и в началото на 20 век идваше от скотовъдството. И всички занаяти, доколкото те можеха да се нарекат занаяти, бяха свързани с него и по-точно с овцевъдството. Мъжете пасяха овцете и доставяха вълната. Жените предяха и тъчеха тази вълна, след това мъжете шиеха от бозовите аби шалвари, калцуни, ямурлуци, клашници, сукмани, антерии. Само в Триград, Ягодина и Буйново селяните са приготовлявали аби с

[1] Сп. „Периодическо списание“ — 1899 г., бр. 59, стр. 785.

[2] Сп. „Родопски напредък“ — 1909 г., бр. 2, стр. 62.

ресни „за износ“ в Босна, Гърция, Албания. От тези аби албанците и бошнаците са приготовлявали своите черни пелерини, подобни на каракачанските, които носеха чак до Първата световна война, а в някои краища и след това.

Скотовъдството имаше стари корени в коритото на Въча. Тук, в Михалково, някога Високата порта изкупуваше годишно хиляди топове аба за облеклото на султанската армия. Тук, в коритото на Въча, е царството на прочутите родопски халища, за които и днес се говори дори извън пределите на страната.

След подписването на споразумението в Топхането 1886 година специално за тъмрашлии поминъкът чувствително се влоши. И преди споразумението земята не стигаше да изхрани населението, но сега тя бе още повече ограничена. Промени настъпиха и в другите отрасли на стопанството.

Като останаха в границите на Турция, тъмрашлии запазиха зимната паша в Беломорието. Това беше жизнено важно за тяхното скотовъдство. Беломорието беше икономическото въже, което ги теглеше нататък през всичките исторически събития. Без зимните паши те не виждаха запазването на стадата, а без овце не виждаха съществуване! Овцете им даваха сирене и мляко ,масло и кожи, шалвари и долами, чорапи и клашници, ямурлуци и лапчини. С една дума цялото облекло и половината от храната. От овцете вземаха и пари за онова, което сами не произвеждаха. Овцете изпълваха половината от живота им.

И въпреки всички изгоди от Беломорието границата „удари в ребрата“ икономиката на Тъмраш. На първо място селото загуби естествения пазар в най-близкия град Пловдив. То запази пашата за овцете, но загуби хляба за хората, който вземаше от близката тракийска равнина. До Пловдив тъмрашлии можеха да отидат и се върнат за един ден, а до Драма, Серес и Ксанти им трябваше неделя. Затова въпреки всички пречки по границата те правеха дяволски усилия, за да поддържат икономически връзки с България.

Като най-далечни села на турската империя Тъмраш и селата около него — Осиково, Петвар, Михалково, Чурековозападнаха още повече. Те спасиха овцете, но загубиха пазара за добитото от тези овце. А това бе равносилно на букаи в развитието на самото скотовъдство. И както при всички сложни икономически ситуации класовото разслоение се задълбочаваше до крайни предели. На една страна бързо растеше количеството на овцете на тежките малсайбии, а на другата растеше броят на селяните, чиито овчици се брояха на пръсти. В

Триград и махалите около него по време на Балканската война се наброяват около 25 000 овце и кози. Но от тях 3000 са на Хаджи Амедаа, 2000 на Амедаа, 1000 на Хаджи Али Ефенди. В Кестен има 3000 броя, но от тях 2000 са на Мурад ага. В Мугла има 12 000, но 2000 са на Молла Ахмед, 1500 са на Салих кехая, 1500 на Кара Мутю и т. н. В Буйново има 10 000, но 3000 притежава Кабак Загар и 3000 хаджи Ахмедаа. В Борино Ахмед ага и Хаджи Ахмедаа имаха по 3000, а цялото село наброяваше около 10 000 и т. н.

За да се види по-точно ръстът на селата и тяхното относително икономическо състояние, нека спрем вниманието на някои статистически показатели, отбелязани от времето непосредствено преди Балканската война. От самия факт, че цифрите са закръглявани в хиляди, става ясно, че тези данни са приблизителни, но те все пак дават една относителна представа за нещата, за измененията в тези села, настъпили през трите десетилетия след Топханенското споразумение.

Села	Къщи	Коне и говеда	Овце и кози	Десятък в грошове
Девин	300	2700	7000	25 000
Борино	200	1600	10 000	25 000
Буйново	130	1100	10 000	18 000
Триград с Кожари, Водни пад и Ждребово	375	3100	25 000	45 000
Кестен	70	400	3000	5 000
Ягодина	150	1100	6000	12 000
Грохотно	65	400	3000	5 000
Гьоврен	60	1000	4000	14 000
Мугла	200	3000	12 000	9 000
Брезе	100	1300	4000	13 000
Беден с Катраница	165	2500	3000	25 000
Настан	70	1100	3000	16 000
Селча	60	800	3000	13 000
Михалково	90	1100	4000	15 000
Лесково	150	1500	5000	25 000
Чуреково	40	800	2000	8 000
Петвар	60	700	3000	12 000

Осиково	70	1100	3000	12 000
Черешово	40	500	2000	5 000
Тъмраш	350	2500	5000	20 000
Стоманово	30	300	1000	3 000

От самата таблица е видно, че Тъмраш си остава най-голямото село в рамките на бившата „Тъмрашка република". До известна степен са запазени конете и говедата, но въпреки зимната паша в Беломорието числото на овцете е намаляло чувствително. Прави впечатление, че селата, които се намираха по-близо до Пловдив, които се лишиха от пазар на своите произведения от овцевъдството, намаляват в сравнение с онези, които се намират пó на юг и имат контакт с Драма, Ксанти, Гара Бук и други райони на Беломорието. Това още веднаж показва колко тежко се отрази неестествената граница, поставена от Топханенското споразумение точно по землищната граница на Тъмраш.

Ограничени в скотовъдството, тъмрашлии все повече и повече се ловяха за дърводобива, за оня измамно спасителен занаят, който винаги е давал по кора хляб и никога не е наситил рупчоските сиромаси. Той беше сламката, за която се ловяха и тъмрашлии. От горите те сечаха дърва, греди и борина, които продаваха в Пловдив, Брестовица, Перущица или в селата отвъд река Марица. От дебелите дървета бичеха на ръка дъски, товареха мулетата или се задяваха на гръб, плащаха от 8 до 20 на сто за мито и още толкова за рушвети на митничарите в Чуренска река и емваха до Тракия, за да си търсят късмета.

Тъмрашлии бяха изкусни майстори на дървени изделия. Своите отлични станове, панакуди, шиници, лопати, кръгове те продаваха кажи-речи по цяла България. Перущенецът Н. Гашаров, който е посещавал неведнаж селото, пише: „Мъжкото население, много будно, странствуваше почти през цялата година. Виждали сме тъмрашлии в Шабла (Балчишко, в Добруджа) с катран. Тъмрашлии носят къде не станове, лопати, катран. Отлични джамбази бяха повечето, а някои и отлични конекрадци и контрабандисти. Толкова странствуваха, че в разговорите им се слушаха: „Не отколе бях във Фера. По Петровден се случих в Галибол (Галиполи)"

и т. н. Това Пловдив, Заара (Стара Загора), Ямбол, Ловеч, Русе и пр. за тях разправяха и малките момчета."[1]

Писаното от Гашаров изглежда фантастично. Но то се потвърждава от разказа на много други съвременници от ония години. Ето какво разказва Смаил Чакмаков от Осиково, който не само е ходил десетки пъти в Тъмраш, но две години живя там като войник. Бил е на поста в Чуренска река, откъдето минаваха за Пловдив.

— Всички минаваха през Чуренска река. Докарваха всичко. Само вълната и оръжието бяха забранени да се пренасят. Другото бе свободно. Плащаха мито и на турската и на българската митница. Най-много караха да продават катран. Ходеха навсякъде. Към Пловдив, от Девин и Драма се връщат. Някои донасяха хубави пари. Веднаж едно младо с цяла торба злато. Скрил торбата в шалварите между краката. И не можеше да върви. Клати се ту-насам ту-натам. Претърсихме го. Намерихме ги. Пет оки. Тогава нямаше книжни пари, та всички донасяха в лири, алтъни. Питахме го: „Защо си ги скрил бе алан-коло, нали знаеш, че пари не се обмитяват?" Пък то отговори: „Страх ма бе да ма не оберат..."

Най-много пари вземаха от катран. Обикаляха цяла България и Турция. По една година не се връщаха. И бяха големи дяволи. Натоварва два-три коня и тръгне по света. Продаде половината катран и като спре на някой голям чучур, пак допълни толумите. Разплоди катрана и пак тръгне. Купувачите го питат: „Мижо-о-о-о много ти е рядък катрана бе, Мижо!" Пък той вика: „Рядък е, защото е жега, през зимата ще се сгъсти. Големи дяволи!"...[2]

Тъмрашлии сами не произвеждаха катран, а го купуваха от карабулаклии. Част от тях се занимаваха главно с търговия. През първото десетилетие на 20 век в селото имаха 28 дюкяна ,кафенета ,магазини, фунии. В магазините продаваха прежда, платно, цървули ,сол ,сапун, газ, шекер, конци, макари и т. н. Всички малко обемисти вещи купуваха от Неврокоп, Драма, Ксанти и най-вече от гара Бук. А брашното, хляба — от Пловдив. Транспортът на едро извършваха главно каракачани с коне и мулета. Понякога, особено през есента, керваните им стигаха до 200 коня.

---

[1] В. „Пловдивски общински вестник", 1931 г., бр. 95 от 4. XII, стр. 6.

[2] Смаил Ибрахимов Чакмаков — роден 1876 г. в с. Осиково, сега живее в град Кричим. Спомените на магнетофонен запис у автора.

Омразната граница силно ограничаваше, но тя не можеше да прекъсне и връзките, и взаимоотношенията на Тъмраш с Румелия и особено с околните села. И сега да заговорите, който и да е по-възрастен човек в Ситово, Орехово, Лилково, Чурен ще ви разкаже колко пъти той или баща му е ходил в Тъмраш. Бил е там на пазар, овчар или по друга работа. Спас Куртев от Лилково е бил самарджия в Тъмраш. Калафир Герджиков е бил дълги години баш терзията в Тъмраш и т. н.

Около 1905 година Адил се съгласи с лилковци да му платят по 4 лева на комин и по 2 товара дърва, но да ги откарат в Тъмраш и ще получат право да секат в неговите гори на Чатал улук и Модър. Въз основа на това споразумение много хора ходиха в Тъмраш. Адил ги посрещаше, пиеше ракия и кафе с по-възрастните, даваше им бележка пред митничарите и граничарите и ги изпращаше обратно.[1]

Разбира се, границата представляваше сериозна пречка и неведнаж тя бе използувана като претекст за задържане и разкарване на „нарушителите". Така в 1908 г. Иван Андонов Ставрев (Америката) от с. Михалково и баща му дялаха греди на Чатал улук, но „манафите" ги хванаха и закараха в Тъмраш. Там Адил се намеси и те бяха освободени без глоба, като им върнаха обратно и гредите ,но все пак бяха разкарвани.[2]

Понякога „манафите" задържаха „нарушителите" по-дълго време. Така Ангел Гугов от Лилково, който редовно продаваше и купуваше стоки от Тъмраш, беше наклеветен и обвинен в шпионаж. Той бе арестуван и откаран през Неврокоп и Дойран в Солун. След активната намеса на българския посланик в Цариград бе освободен едва след 6 месеца.[3]

Тъмрашлии също идваха много често в Орехово, Лилково, Ситово и другите съседни села. Кичукът редовно купуваше от тези села месо за турските граничари, на които беше доставчик.[4]

Тъмрашлии вземаха невести от Лилково, Орехово, Плочник, Чурен или даваха жени на българските-мохамедани в тези села. Родствените връзки продължаваха дълго след разделението им с държавната граница. Понякога от Тъмраш идваха в тези села на събор, на веселби или посрещаха гости.

---

[1] Атанас Харизанов от с. Лилково — спомените у автора.
[2] Иван Андонов Ставрев (Америката) от с. Михалково, спомените у автора.
[3] Христо Ангелов Гугов от с. Лилково, спомените у автора.
[4] Калин Шумаров с. Ситово, спомените у автора.

Когато на Адил се роди внук, той покани свои приятели лилковци на тържествата при обрязването. Костадин Стоянов с още 5—6 души лилковци-християни, с шарени килими на конете, отидоха в Тъмраш на празненствата на Адил.[1]

Преминаването на границата често пъти ставаше и от контрабандисти, които пренасяха оръжие и забранени вещи. Много често джамбази и конекрадци от коритото на Въча или от пловдивските села прехвърляха крадени коне, като даваха подкуп на граничарите. Мнозина тъмрашлии идваха в Пловдив само за да се снабдяват с оръжие. По този случай в-к „Странджа" писа:

„Сигурно се знае, че помашкото население има тесни връзки с турските власти оттатък. Неколцина от селата Чукуркьой, Хвойна, Чепеларе, Еникьой, Куклен и др. в Рупчоско постоянно отиват и се връщат в Дьовлен и Пашмакли и пренасят оръжие и сведения. . От месец на месец се съглеждат много помаци от Тъмраш да идват в града уж за търговия, а те купуват оръжие."[2]

Авторът обвинява правителството, но явно, че и самите граничари вземаха достатъчно подкуп, за да провалят борбата с контрабандистите.

в) На границата

От година на година обаче нещата се променяха. Връзките между селата все повече намаляваха. Зачестиха престрелките и граничният режим се затягаше. Когато отношенията бяха нормални, тогава граничарите от двете страни се събираха заедно, играеха карти, ходеха си на гости, подпомагаха се с храни. Българските граничари ходеха в Тъмраш, а турските идваха в Лилково, Плочник, Чурен. Но понякога отношенията се изостряха и стигаха до кървави схватки. Ето какво разказват двама граничари, стояли на един и същи граничен пункт — Смаил Чакмаков в турската армия и Атанас Талев в българската. И двамата служиха на поста на Червен камък.

Чакмаков служи през 1908—1910 година и разказва:

— Ние бяхме 17 души. С българските войници се много погаждахме. Моите войници вземаха по 1 турска лира запла-

---

[1] Костадин Брънбаров от с. Лилково, спомените у автора.
[2] В-к „Странджа", 1897 г., бр. 43 от 12 април, стр. 3.

та, а пък аз като онбаши вземах 2 лири... На българските войници държавата даваше по-малко — по 5 галагана. Събирахме се на едно място. Купили бяхме един грамфон за 5 турски лири. Като го пуснем — та чак в Чурен се чуваше. Грамофонът свири, пък ние се сберем с българските войници и се нахванем на хоро. Карти играехме, качамак варяхме, борехме се. Имахме един сандък шекер, ама едър, с брадва го сечахме.

Като ни докара доставчика месо, всяка неделя ни даваха по един коч, ние го заколим и дадем един бут на българските войници. Те пък ни даваха грозде и така поминувахме. Нашите войници бяха сбирщина — турци-анадолчета, кюрди, арабчета ,македончета и родопчани, от нашия край. Веднаж вървяхме с чауша по граничната пътека. Но през нощта паднал голям сняг. Тогава ние минахме по българската пътека. Българските войници ни извикаха да си вървим по нашата пътека. Аз им казах, че нашата пътека е затрупана, та ако може днес да минем по тяхната, а утре ще си вървим пак по нашата. И старшията на българските войници рече: „Добре, минете тогава!“ И минахме. Погаждахме се.

Сетне нашият чауш беше направил някаква пакост, та го намразиха и го удариха. Той бе останал по желание на тази граница, защото даваха повече пари. Ама го удариха. Аз не бях на поста. Имахме едно арабче, та само се чешеше. Викам му: „Оти се дърнеш бре Али?“ Пък то отговаря: „Гъжеквер, онбаши“. Демек краста. И аз го заведох в Тъмраш да го лекуват. Тогава удариха чауша. Връщам се към Червен камък. На Горялата племня българските войници му турили една пусия и го ударили в лявото рамо. Тъй един кюрд, и той бе дошъл по желание тук да служи заради парите ,като го ударили ей тук ,в челото ,та не шавнал. Пък едно друго като го ударили в гърба, както е залегнало, та куршумът излязъл през дебелото черво. И една мъглаааа...

Сетне се погодихме и се събрахме та решихме: „Който направи престрелка ще го обесим на бориката. И докато бях аз там вече не стана никаква престрелка“.[1]

А българският граничар Атанас Талев[2], служил също на Червен камък през 1909—1910 година, разказва:

---

[1] Смаил Чакмаков — спомените у автора.

[2] На една скала до някогашния български пост в местността Горялата племня има редица имена на български войници, примитивно издълбани и обраснали с мъх. След дълго проучване и внимателно прочи-

— Ние се числяхме към 6 погранична рота с щаб в с. Хвойна. Тя имаше 4 взвода. Първи взвод с командир поручик Серафимов (Стотинката), племеник на полковник Вл. Серафимов, бе настанен в Чурен. Взводът имаше 7 поста. Първи пост бе над Кричим в местността Бабица, втори — на местността Комаров камък при Чурен ,трети — в Чуренската река, четвърти — на Червен камък, пети — на Горялата племня, шести — на връх Модър, седми — на Пилаф тепе.

Втори взвод държеше по билото на Персенк. Заставата му бе в Широка лъка. Трети взвод беше в Чепеларе, а четвърти — в Манастир махала.

Аз бях на 4 пост на Червен камък. Имахме едно куче — много зло. Наричахме го Барон. Силно и страшно. Турската кула бе на 200 метра от нашата. Вечер отвързвахме Барона и турските войници се бояха от него, та си внасяха тенекии за през нощта. . Това ги озлоби и един ден, като забелязали кучето отвързано по района, стреляли му. Не го убиха, но му строшиха единия крак.

След ден-два наш войник отиде в Чурен при командира на взвода и му доложи за кучето. Поручик Серафимов кипнал, побелял от яд и рекъл: „Какво дремете, по-добре някой от вас да бяха ранили, та да не бе Барона, най-хубавото ни куче. . .“

Войникът се върна дълбоко огорчен от тежките думи на командира. Като разказа на старшията ,оня също побеля от яд. И още на другия ден стреля право в чауша, дето беше ранил кучето. После го довлякоха на наша територия. И престрелката започна. Нарекоха я Бароновата престрелка. Тя трая една неделя. Извършена бе мобилизация във всички съседни села. Дойдоха частите на 21 полк от Пловдив. От Пазарджик тръгна 27 полк и стигна до Дермендере. Артилерията от Пловдив също се дигна. Работата замириса на война. Най-после правителствата се разбраха и след неделя се прекрати.“[1]

Тук разказахме само накратко за Бароновата престрелка, но подобни престрелки в началото на 20 век все повече и

стване най-после ни се удаде да разчетем едно име — Атанас Талев от с. Хвойна. Тръгнахме по следите на някогашния граничар и след дълги проучвания го намерихме жив и здрав. За радост той бе с напълно запазена памет, с бодър дух, преминал през дългите борби на Българската комунистическа партия и разказа наистина интересни неща в големи подробности. От много години Талев живее в Пловдив. Спомените у автора.

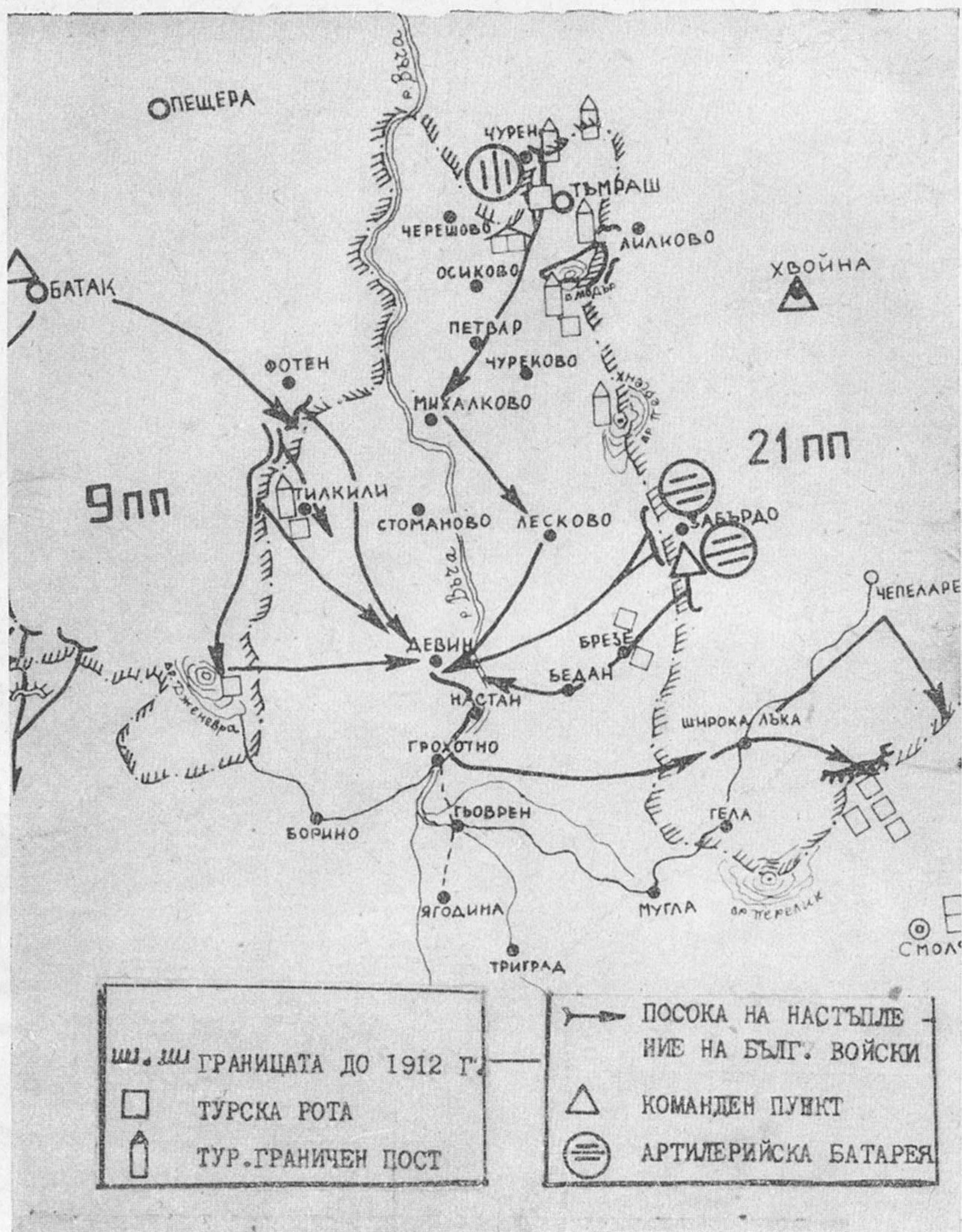
[1] Атанас Талев — спомените у автора.

18. Вещ от Тъмраш

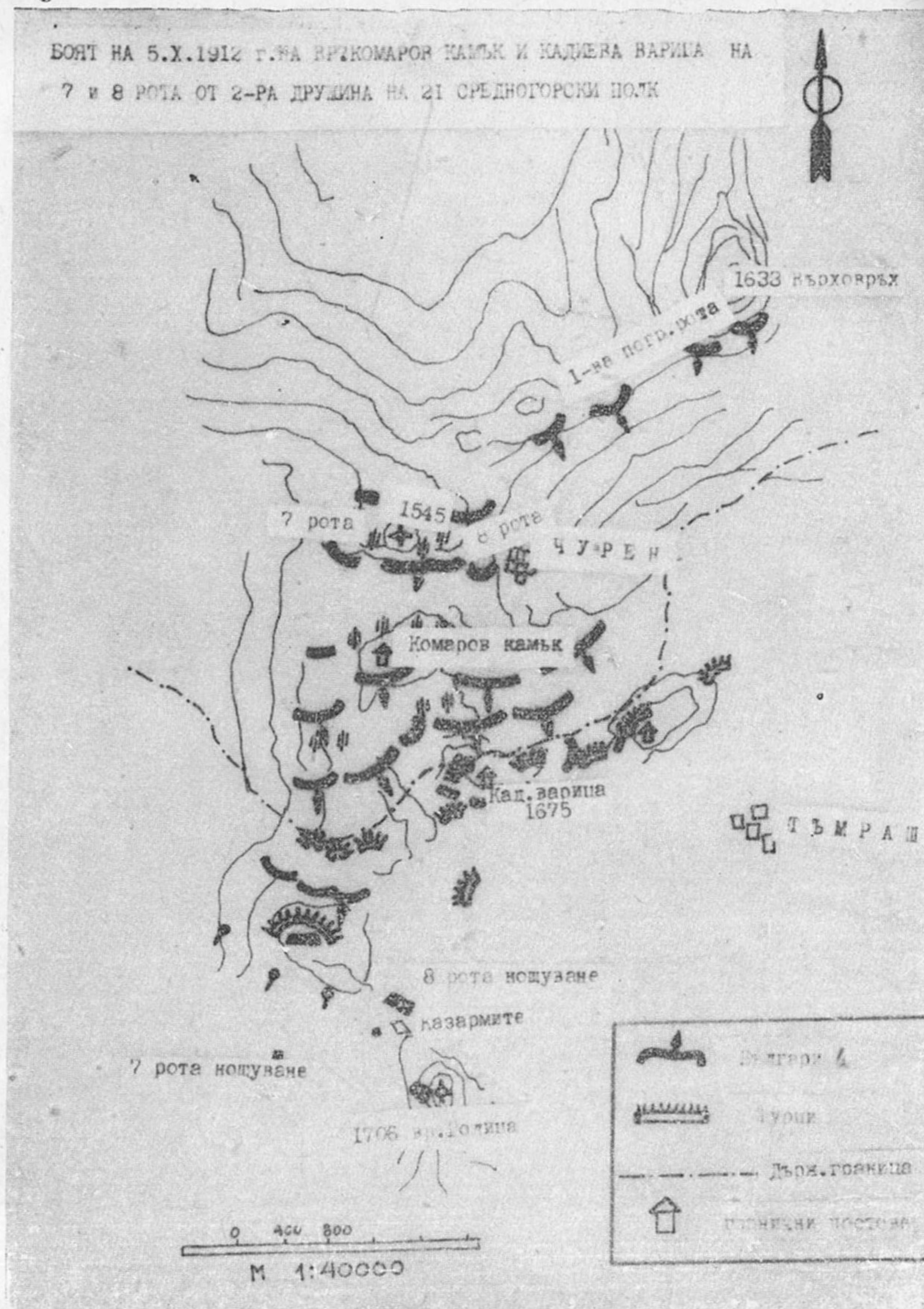
19. Карта на Рупчоска нахия ▷

20. Схема на настъплението на I-ва бригада

21. Чуренската кула ▷

22. Последният бой за Тъмраш

23. Тъмраш 1972 г.

24. Тъмрашката чешма
25. Залесителната комисия

повече зачестяваха. Това все повече отдалечаваше Тъмраш от съседните нему села и от България. Животът на селото се обвързваше още повече с Турция, а от това на тъмрашлии не ставаше ни по-леко, ни по-топло. Особено тежко те понасяха военната служба в турската армия. Техните момчета отиваха войници в далечните предели на турската империя по Анадола и Африка, където изгаряха от невижданите и непоносими от тях горещини. Там служеха по 7 и 9 години. Много синове умираха, без да видят вече родното си село.

— Ние бяхме 6 души братя — разказва Смаил Чакмаков.— Аскерлъкът ни разсипа. Най-големият ми брат Мехмед служи 7 години в Йемен, там, дето пилците, като хвърчат и падат, умират от жега. Като се върна бе само кожа и кокали Без хич месце. Жив да го оплачеш. Не можехме да го познаем.

Другият ми брат Шериф и той служи в Арабия. Още подалеч от Йемен. За една година отиде писмо и за една се върна. И вече писмо не дойде. Милият ми брат Шериф, ах, милият ми брат, там си умря. Миличък, никой не го видя, не го чу.

Другият ми брат Ариф го взеха в Неврокоп. И той отиде и не се върна вече. Шест години служи. И писма идваха. А на седмата година дойде хабер, че умрял и никой вече не го видя, не го прочу...[1]

Такава беше съдбата на всички българи-мохамедани от родопските села, в това число и на всички момчета от Тъмраш, които служеха в редовете на турската армия.

И така, след Съединението в Тъмраш настъпиха сериозни промени и в географията, и в икономиката, и в общественото развитие, и в личния живот на хората.

г. Смъртта на Ахмед ага. Съдбата на останалите братя

Големи промени станаха и в живота на Караходжовите братя. Ахмед ага се оттегли от управлението и начело застана неговият най-малък брат Адил. Разбира се, думата на Ахмед ага тежеше още няколко години в управлението. Той даваше съвети, до него се допитваха за по-големите проблеми. Неговата слава все още се носеше извън пределите на Тъм-

[1] Смаил Чакмаков — спомените у автора.

раш. И не случайно през 1894 година англичанинът Буршиер се запътва при него. Въпреки твърденията на Буршиер, че е отишел в Тъмраш само за да види тоя „планински орел", едва ли може да му се вярва. Англичаните винаги са се стремели да имат свое влияние сред родопското население и най-вероятно Буршиер е изпълнявал други, тайни поръчения в Тъмраш. Но те остават скрити и до днес.

През деветдесетте години Ахмед ага вече „остарял, грохнал, останал без зъби и влияние".[1] А през есента на 1895 год. прочутият тъмрашки властелин почина в собствения си дом.[2] По този случай В. Дечев посвети една кратка бележка, в която подчертава неговите заслуги и слаби страни с лаконичния израз: „Добър беше и лош беше."

Така завърши земния си път най-видната личност на Тъмраш, че и на целия Рупчос през 19 век.

Най-малкият брат на Караходжовите братя — Адил, като наследи управлението на нахията от Ахмед ага, макар да бе загубил чифлика си на Бряновщица, бързо натрупваше пари, купуваше нови земи от изселените тъмрашлии и забогатяваше. Макар да не стигна името на големия си брат, той остави трайни следи в паметта на селяните и от съседните села, главно поради своето дългогодишно и също тъй самовластно управление. Думата на Адил на две не става. Той управлява кажи-речи от 1880 до 1907—8 година. Хората от съседните села помнят добре тоя властелин и разказват подробности и случки от неговия личен и обществен живот. В напреднала възраст Адил остави впечатление на улегнал, добродушен и дори смехотворен човек ,нещо различно от неговия буен нрав на младини. По примера на брата си Ахмед ага и той се стремеше да навежда ред и справедливост независимо от турските официални разпоредби, но той беше само бледа сянка на стария рупчоски съдник и властелин.

Преди всичко неговото имотно състояние отстъпваше десетократно на предишното: Чифликът на Бряновица пропадна ,горите и нивите по Враца и Тикла Кула пропаднаха. Делото с Брестовица само вземаше, а не даваше грош. Овцете постепенно намаляваха и в началото на века Адил вече нямаше нито една овца. Продаде ги. А големият му син се занимаваше с търговия и събиране на данъци за държавната хазна. Конете също намаляха.

---

[1] Сп. „Мисъл", 1894 г., бр. 6, стр. 661.

[2] Сп. „Родопски новини", 1895 г.. бр. 4—5, стр. 1. В книгата на Н. Хайтов — „Девин" неправилно се сочи, че Ахмед ага е починал в 1896 г.

След Освобождението Адил си огради нов конак в средата на селото, вляво от моста при долната джамия, до пътя, който идваше от Чурен. Къщата му беше на два ката с вита стълба между тях, с по 3—4 стаи на етаж. Оградена с камък и покрита с тикли. На долния етаж Адил държеше повече каци ,вълна, облекло, а в една от стаите зимуваше, че беше по-топла. На горния етаж имаше миндерлъци, долапи, полици, наредени сахани и паници, домоткани бабули (възглавници), шарен таван и прозорци с кръстосани дървени пармаци.

Единствен Адил от четиримата Караходжови братя за кратко време води две жени, нещо непривично за тъмрашлии. Той взе едно малко момиче от село Брезе (според някои от Смолян), наричано Фатма, и го варди, докато навърши 16 години. После се ожени за него. Но скоро настана кавга в къщи и младата невяста си отиде. Адил обичаше тази жена и преживя голяма лична драма. Когато Фатма си отиде при родителите, той често вземаше тамбурата, отиваше в дюкяна, пиеше ракия и тъжно редеше песента:

Адил си дума изпусна,
бяла го Фатма напусна,
Понощем човек намери,
даде му муле да води
и в Пашмакли го проводи.

Да правиш, боба, що правиш,
да дойдеш да ма си вземеш
с девет мулета за товар,
с десето — Фатма да язди...[1]

Адил управляваше първите години на 20 век, но вече остаря и предаде управлението на сина си Атем, известен в околните села под името Атем ефенди. Самият Адил почина през 1910 година в Тъмраш. Погребаха го в началото на „манафското гробе“, над ливадите, на местността Есака, над самия път, там, където днес започва самата голяма гора.

Големият син на Адил — Атем, започна да управлява обществените и домашните работи. Но неговото време вече коренно се отличаваше от епохата на дядо му, чичо му и баща му. Той търсеше богатството вече не в чифлици и стада, а в търговията, в джамбазлъка и в самата държавна хазна. Стана търговец на жива стока — коне, овце, говеда. Освен това той откупуваше и събираше данъците на държавата, с право да

[1] Подробности около женитбата на Адил и развода му ми разказваше Лила Ангелова Джижова от с. Лилково, сега живее в с. Коматево. Дядото на Лика е бил ратай у Адил и лично е участвувал в кражбата на момичето, а после наблюдавал и развода.

взема една осма от събраното. Тази осмина се превръщаше в една лета, ако не и повече, и скоро Атем натрупа имане. Във всяко село имаше хамбари с жито, фасул, картофи, леща, масло, вълна. Тази „златна мина“ утрои богатствата му.

Атем си имаше и помощници (йошурджии), които събираха данъците в различните села. Те от своя страна по деветдесет и девет начина завишаваха данъка на хората — вземаха по-голямо номоне (проба) от снопите, оценяваха по-високо добива от овцете, вземаха данък от умрели овце и т. н. Йошурджията нареждаше кой ден на коя местност да се вършее, за да може да мери житото.

Цялата данъчна, финансова и административна система в Турция през ония времена беше една неразбория, непоносимо бреме за сиромашията и източник за натрупване богатство от довереницитe на властта. Атем ефенди беше един от тези довереници.

Криволичеща е съдбата на Смаил ага Караходжов. След като през 1878 година той избяга от Тъмраш с жена си и единствения си син Ашим, вече не се върна в Тъмраш, а се засели в село Беден. Там си огради къща. Заедно с беденския големец хаджи Кюлюнк в първите една-две години след Освобождението вземаше участие в уредбата на „непредадените“ села, после започна да слиза по житейската стълба.

Първото му нещастие го връхлетя при смъртта на жена му. После се разори и стигна до крайна бедност. Идваше в Тъмраш дрипав, окъсан, изпаднал вдовец. Адил наставнически го мъмреше:

— Бабаолоооо, срамота е да личиш света. Ела да ти дам руба да се промениш, че ме е срам от хората за тебе. Две дисаги пари отнесе, а какво ги стори — един Аллах знае. Стана за срамота. Така не бива да ходиш. . .

— Ще ходя, рекъл Смаил, ще ходя да разлавам селските кучета,[1] да ме гледат люде се и да помнят какъв бях и какъв станах, та да не ламтят за имане. Имането се трудно събира, ама лесно се прометепцва (прахосва) . . .

В началото на седемдесетте години той хвана единствения си син Ашим за ръка и от Беден се пресели в Пашмакли (Смолян). Тук се ожени втори път и стана преведен зет. Но бедността не го напускаше. Новата му жена заложи алтъните си в банката, а той отиде в Тъмраш и продаде на бойковци имота си на Средне и Топкория. Продаде и къщата си в Беден

[1] Смаил Чакмаков от с. Осиково — спомените у автора.

на хаджи Кюлюнк и с набраните си пари отново купи една ливада от 20 декара в района на смоленските езера в местността „Дълго блато“, която и днес се нарича Смаиловата ливада.[1]

Според думите на Назифе Джелалова, снаха на Смаил ага и жена на сина му от втората жена „той беше среден човек, с потури, с лапчини, пояс, долама, пушеше с чибук. Говореше български . . .“[2]

Живя 5—6 години при Джелал и Назифе. Когато бе вече много стар, заболя тежко. На единия му крак се отвори голяма рана, от която излизаха червеи. „Тогава нямаше доктор, нямаше лекарства, церяха го с билки“ — споделя снаха му.

Последната година от живота си Смаил ага отива веднаж при първородния си син Ашим. Но през това време се разболя, лежа 2—3 месеца и почина на около 90-годишна възраст през 1914 година, в къщата, която днес обитава внукът на Смаил.[3]

И така, годините след Съединението до Балканската война изпълват един сравнително мирен период от историята на Тъмраш. Въпреки несгодите, породени от границата, добрите отношения в околните села дълго продължаваха. Но и разделението влезе в бита и мислите на хората. Отношенията между двете държави постепенно се изопваха. Бавно, но непрекъснато шовинистичната пропаганда, която се водеше от двете страни на границата, раздалечаваше Тъмраш от съседните села. Зачестиха престрелките. И на края дойде Балканската война, в която Тъмраш се превърна завинаги в пепелище. Как стана това?

---

[1] Щефике Ашимова — внучка на Смаил ага, спомените у автора.

[2] Назифе Джелалова — родена 1884 г. в Смолян, снаха на Смаил ага.

[3] Пак там...

12. Краят на Тъмраш

До Балканската война европейската част на Турция се простираше по целия Балкански полуостров. По силата на Берлинския договор и Топханенското споразумение голяма част от българските земи в Тракия и Македония останаха под властта на Турция. Подвластни на империята останаха и гръцки, и сръбски земи. Това доведе до известния Балкански съюз, който през 1912 година обяви война на Турция.

При създалата се политическа и военна обстановка се очертаха два основни фронта — Източен, който обхващаше Тракийския театър на военните действия, и Западен, който обхващаше главно Македония. Според общия план на съюзниците за водене на войната главните сили на българската армия се съсредоточиха на Източния фронт, срещу Одрин и Цариград, сръбските — срещу Скопие, и гръцките — в направление на Солун.

а) Родопският отряд настъпва

При това построение на войските между Източния и Западния фронт, т. е. между българската и сръбската армия, се образуваше един значителен оперативен простор, който обхващаше почти целите Родопи. За да се запълни тази празнота в плана и да се осъществи оперативно-стратегическо взаимодействие между двата фронта, от българската армия бе формиран така нареченият Родопски отряд.

Задачата на Родопския отряд беше: да освободи българските земи в Родопите и поречието на река Места, да овладее моста на гара Бук и железопътната линия при Драма

и да прекъсне връзките между турските войски от Източния и Западния фронт. Близката задача на Родопския отряд беше да ликвидира Тъмрашкия клин.[1]

Родопският отряд бе формиран главно от частите на 2-ра Тракийска дивизия с командир генерал Стилиян Ковачев. В състава му влизаха 1-ва и 3-та пехотна бригада, 3-ти планински артилерийски полк, 3-то отделение от 3-ти полски артилерийски полк с по две батареи, 2-ра пионерна дружина, санитарни части и тилови служби. Освен това отрядът бе усилен с 5-та и 6-та гранична дружина и доброволческите чети на Стефан Калфа, Пею Шишманов, Ботушанов и Чернопоев.[2]

Всичко в отряда имаше: 19 дружини, 17 батареи, 386 офицери, 29 чиновници, 32 773 войници и подофицери, 802 ездитни коне, 7034 впрегнати и товарни коне и мулета, 1505 волове, 1312 волски и конски коли, 19 939 пушки и карабини, 16 картечници, 622 сабли, 12 полски и 52 планински оръдия.[3]

Колкото и да са скучни, обърнете внимание на тези цифри. Те не само позволяват сравнение с въоръжението на сегашните армии, но показват нещо много по-важно. Хиляди български войници са тръгнали на война без пушки. Този недостиг на оръжие се компенсираше с високия дух, с готовността за саможертва в името на свободата на онези земи и братя, които пъшкаха под чуждо робство. Този дух удвояваше боеспособността на частите, в които служеха хиляди родопчани.

Трета бригада, в състав от 27-ми чепински и 39-ти пехотни полкове със съответните усиления, получи задача да действува в направление: Ракитово — Разлог — Неврокоп и на юг.

Първа бригада беше в състав: 9-ти пехотен полк, с командир полковник Д. Бошнаков, 21-ви средногорски полк с командир полковник Владимир Серафимов, 6-та гранична дружина с командир капитан Паньо Стефанов, 21-ва и 28-ма допълняющи дружини, 3-то и 4-то отделение от 3-ти планински артилерийски полк,[4] и четите на Стефан Калфа и Пею Шишманов. Командир на бригадата беше полковник Димитър Ге-

---

[1] Войната между България и Турция 1912—1913 г., Соф., 1937 г., т. I, стр. 461.

[2] Войната между България и Турция ... т. 6, стр. 251.

[3] Пак там ..., стр. 258.

[4] Войната между България и Турция ... т. 6, стр. 257. Артилерийският полк е имал 4 отделения, всяко с по 3 батареи, а всяка батарея по 4 оръдия. 1 и 2 отделение и щабът на полка бяха придадени към Хасковски отряд

шов, а началник щаб майорът от генералния щаб Никола Илиев.[1]

На тази бригада върховното командуване и щабът на 2-ра тракийска дивизия заповядаха да освободи централната част на Родопите, в която влизаше и Тъмрашкият клин. Погледнете картата. От пръв поглед се разбира, че най-разумният маньовър за изпълнение на задачата е един смел обхват за отсичане на Тъмрашкия клин в самата му основа. И малкият брой на турските войски, и релефът на местността, и изпреварването на турците в мобилизацията, и съсредоточаването, и още ред фактори позволяваха ударът да бъде нанесен в самата основа на тоя клин. Две дружини, дори без артилерия, в посока от Гела през Мугла и от вр. Дженевра през Борино, можеха да се срещнат при село Гьоврен само за 1 ден. Те щяха да затворят всички пътища за оттегляне на турските части и задачата щеше да има историческо значение.

Щабът на бригадата действително замисляше подобен обхват, само че в по-ограничен мащаб. На практика обаче не можа да осъществи и този ограничен обхват.

Девети пехотен полк получи заповед да настъпи с двете си дружини в направление на Фотен — Девин, а с останалите две — в направление Батак — Таш боаз — Доспат.

Двадесет и първи полк с усиленията си получи двойна задача: с трите си дружини да настъпи и участвува в освобождението на Тъмраш и Девин, а с едната дружина да *отбранява* превала Рожен.

На 2 октомври с телеграма № 205 командирът на бригадата съобщава за предстоящата операция на полка и целите, които трябва да постигне: първо, да настъпи към град Девин, да разбие и плени гарнизона на Тъмрашкия клин; второ — след това да се насочи към станция Бук с цел да се разрушат ж. п. съоръжения.[2] (виж схема приложение № 20).

На 4 октомври вечерта командирът на бригадата заповяда частите на 21 полк да се групират в 3 основни колони и да изпълняват следните задачи:

I. *Дясна колона* — 2 дружини и 1/3 скорострелна планинска батарея — да настъпи от Чурен и Лилково, с цел да атакува и плени противника, който заема връх Модър тепе и неговите западни разклонения (Голица—Ушите). След това да продължи действията към Михалково — Дьовлен, като се

---

[1] Войната между България и Турция, т. 6. стр. 248.

[2] ВИА — ф. 345, оп. 5, а. е. 2, стр. 1—2.

свърже: от дясно с частите на 9 пехотен полк, а от ляво със средната колона на полка.

2. *Средна колона* — 1 и 4 дружина, картечната рота, 9 и 10 нескорострелни планински батареи — да настъпи в посока Чукуркьой (Забърдо) — връх Ченгене кьошк — връх Кум гидик — Дьовлен.

3. *Лява колона* — 3-та дружина, 8 не с. с. планинска батарея и четата на Стефан Калфа — да заеме и отбранява превала Рожен с цел да прикрива левия фланг на бригадата от към Пашмакли (Смолян) — Устово.

4. Първа рота от 6 гранична дружина да съдействува на дясната колона в Чурен, а след това да настъпва в направление на Чуреково—Лесково—Девин. Втора гранична рота от същата дружина да настъпва в направление Брезе — Мугла и охранява средната колона. Трета гранична рота да настъпва със средната колона и я охранява от ляво. Четвъртата рота и четата на Шишманов остават на място и охраняват граничния участък на Рожен.[1]

Тази заповед ни позволява лесно да си представим бойния ред на войските. Но тук има нещо много по-важно, което никаква заповед не може да ни даде. Става дума за настроението на войниците. От обявяването на мобилизацията бяха изминали 16 дена. От 21 септември частите бяха разположени в граничните села, а от 24 септември някои роти бяха на самата гранична бразда и чакаха с трепет заповед за настъпление. На 24 септември стана и внезапната престрелка на поста Ченгене кьошк при село Забърдо, в която бе убит един чауш. Това изопна нервите на всички още повече.

Духовете се наелектризираха. Три десетилетия в училища, в къщи, в читалища, по седенки, от книги и вестници, от сказки и речи тези български войници бяха слушали за братя и земи, останали под чуждоземно иго, които чакат от тях освобождение. Цели три десетилетия (да не говорим за преди 1878 г.) войниците бяха възпитавани за този час, за тези боеве. Сега те бяха пред тях. И те чакаха възбудени.

Но войната със своите повратности носи не само ненавист, а и смърт, разрушение, отчаяние. Понякога се налага и отстъпление, и поражение. А какво ще бъде утре, когато тръбата засвири, през тези непроходими гори и планини?

Тревогата беше обхванала и селяните от околните села. Те спяха обути, та в случай на отстъпление на българската ар-

---

[1] Войната между България и Турция, т. 6, стр. 12.

мия да могат по-скоро да избягат. Някои натовариха съдовете и завивките на конете, овчарите прибраха стадата в селата за нощуване. Жените не замръкваха на къра. Всичко беше нащрек. Войната се приближаваше с часове.

В Тъмраш също бяха обхванати от паниката. Старите тъмрашлии още помнеха преживелиците от Освободителната война и техните разкази и спомени възбуждаха духовете у помладите. Все пак до започване на бойните действия никой не напущаше селото. Турските офицери уверяваха селяните, че имат предостатъчно сили, че от вътрешността пристигат големи военни поделения, и ще разгромят всичко по пътя си. Всъщност с какви сили разполагаха турците?

В Тъмраш бе настанен един турски табор, който с ротите си бе заел за отбрана околните висоти. Според донесението на изпратените в тила български разузнавачи, в Михалково имаше друг турски табор. Разузнавачите пишеха дословно: „Има разквартирувани по квартирите само около 1 табор турски редовни войчици, без никакъв башибозук“.[1] Трети табор имаше в Девин. Четвърти — в Доспат. Освен това в Драма имаше три табора, а в Серес — два табора, 6 батареи и 4 ескадрона. В Неврокоп имаше цял полк.[2] В Смолян — друг полк и т. н. Срещу частите на Родопския отряд действуваха частите на 14-та турска дивизия с щаб в Серес.[3] Нейните 40, 41, 42-ри пехотни и 14-ти артелирийски полкове бяха заели позиция по непроходимите родопски върхове със заповед да не отстъпват ни едно било.

По височините около Тъмраш—Комаров камък, вр. Модър, Пилаф тепе и на юг турските постове бяха усилени. На много места бяха изградени каменни и земни окопи с пълен профил.[4] Главните сили турският командир разположи на Комаров камък и вр. Модър. Останалите разтегна по билата на Червен камък, Криви кошари, Пангарлица и Чуренската кула. Силите му не достигаха, за да прикрие плътно цялата си позиция. Турция закъсня с мобилизацията. Сред войниците имаше и някои мобилизирани от местното население, но те се брояха на пръсти и бяха предимно от най-младите запасни набори (виж схема приложение № 21).

Войната се приближаваше с часове. От двете страни войниците лежаха в окопите, насочили пушки едни срещу други.

---

[1] ЦВА — Търново — ф. 345, оп. 5, а. е. 4, стр. 142.
[2] ВИА — ф. 341, оп. 2, а. е. 3, стр. 1.
[3] Войната между България и Турция . . . т. I, стр. 251.
[4] Пак там . . . т. 6, стр. 14.

Един заек можеше да вдигне шум, да предизвика престрелка по целия фронт и войната да започне.

На 5 октомври в 3.15 часа командирът на бригадата получи заповед за започване на войната и веднага я предаде по летящата поща на частите.[1] Но вместо да заповяда настъпление по целия фронт, както бе запланирано по-рано, щабът на отряда нареди на 5 октомври да настъпят само ротите от Дясната колона, т. е. само 2-ра дружина, която опасваше село Тъмраш. До вечерта тази колона трябваше да овладее рубежа на върховете южно от селото ,а именно: Маркова чука, Голица, Голяма поляна (Каракачанските мандри, връх Зигош (Жигош). Всички други части на бригадата получиха заповед да се придвижат на самата гранична линия, но да настъпят чак на следващия ден.

Тази заповед по същество измени първоначалния замисъл на командуването. Вместо обхват, частите на бригадата атакуваха почти фронтално, и то най-острата част на Тъмрашки клин, където върховете бяха най-непроходими. В самата заповед бе заложен неуспехът за обкръжение на турските части около Тъмраш, а оттук произлязоха и по-големи неудачи през следващите дни.

Това ще стане още по-ясно, като разглеждаме по-конкретно бойните действия през първия ден на войната. От самата карта е видно, че граничната линия около Тъмраш образува един малък клин, или по-право тя съставлява острието на самия Тъмрашки клин. Затова дясната колона, т. е. 2-ра дружина на 21-ви полк също бе разделена на две групи — Лилковска, в състав от 5-та и 6-та рота, и Чуренска, в състав от 7-ма и 8-ма рота и 1-ва батарея от 3-ти артилерийски полк.[2] Дружината в момента броеше 6 офицери, 1 офицерски кандидат, 1 лекар, 97 подофицери и 1214 редници и ефрейтори.[3]

Първа гранична рота от 6 гранична дружина имаше личен състав около 350 души.[4] Граничарите от постовете на Модър, Пилаф тепе и Комаров камък се преподчиняваха на съответните роти, които действуваха при постовете им .Но командирът на граничната рота капитан Спасов получи и само-

---

[1] Войната между България и Турция, т. 6, стр. 13.
[2] ЦВА — Търново, ф. 345, оп. 5, а. е. 2. стр. 3.
[3] ЦВА — Търново, ф. 345, оп, I, а. е. 58, л. 18.
[4] Пак там, оп. 5, а. е. 6, л. 34 и 35.

стоятелна задача — „да нападне и превземе турските постове от Чурен до Ак таш" (Пангарлица).[1]

На книга тези две местности за читателя не означават нищо. Но който познава района, веднага ще си представи една верига от постове по гористи била, стръмни скатове и скалисти урви. Задачата е наистина трудна. Село Чурен е на единия връх, а постът на Ак таш (Пангарлица) е на другия. Разстоянието по въздуха не е повече от 3—4 километра, а по земя е 3 часа. Границата се движи по гористото било на Пангарлица—Топкория, Криви кошари, Червен камък, после се спуща по отвесния скат и скалистите урви на запад от Червен камък и като върви 2—3 километра, потъва в пропастите на Чуренска река, после отново започва да се катери по билото, южно от село Чурен и като измине нови 3—4 километра, стига връх Комаров камък.

На граничарите се поставяше задача да превземат турските постове по граничната линия и да настъпят на юг. И те изпълниха достойно заповедта. Те бяха предимно от съседните родопски села: Лилково, Ситово, Орехово, Хвойна, Павелско, Бойково, Дедево, Сотир, Чурен, Брезовица. По тези и такива чукари те бяха отраснали от деца, познаваха всяка педя земя и характера на планината, а несправедливата граница, поствена през 1886 година, тегнеше в душите им и те жадуваха да я сринат. Най-после дойде и тоя час и те изпълниха достойно своя дълг.

Най-високият масив тук е Модър, с командната му висота Зигош тепе (1992 м). Граничните постове на България и Турция бяха от двете страни на Зигош тепе, но самият връх бе „ничия земя". Командирът на Лилковската група, капитан Челбов, се боеше, че турците могат да заемат върха и да създадат големи затруднения. Затова той още на 24 септември заповяда на граничарите и на един взвод от 5 рота да се изкачат на самия връх и да останат там.[2] Това се оказа много целесъобразно. На 3 октомври турците също направиха опит да се изкачат на върха, но вече беше късно, там стояха българските войници.[3]

Капитан Челбов очакваше войната да започне всеки момент и затова държа 5-та рота три денонощия в окопите на самата гранична бразда, въпреки постоянните мъгли и дъждо-

---

[1] ЦВА — Търново, ф. 345, оп. 5, а .е. 14, стр. 9.
[2] Пак там, оп. 5, а. е. 16, стр. 5.
[3] ЦВА — Търново, ф. 345, оп. 5, а. е. 17, стр. 10.

ве. На 4 октомври той върна 5-та рота в Лилково, но нейните позиции зае 6-та рота.

Заповедта за настъпление дойде на 5 октомври сутринта. Тя гласеше: „Войната обявена. Начало на действията днес 7 часа пр. пл. Заповядано е на Лилковската група, щом се групират ротите, което вероятно ще стане към 9 часа пр. пл. днес, да щурмува и овладее западния склон на Зигош тепе (1992) и по-нататък да действува по дадените от вас указания . . . За днес ще се ограничите само със заемането на Модър тепе и западните му разклонения. Утре ще почнете изпълнението на задачата по-нататък според телеграма № 205".

Въз основа на тази заповед командирът на 2-ра дружина, подполковник Врачев, си изготви боен план, който предвиждаше в 9 часа Лилковската група да атакува масива Модър, а Чуренската — да настъпи по билото на вр. Комаров камък — Бей бунар — вр. Голица. Тактическият му замисъл беше да обкръжи и плени турския табор в района на Тъмраш. Но на практика и това не стана, защото войната започна не в 9 и не в 7, а в 6.30 часа сутринта поради внезапната престрелка, открита от турските войници.

В 6.30 часа един патрул от българската застава св. Илия отиваше към поста Пилаф тепе и попадна на турски секрет, който веднага откри огън. Престрелката веднага се предаде по цялата гранична линия. Въпреки усилията на командира на Лилковската група да прекрати престрелката, това не стана. Духовете бяха неимоверно възбудени. И така, на 5 октомври 1912 година на връх Модър, на 5 километра от Тъмраш и Лилково, пукна първата пушка на Балканската война.

Боят за Тъмрашкия клин и за Тъмраш започна. В 9 часа капитан Челбов вече беше поставил задача на всеки взвод от 6-та рота поотделно за настъпление. Чакаше с нетърпение само да пристигне и 5-та рота от Лилково, която през това време се изнасяше с бърз марш в посока на Модър. И когато 5-та рота пристигна, капитанът заповяда на взводовете от 6-та рота да настъпят, а 5-та рота остави във втори ешелон.

Окопани добре, турските войници се държаха здраво на височините. Боят ставаше все по-ожесточен, но без особен успех. Тогава сам капитан Челбов поведе един взвод от 5 рота, успя да се промъкне незабелязано през гората до самите окопи на турците и удари противника внезапно „с ура, на нож!" Изненадани, ужасени, турците от тази позиция не из-

---

[1] ЦВА — Търново, ф. 345, оп. 5, а. е. 15, стр. 1.

държаха и удариха на бяг, като оставиха 15 души убити, между които и един подпоручик.[1]

До края на деня беше овладян целият масив на Модър. Когато настъпи нощта, боят бе прекратен.

А какво ставаше в този ден по върховете северозападно от Тъмраш? Командирът на Чуренската група подполковник Врачев е записал на 5 октомври вечерта следното:

— Начало на военните действия 9 часа преди пладне, за което донесох на командира на бригадата. Телеграфирах на перущенския кмет да изпрати веднага 4 добитъка с хора за пренасяне на ранени. Пръв откри огън противникът в 8.30 часа, в момента, когато командирът на 7 рота капитан Гюмюшев заема с ротата си определената от мен позиция. В 9 часа преди пладне заповядах на батареята да открие огън по неприятелските укрепления на Кадиева варица (Кулата б. м. А. В.), след нея откриха огън 7 и 8 рота и така се почна ожесточен бой, при който при все че неприятелят се силно съпротивяваше и бе в значително количество, дружината настъпи бързо напред и за едно късо време в 9.50 часа преди пладне беше на около 500 крачки от противника.

В 11.55 часа преди пладне заповядах на командира на I погранична рота капитан Спасов да настъпи с част от опълченците към Черешово и да прикрива десния фланг на дружината. В същото време заповядах на батареята да се премести от 1545 на вр. Комаров камък и оттам да обстрелва неприятеля, скрил се в укреплението (Чуренската кула — б. м. А. Б.).

Турците се силно съпротивяваха. за което донесох в 1.30 часа след пладне на командира на бригадата и заповядах в същия момент батареята да напусне позицията при поста Комаров камък и се премести напред и застане редом с веригите. От успешната и артилерийска стрелба и настъплението на 7 и 8 роти, които траяха около два часа, противникът бе принуден да отстъпи, преследван от дружината.

В 4 часа след пладне Кадиева варица бе взета, гдето хванахме 4 души пленници. След превземането на Кадиева варица групата си отпочина и преведе в ред и в 9 часа след пладне настъпи към връх Голяма поляна, на северозапад от която се установи на почивка и нощуване в боен ред, като 8 рота зае казармата при Бей бунар и хребета на север от вр. Голица (1706 метра), а 7 рота и батареята — турските окопи на

---

[1] ЦВА — Търново, ф. 345, оп. 5, а. е. 17, л. 6.

платото на север от Голица. Когато групата настъпи от Кадиева варица към Голяма поляна, заповядах на капитан Спасов с опълченците и I взвод от 8 рота да отиде и обезоръжи населението в село Тъмраш, гдето не е могъл да намери нито един човек. След завръщането му заповядах да се присъедини към 8 рота[1]. . .Превързочният пункт на първо време беше на местността на бивака. В 1.40 часа след пладне заповядах да се премести при чешмата на изток от връх 1545, а в 7 часа след пладне заповядах да се премести в село Чурен, гдето на болните, след като им се даваше първа медицинска помощ, се пренасяха с добитък на лечение в Перущица и оттам в Пловдив.

Домакинският и продоволственият обоз през време на сражението заповядах да се оттеглят на два километра назад по пътя за Скобелево, а след превземането на Кадиева варица, заповядах да се прибере към дружината.

В този бой особено се отличи командира на 7 рота капитан Гюмюшев, който показа особено умение и хладнокръвие във време на боя, за което съм свидетел аз, тъй като бях на 400 крачки от него. В този бой от Чуренската група паднаха 14 убити и около 60 ранени, а от Лилковската група — 2 убити и 4 ранени".[2]

Едно необходимо пояснение. Според командира на дружината убити са 16 и ранени 64 души. Може би в същия ден данните не бяха още точни, защото в отделна заповед по полка № 14 от 31. X. 1912 г. убитите в тези боеве са показани 21, а ранените — 64 души.[3] Това се вижда и от приложения списък (приложение № 1).

На читателите ще направи впечатление, че от 21 убити, 11 са от село Перущица и от 64 ранени — 22 са от Перущица. При това убитите и ранените са все от 7 рота. Причините за това са две — поради неправилното комплектуване на ротите по села и поради някои нарушения на уставите преди и в началото на боя.

Така се развиха бойните действия на 5 октомври 1912 г. по височините около Тъмраш. Тези действия решиха изхода на боя в този район и откриха пътя за настъпление на юг.

А какво ставаше по това време в село Тъмраш?

Сутринта на 5 октомври тъмрашлии се разбудиха от честите пушечни изстрели, от избухването на бомби, от артиле-

---

1 ЦВА — ф. 345, оп. 5, а. е. 15, л. 1—8.

2 Пак там, оп. I а. е. 58, л. 12, 31 32.

рийските гръмове и залпове.[1] Когато започна боят по околните върхове ,селото се превърна в огромен котел, който е поставен на нажежената пирустия и от всички страни го ближат огнените езици на войната. Паниката бързо обхвана малко и голямо.

След около час командирът на турския табор заповяда всички войници да се изтеглят от селото и отидат на позициите. Резервът беше насочен към казармите на Бей бунар. Това още повече разтревожи селяните, които в първия час разбраха, че турската войска не е в състояние да запази селото им. Към 8—9 часа в селото пристигнаха побелели от страх първите дезертьори от постовете на Чуренска река и Криви кошари. Те разнесоха паниката на първото поражение и разправяха, че българите „колят" всеки срещнат мюсюлманин, макар да бяха побягнали още при първите изстрели. Озлобен, изплашен до смърт, един от самите турски командири заповяда всички тъмрашлии незабавно да напуснат селото и се изтеглят към горите на Бодлица и Бей бунар. После запали военните складове.[2]

За няколко минути Тъмраш беше обхванат от невиждана паника. Писък на деца, плач на жени, рев на говеда, лай на кучета и непрестанни гърмежи от всички околни върхове. Що е живо — всичко скочи да бяга. На едни качамакът остана по софрите, на други яденето продължаваше да ври на оджака, на трети питата изгоря в жарта. Но в този миг никой не мислеше за това. Едни набързо закопаваха покъщнината в градините. Други, задъхани товареха конете, трети се задяваха и емваха на юг, към усойните пътеки на Бей бунар, след бягащите войници. Онези, които не искаха да напуснат селото, като твърдяха, че българските войници няма нищо да им сторят, бяха заставяни. Един немощен старец отказа да тръгне с отстъпващите. Но чаушът го застреля на портата. Турските командири искаха на всяка цена да вдигнат селата и накарат мъжете да се сражават на страната на турската армия. Такава беше и заповедта от Цариград.

За един час Тъмраш опустя. Селяните се натикаха като овце по горите. До обед се спотайваха по деретините на Бодлица и Бей бунар, но непрестанният натиск на българските войници по Крайще, Белия камък, Чуренската кула, прибли-

---

[1] Иван Михайлов Пудев — участвувал в боя, спомените у автора.

[2] Лукаш К — „Боевете за освобождението на пашмаклийско" Сф, 1934, стр. 15.

жаването на фронта и паническото бягство на турските войници доведе изплашените хора до полуда. Малко след обяд дълги върволици от хора, коне, овце, говеда започнаха да прехвърлят Маркова чука и Каракачанските мандри. Те бягаха към съседните села в коритото на Въча, където този ден не се водиха никакви боеве и беше спокойно.

Единствени турските войници и позициите при Кадиева варица и Комаров камък не отстъпваха. Те бяха добре окопани и се държаха здраво. Местността беше гола. Пожълтялата есенна трева и тук-там останалите неприбрани снопи по нивите бяха единствените укрития за настъпващите български войници.[1] Турските войници бяха по-малко. Те нямаха и артилерия, но се държаха здраво. Патрони имаха в изобилие и някои натрупаха цели купища гилзи. Но към 16 часа[2], като видяха насреща по баирите кервани от тъмрашлии и те се отчаяха. Турският капитан хвърли пушката пръв[3]. Това утрои страха на войниците и те хукнаха след него. И не толкова след него, а всеки по своя пътека, само да бъде на юг. От страх забравиха да свалят знамето от казармата на Бей бунар.[4]

Така турският табор в Тъмраш още първия ден на войната се разпадна като войскова единица. Войниците, които бяха от съседните българо-мохамедански села, се разбягаха при семействата си, а останалите на малки групи побягнаха на юг, в посока на Девин.

На 5 октомври вечерта турските дезертьори от армията и тъмрашките бежанци доприпкаха в Михалково, Чурeково, Петвар с изскочили от страх очи. Тяхната паника се разнесе като невиждана епидемия по всички села от коритото на Въча. Още същата нощ много българи-мохамедани от тези села събраха кой каквото можа и се приготвиха за път. А сутринта на 6 октомври, когато пушките запукаха и от съседните върхове и те емнаха на юг след бягащата армия. Керваните на бежанците бързо и непрестанно растяха.

Една малка подробност. През лятото на 1912 година в Чуреково върбовските дюлгери Стоян и Никола Миховски, Петър Кушлев, Михал Мерджанов, Вълко Мадански и други

---

[1] Цветан Чорбаджиев, от с. Първенец, свръзка на к-ра на 7 рота, спомените у автора.

[2] ВИА — ф. 341, оп. 2, а. е. 3, стр. 5.

[3] Смаил Чакмаков, сражавал се на Комаров камък в турската армия.

[4] Сега това знаме се намира в Пловдивския държавен музей, свалено и пленено от Юрдана Спасова Тодорова от с. Чурен на 6. Х. 1912 г.

градяха училище и частни къщи. Когато войната започна, те бяха обвинени в шпионаж и закарани на турските гранични постове. При отстъплението турските части забраха и тях като заложници.[1]

Какво ставаше в тези дни в българските части? На 6 октомври рано сутринта войниците на 2-ра дружина от 21-ви полк, които нощуваха на Бей бурнар и на Чатал улук в чифлика на Ахмед ага и по Каракачанските мандри, тръгнаха в „атака", за да превземат вр. Голица (Ушите) и Голяма поляна (Каракачанските мандри). Но скоро се увериха, че пред тях няма никакъв противник. Турските войници бяха избягали още първия ден и настъпващите изгубиха връзка с противника.

На това отгоре ротите от 2-ра дружина не можаха да установят връзка със съседа от ляво (1-ва дружина от 21-ви полк), нито със съседа от дясно (двете дружини от 9-ти пехотен пловдивски полк), които действуваха по върховете западно от река Въча. Целия ден на 6. X дружината се лута в есенната мъгла и вечерта стигна в село Михалково.

На 6 октомври сутринта започна настъплението и на главните сили на бригадата. От публикуваните и непубликувани спомени и документи най-достоверен е бойният дневник на командира на 21-ви Средногорски полк полковник Владимир Серафимов, писан същия ден.[2] Ето защо ще се позовем преди всичко на него. Дневникът заслужава особено внимание и поради това ,че разкрива пълководческия талант на този известен и уважаван наш командир. Някои от решенията на Серафимов са поучителни и за днешната военна наука при действие на войските в планинска гориста местност.

Подчинените му в момента части полковник Серафимов раздели на авангард, главни сили и ариергард и две странични прикрития. Авангардът тръгна от бивака в 7 часа преди пладне в направление за вр. Кум Гидик — Беден — Левин. Главните сили тръгнаха след авангарда след 15 минути. Дясното странично прикритие в състав от 1-ва рота настъпваше към висота 1571 и по пътеката Лесково—Девин. Дясното странично прикритие — 3-та рота, тръгна в 7.15 часа по хребета Колок—Беден—Девин.

Ариергардът тръгна зад опашката на главните сили.

Боят започна в 6 часа сутринта и беше най-ожесточен при постовете Ченгене кьошк, Забърдо, височина Димчовица. Про-

---

Сава Вълков Кацаров от с. Чуреково, спомените у автора.

[2] ЦВА — ф. 345, оп. 5., а. е. 1. Извадките се публикуват за първи път.

тивникът в състав около един табор и башибозук се беше окопал на височините. Окопите му бяха групови, за 5—6 души, дълбоки един човешки ръст, с бойници. Най-упорито се държаха противниковите войници на поста Димчовица. Но към 10 часа с няколко бризантни гранати постът бе разрушен и противникът започна да отстъпва към Лесково.

Артилерията се намесва още няколко пъти. А под нейното огнево прикритие челните роти на 21-ви полк постепенно успяха да се доберат до самия връх Кум гидик, където боят стана особено ожесточен. Като описва сраженията по-нататък, полковник Серафимов пише в дневника си дословно:

„Към 11 часа преди пладне се забеляза застой в напредването на авангарда (14 и 15 роти). След като прогони противника от скалистото връхче източно от вр. 1626 се спря на седловината; 2 и 4 роти, след като атакуваха противника на поста Димчовица, настъпиха по хребета, водещ към турската застава над село Лесково, но останаха много назад; 3-та рота достигна на 800 крачки от турския пост на вр. Колак и силно обстреляна от противника не можа да напредне.

За да се подбутнат частите и ускори напредването, заповядах: 13, 16 и картечната роти да се развърнат вляво от авангарда и настъпят право на вр. 1626; I рота да настъпи и атакува врага северозападно от вр. 1626, а батареята да открие силен огън.

Всички части от колоната бяха в бойната част (в първи ешелон). Благодарение на силно пресечената и залесена местност, настъплението вървеше много бавно.

Противникът се държи упорито и отстъпваха крачка по крачка. Към 12 часа по обед се чуха няколко топовни гърмежи от страна на противника. Няколко снаряда се забелязаха, но не достигнаха до нас.

На няколко пъти изпращах ординарци до командира на 4-та дружина със заповед да настъпи по-енергично. Най-сетне изпратих и полковия адютант, обаче впоследствие се оказа, че предлежащия дълбок дол и трудностъпна местност правили настъплението затруднително.

Към 11.45 часа ротите успяха да преминат дълбокия дол пред Кум гидик, настъпиха и атакуваха противника, който отстъпи в голям безпорядък. Към 12.50 часа нашите части заеха гребена на вр. 1626, затвърдиха се на него и започнаха с огън преследването на отстъпващия противник по седловината на юг. Заповядах на 9 батарея да излезе на позиция на вр. Кум гидик и открие огън по противника, заел поста на вр. Колак.

След няколко сполучливи изстрела противникът отстъпи и се даде възможност на 3-та рота да напредне към с Брезен, като привечер зае същото село. Към 5 часа след обед противникът отстъпи към връх Градище.

Нощта свари частите в следното положение: 13, 14, 15 роти, 9 и 10 не скорострелни батареи — на връх 1447; 1 и 4 роти — на връх 1391; 3 рота — в с. Брезен; 2, 16 и картечната роти — в полкова поддръжка на връх Кум гидик (1626).

Частите останаха през нощта на заетите места, като предните се окопаха и изпратиха напред патрули за съприкосновение с противника.

Особени трофеи, освен разни вещи от войнишко снаряжение и патрони, не се взеха.

Убити и ранени от страна на противника има около 50 човека, а от наша страна: убити 8 редника, ранени 2 офицери и 11 редници. Изстреляни 281 артилерийски снаряди, 25 860 бойни патрони.

През целия ден времето бе добро, обаче към 8 часа след пладне падна дебела мъгла и заваля дъжд.

Обед на ръце. Вечер — топла храна.[1]"

В релацията са дадени само цифрите на убитите и ранените. Но няколко дена по-късно, на 15 октомври, когато щабът на полка беше в село Фатово, Смолянско, командирът издаде заповед за награждаване на героите от боевете при Модър, Комаров камък, Кум гидик, Ченгене кьошк. Общо 56 души бяха повишени „в по-горен чин или звание", а от тях 15 души са от 2-ра дружина за боевете около село Тъмраш.[2]

На 6 октомври започна бой и 9-ти пехотен полк. Дясната му колона настъпи в направление на Доспат, а лявата, която трябваше да взаимодействува с 2-ра дружина от 21-ви полк, в направление на село Тилкили. Лявата колона беше в състав от 1-ва и 3-та дружини, картечната рота, една батарея от 3-ти артилерийски полк, половин пионерна рота, един пионерен взвод и се командуваше от полковник Бошнаков.

Най-сериозен бой се води за селото и поста Тилкили, които турските войници се опитваха на всяка цена да задържат. След артилерийската престрелка и натиска на ротите от 9-ти полк и селото, и постът капитулираха. Кулата на поста беше ударена от артилерията, горният етаж се срутили и затрупа 8-те защитници на поста.[3]

---

[1] ВИА — ф. 345, оп. 5, а. е. 1, стр. 8—10.
[2] ЦВА — ф. 345, оп. 1, а. е. 58, л. 25.
[3] ВИА — ф. 341, оп. 2, а. е. 3, стр. 1.

На 7 октомври лявата колона на 9-ти полк, дясната и средната на 21-ви полк продължиха да настъпват в направление към Девин със задача по-скоро да влязат в града. И трите колони обаче настъпваха невероятно бавно. Пречеше им гъстата мъгла, пресеченият терен на местността, липсата на всякакви пътища. Съпротивата на противника бе слаба. Колоните нямаха и връзка помежду си. Това внасяше голяма боязливост в решенията на командирите им. Единствена 3-та рота от 1-ва дружина на 21-ви полк с командир подпоручик Тончев още вечерта на 7 октомври стигна и сама превзе град Девин.[1]

На 8 октомври към 10 часа в Девин пристигнаха и лявата колона на 9-ти полк и двете колони на 21-ви полк. Част от града гореше. При своето отстъпление турците запалиха някои военни складове, а есенният вятър разнесе пожара и запали част от дървените къщи наоколо. Още с пристигането войниците започнаха да гасят и правеха всичко възможно да спасят града. Но вечерта, когато се мръкваше, от няколко страни пламна и останалата част на Девин. „Взеха се мерки за ограничаване на пожара низ града. Една рота от 21-ви средногорски полк се назначи да охранява града, но до сутринта по-голямата част изгоря“[2].

Кой запали Девин? Някои местни жители предполагат, че това са сторили войниците, които са превзели града. Николай Хайтов възприе това становище.[3] Други считат, че градът е запален от нарочно оставени турски войници с цел да затруднят настъплението на българските части. Полковник Серафимов пише: „Към 6 часа след пладне перущенци запалиха Дьовлен, който горя цяла нощ, въпреки взетите мерки за прекратяването на пожарите.“[4] Командирът на 6-та рота пише: . . . ямаджии от съседните села запалиха Девин“.[5] А полковник Бошнаков същия ден е записал в дневника си:

„Намериха се запаси от храни да продоволствуват двата полка за няколко дни, обаче вечерта към 8 часа бяха подпалени от неизвестни лица няколко къщи от различните краища. И поради това, че много къщи бяха с дървена конструкция, повечето от тях изгоряха, а заедно с тях се унищожиха и голяма част от всички продукти“.[6]

---

[1] ЦВА — Търново, ф. 345, оп. 5, а. е. 12, л. 14.
[2] ВИА — ф. 341, оп. 2, а. е. 1, стр. 51 гръб.
[3] Н. Хайтов — „Девин“, стр. 80.
[4] ВИА — ф.345, оп. 5, а. е. 1, стр. 11.
[5] ЦВА — Търново, ф. 345, оп. 5, а. е. 17, стр. 10.
[6] ВИА — ф. 341, оп. 2, а. е. 1, стр. 51 гръб.

Въпреки подробните проучвания подпалвачите на Девин си остават неизвестни лица. Възможно е след подпалването на военните складове градът да беше запален и от турските войници. Около 40 души от тях бяха заловени в града и арестувани в конюшната на казармите.[1] Възможно е пожара да предизвикаха ямаджии от съседните села, в това число и перущенци и лилковци, както пишат командирът на 6-та рота и полковник Серафимов. Само едно можем да кажем с положителност, че войската не запали града, защото той бе пълен с продоволствие, а на нея това бе особено нужно, защото се беше отдалечила от всички снабдителни бази. И не случайно, както пишат всички командири, войниците веднага започнаха да гасят и „огасиха доста къщи и казармите."[2]

Като овладяха Девин и прогониха противника от този район, частите на 1-ва бригада от Родопския отред фактически ликвидираха тъмрашкия клин и изпълниха близката си задача. Сега те трябваше да настъпят на юг и стигнат гара Бук, да разрушат моста на река Места, да овладеят ж. п. линия,[3] по която се свързваха Тракия и Македония, да нарушат оперативната връзка между източната и западната турска групировка, а с това да изпълнят и своята оперативно-стратегическа задача.

Главните сили на 1-ва бригада, като превзеха Девин, на 9 октомври сутринта потеглиха в колона по направление Девин—Грохотно—Гьоврен—Триград—гара Бук. По пътя си частите срещнаха незначителни сили, които авангардът разпиляваше, и продължаваха.[4] Ако настъплението им се развиваше по план, след два дни те можеха да стигнат гара Бук. Това би имало военностратегическо значение. И още нещо. Те щяха да достигнат повечето бежанци, вдигнати от паниката и от турските военни части, и щяха да ги върнат своевременно в родните им села, както стана по-късно с някои селяни.

Но точно тогава, на 9 октомври — се случи една невероятна глупост, каквато се случва само на война, която обърна всичко наопаки. Авторите от старата армия прегльтват тази глупост с два реда, но тя не бива да се отминава, защото има много по-голямо значение за Родопите и особено за Тъмраш. За какво става дума?

---

[1] ВИА — ф. 345, оп. 5, а. е. 12, л. 14.
[2] К. Лукаш — ц. к., стр. 15.
[3] ВИА — ф. 345, оп. 5, а. е. 1, стр. 2.
[4] Лукаш — ц. к., стр. 16.

Когато дясната и средната колона на 21-ви полк настъпваха, лявата колона, съгласно плана, трябваше да стои на място и да отбранява превала на Рожен и Пампорово. Командването считаше, че тук турските сили са по-големи, и затова постави отбранителна задача. Всъщност българските командири не знаеха точния състав на противника. На 8 октомври с около три табора турците се опитваха да минат в настъпление към Пампорово и Рожен. Но без успех. През нощта обаче, след една кратка престрелка, подпоручик Чешмеджиев се паникьосал, взел частичното оттегляне на част от 9-та рота за всеобщо настъпление на турците и заедно с 9 войника побягнал назад чак до резерва на лявата колона.

Той доложил на командира на дружината, че 9 рота е „разбита и отстъпва". Командирът на колоната, подполковник Тодор Шарлаганджиев, взел това за истина и веднага изпратил куриер до командира на полка в Девин, че турците са „преминали в настъпление" и неговите сили са недостатъчни да ги задържат. В същото време Шарлаганджиев заповядал на резерва си да се оттегли още по-назад на височините на Айчал.[1]

Силите в района на Рожен и Пампорово всъщност бяха равни. Турците имаха три табора, а българите три дружини — 3/21 полк, 28 и 21 допълняющи. Освен това местността позволяваше и на двете страни да се отбраняват успешно и срещу по-многоброен противник.

Командирът на бригадата полковник Гешев се движеше с главните сили, които настъпваха в колона от Девин за гара Бук. И тъкмо към 11 часа на 9 октомври, когато той стигна, село Грохотно получи паникьорското донесение на подполковник Шарлаганджиев от Рожен. Полковник Гешов се опасил, че турците могат да минат в настъпление към Чепеларе — Асеновград и това ще окаже пакостно въздействие на бойните действия в целия район. Затова реши да остави двете дружини на 9 полк да отбраняват височините южно от Девин на достигнатия рубеж, а всички сили да прехвърли към района на Рожен. Задачата за овладяването на гара Бук бе изоставена. И започна един мъчителен преход на двете дружини на 21-ви полк, на придадената им артилерия и всички тилови части на бригадата от Грохотно и Мугла назад към Широка лъка и Чепеларе.

Лукаш описва този преход така:

„Трите дружини от 21 полк — 1, 2 и 4, картечната рота

---

[1] Войната между България и Турция ... т. 6, стр. 23.

на полка, трите планински батареи от 3 планински артилерийски полк извършиха един много труден нощен преход по една разбита, стръмна, скалиста планинска пътека през селата Грохотно, Настан, Беден, Широка лъка. Движението ставаше в колона по един много бавно. То стана още по-бавно, като падна нощта, когато се спуснаха тъмни, гъсти облаци и заваля тих напоителен есенен дъжд. Паметен ще остане за всички участници тук този извънредно труден нощен поход. Полкът измина едно разстояние от 20 километра за около 20 часа"[1]

Вечерта на 10 октомври 1-ва дружина от 21 полк беше в село Стойките, а 2-ра и 4-та в Чепеларе. На 11 октомври частите останаха да почиват след тежкия и уморителен преход.

На 12 октомври вече от новите си позиции 21-ви средногорски полк, с придадените му чети на Стефан Калфа и Шишманов, с допълняющите 21-ва и 28-ма дружина и артилерия, минаха отново в настъпление в посока на Смолян и Устово. Турските части избягаха и на 13 октомври полкът влезе в Устово и Смолян.

Войниците на 21-ви полк влязоха в тези български селища като истински освободители и бяха посрещнати от населението със сълзи на очи, с цветя и силни прегръдки. Хората плачеха от радост. Те бяха чакали този миг цели 500 години. За тях Балканската война имаше значение както Освободителната през 1878 година за останалата част на България.

В Смолян — Райково и Устово, българските части плениха 70 турски войници начело с един запасен дружинен командир, 270 пушки, 60 пистолета, 90 сандъка с патрони, 6 сандъка със запалки, паласки, дрехи, много хранителни припаси и др.

На следващия ден частите на бригадата, главно от 21-ви полк, потеглиха на юг с цел да достигнат гара Бук. Те бяха загубили връзка с противника и това затрудняваше щаба при вземане на решение. Все пак командирът на бригадата полковник Гешов формира три основни колони, усилени с артилерия.

В първата колона постави 1-ва дружина и четата на Стефан Калфа, едно миноподривно отделение и една батарея, като им постави задача с бърз марш в направление на Смолян—Арда—гара Бук да разрушат моста на гара Бук, след това да се оттеглят назад при село Арда.

На втората колона в състав от 2-ра дружина на 21-ви полк с една батарея постави задача да настъпи в посока на Рудо-

[1] Лукаш — ц. к., стр. 17.

зем и там да охранява действията на първата колона от изток.

На третата колона в състав от 4-та дружина постави задача да настъпи също в направление на Смолян — Арда и да охранява първата колона от запад.

Трета дружина командирът на бригадата остави в резерв с цел да маневрира при нужда.

На 16 октомври дружините започнаха изпълнението на своите задачи, без да имат никаква връзка с турците и без да знаят нищо за тях, а това е най-тежката обстановка за всеки командир. На 17 октомври един турски полк и артилерия настъпваха в направление на Рудозем срещу 2-ра дружина на 21-ви полк. Явно предугадили намеренията на българите да разрушат моста на гара Бук, турците извършиха обходен маньовър и застрашаваха изпълнението на главната задача на българските части.

При така създадената обстановка командирът на бригадата, макар да имаше възможност за по-добри решения, отново се отказа от преследването на главната цел и даде заповед на 1-ва дружина и четата на Стефан Калфа, а след това и на 4-та дружина да се върнат обратно и да се насочат за възпиране на противника, който се беше появил при Рудозем. Това решение не беше правилно.

Първа дружина вече бе стигнала на 6—7 километра от гара Бук и турската охрана на моста се разбяга. Имаше всички условия задачата да бъде изпълнена. Но в този момент пристигна заповед на командира на бригадата и предният отряд трябваше да се върне отново към село Арда.

На 18 и 19 октомври 2-ра дружина води сравнително успешни отбранителни боеве, но поради разтегнатите флангове през нощта на 19/20 октомври командирът на дружината даде заповед за оттегляне на позиции югоизточно от Устово.

На 20 октомври 1-ва и 4-та дружина се върнаха от тежкия поход в направление на гара Бук и на 20 вечерта всички части на бригадата бяха готови да изпълняват новите задачи. На 21 октомври те заеха позиции източно от Устово, по билата около Фатово и Алами дере, на които се развиха и най-тежките боеве на Родопския отряд.

Тези боеве, известни сред родопското население под името „Родопската Шипка“, заслужават и по-подробен тактически анализ. Но тъй като те са достатъчно популярни, а при това се отдалечават от нашата тема, ще отбележим само най-ха-

рактерното за тях — родолюбието на полковник Серафимов, което предреши изхода на боя. За какво става дума?

След неуспешния спит да се разруши мостът на гара Бук и застрашителното настъпление на турците на 19 и 20 октомври от към Рудозем (Голям Палас) към Устово, командирът на бригадата и неговият щаб проявяват сериозно колебание по отношение на по-нататъшните действия на бригадата. След анализа на обстановката те стигат до извода, че бригадата трябва да отстъпи района на Устово—Райково—Смолян и се оттегли и заеме за отбрана височините северно от тях. Практически това означаваше бригадата да се върне на височините на Рожен и Пампорово, т. е. на границата, откъдето бе тръгнала.

Подобно отстъпление не само бе неразумно от военна гледна точка, но то излагаше на страшна опасност населението на тези български села. Тогава командирът на 21-ви полк полковник Владимир Серафимов категорично възразява на такова едно решение на щаба на бригадата и с голямо чувство за лична отговорност заявява: „Аз не ще отстъпя на противника селата, в които вчера бях посрещнат като освободител.“[1]

Родолюбието на възпитаника на руската военна академия полк. Владимир Серафимов се предаде като електрически ток не само сред войниците на полка, но и в цялата бригада и дори сред местното население. И на 21 октомври, в упоритото срещно сражение, те разгромиха турските части в състав от 6 табора пехота и една батарея артилерия.[2] Победата бе пълна. Турците оттук-нататък до Беломорието не оказаха никаква съществена съпротива. На 15 декември 1912 година се получи заповед за назначаването на полковник Серафимов за вр. командир на бригадата,[3] а по-късно селяните на Алами дере преименуваха своето родно село в „Полковник Серафимов“.

В същото време, когато 1-ва бригада водеше бой за Смолян — Рудозем, частите на 3-та бригада от Родопския отряд, към която бе подчинен вече и 9-ти пехотен полк, действуваха в направление Доспат — Разлог — Неврокоп и след няколко последователни тежки боеве излязоха в поречието на Места. После се спуснаха към Драма и Кавала. До края на октомври целите Родопи бяха освободени.

---

[1] Л у ш а н — ц. к., стр. 24.
[2] Войната между България и Турция . . . т. 6, стр. 61.
[3] Пак там . . ., стр. 248.

В края на раздела за бойните действия в Средните Родопи се налага да дадем отговор на един много важен въпрос — защо българските войски настъпваха така бързо, почти безпрепятствено. Всеки, който познава планинския характер на местността, гъстите гори, непроходимите урви и сипеи, без да е военен, разбира, че ако хората, които познават тези места, решат да завардят тези чукари и гори, те биха държали планината седмици сами. Турският генерален щаб добре разбираше ролята на местното население и затова заповяда всичко годно да носи оръжие да помага на турската армия.

Още в първия ден, и особено през втория и третия ден на войната обаче стана ясно, че местното население не иска да помага на турската армия. Обхванато от паниката на войната, една част от населението в коритото на Въча побягна на юг, но не постъпи в армията. Нещо повече, онези българи-мохамедани, които бяха мобилизирани преди бойните действия, още в първия ден на войната се разбягаха ,напуснаха турските табори и се вляха в колоните на бежанците. Те скъсаха завинаги с турските военни части.

Като разказва за бягството си от турската армия, Смаил Чакмаков казва: „Някъде до Драма, турският капитан ни намери и заповяда веднага да се строим, образувахме взвод и се бием против българската армия. На мене ми кипна и като вдигнах тюфекет (пушката) му извиках. „Марш твойта мамица читашка, че ей сега ще ти пробия тиквата. Ага, ние се сражавахме на Комаров камък, ти побегна като заек, а сега си дошъл да ни делиш от семействата: Марш!“ И той побегна. Като нищо щях да го пречукам. . .[1]

Турските военни власти бяха успели да мобилизират една група от Брезе, която се опитаха да използуват в боевете при Кум гидик, но още след първия бой хората се разпръснаха. Подобно нещо се получи и с онези българи-мохамедани, които турците мобилизираха и хвърлиха в сраженията при Сатовча.

Като цяло, местното родопско население изостави турската редовна армия, не се подчиняваше на заповедите на турските командири и създаде изключително благоприятна атмосфера за бързо настъпление на българската армия. Изплашено от това неподчинение на българите-мохамедани, турският генерален щаб изготви една нарочна прокламация до всички мюсюлмани, като ги призова да не отстъпват, а да се сража-

———————

[1] Смаил Чакмаков — спомените у автора.

ват, да не изоставят турските части, а да се вливат в тях и да се подчиняват на турските командири. Като се стремеше да разпали мюсюлманския фанатизъм у тях, турското правителство изпрати специални емисари, които тръгнаха от село в село да разнасят тази прокламация и да вдигат мохамеданското население на „свещена война" против настъпващата българска армия. Но и тези емисари не успяха да вдигнат българите-мохамедани против българската армия.

Ето какво пише командирът на 1-ва дружина от 21-ви средногорски полк подполковник Долапчиев в някои свои донесения. В една телеграма от с. Чокманово до к-ра на полка той съобщава: „Специални разузнавачи заловиха местен неприятелски куриер, носещ писма до населението от околните села, с които последните се приканват към оръжие под страх от наказание.

Прилагат се две турски писма. . ."[1]

Като вземаше предвид нареждането на турското правителство до мюсюлманското население и опасността от създаване на чети в своя тил, българското командуване нареди при овладяване на всяко село населението да се обезоръжава, а онези, които са били в турската армия, временно да се задържат и изпращат назад във вътрешността на страната.

Въз основа на тези нареждания Долапчиев донася:

„През време на прехода, извършен от 1-ва дружина заедно с придадените към нея части от Турен до Бук се обискираха следните села: Кошница, Тоз бурун (Могилица), Арда, Проданково, Охлювица, Хасанково, Селище, Джувар, Белян, Горнова, Скренова. Намерените маузерови пушки се раздадоха за въоръжение на българското население, а заловените, избягали от турската армия войници се изпращат под конвой в с. Райково.

След 9 часа сл. пл. същата вечер се докараха от единния разунавателен патрул, който бе изпратен по посока на станция Бук, един заловен турчин, който носел писма до околното турско население ,с което се нареждало всички мюсюлмани да вземат пушките и се явят на бимбашията при станция Бук за вземане участие срещу гяурите. Тия писма, написани на турски, заедно с хванатия турски офицер, до когото бяха адресирани в с. Горнова, аз изпратих своевременно, чрез командира на полка до командира на бригадата в Райково.[2]

---

[1] ЦВА — ф. 345, оп. 5, а. е. 9, стр. 22.

[2] Пак там, л. 12.

В следващите донесения подполковник Долапчиев пише: „Донасям, че в този момент пристигнах в Кошовица (Кошница) без никакво съпротивление от страна на местното население." И по-нататък допълва: „При преминаването от Пашмакли до Кошовица навсякъде помашкото население си предаде и издаде намиращото се в него оръжие без съпротива. Настроението в него изглежда изобщо миролюбиво. За събраното оръжие и взетите пленници, които са служили в турската войска и с оръжие в ръце са се сражавали против нас, ще ви донеса допълнително".[1] В следващата телеграма пак подчертава: „Навсякъде помашкото население се предава доброволно заедно с намиращото се в тях оръжие".[2] Подобни са донесенията и на останалите командири.

Заслужава внимание един пасаж от дневника на командира на 21 средногорски полк — полковник Серафимов. На 25 октомври в този дневник е записано:

— Командирът на 2-ра дружина донася, че изпратената 8-ма рота към село Арда му донесла, че село Арда не е опожарено. Идвали са аскер и помаци, обаче помаците от Тоз бурун не са позволили никакви золуми. Имало опожарена една плевня. По сведение на местните жители има противник около Кадум и Живар.[3]

Има още факти, но от изложеното дотук става ясно, че българите-мохамедани въпреки заповедите на турците, не създаваха никакви пречки в настъплението на българската армия. И само поради това, и поради героизма на самите войници българските части можеха да овладеят цялата планина за по-малко от месец.

б) Тъмрашката яма

Бойните действия на Родопския отряд са важен епизод не само в историята на планината, но и на цялата страна. По своите крайни резултати те са плодоносни, защото върнаха свободата на хилядното българско население и земите, които през Освободителната война 1878 година останаха под турска власт. Тук нямаме възможност да се спираме подробно на тях, затова вземаме главно онези моменти, които имат пря-

[1] ЦВА — ф. 316, оп. 5, а. е. 9, стр. 16.
[2] Пак там., стр. 17
[3] Пак там, а. е. I., л. 26.

ко отношение към историята и съдбата на Тъмраш. А сега да се върнем към летописа на самото село.

Да започнем с въпроса за участието на тъмрашлии във войната и по-специално в боевете за Тъмрашкия клин. Този въпрос и досега е намирал място в историческата литература, но мимоходом и затова е осветляван невярно. Още през трийсетте години Гашаров, като описва боя на Комаров камък, пише: „В Балканската война около 1000 души от Тъмраш и околните села отбраняваха Турция и селата си на хребета Комаров камък. Срещу тях командуващият настъпителните български войски изпрати рота войници от Перущица Първите жертви на Балканската война бяха тук: 24 левенти момци паднаха. Неприятелят удари на бягство и понеже боят се свърши надвечер, победителите запалиха селото от всички страни, за да свети по пътя на отстъпващите, за да избегнат по-далече“[1].

Приблизително същото се твърди в излязлата през 1958 г. книга „Из миналото на българите-мохамедани“, където е писано, че навсякъде българите-мохамедани захвърлили оръжието и напущали турската армия, а „само в някои тъмрашки села, където религиозният фанатизъм бил най-закоравял и където културното изоставане било най-голямо, в първите дни на войната била оказана известна съпротива на настъпващите български войски.“[2]

Внимателното проучване на фактите не потвърждава казаното по-горе. И в документите от войната, и в спомените на непосредствените участници се вижда, че нещата стоят малко по-иначе. Вярно е само онова, че българите с мохамеданска вяра, макар да бяха стояли няколкостотин години под турско влияние и да бяха служили в редовната турска армия, при първите боеве хвърлиха пушките и се връщаха в селата си или при своите подведени от паниката и побягнали семейства. Що се отнася до броя на участвуващите и от двете страни в боевете на Комаров камък, и по-специално на тъмрашлии, работите не стояха така.

За количеството на войската, в това число и за ранените и убитите, вече се говори. А как стои въпросът с мястото на тъмрашлии? Първо, трябва да се знае, че когато войната започна, Турция не бе извършила пълна мобилизация. Даже в централните райони около Цариград полковете и дивизиите

---

[1] В-к „Пловдивски общински вестник“. 1931 г., бр. 95 от 4. XII.

[2] „Из миналото на българите-мохамедани“ ..., стр. 121.

се намираха в процес на формиране, разформиране, мобилизиране и дислоциране, за което по-късно турският генерален щаб бе остро критикуван в самата турска военна литература. В страната цареше хаос. А такива отдалечени райони като Тъмраш и Смолян още не бяха получили нарежданията за всеобща мобилизация. Доколкото имаше някои мобилизирани от селата около Тъмраш, те бяха съвсем малко, и то предимно от първи призив.

След започване на войната мъжете от мохамеданските села бяха заставяни от военните власти да образуват башибозушки групи и да „отбраняват“ селата си, но никъде тези мъже не отиваха доброволно и при първата възможност наистина се разбягваха.

В първия ден на войната всъщност истински бой се води само по височините около Тъмраш. Именно това подвежда някои автори да считат, че там са били и тъмрашлии, но нещата стояха по-иначе. Да не говорим, че 1000 души не можеше да изкара село, чиито жители брояха 2—3000 души. Но Тъмраш падна още в първите часове на войната и военните власти нямаха възможност да извършат мобилизация. Самите турски редовни части се разпиляха след първите боеве, а тъмрашлии заедно със семействата си побягнаха на юг.

Ето диалога с един от онези турски войници, които са се сражавали на Комаров камък, който дава точен отговор на въпроса.

— Колко души бяхте на Комаров камък?

— Двадесет души войници. Командуваше ни един младши офицер. Имаше звезда. А капитанът беше на Бей бунар...

— Той ли командуваше всички войници?

— Абе какво командуваше, той избяга най-напред... Ние се сражавахме на Комаров камък цял ден. Бяхме залегнали един там — друг там и спирахме българската войска. Тогава беше голо, нямаше гори. Една голяма трева и голо, голо, само хвойни. Нашата тръба вика „тиии, тиии, тиии! демек „пресечи огъня“. А пък тяхната буря вика „тате, тате, тате“ — демек „напред, напред, напред“. Ние бяхме залегнали и скрити в окопите и тревата, а пък те вървят прави и затова дадоха много жертви.

— От Тъмраш имаше ли войници, запасняци или цивилни, башибозук да стрелят.

— От Тъмраш нямаше. Ние бяхме само войници. Имаше няколко души като мене запасняци, но от Тъмраш нямаше нито един.

— Да не си забравил?

— Нямаше, ти казвам, никакъв тъмрашенин нямаше там. На тъмрашене ние им станахме курбан тоя ден. Ние задържахме българската войска, та те избягаха. Ние нямахме нито топ, ни нищо. А пък българската войска имаше топ. От Чурен изкараха топ. Като дойде топът по-близо до нас, захвана да не ни хваща, ама ние побегнахме. Имахме по 1 сандък жепане (патрони). Останаха ни по 200 фишека на пояс и побегнахме. А пък тъмрашене въз Модър, въз Модър — та над наше село ,над Осиково. Там има един чукан, та от там надолу минаха. Когато се разбягахме ние, имаше още един мартак (остен), докато слънцето залезе. Като видяхме, че тъмрашене бягат, тогава се изплашихме и ние и побегнахме. Ако не бяха избягали, перущенци щеше да ги изколят, врид под нож щеше да ги турят, защото едно време и те са правили пакост в Перущица. А виж от Осиково никого не побараха, ама и осиковци не са правили лоши работи, не са ходили в Перущица едно време. И затова ги не бараха.

— Ами всички ли тъмрашени бягаха?

— Врид ,стари, млади, жени, мъже, деца, врид. С коне, с мулета, пеша. Врид. Кой каквото можел на бързо да грабне и бяга. .

— От къде минаха?

— През Михалково.

— Ами не са ли спали в Михалково?

— Какъв ти сон, бе, спи ли се в такова време! Всичко бяга и денем и нощем. Спахме на една барчина — Мандрала. Кога отидох в Осиково — няма никого, нищо. И нашите са разбягали.

— Ами войниците?

— Какви войници, бе, всичко се разбяга, кой на къде види. И аз избягах от войската. И от там надолу, надолу, та хееее в реката от Петвар надолу стигнах баща ми и децата ми. Бях женен. И те бягат. Кози, овце, коне, — кой каквото могъл — забрал и бяга. Оти бягахме и ние не знаем, ама бягахме чак до Драма. . .[1]

Малко дълъг на пръв поглед, този диалог ни дава не само отговора на въпроса, дали са участвували тъмрашлии в боя на 5 октомври ,но и атмосферата, настроението и духа в самата турска армия, пък и в българите с мохамеданска вяра, затова е особено полезен.

[3] Смаил Чакмаков от с. Осиково, сега живее в Кричим. Спомените по магнетофонен запис у автора.

Какво ставаше през това време с тъмрашлии? Както видяхме, населението на Тъмраш още от ранни зори на 5. X. попадна в ада на войната. Околните върхове се тресяха от пушечни и оръдейни залпове. Тъмрашлии бяха обхванати от невиждана психоза. Фронтът вървеше по петите им. А те, като виждаха бягащите турски войници и офицери, тръпнеха още повече. Селото бе окончателно изоставено.

Българските войници, разположени по върховете на изток и на запад от селото, нямаха възможност да влизат в Тъмраш. Само една малка част от няколко отделения от първа гранична рота начело с капитан Спасов на 5. X следобед мина през селото със задача да обезоръжи тъмрашлии, но там граничарите не намериха никого и веднага се прибраха на Бей бунар, при останалата част на дружината.[1] На следващия ден започна известната „тъмрашка яма“. Мъже, жени, деца, от близки и далечни села, нахълтаха в изоставеното село и започнаха да грабят. Едни мъкнеха съдове, други — храни, трети — дрехи, вълна, шаяци, лампи, захар, сапун — кой какво докачи. Момчетиите тършуваха по къщите за пищови и патрони. По-„отраканите“ старци разравяха огнищата за заровено злато и сребро. Други гледаха да хванат по-дебела крава или овца. Отначало това ставаше „скришом“, после всичко се емна в открита надпревара.

За яма дойдоха селяни от Перущица, Брестовица, Сотир, Бойково, Дедево, Ситово, Орехово. Но най-големи ямаджии бяха лилковци и чуренци, в това число и чуренските българи с мохамеданска вяра. Лилковци разтоварваха награбеното по върхове, оставяха там по един пазач и пак се връщаха, за да не изпуснат нищо ценно.

Чуренци мъкнеха към Чуренската кула. Тези два дни са запечатани в паметта на хората от всички съседни села като най-голямо събитие на века. И всеки, който е бил в Тъмраш тези дни, може да ви разказва с часове за страхотията на едно отдавна минало време.

Ето кратък разказ на Тинка Вълчанова от Брезовица, женена в Дедево: „Някои ситовци — Божилци, Гуцови и др. — влезли в Тъмраш още след войната. Натоварили яма с коне. Но нали Ситово бе по-далече, за да не губят време, разтоваряха у дядо Гошо Аризанов в Брезовица. И пак се връщаха. Докарваха много съдове, тави, котли, сахани. На някои имаше български надписи. От Перущица и Бойково. Те са били

---

[1] Димитър Вълчанов от с. Дедево — спомените у автора.

ограбени от тъмрашлии едно време през въстанието. Помня, че нашенци казваха: „От яма — на яма."

Ние отидохме в Тъмраш на 7 октомври с баща ми, дядо Колю, влезохме в къщата на Атем ефенди. Но изглежда, че други вече бяха минали. Къщата беше на два ката. Всички пет-шест стаи бяха отвършени. Дюшемето беше ново, свети. Имаше вита стълба. На салона високи и хубави столове. И една голяма лампа виси. Стаите бяха измазани с шарени бои. Намерих едно гърне с мед и го нарамих. А баща ми рече: „Малко ли ти е мед у нас (ние имахме пчели), остави гърнето, та вземи този стол" И аз нарамих един стол. После влезохме в долните стаи. Там намерихме около 50 меха със сирене. Бито и прясно, приготвено за продан. Намерихме една мадраджицка каца пълна с юфка. Много човали с вълна, с кожи, черги. Излязохме вън — навсякъде грабят. Едни излизат от една къща, други влизат в нея. Изоставено село. Пущинак. На другия ден перущенци запалиха останалото...[1]

Както вече казахме, още в първия ден на войната някои къщи, складове и недовършената казарма бяха запалени от самата турска войска. Ала голяма част от селото бе оцеляла. И в дните на „тъмрашката яма" дойдоха келепирджии от близки и далечни села. Всички считаха, че войната е сложила край на Тъмраш, че стопаните на това изоставено село никога вече няма да се върнат, и всеки бързаше да завлече повече имане. Но ямаджиите от далечните села като Перущица, Брестовица, Бойково нито можеха да нарамят на гръб, нито можеха да завторят с коне, защото докато се върнат, нямаше нищо да остане. На това отгоре въглените на старата омраза от Априлското въстание още тлееха. И те драснаха кибрита на оцелелите изоставени къщи.

За няколко часа селото пламна от всички страни. Беше месец октомври. Плевните бяха претъпкани със суха слама и сено. А до плевните бяха къщите. На много места дори къщите и плевните бяха в различни етажи от една и съща постройка. Изсъхнали от години, осмолени, бориковите и елхови греди и дъски пращяха, стените се срутваха и в небесата, ведно с пушека се ройваха милиони искри. Един случаен наблюдател, дошел в селото с група перущенци, описва печалната картина така:

— Компанията мина граничните турски постове, намали един баир и Тъмраш се показа в триъгълната долина. Раз-

---

[1] Тинка Вълчанова от с. Дедево, спомените у автора.

положен на две рекички ,обкръжен с широки ливади, високи тополи и къщи от чамови дъски, покрити с плочи забавляваха очите. Пред селото няколко петровчани (перущенци) на коне караха стадо добитък за село Чурен. Константин и Владо узнаха от тях, че Димитър е в Тъмраш. Скоро компанията влезе в улиците на Тъмраш. . . Жителите на селото бяха избягали, добитъкът оставен ревеше, кучета виеха, петли пееха зловещо, а слънчевите лъчи си грееха все тъй както и порано. Бяха вече в селото пред кафенетата, където петровчани си бяха навързали конете по тополите, които окрасяваха малкия площад. Слязоха, дадоха на конете да ядат жито от човал, които петровчани бяха донесли за своите коне.

Чу се от кафенето гласът на Димитър: „Тук елате, да играем на карти."

Влезоха. Кафеджията бе избягал, а пристигналите си праveха сами кафе и играеха на карти. Тенекии със сладко и сандък с локум бяха пръснати по пода. Черпеха се един друг. . .

Към четири часа в кафенето бяха останали Константин, Владо и Димитър, които си говореха нещо . . Останалата част, около 50 души, тършуваха из селото по къщите. Едни печеха кокошки отвън на ливадата, където бяха преместили конете, други бяха разбили дюкяните по площада и изхвърлили на улицата каси със захар, басми и прочее. Вино, въобще спиртни напитки липсваха. .

— Димитре бе, защо не дойде Лулчо? — запита Владо.

— А бе толкова му била противна войната, че не можел да бъде зрител. . .

В това време пред вратата се изпречи момче на кон и извика:

— Заминавайте, защото запалиха Тъмраш!

— Кой го запали? — обади се Владо.

— Казват, че Чангата от Петровица, но май еч и други, защото е подпален от всички страни — отговори момчето и бутна коня си напред по улицата към ливадите, гдето се бяха събрали всички.

— Гледайте, гледайте, хем наистина са го запалили, вдигат се пламъци и дим долу към реката — извика учуден Димитър.

Обърнаха се към прозореца, където се разкриваше североизточната част. Крайните къщи бяха в пламъци и дим.

— Дявол го взел и Чангата. Той прилича на Нерон — засмя се Владо.

— Картината не е пълна. Ако имаше из дюкяните вино и кадъни, щеше да прилича на „Садом и Гамора“, но много помодерен, както подобава на двайсти век — отвърна спокойно Константин.

— Не направиха хубаво, дето запалиха селото — отвърна Димитър.

— Варварство, но не се безпокой, този е пътят, по който трябва да мине човечеството, я гледай каква красива картина! Как хвърчат нажежените плочи във въздуха нагоре...

— А бе ,ние се забравихме — стресна се Владо. — По скоро, че ще ни загради огънят, после не ще смогнем да излезем.

— Много просто, ще останем тук на площада, догде изгори, няма да се запалим в камъните я! . . .

Възседнаха конете и в бърз ход взеха улиците към ливадите. Към края бе трудно да се мине от горящите къщи, от които хвърчат нажежени плочи. Стара кадъна лежеше на улицата убита, види се по-рано скрита, но излязла от пожара. Прескочиха я бегом. . . Не бе дълго разстоянието, улицата бе достатъчно широка и те скоро пристигнаха при компанията невредими. Останалите 50 души възседнали конете, наблюдаваха пожара. По лицата на всички се четеше възхищение и тържество. .

През главата на Константин се мерна мисълта: какво ли биха правили тъмрашлии, ако наблюдаваха пожара на своето село? Навярно биха плакали не по-малко от петровчани (перущенци) при запалването на Петровица. Скоро пожарът обхвана селото. Слабият вятър, който подухваше, ускори това. Гъсти облаци дим помрачиха небосвода. Нажежени плочи хвърчаха във въздуха с чудна сила. Добитъкът, който бе останал в селото, зловещо ревеше. Кучета виеха, а гъски на стада се вдигаха нагоре във висините да изхвръкнат от ада, обаче скоро, омотани от дима, падаха в пламъците. Изгорелите крайни къщи продължаваха да димят, а опърлените тополи зловещо стърчаха. . .

Слънцето наваляше западните хълмове, когато кавалерията от 50 души потегли за второто превзето село — Михалкево (Махалково), а Тъмраш остана да гори отзаде им. . .

Като разказва по-нататък за видeното в Михалково, авторът на едно място в книгата си споменава за диалога с Чангата и казва:

— Казах му: ако запалиш и това село, ще те набием и предадем на коменданта, като пристигнем в Дьовлен. Каза, че

няма да го запали. Тъмраш запалил не само той, но всички, понеже едно време и тъмрашлии запалили в Перущица . . .[1]

Разказът на Койчо Касапов е частица от действителната картина в Тъмраш през ония дни и нощи. Подобни разкази могат да се намерят с десетки от всички околни села. Вземам този, защото е описан все още под пресните впечатления и защото все пак е документиран.

Ще бъде едностранчиво обаче впечатлението ни, ако считаме, че само перущенци са палили изоставените къщи. Една „чета" от бойковски момчетии запалиха, по признанията на самите участници, поне двайсетина покрива. Ходиха от плевня на плевня и подаваха запалените главни. „Ние не знаехме какво вършим — разказва със съжаление днес един от участниците .— Ние знаехме, че тъмрашлии някога са палили в нашето село и това бе предостатъчно, за да палим и ние наред."[2]

Подпалвачи имаше и от Брестовица. Един от наблюдателите на техните „подвизи" разказва как брестовичани запалили джамията с две тенекии газ. „Като пламна цялата джамия, през минарето излизаше пушек и пуфкаше като влак."[3]

И така, за две-три денонощия изоставеният Тъмраш бе превърнат в руини. Пепелищата димяха цяла неделя, докато ливна голям есенен дъжд и от пепелищата се озъбиха разрушени стени, обгорели и недогорели кощаци, овъглени купища сено и слама, огради, опържени и ожулени от пламъците дървета.

И дълги години тази зловеща картина напомняше на хората, че тук е минала най-страшната чума, която човечеството познава — ВОЙНАТА. Тя сложи край на това вековно българско село.

Стотици пъти съм бил в Тъмраш и винаги с болка съм наблюдавал руините. Беседвал съм с десетки ямаджии от различните села. Бил съм и неволен свидетел на разговори помежду ямаджии. И не съм срещал такъв, който да не съжалява за изчезването на това старо българско село. Веднаж попитах Христо Мазев от Бойково, който лично е запалил не една къща: „Защо палихте, не мислехте ли, че тъмрашлии могат да се върнат?" „Защо ли? Защото да вземеш една сопа, че тогава да ни питаш. Верно е, че имаше омраза към тъмрашлии заради делата им в Априлското въстание. Но не беше само това.

[1] Койчо Касапов — „От хаос към творчество", Шумен, 1922 г., стр. 91—93. Авторът е роден от село Зелениково, Пловдивско. По една случайност по време на Балканската война попада в Тъмраш и става свидетел на пожара. Тогава е бил на 18 г. Отвращението го е поразило и

Има неща, които човек може да върши само по време на война. И тогава бе така. . . Война!“

Попитах Тинка Вълчанова: „Ами ако тъмрашлии се бяха върнали, какво щяхте да правите тогава, като сте ги ограбили.

— Ами че тогава пък щеше да им даваме . . . — без колебание, ми отговори тя. И в уверение на това ми разказа как през зимата на 1913 година в Брезовица пристигнали по просия осиковци, които също бяха избягали и селото им също бе разграбено.

— Баща ми ги погледна, нали бяха все познати и мили, погледна ги, па рече: „Дъще, тия хора от нас теглят. Господ каил няма да стане, ами събери каквото има донесено, че им го дай“. И нареди, та изнесохме всичко на двора, пред осиковци, струпахме го накуп и рече: „То си е ваше — носете!“ И хората го взеха със сълзи от радост . . . Времена! . . . Който вземе — замине. Кой докачи — влачи! Ама на тъмрашене се струпа най-много. И те са много бели правили, ама и тях ги удари не градушка — ами гръм. . .

За да викне читателят по-добре в онова състояние на мисли и разбирания на хората, нека има предвид, че ямаджии са били не само българи християни, но и българи с мохамеданска вяра от близките села. Чуренските българо-мохамедани отишли за яма в Осиково. Две жени вдигнали от една изоставена къща фасул. Било студено и те наклали огън на огнището. В стаята имало сухи кълчища. Хвръкнала искра в тях и къщата пламнала, а чуренките помакини хукнали презглава. Къщата рухнала цяла. После пожарът прекрачил в съседните къщи. Така изгорели няколко домове в Осиково.

В някои българо-мохамедански села жителите не са избягали, макар селата им да са попаднали в района на войната. Те също са влачили яма от изоставените селища. Всички, и

и оставило в душата му незаличими рани. Той завинаги намразил войната. На следващата година в Междусъюзническата война е бил ранен като войник на фронта. Това окончателно оформя в него смъртната ненавист към войната. И още в навечерието на Първата световна война той емигрира в Русия. Там взема активно участие в Октомврийската революция и се издига до поста политкомисар на един интернационален полк. Покъсно Касапов работи в системата на съветското разузнаване в България. Именно през този период (1922 г.) той написва и своята книга. Произведението му има формата на повест, но представлява част от биографията на автора. Сега тази книга е библиографска рядкост, а името на автора стои изсечено на паметника в родното му село между имената на останалите герои за нов живот в родината.

[2] Христо Мазев от с. Бойково — спомени у автора.

[3] Иван Андонов от с. Михалково, спомените у автора.

християни и мохамедани, са считали, че бежанците вече няма да се върнат, а изоставеното имущество е безстопанствено, като намерено. И още нещо, в ролята на ямаджии се превърнаха самите българо-мохамедани — бежанци.

Когато жителите на Тъмраш, Брезе, Беден, Михалково бягаха през селата южно от Девин, те също грабеха каквото докачат. Всяко село пострада малко или много от бежанците. А в чифлика на Али бей край гара Бук нищо не остана. Повече от всички грабеха и самите бежанци — тъмрашлии. Те минаваха през селата денем и нощем, нахълтваха в къщите, отначало задигаха каквото им трябваше и продължаваха. А после като минаваха през Триград, Ягодина, Кестен, вече оплячкосваха каквото докачат. Мерне ли се кон — пиши го отвлечен. Времена! Война! Грабежът по онова време бе нещо „нормално". „Той беше проява не само и не толкова на наслоена омраза, отолкото на властвуващата военна психоза. Гледани през сегашни очила, през втората половина на 20 век, тези прояви са осъдителни и недопустими. А за онова военно време да влезеш в изоставено село и товариш яма с коне, се е считало за съвсем „морално" дело.

Ако беше изгорен или изоставен Чурен или Лилково, тогава тъмрашлии щяха да влачат яма и палят, както влачеха и палеха в Бойково, Дедево и Перущица през 1876 г. През 1912 година Тъмраш бе изоставен и той стана плячка на ямаджиите от съседните села, а тъмрашлии следваха бягащата турска войска на юг и сами грабеха от попътните села. Времена! Война!

Справедлива или не, освен основната характеристика и целите, които преследва и постига, всяка война минава през огън и кръв, през пепелища и барут. Старите родопчани не случайно казват: „Всяка война закача цялата държава, но тежко на този, комуто се струпа". На Тъмраш се струпа, та и преля отгоре.

Походът към нови земи

В историята, пък и в живота често се срещат парадокси, които на пръв поглед дори са необясними. Така стана и с Тъмраш през 1912 година. Балканската война беше освободителна война за целите Родопи, останали под Турско след 1878 година. Най-после, след повече от 5 века, дойде часът за национално освобождение и на този български край. А за

Тъмраш този светъл ден стана най-мрачният. Балканската война сложи точка в многовековния летопис на селото.

Как се развиха бойните действия, които доведоха до гибелта на селото, читателят вече знае. А какво стана с жителлите на това старо българско селище? Какво стана с рода на Караходжовите наследници?

Вече разказахме как на 5 октомври, вдигнати от паниката и заповедите на турските военни началници, тъмрашлии напуснаха селото си. До обед се спотайваха по Бодлица и Бей бунар и чакаха с трепет развоя на боя. Но като вдигнаха паническото бягство на разбитите турски войници и началници, тласкани от тях по бездната на неизвестното, хукнаха и те на юг.

Първата вечер стигнаха и подминаха Михалково. Гониха Девин, където имаше повече турски войници, и се надяваха, че войната може и да не стигне дотук. Надежда им даваше фактът, че от връх Модър на юг на 5 октомври не се води никакъв бой. Но на 6 октомври, когато вече бяха в Девин, започна настъплението на българските войски от североизток и северозапад към Девин.

Като видяха своето безизходно положение, турските военни власти в Девин вече се стремяха да въоръжат колкото могат повече хора и ги насочат против българската войска, за да „бранят" селата си. Хората обаче предпочитаха да бягат по-далеч от огъня на приближаващата се война и затова кой как можеше се отскубваше от мобилизацията. Но едно по едно селата тръгваха на юг. По кривите и тесни пътеки от Девин за Драма се образуваха дълги кервани от бежанци. Тъмрашлии бяха най-напред. Те водеха колоните на бежанците. Спираха се да нощуват, където замръкнеха, палеха буйни огньове да се подсушат от есенните дъждове, дремваха и пак тръгваха на юг. А турските военни началници настояваха колкото се може повече да вървят напред, защото „каурите" настъпват от различните посоки.

Когато частите на 1-ва бригада пристигнаха в Грохотно, тъмрашлии вече бяха на два прехода напред, южно от превала на днешната граница. Още в следващите дни големите бежански тълпи се разделиха на малки групи и групички по села, по родове и землячества. Едни, които имаха коне, все повече се отдалечаваха, а други, особено старите, без коне или с малки деца чувствително изоставаха. Една група, в която имаше най-много брезенци и тъмрашлии, първата вечер след Девин преспа при Грохотно, втората вечер беше на Мешар

гидик, а третата — на юг към Бук. После — в село Узункьой. И накрая стигна в Кавала.

По-голямата част от тъмрашлии се движеше в челната колона. Те даже свариха влака в гара Бук и се накачиха на него до Кавала, към беломорското пристанище. До гара Бук почти всички групи бежанци се движеха по очертания маршрут, а от там се разпиляваха в разни посоки и с едно постоянно и бързо отрезвяване от паниката, с един растящ копнеж за връщане в родния край.

Големи групи от бежанци от разни села изостанаха още в първите дни, забавяха темпа, разединени и разяждани от съмнение и колебливи чувства за сторената голяма грешка, дето се повлякоха след бягащата турска армия. Като видяха, че след тях няма войска, те спираха за ден — за два по горите и селата. Мнозина дори дочакаха края на октомври, без да стигнат гара Бук.

Но на 2 и 3 ноември заваля проливен дъжд. Пътищата се разкаляха. Хората се намокриха до кости. Плъзнаха гъсти мъгли. Застудя. Макар и на юг, вече не можеше да се нощува по къра. На 3 ноември дъждът се превърна в порой. От всички страни се стекоха реки, които влачеха по пътя камъни и дървета. Обикновените рекички не можеха да се преминат в брод, та камо ли Места. Единственото место, където можеха да минат голямата река, беше мостът на гара Бук.

Стратегическото значение на моста се разбираше добре и от двете воюващи армии. Частите на Явер паша и по-точно неговата ксантийска група, разбивани на няколко пъти, се стремяха на всяка цена да го задържат в свои ръце. Но на 4 ноември, когато частите на 21-ви полк настъпиха от Рудозем за Ксанти, авангардът на 9-ти полк настъпваше бързо от Драма за гара Бук. Началникът на Родопския отред, който се движеше с частите на 3-та бригада, предполагаше, че турците на всяка цена ще отбраняват моста, и затова още на 4 ноември изпрати три разузнавателни отряда, на които постави задача с бърз марш да стигнат на всяка цена гара Бук и да влязат в съприкосновение с противника до пристигането на главните сили.

Тези отреди наистина първи стигнаха и завариха моста дори без охрана. Турците го бяха подготвили за взривяване, но от паниката не успяха и това да сторят. Щом видя, че мостът не е разрушен, генерал Ковачев заповяда още същия ден всички части да се прехвърлят на левия бряг на Места.[1]

---

[1] Войната между България и Турция — т. 5, ч. 2, стр. 528.

И така на 4 ноември 1912 година частите на Родопския отред, макар с известно закъснение, овладяха моста на гара Бук. Всички бежанци, които не бяха успели да преминат до този ден река Места, останаха отсам реката и бяха достигнати или пресрещнати от българските войски, бяха спрени, успокоени, нахранени, подслонени. Някои след това се настаниха временно на работа, а след това всички без изключение сами поеха пътя обратно към родните села. Чак тогава бежанците започнаха да осъзнават каква страшна грешка са направили, като се поддадоха на общата паника и хукнаха да бягат, водени от религиозни предразсъдъци и страх за мнимо отмъщение.

И днес, десетки хора от тези бежанци, разказват с болка за излишните страхове и патила, преживени в ония сурови дни. Ако и тъмрашлии бяха достигнати и върнати, всичко щеше да се преживее и надживее. Патилата се забравят. Разрушеното и изгореното се изгражда, загубеното се спечелва, на мястото на умрелите се раждат нови хора и нови поколения, но от изоставено село нищо не остава. Не къщите, не горите, реките и върбите, а хората правят селото. Няма ли хора — няма село, няма живот, та макар и в рая да е.

Една малка подробност. Когато частите на 9-ти полк овладяха ж. п. линия Драма — Бук, те плениха и няколко заключени вагони. Отвориха ги и се оказа, че вътре са заключени забраните от Чуреково върбовски дюлгери и десетина други селяни от различни села. Като видели, че не могат да ги прехвърлят, турските власти поискали да ги изведат и избият. Но заложниците запънали вратата на вагона с едно огниво и така не позволили на турските войници да отворят вратата на вагона. И в този момент предните части на 9-ти полк пристигнали.[1]

На пристанището в Кавала пристигнаха и много бежанци от други българо-мохамедански села. Между тях имаше и от Осиково.[2] Като се повъртяха ден-два около брега, те се разколебаха. Не искаха да се прехвърлят. В тези часове на пареща болка по родния край, раздирани от религиозни предразсъдъци, страх и незаличима болка по родните огнища, кореняците родопчани отново стигнаха до простата истина, че родопчанинът без любимата планина е като пиле без гнездо. От ден на ден тази истина се проясняваше все повече пред

[1] Сава Вълков Кацаров от с. Чуреково — спомените у автора.
[2] Осман Асанов Газев от с. Осиково — спомените у автора.

очите им и накрая решиха, че трябва да се върнат в родните села.

Съдбата на тъмрашлии беше друга. Те първи побягнаха от родното село, първи преминаха река Места, първи стигнаха пристанището на Кавала и още тръпни от суровите преживелици и от паниката, „улеснени“ от турските власти, се накачиха на корабите и преминаха във вътрешността на Турция.

Основната маса, по решение на турските власти, бе прехвърлена в Мала Азия, срещу остров Кипър и после заселена в околия Чумра, в окръг Коня. Там, в тези полупустинни места, тъмрашлии направиха своите временни колиби и постепенно основаха ново село, което отново нарекоха Тъмраш. Там живеят и до днес. Сега новият Тъмраш брои около 170 къщи[1] като по-голяма част са тъмрашлии, които и днес говорят на български език, а една част са кюрди.

Друга част от тъмрашлии се заселили около и в самия град Измир, където от по-рано имаше преселници — родопчани.[2] А трета част не пожелаха да се прехвърлят в Мала Азия останаха около град Одрин. И най-вече в село Елегьол, където живеят и до днес.[3]

Само няколко семейства от Тъмраш, въпреки всичко не пожелаха да се изселят в Турция и дочакаха българската войска. После се върнаха в родния край и се настаниха по разни села, където техни наследници живеят и до днес.

Синове и внуци

А сега нека се върнем и отделим внимание на наследниците на Караходжовите братя. Вече беше казано, че Ахмед ага почина през 1895 година. Смаил ага се пресели в Пашмакли (Смолян), Адил почина през 1911 година. А какво стана с техните наследници?

Двамата сина на Ахмед ага починаха в Пловдив. На третия загубихме дирите още от края на 19 век. Синовете на Мустафа, които водиха дългото дело с брестовчани, до Балканската война живяха в Тъмраш. Тук живяха и двамата сина на Адил — Атем и Есаф. Когато войната потропа на порти-

[1] Юсеин Атемов Бодуров от с. Осиково, посетил Тъмраш в 1967 г.

[2] Абдула Еминов Идризов от с. Петвар, спомените у автора.

[3] Смаил Чакмаков... ц. с.

те им, и те като всички тъмрашлии емнаха по бежанските пътеки.

Предните дни Атем ефенди бе помислил сериозно за лирите, които бе трупал в продължение на много години. Заровил по-голяма част от жълтиците до зида на малкото мостче, което се намира до конаците му. На 5 октомври и той хукна с бягащата турска армия. Стигна до Драма. Тук имаше свои приятели, търговци и чифликчии от времето, когато поддържаха големи стада и идваха зиме на паша. Неизвестно защо, но Атем се отцепи от общата група на тъмрашлии и се свързва с някакви каракачани, които му обещаха подкрепа. После като подразбраха, че Атем има повечко парици, каракачаните му скроиха капан и го обраха до грош. На това отгоре „щеха да го отбавят".[1]

Оттам Атем се прехвърли в Ксанти. Войската вече мина и замина. Той остана известно време по тези места. В Ксанти намери свои стари достове, които му събраха парици да се прехвърли в Азия. И най-после Атем последва останалите бежанци. Настани се в Измир. Отначало подхващаше пак търговията, но тя не му вървеше както трябва, защото капиталите му бяха мършави.

През 1915 година започна Първата световна война. България и Турция бяха съюзници. Воюваха против силите на Антантата. Отношенията между двете страни се подобриха наистина много. Тогава Атем ефенди се реши да дойде в България и си търси заровеното имане.

Идва през 1916 година. В Пловдив отива при околийския управител и му поисква съдействие да отиде в Тъмраш. Управителят му разрешава и го уверява, че нищо лошо няма да му се случи. Атем намира лилковци в ханищата и заедно с тях тръгва за Родопите.

Една вечер Атем преспа в Осиково. А на другия ден отиде в Тъмраш, изрови заровеното бакърче с лирите и потегли пак за Пловдив. Лилковските овчари, с които разговаря, преди да отрови лирите си, половин час след като си беше заминал, дойдоха при мостчето и само цъкаха с уста, като гледаха формата на бакърчето, оставена от прясната пръст.[2]

От Тъмраш Атем веднага отиде в Пловдив. Там нощува няколко дена у свои роднини, бюрекчия (изглежда у пълномо-

---

[1] Ариф Еминов Буйков от Смолян, зет на Смаил ага и мъж на братовчедката на Атем — спомените у автора.

[2] Ангел Илиев Аризанов от с. Лилково лично разговарял с Атем в Тъмраш и видял формата на бакърчето.

щника им по делото Хафъз Нюманов). Той заръча на своя братовчед в Смолян Ашим Смаилов да дойде в Пловдив и се видят. Ашим получи телеграмата, отначало се колеба, а после реши да замине на свиждане. Пристигна в Пловдив след няколко дена. Но беше вече късно. Когато дойде у бюрекчията, оня му рече: „Язък, можеше да закачиш и ти някоя пара, ама закъсня. Атем чака, и вчера си замина.[1] И така, Ашим Смаилов не можа да срещне вече никога своя братовчед.

Като се върна в Турция, Атем купи фабрика за брашно. В скоро време натрупа пари и навъди 5—6 000 овце. Имаше чифлик. Той стана един от първите хора на Измир и беше ярък привърженик на републиканеца Кемал Ататюрк. В годините на националнодемократическата революция Атем застана изцяло на страната на Ататюрк, който го извика и му предложи отговорна държавна работа в системата на правителството. Атем стана нещо като министър. Оттогава напусна Измир и се засели в Анкара. Почина през 1942 година.

Атем има двама сина. Единият е кръстен на името на дядо му Адил, а другият се нарича Исмен. И двамата се занимаваха с търговия. И двамата починаха. Адил има син, наречен Тургут, който в момента живее в Анкара, но почти е забравил българския език. Явно средата си е казала своята асимилаторска дума. Когато неговият братовчед Мехмед Ашимов от Смолян отива през 1968 година на гости, те едва се разбраха.

[1] Ариф Буйков от Смолян — спомените у автора.

По-друга е съдбата на хората от коляното на Смаил ага. След като се пресели в Смолян, Смаил ага се ожени за втори път и имаше двама сина. От първата жена — Ашим, роден още в Тъмраш, и от втората — Джелал, преродден. През 1912 година една малка група тъмрашлии, между които и някои от наследниците на Караходжовите, мина през Смолян и настояха пред Смаил ага и той да бяга със синовете си, защото „каурите" щели да ги изколят. Но Смаил ага отсече категорично:

— Нас веднаж ни подмамиха, та бягахме, кога дойдоха русите и сбъркахме. Сега, който го е страх — да бяга. Ние няма от какво да се боим.

И наистина Смаил ага и синовете му не мръднаха и дочакаха българската войска. Работата не мина съвсем без нищо, но на Смаил ага трябва да се благодари за отказа, защото това стана причина да се разкрие и една друга история, за която толкова много се пише — за участието на самия Смаил в събигията по Априлското въстание в Перущица.

Българската войска, след като мина през Смолян — замина В хода на войната обаче, както се видя, турците мобилизираха много българи-мохамедани и караха всички да се сражават срещу настъпващата българска войска. Това принуди българското командуване след превземането на всяко село да обезоръжава населението, където е било въоръжено, а оная част от мъжкото население, която е служила в турската армия — да взема в плен, заедно с редовните турски войници и офицери. Тази мярка трая до края на военните действия.

Когато пленниците бяха докарани в Пловдив, някои войници и офицери поставиха въпроса да се потърси отговорност от онези българи-мохамедани, които са участвували в потушението на Априлското въстание. Между пленените беше и синът на Смаил ага — Ашим. Като разбраха това, военните власти започнаха да го разпитват и за дейността на баща му, която той не познаваше. Тогава докараха и самия Смаил ага, макар да бе много стар.

В разпита Смаил ага доказва пред комисията, че тъмрашлии са невинни за потушаване на Априлското въстание. Но комисията не му вярваше. Тогава докараха един от старите перущенци, който е преживял ужасите на Априлското въстание. Изправиха двамата един срещу друг. За учудване на всички старият перущенин стисна ръката на Смаил ага и рече:

— Е, Смаил ага, то „не било тарайлен ,ами сарайлен". На

времето ти се застъпи нашите деца в Перущица да не горят и умират, а сега ние ще помогнем на тебе да не теглиш.

И пред всички разказа как по време на въстанието Смаил и някои тъмрашлии спасили много перущенци.

За съжаление този диалог и показанията не са записани. По свидетелството на перущенци Смаил ага и синът му Ашим биват освободени и се завръщат в Смолян.[1] На следващата година Смаил ага почина.

Синовете на Смаил ага — Ашим и Джелал — се ожениха и отидоха зетьове. Ашим взе жена от рода на Исакови, отиде да живее в дома на жена си. Оттогава той промени и фамилията си и от Караходжов — стана Ашим Исаков. Неговите наследници и днес живеят в Смолян с фамилното име Исакови.

Поколението на Джелал носи името на дядо си — Смаилови — живее в Смолян.

Ашим Смаилов Караходжов — Исаков след Балканската война стана касапин и повече от 25 години снабдяваше 21-ви полк с месо. Роди деца, подхвана семейните си дела като всички трудови хора, а животът постепенно наместваше „изкълчено и строшено" в душата, лекуваше старите рани. Ашим отдавна разбра, че неговата родна планина Родопа е негова родна земя и майка и до края на живота си силно обичаше своя роден край. Той дочака и победата на Девети септември 1944 година и с очите си видя бащинското отношение на народната власт към българите с мохамеданска религия.

Ашим Смаилов почина през 1947 година и остави две дъщери и трима сина. Дъщерите Шафике и Фатма въртят и сега къщите си, а синовете Мехмедали и Смаил работят като всички трудови хора, пеят родопски песни, носят пари и радост на семействата си. И двамата са служили войници. И двамата са готови да бранят родината си като всички други български мъже за благото на новия живот, за щастието на своите деца, които растата и крепнат с общото щастие на всички българчета като тях.

Изменчива е съдбата на третия син на Ашим — Галиб. И той расна като своите братя. И той служи войник в българската армия. И той се ожени и има две деца. Като дойде Втората световна война, отново му сложиха войнишки пагони.

---

[1] Ариф Еминов Буйков — зет на Ашим Смаилов, присъствувал на разказа на Ашим Смаилов пред български генерал, дошъл на проверка в Смолян в 21 полк и посети лично касапницата на Ашим.

От ходене запас му дойде до гуша. На всичко отгоре залюби една гъркиня. И по време на войната взе, че избяга с нея и отиде в Турция. И не се върна вече. Сега работи в една тенекеджийска фабрика в Анкара, но често си въздиша по изоставената в Смолян жена и дете. Преди две години синът му ходи в Анкара и намери своя баща, но не хареса хала му.

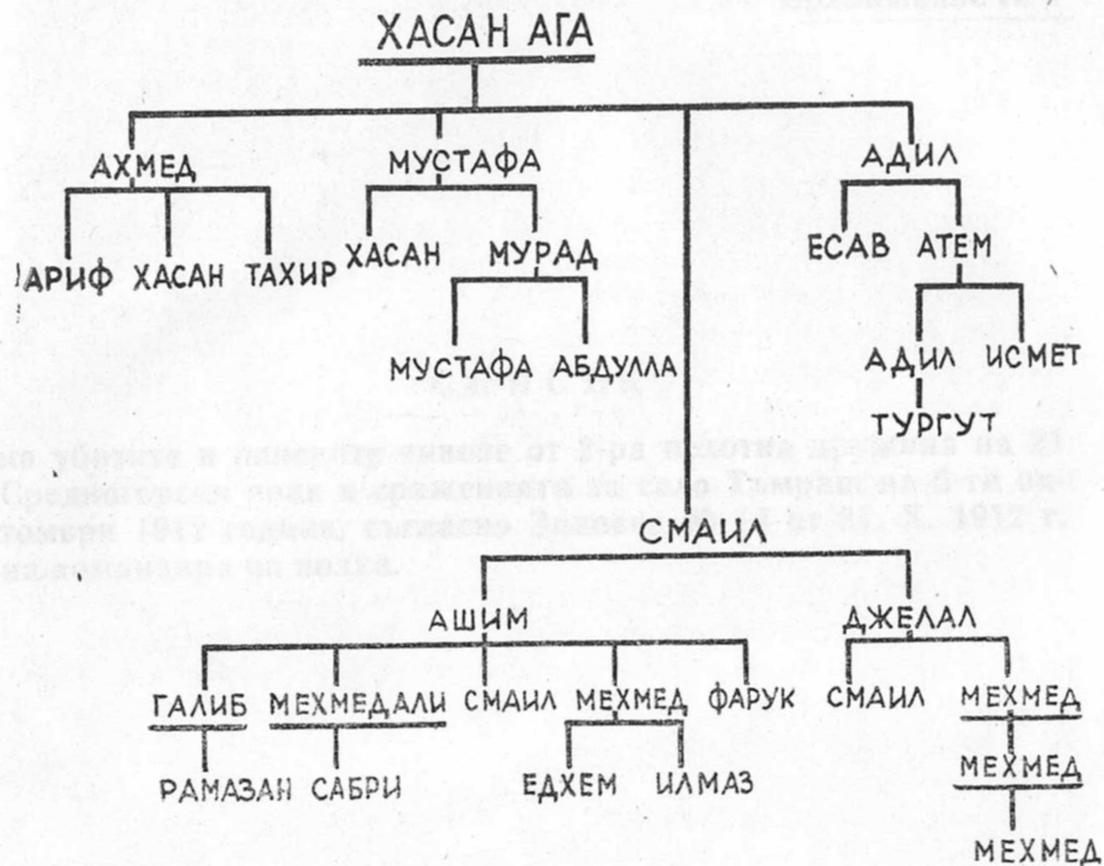
Един от внуците на Ашим Смаилов носи пагоните на старшина от Българската народна армия. Старшина Минчо Манев — така го знаят и подчинените, и колегите му, и неговите началници. Правнукът на Смаил ага отдавна е разбрал причините за криволиците в съдбата на своите прадеди и дълбоките корени на оня вековен дъб на рода си, които смучат сокове от нетленната народност на българите. И за него социалистическа България е оная преродена, просветлена и обогатена родина като за всички нас, за която човек може да залага и труда си, и живота си.

По-друга е съдбата на Джелал Смаилов, сина на Смаил ага от втората му жена. Джелал се ожени в 1909 година за Назифе Шишманова, която и днес живее в Смолян. В 1915 година той бе мобилизиран в редовете на армията и замина по фронтовете на Първата световна война. И там остави костите си.

Той остави двама сина. Те растяха без баща в лишения и неволи. Смаил се поболя и почина много рано. А Мехмед порасна, стана мъж и се задоми. Дойде Втората световна война. И Мехмед като много българи замина войник. Отиде и на фронта. Сражава се на Драва. Той беше санитар по специалност и мъкнеше ранени бойни другари под град от куршуми и снаряди. Неговите фронтовашки приятели и другари си спомнят с умиление за него.

От войната внукът на Смаил ага заболя тежко и наскоро след това почина. Той остави един син, който за утеха на своята майка носи името на бащата. Мехмед е вече женен и като всички глави на семейства носи отговорност за благополучията на своя дом и за делото, на което посветиха своя живот неговият дядо и неговият баща.

И така, към 1970 година родовото коляно на Караходжовите по мъжка линия придобива следната схема:

ХАСАН АГА
АХМЕД
МУСТАФА
АДИЛ
АРИФ ХАСАН ТАХИР
ХАСАН
МУРАД
ЕСАВ АТЕМ
МУСТАФА АБДУЛЛА
АДИЛ ИСМЕТ
ТУРГУТ
СМАИЛ
АШИМ
ДЖЕЛАЛ
ГАЛИБ МЕХМЕДАЛИ СМАИЛ МЕХМЕД ФАРУК
СМАИЛ МЕХМЕД
РАМАЗАН САБРИ
ЕДХЕМ ИЛМАЗ
МЕХМЕД
МЕХМЕД

Приложение № 1

СПИСЪК

на убитите и ранените чинове от 2-ра пехотна дружина на 21 Средногорски полк в сраженията за село Тъмраш на 5-ти октомври 1912 година, съгласно Заповед № 14 от 31. X. 1912 г. на командира на полка.

I. РАНЕНИ

от 6 рота

1. Редник Юрдан Стоянов Ме . . . (не се чете) от с. Брестовица

от 7 рота

1. Христо Димитров Крънзов	Пловдив
2. Рафаел Рафаелов Петров	Секирово
3. Грую Атанасов Иванов	Добростан
4. Петър Рангелов Славов	Перущица
5. Илия Костадинов Златанов	Калековец
6. ефр. Владимир Цветков Кръстев	Перущица
7. редник Рангел Стоянов Кръстев	Перущица
8. Георги Янев Иванов	Червен

9. мл. подофицер Христо Теофилов Кру- Карагач
шков „
10. Георги Петков Трендафилов „
11. Никола Тодоров Танчев „
12. Петър Николов Стоименов Перущица
13. Атанас Стоянов Наскев „
14. Юрдан Стоянов Мишев „
15. Костадин Рангелов Лакин „
16. Александър Стоянов Маринов „
17. Костадин Стоянов Айвазов „
18. Петър Георгиев Джамбазов Червен
19. Атанас Ташев Перущица
20. Атанас Тодоров Тилев „
21. Димитър Апостолов Ташков „
22. Рангел Димитров Наджев „
23. Танчо Илиев Чолаков Червен
24. Тодор Петров Македонски Перущица
25. Георги Колев Василев Червен
26. Димитър Николов Матошев Перущица
27. Стоян Михайлов Дамбев „
28. Иван Георгиев Минев „
29. Георги Николов Дардев „
30. Иван Анастасов Ивчев „
31. Димитър Павлов Радев „
32. мл. подоф. Кьньо Тодоров Кънев „
33. Илия Петров Атанасов Червен
34. Андон Ангелов Краев „
35. Димитър Иванов Вълчев „
36. Рангел Петров Тинков Перущица
37. Георги Иванов Георгиев Червен
38. Запрян Иванов Конов Брестник
39. ефр. Найден Илиев Устина
40. Димитър Тодоров Ковачев „
41. Иван Атанасов Скобелево
42. Янко Иванов Мавродиев Устина

от 8 рота

1. Георги Иванов Панайотов Пранга
2. Стефан Иванов Ганчев Дедево
3. Юрдан Тодоров Кръстев Тополово
4. Спас Костадинов Стойчев Брестник
5. Христо Иванов Стойков Павелско

6. Ангел Димитров Шопаров — Повелско
7. Иван Костадинов Попов — Кадиево
8. Юрдан Павлов Костадинов — Доброста
9. Илия Трифонов Колев — Кадиево
10. мл. подоф. Костадин Петров Мънев — Марково
11. ред. Димитър Костадинов — Доброста
12. Димитър Панайотов Аргиров — Катуница
13. Димитър Александров Георгиев — „
14. Атанас Щерев — Храбрино
15. Васил Петров Здравков — Новосел
16. Никола Аргиров Панев — Марково
17. Рангел Димитров Недялков — Белащица
18. Георги Иванов Такев — Катуница
19. Ташо Иванов Панов — „
20. Александър Петров Герчев — Храбрино

Забележка В списъка на ранените от 7-ма рота е бил записан и Иван Костадинов Гълъбов от с. Скобелево, но впоследствие неизвестно защо зачертан. С него числото на ранените възлиза на 64.

II. УБИТИ

съгласно същата заповед на командира на полка № 14 от 31. X. 1912 година

от 6 рота

1. Павел Георгиев Шишков — Първенец
2. Арпух Гъзев Иванов — „

от 7 рота

1. Рангел Атанасов Кирилов — Перущица
2. Христо Трифонов Костадинов — Белащица
3. Васил Георгиев Попов — Перущица
4. Илия Костадинов Ангелов — „
5. Петър Рангелов Кираджиев — Пастуша

6. Юрдан Ишчев Джингаров Перущица
7. Димитър Дамбев Михайлов "
8. Георги Спасов Тилев "
9. Михал Миланов "
10. Георги Павлов Куртев "
11. Васил Стойков Кунчев Червен
12. Георги Костадинов Наджев Перущица
13. ст. под. Петър Апостолов Милушев "
14. Рангел Георгиев Величков Скобелево

от 8 рота

1. Александър Тодоров Марково
2. Атанас Костадинов Устина
3. Рангел Тодоров Пашов Храбрино
4. Кръстю Тодоров Гатев Белащица
5. Стойко Николов Шатанов Лекавле (?) Първомайско

З а б е л е ж к а: Някои имена са дадени в обратен ред, а други само с двете имена и затова е възможно да бъде допусната и грешка.

ЦВА, — Търново — ф. 345, оп. I, ае 58, л. 12, 31 и 32.

Приложение № 2

ТАБЛИЦА

за някои статистически данни в „непредадените“ села

	ИМЕ ново	ИМЕ старо	1865 г. десятък	1872 г. къщи	1872 г. данък	жители 1920	жители 1946	жители 1965 г.
1	с. Бедан		13833	80	35581	774	1023	1037
	м. Катранци	Катран чукур	—	—	—	146	132	201
2	с. Брезе		12311	100	32778	800	1034	951
3	с. Геоврен		6302	50	23306	324	516	735
4	с. Грохотно		3694	50	11524	468	715	710
5	с. Кестен	Кестежик	3919	50	9245	221	375	267
	м. Водни пад	Дюшюк дере	—	—	—	117	115	149
	м. Жлребово	Айгър дере	—	—	—	85	164	200
6	с. Лясково		10425	80	25447	790	1049	1252
7	с. Михалково		10324	50	26040	290	434	987
8	с. Мугла		6035	150	16876	666	1014	1422
	м. Чамла		—	—	—	87	133	162
9	с. Настан		7112	60	24299	695	1111	1375
10	с. Осиково		7082	50	17389	401	446	503
11	с. Триград		15970	300	34843	254	609	982
12	с. Чуреково		7214	80	16854	90	251	260
13	с Ягодина	Балабан	11432	200	29873	367	419	550
	Предадени в 1880 година и после отцепени							
14	с. Брезовиц	Паласкьой	6592	20	10337	84	156	2
15	с. Петвар		6518	28	16726	151	219	81
16	с. Тъмраш		7172	300	23900	0	0	0
17	с. Черешово		3909	28	8316	99	138	13
	Присъединени от Пещерска околия към „непредадените“ села							
18	с, Борино	Карабулак	?	100	23727	859	1457	2685
19	с. Буйново	Наипли	8513	200	18104	330	467	461
	м. Кожари	Демирджилери	—	—	—	181	231	328
20	с. Девин	Дьовлен	?	350	40881	1085	2695	4475
21	с. Селча		?	50	19186	433	758	1100
22	с. Стоманово	Чиликли	?	?	?	187	345	390

Забел.: През 1920 година става първото преброяване от български власти.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Векове са минали и ще минат тихо и кротко, както безгласно минават делничните дни на хората. Градове и села са възникнали и умирали, тъй както се раждат и умират простосмъртните. Имената на много от тях не са достигнали пожълтелите страници на историята, защото величието и на селищата се измерва не с дълголетието, а с оставеното. Тъмраш не е между тях.

Сега на мястото му се издигат руини, потънали в малинаци, едрокласила коприва, разклонени бъзеници, дебели като въжета къпини. От всички страни настъпва млада, борова гора, която скоро ще обвие и каменните руини. Тъмраш ще изчезне от погледа на човека. Ще си отиде с печалната слава на прокълнатите и отречените. Но Тъмраш няма лесно да отиде в забрава, защото са дълбоки следите, които ще будят размисъл и в следващите поколения. Защото Тъмраш не е само низ от горчиви превратности, а поучителен урок за всички, които се докосват до темата за религиозното разделение на българите.

Тъмраш не е безизвестно минало, а поучително настояще, защото неговата съдба е близка на десетки родопски села. С нас и около нас живеят правнуците на онези тъмрашлии, които не познават и не признават друга земя освен нашата, българската.

В скалистата история на Родопите има много неразгадани надписи. Тъмраш бе един от тях. Задачата на идващите поколения не е да ги затриват, а да ги разчитат. Настоящият труд преследва тази цел. А доколко е успял — ще каже читателят.

БИБЛИОГРАФИЯ

(Цитирани източници)

I. ЛИТЕРАТУРА

АНДОНОВ ИВАН — Из спомените ми от турско време, Пд, 1928 г., ч. I и ч. II.
АНГЕЛОВ ИВ. — Живи паметници из робския живот.. Пд., 1908 г.
АЯНОВ Г. Н. — Народностен лик на Зап. Тракия, Бург., 1942 г.
БОГДАНОВ ИВ. — Въстаници. Соф., 1969 г.
БОЙЧЕВ Т. Н. — Съединението на Южна и Северна България, Соф., 1910 г.
БОЙЧО — Въстанието и клането в Батак, Пд., 1892 г.
БЪЛГАРО-РУСКИ КАЛЕНДАР, Соф., 1879 г.
ВАСИЛЕВ К. — Родопските българи-мохамедани, Пд., 1961 г.
ВЕНЕДИКОВ ИВ. — История на въстанието в Батак, Соф., 1929 г.
ВИКЕСНЕЛ А. — Пътуване по европейска Турция, Париж, ч. I и II, 1868 г.
ВРАНЧЕВ Н. — Българи-мохамедани, Соф., 1949 г.
ВОЙНАТА МЕЖДУ БЪЛГАРИЯ И ТУРЦИЯ 1912—1913 г., Соф., 1937 г., т. I, 4, 5, ч. II и т. 6
ГАНДЕВ ХР. — Априлското въстание, Соф., 1956 г.
ГОРАНОВА А. — Въстанието в Батак, Соф., 1892 г.
ГРЕКОВ М. — В долинах и на висях в Болгарии, Петерб., 1887 г.
ГРЯДЯКИН В. — Дневник лейб. гренадера — сб. „В. рассказов", Пет., т. 4, 1879 г.
ГЪЛЪБОВ К. — История на въстанието, Соф., 1940 г.
— Въстанието на героична Перущица, Соф., 1956 г.
ДРИНОВ М. — Съчинения, т. II, Соф., 1909 г.
ДЕЧЕВ В. — Миналото на Чепеларе, кн. I, 1928 г. и кн. II, 1936 г. Соф.
— Избрани съчинения, Пд., 1968 г.
— Митниците на българо-турската граница, Пд., 1894 г.
— Родопски писма, Соф., 1924 г.
ДОЙЧЕВ Л. — Баташката чета, Соф., 1964 г.
ДИМИТРОВ Г. — Княжество България, Соф., 1894 г.
ДИМИТРОВ П. — Лични спомени по изследване на турските зверства, Соф., 1918 г.
ЖЕЧЕВ Н — Перущица въстана, Соф., 1963 г.
ЗАХАРИЕВ СТ. — Географско-историческо-статистическо описание на

Татарпазарджишка кааза, Виена, 1870 г.
ИВАНОВ ЗЛ. — Даскал Димо, Пд, 1906 г.
ИЗЕТ ФАУД ПАША — Пропуснатите случаи, стратегическо-критически етюд върху Руско-турската война 1878 г., Соф., 1905 г.
ИРЕЧЕК К. — Княжество България, Соф., 1894 г., т. II.
ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРИЯ, Соф., т. I, 1954 г. и т. II, 1955 г.
КАБЛЕШКОВ Н. — Априлското въстание, Пд., 1926 г.
КАРАИВАНОВ Г. — Перущица, гнездо на герои, Соф., 1926 г.
КАРАМАНДЖУКОВ ХР. — Западно-тракийските българи, Соф., 1934 г.
КАРЦОВ П. П. — Из прошлого, ч. I и ч. II, Пет. 1888 г.
К. А. Д. — Из походной воспоминании, сб. „Военных рассказов", Пет., т. 4, 1879 г.
КАСАПОВ К. — От хаос към творчество, Шумен, 1922 г.
КЕПОВ ИВ. — Въстанието в Перущица, Пд, 1930 г.
КЕРЕЛОВ А. — Въстанието в Батак, Соф., 1966 г.
КЕРЕЛОВ ТР. — Батак глава не скланя, Соф., 1966 г.
КОНСТАНТИНОВ ХР. П. — Непокорените села, кн. I, Търн., 1887 г. и кн. II, Соф., 1886 г.
— Маронската битка, Варна, 1889 г.
—Страшната пролет на 1876 г., Соф., 1883 г.
КРАЧУНОВ — Дипломатическата история на Съединението, Соф., 1914 г.
КРЕСТОВСКИ ВСЕВОЛОД — Из боевой и походнии жизнь, Соф., 1903 г.
КЪНЧОВ В. — Македония ,етнография и статистика, Соф, 1900 г.
ЛУГАНИН— Военных рассказов, Пет., 1879 г., т. 4.
ЛУКАШ К. — Боевете за освобождението на Пашмаклийско, Соф., 1934 г.
МАДЖАРОВ М. — Източна Румелия, Соф., 1925 г.
МАКГАХАН Е. — Турските зверства в България, Соф., 1880 г.
МИКОВ В. — Произход и значение на имената, Соф, 1943 г.
МИХНЕВИЧ —Из похода, сб. „Военных рассказов", Петерб., 1879 г., т. 4.
М. Ч. — Зимний поход, сб. „Военных рассказов", Пет. 1879 г., т. 4.
МИТЕВ ЙОНО — Въстанници и доброволци, Соф., 1969 г.
МИЛЕТИЧ Л. — Разорението на тракийските българи, Соф, 1918 г.
МАКСИМОВ Н. — Две войни . . 1879 г., Москва.
НАТЕВ Г. — Защитата на Перущица, Пд, 1901 г.
НЕМИРОВИЧ ДАНЧЕНКО — Скобелев. . Сливен, 1885 г.
ОПИСАНИЕ РУССКО-ТУРСКОЙ ВОЙНЫ, Петербург, 1913 г., т. 9, ч. II.
ОЧЕРК участия 123-го пехотного Козловского полка в кампании 1877—1878 г., Харков, 1886 г.
ОВСЯНОГО Н. Р. — Сборник материалов по гражданскому управлению и окупации в Болгарии в 1877—78 г., Пет., 1878 г. вип. 6
ПЕТРОВ П. — Асимилаторската политика на турските завоеватели, Соф., 1964 г.
ПАПАЗОВ Н., ПАНАЙОТОВ ИВ — Родопи, Соф, 1965 г.
РИНДИН Щ. К. — Описания действия 121-го пехотного Пензенского полка, Харков, 1887 г.
СТОЯНОВ З. — Записки по българските въстания, Соф., 1892 г.
— Съчинения, Соф., 1966 г., т. III.
СТОЕВ Г. — Цената на златото, Соф., 1967 г.
СТРАШИМИРОВ А. — Творчество и живот, Соф., 193.
— Рамадан бегови сараи, Повести и разкази, Соф., 1968 г.
ТОДОРОВ Г. — Временното руско управление през 1877—78 г.
ХАЙТОВ Н. — Девин, Соф., 1964 г.
— Миналото на Яврово, Соф, 1958 г.

ЦВЕТКОВА Б. — Турският феодален ред и българският народ, Соф., 1962 г.
ШАХОВСКИ Л. В. — Два похода за Балканы, Москва, 1878 г.
ШИШКОВ СТ. — Българо-мохамеданите, Пд, 1936 г.
— Помаците в трите български области — Тракия, Македония и Мизия, Пд, 1914 г.
— Родопските помаци, Пд, 1931 г.
— Избрани произведения, Пд, 1965 г.

II. СБОРНИЦИ

Априлското въстание, Соф., 1954 г., т. I.
Сборник БАН, 1914 г., т. III — Из миналото на българските мохамедани в Родопите, Соф., 1958 г.
Сборник материали по гражданското управление, Петербург, 1888 г.
Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877—78 г., Петербург, 1888 г., том 7, 12, 68, 71, 73.
Родопа — българска твърдина, Соф., 1960 г., т. I.
Родопски сборник, Соф, 1965 г. т. I.
Широка лъка — просветно огнище в Родопите, Соф., 1947 г.

III. ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

а) Вестници

АРДЕНСКА ДУМА, Кърджали, 1937 г., бр. 341.
БОРБА, Пловдив, 1885 г., бр. 12, 13, 14, 15.
БЯЛО МОРЕ, Кърджали, 1937 г., бр. 38.
ДЕН, Цариград, 1876 г., бр. 23.
ДУНАВ, Русе, 1876 г., бр. 1148, 1150, 1152.
ДНЕВНИЦИ НА ОБЛАСТНОТО СЪБРАНИЕ — ТРЕТА РЕДОВНА СЕСИЯ, ПД, 1881 г., Соф., 1892 г., стр. 679—684.
ДНЕВНИЦИ НА ЧЕТВЪРТОТО НАРОДНО СЪБРАНИЕ — ЧЕТВЪРТА ИЗВЪНРЕДНА СЕСИЯ 1886 г., Соф., стр. 40, 45, 47, 48, 50, 65.
ДЪРЖАВЕН ВЕСТНИК, Соф., 1886 г., бр. 28.
ЗОРНИЦА, Цариград, 1876 г., бр. 35.
ИЗТОЧНО ВРЕМЕ, Цариград, 1874 г., бр. 24.
МАРИЦА, Пловдив, 1878—1885 г.
1878 г., бр. 18, 19, 21, 30, 40, 145.
1879 г., бр. 83, 86.
1880 г., бр. 136, 202.
1881 г., бр. 294, 301.
1882 г., бр. 196, 310, 425.
1885 г., бр. 738, 739, 740.
НАРОДНИЙ ГЛАС, Пловдив, 1879 г., бр. 19 и 20.
1880 г., бр. 80.
1881 г., бр. 212.
1882 г., бр. 340.
1883 г., бр. 387, 388.

НАПРЕДЪК, Цариград, 1876 г., бр. 95, стр. 374.
НОВИНИ, Соф., 1886 г., бр. 1, 5, 8, 60.
ОТЕЧЕСТВЕН ФРОНТ, Соф., 1969 г., бр. 7727.
ПЛОВДИВСКИ ОБЩИНСКИ ВЕСТНИК, Пд. 1931 г., бр. 19, 95, 125, 127, 1932 г., бр. 125, 126, 127, 128.
РОДОПА, Соф., 1926 г., бр. 24.
СЕПТЕМВРИЙСКО ЗНАМЕ, Пазарджик, 1963 г., бр. 85.
СТАРА ПЛАНИНА, Букурещ, 1876 г., бр. 15, 1895 г., бр. 43.
СТРАНДЖА, Бургас, 1897 г., бр. 43.
СЪЕДИНЕНИЕ, Пловдив, 1883 г., бр. 4; 1885 г., бр. 130, 1886 г., бр. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9.
ТРУД, Соф., 1968 г., броя от 3 април, стр. 2.
ЮЖНА БЪЛГАРИЯ, Пловдив, 1883 г., бр. 29 и 36.

б) Списания

БЪЛГАРСКИ ПРЕГЛЕД Соф., 1893 г., бр. 3.
БЪЛГАРСКА СБИРКА, Соф., 1899 г., бр. 6.
БЪЛГАРСКИ ТУРИСТ, Соф., 1927 г., бр. 2.
ИСТОРИЧЕСКИ ПРЕГЛЕД, Соф., 1968 г., бр. 1
1972 г., бр. 1 и бр. 5.
ЛЕТОСТРУЙ, Пловдив, 1870 г., стр. 70.
МИСЪЛ, Соф., 1894 г., бр. 4, 5. 6.
НАШ ЖИВОТ, Соф., 1902 г., бр. 11, 12.
ПЕРИОДИЧЕСКО СПИСАНИЕ, Соф., 1883 г., бр. 7.
1884 г., бр. 10 и 11; 1885 г., бр. 15.
1886 г., бр. 21, 22; 1891 г., бр. 36, 37, 38.
1899 г., бр. 59 и 60.
РОДОПИ, Соф., 1966 г., бр. 5; 1967 г., бр. 3.
1968 г., бр. 10; 1972 г., бр. 10, 11.
РОДОПСКИ НАПРЕДЪК, Соф., 1902 г., бр. 3; 1903 г., бр. 2 и 6. 1904 г., бр. 5; 1907 г., бр. 15; 1909 г., бр. 2.
РОДОПСКИ НОВИНИ, Соф., 1895 г., бр. 4, 5.
РОДОПСКИ ПРЕГЛЕД, Соф., 1931 г., бр. 4, 8, 9.
СЛАВЕЕВИ ГОРИ, Соф., 1894 г., бр. 1, 2, 4.

IV. АРХИВНИ ИЗТОЧНИЦИ

ААН, Ф. I, оп. 2, гл. 8, л. 1240
Ф I, оп. 2, а. е. 1411, л. 1081
Ф I, оп. 2, инв. № 1411, ч. 7—8, л. 1240 и 1304
АРХИВ „НАЙДЕН ГЕРОВ“, т. 11, 1914 г., стр. 47.
АРХИВ БАН, Ф 22, а. е. 565, л. 4 и 11.
ВИА — Ф I, оп. 5, а. е. 325, л. 6,14, 140, 145, 150, 151.
Ф 341, оп. 2, а. е. 3, л. 5; а. е. 1, л. 51.
Ф 345, оп. 5, а. е. 1, л. 11; а. е. 12, л. 14.
ДБИС, 1914 г., т. 1, ч. I; т. 2; т. 3; т. 4. ч. I.
Дневници на Постоянний комитет за 1879—80 г., Соф., 1890 г., бр. 1
ИХБ—БАН, Соф., инв. № 2423, л. 17, 37, 46.
ОФИЦИАЛНА СТАТИСТИКА НА ИЗТОЧНО РУМЕЛИЙСКОТО НАСЕЛЕНИЕ, ПД, 1880 г., ОДА, Пловдив, Ф 342, К.

ЦДИА, Ф 161, оп. 1, а. е. 12, 247, 1108.
оп. 2, 1026, 1030, 1035, 1053
оп. 3, а. е. 935, 1052
ЦВА, Търново, Ф 341, оп. 2, а. е. 3, л. 1, 9.
Ф 345, оп. 1, а. е. 58, л. 13, 18, 25, 31, 32
оп. 5, а. е. 1, л. 7, 8, 10, 26
а. е. 4, л. 142, 143
а. е. 9, л. 12, 16, 17, 22
а. е. 14, л. 9; а. е. 15, л. 1—8; а. е. 16, л. 5, 6; а. е. 17, л. 6, 10.

V. СПОМЕНИ — НЕПУБЛИКУВАНИ

АРИЗАНОВ АНГЕЛ АНДОНОВ от с. Лилково, Пловдивско
АРИЗАНОВ АНГЕЛ ИЛИЕВ от с. Лилково, Пловдивско
АРИЗАНОВ АТАНАС НИКОЛОВ от с. Лилково, Пловдивско
АРГИРОВ ГРИГОР от с. Дедево, Пловдивско
БОДУРОВ ЮСЕИН от с. Осиково, Смолянско
БОЖИЛОВ АЛЕКСАНДЪР МИХАЙЛОВ от с. Лилково, Пловдивско
БРЪМБАРОВ КОСТАДИН ХРИСТОВ от с. Лилково, Пловдивско
БУЛГУРОВ ТРИФОН ДИМИТРОВ от с. Брестовица, Пловдивско
БУЙКОВ АРИФ ЕМИНОВ от гр. Смолян
БУЙКОВА ШАФИКЕ АШИМОВА от гр. Смолян
ВАНГЕЛОВ ДИМИТЪР от с. Брезовица, Пловдивско
ВЪЛЧАНОВ ДИМИТЪР от с. Дедево, Пловдивско
ВЪЛЧАНОВА ТИНКА НИКОЛОВА от с. Дедево, Пловдивско
ГАЗЕВ ОСМАН от с. Осиково, Смолянско
ГУГОВА ГИНА КОСТАДИНОВА от с. Лилково, Пловдивско
ГУГОВ ХРИСТОС АНГЕЛОВ от с. Лилково, Пловдивско
ДАУЛОВА АТИДЖЕ от с. Устина, Пловдивско
ДАСКАЛОВ АТАНАС ДИМОВ от с. Дедево, Пловдивско
ДЕВЕНДЖИЕВ ПЕТЪР АТАНАСОВ от с. Лилково, Пловдивско
ДЖЕЛАЛОВА НАЗИФЕ от гр. Смолян ,снаха на Смаил ага
ДИМОВСКИ НИКОЛА от с. Върбово, Смолянско
ИДРИЗОВ АБДУЛЛА ЕМИНОВ от с. Петвар, Смолянско
КАЛАФИРОВА НЕВЕНА от с. Дедево, Пловдивско
КАЦАРОВ САВА ВЪЛКОВ от с. Чуреково, Смолянско
КЕХАЙОВ АХМЕД (ЗЕЛЕНОТО) от с. Плочник, Пловдивско
КОИЛОВ ПЕТЪР АТАНАСОВ от с. Брезовица, Пловдивско
МАРЧЕВ РАНГЕЛ СИМЕОНОВ от с. Бойково, Пловдивско
МАЗИВ ХРИСТО от с. Бойково, Пловдивско
ПУДЕВ АНГЕЛ МИХАЙЛОВ от с. Лилково, Пловдивско
ПУДЕВ ИВАН МИХАЙЛОВ от с. Лилково, Пловдивско
ПУДЕВ ТОДОР РАЙЧЕВ от с. Лилково, Пловдивско
РАНГЕЛОВ ИВАН ХРИСТОВ от с. Бойково, Пловдивско
СЪБЕВА МАРИЙКА от с. Лилково, Пловдивско
СТАВРЕВ ИВАН АНДОНОВ (АМЕРИКАТА) от с. Михалково, Смолянско
СТАВРЕВ НИКОЛА ИВАНОВ от с. Петвар, Смолянско
ТАЛЕВ АТАНАС ПЕТРОВ от с. Хвойна, Смолянско
УЗУНСКИ ГЕОРГИ НИКОЛОВ от с. Широка лъка, Смолянско, спомените в ръкопис се намират в НБ КМ София
ШУМАЛОВ КАЛИН СЛАВОВ от с. Ситово, Пловдивско

СПИСЪК

на приложените илюстрации

№ 1. ЧИФЛИКЪТ НА АХМЕД АГА.

Останките от чифлика на Ахмед ага на местността Чатал улук. Чифликът е строен в първата половина на XIX век. На 7 май 1878 година е бил изгорен. След Топханенското споразумение през 1886 г. той е бил възстановен и превърнат в казарма на турска гранична застава. А през 1912 г. отново е бил разрушен от настъпващата българска армия. Снимката е правена през 1930 г. Днес са запазени само основите на стените.

№ 2. ЧИФЛИКЪТ НА СРЕДНЕ (Овчарникът)

Овчарникът на кооперативното стопанство на местността „Средне", изграден върху основите на чифлика на Смаил ага Караходжов. От него до Перущица има 25 километра. Обърнете внимание на разлетия хребет на хоризонта. Той е застанал между Средне и Перущица и е по-висок от перущенското поле поне с 500 метра. Това е убедително доказателство, че смазването на Априлското въстание не може да бъде наблюдавано и ръководено от Средне.

№ 3. РЕШЕНИЕТО НА СЪДА ОТ 1873 г.

Факсимиле на съдебното решени от 1873 година, което отразява един миг от седемдесетгодишната съдебна и извънсъдебна борба между Брестовица и братя Караходжови за землището в Бряновщица. Оригиналът се съхранява у автора.

№ 4. СТЕНАТА НА ЧИФЛИКА НА БРЯНОВЩИЦА

Част от южната стена на чифлика на Бряновщица, строена в средата на XIX век. Тя е висока над три и дълга над сто метра. Снимка 1963 г.

№ 5. КУЛАТА

„Кулата" при чифлика на Бряновщица. Временно е използувана и като гранична митница, а от началото на века до 1945 г. е била превърната в горски пункт. Снимка 1970 г.

№ 6. КАРТА НА НАХИЯ РУПЧОС

Като административна единица нахията (сборната община) се среща по документите от началото на 19 век. През различните административни реформи са се менили и нейните граници. В границите на тази схема тя е управлявана от Тъмраш през 50-те и 60-те години на XIX век. По време на Априлското въстание, след преброяването в 1872 г., на изток тя се е простирала до десния приток на река Чая, т. е. без селата Манастир, Лъкавица, Борово.

№ 7. КОНАКЪТ НА ИСЕН ПАША В ЕЛХОВЕЦ

Конакът на Исен паша Меджиря, нападнат от четата на К. Антонов в 1901 година. И днес още той напомня за черната слава на своя обитател. Снимка от 1970 г.

№ 8. КАРТА НА „ТЪМРАШКАТА РЕПУБЛИКА"

№ 9. РАЗПИСКА

Подобни разписки са давани на всички пътници, които са преминавали държавната граница. Макар че показват настъпилите ограничения, все пак те са документално доказателство, че връзките между Тъмраш и останалите села, които се намират в границите на България, продължават и след поставяне на митниците.

(под разписката) текст

„Именуемият Георги пътува от Източна Румелия за Тъмраш. Събрано мито 12 гроша и 24 пари за вещите, които е носел със себе си, оценени на 170 гроша. Той има един кон с цепнато ляво ухо.

6 юни 1310 г. (1893 г.).

№ 10. СВИДЕТЕЛСТВО

— 24-ии юли 1882 г.

Лилково

СВИДЕТЕЛСТВО

Долуподписаните свидетели сме Източно Румелийци и жители от с. Лилково (Р. околия) свидетелствуваме, чистосъвестно и гарантираме с всичкото си движимо и недвижимо имущество, какво Мехмед Черния от с. Тъмраш тоже в (Рупчоска) околия притежава една ливада в селското ни землище в местността назоваема Топорищево, състояща се от I. 1/2 уврата с предели ливадата на Атанас Лентов, ливадата на Георги Божилов ,нивата на Стоил Николов и нивата на Сюлейман Саидов, жители от селото ни. В случай се появи някой съдружник ние ще отговаряме, за туй се подписваме.

свидетели:

атанас димитров

костадин теодоров

Азир Наджов

Долуподписаният източнорумелиец и жител на село Тъмраш продадох горезасвидетелствуваната ливада, че е мое собствено притежание на братя: Петър, Слав, Атанас, Тодор и Иван Димитрови (Кашедарови) от с. Лилково с преценка за (200) гроша двестотин, които гроша зех напълно. За (у)достоверение им давам настоящето да им послужи, че са законни притежатели на поменатата ливада и като неграмотен подписва ме Г. Илиев от с. Лилково.

продавач Мехмед Чернев от с. Тъмраш.

За истинността и точността на настоящето потвърждаваме

— „ —

старейшински съвет:

Георги Батинов

подписал (не се разчита)

подписал (не се разчита)

печат

От горното свидетелство се вижда какво, че жителите на село Тъмраш, които се числят към Тъмрашката република, считат себе си за поданици на Източна Румелия, а не за подвластни на Турция. Освен това, свидетелството показва, че тъмрашлии са притежавали имоти в землищата на съседните села. А това е вече достатъчен белег, че те през векове

са живели като братя и са имали вечно дружески, братски отношения Местността Топорищево се намира само на два километра от Лилково и на 6—7 километра от Тъмраш, а землищната граница между двете села е на 5 километра от Лилково, по билото, което по-късно се превръща в междудържавна граница.

№ 11. ПИСМО № 722

До господина кмета в с. Лилково вх. № 722 и № 2 от 3. 6. 1890 г. Предписвам Ви г-н Кмете, да изпратите един от общинските Ви пъдари в с. Тъмраш, за да изиска от тамошния кмет разписките ,срещу които той е предал на Каракачаните изпратените му от повереното ми управление с писмо 2254 два преписа от присъда на Пловдив, окръжен съд. Получените от него разписки ще ми изпратите веднага.

окол. началник (подпис)

Както е видно от оригинала, писмото е изпратено от околийското управление, което в 1890 година се е намирало в с. Хвойна. Писмото е още едно доказателство за продължаващите връзки между Тъмраш и селата в България, независимо от границата.

№ 12. ПИСМО № 373

Съобщава Ви, господине началнико, че в с. Тъмраш (Турция) има спрени 3 мулета и едно ждребе, които са преминали границата и не ги пущат. Затова Ви моля да направите нужното разпореждане, да се предадат за да не би да се окаже някоя болест и тогава де се

кмет: П. Даскалов

секретар бирник: Д. Костов

№ 13. СВИДЕТЕЛСТВО

Дава се настоящето на Мустафа Х. Еминов от с. Тъмраш (Турция) в удостоверение на това, че той е купил от Герчо Куманов, Хр. Семерджиев и Ат. Славовски 10 кочове и овце, което са записани в поименния списък за данък беглик за т. година, които е вече изплатен.

с. Ситово, 28 август 1907 г.

кмет: подп. С. Б. Тасков

секретар бирник: Г. Попов

Това свидетелство е още едно доказателство за непрестанните връзки и взаимоотношения на Тъмраш с околните села в България.

№ 14. СМАИЛ ЧАКМАКОВ

Смаил Чакмаков от с. Осиково, Смолянско, служил като командир на отделение през 1907 година на турския пост на Червен камък.

Снимка от 1970 г.

№ 15. АШИМ СМАИЛОВ

Ашим Смаилов Караходжов (Исаков), роден на 2. III. 1871 г. в село Тъмраш. Починал в Смолян през 1947 година. Снимка 1939 г.

№ 16. ГРАНИЧАРИ

Атанас Талев (в десно) командир на отделение на българския пост на Червен камък през 1907 година. Снимка 1907 г.

№ 17. РАЗВАЛИНИ

Тъмраш в развалини. В дясната горна половина личат стените от конака на Адил ага Караходжов. Снимката е правена през 1932 година и е единствена от онова време.

№ 18 ВЕЩ ОТ ТЪМРАШ

Крина ,с която е измервано житото на агите и на империята, събирано от беднотията на Тъмраш под формата на десятък. Тя напомня и за тъжните „дни на ямата“. Снимка 1972 г.

№ 19. КАРТА НА РУПЧОСКА НАХИЯ с текст:

Границите на нахия Рупчос в началото на управлението на Хасан ага Караходжов. Картата е издадена във Виена 1835 г. според последното преброяване в Турската империя. Тук е показана само част от общата карта на Пловдивски санджак, която се съхранява в Пловдивската народна библиотека.

№ 20. СХЕМА — НАСТЪПЛЕНИЕТО НА I-ва БРИГАДА

На схемата е показан „Тъмрашкият клин“, образуван след Топханенското споразумение през 1886 година. Задачата на I-ва бригада от 2-ра Тракийска дивизия беше да ликвидира най-напред този клин. За целта командуването съсредточи 9-ти и 21-ви пехотен полк. Най-целесъобразно би било този „клин“ да бъде ударен в основата така, както е поназано на схемата. В замисъла на командуването на бригадата се предвиждаше обкръжение в района на Девин. Но на практика това не стана, тъй като бойните действия започнаха и фактически се водеха фронтално, от най-северната точка на „Тъмрашкия клин“ — връх Комаров камък при село Чурен.

№ 22. ПОСЛЕДНИЯТ БОЙ ЗА ТЪМРАШ

Боят на 5. X. 1912 г. на връх Комаров камък и вр. Кадиева варица на 7 и 8-ма роти от 2-ра дружина на 21 Средногорски полк.

№ 21. ЧУРЕНСКАТА КУЛА

„Чуренската кула“ — турски граничен пост, разрушен в сраженията на 5. X. 1912 г. Снимка 1972 г.

№ 23. ТЪМРАШ 1972 г.

В близките години горите ще обхванат и развалините и тогава от Тъмраш ще остане само името и написаното за него в книгите.

№ 24. ТЪМРАШКАТА ЧЕШМА

1963 г. Чешмата източно от Тъмраш. Строена в началото на XIX век, тя е единственият строителен обект, който се е запазил почти в своя първичен вид. Снимка 1963 г.

№ 25. ЗАЛЕСИТЕЛНАТА КОМИСИЯ

Комисията начело с кмета на град Пловдив Н. Здравков, която окончателно избира землището на Тъмраш за основна вододайна зона на големия тракийски град и поставя началото на масовото залесяване на целия водосливен район. Снимката е правена през 1931 г. През 1972 година цялото землище на Тъмраш вече бе потънало в трудно проходими борови гори.

СЪДЪРЖАНИЕ

ТЪМРАШ

Ангел Вълчев

Първо издание

* * *

Рецензент: ст. н. с. Страшимир Димитров

Редактор Борис Чолпанов
Художник Т. Стойчева
Худ редактор П. Добрев
Технически редактор В. Ставрев
Коретор Г. Атанасова

* * *

Дадена за набор на 7. VII. 1973 г. Формат 1/16 от 59/84
Подписана за печат на 30. VIII. 1973 г Тираж 13 100
Излязла от печат на 30. IX. 1973 г. Поръчка № 594
Печатни коли 22.5+1.5 прилож. Литературна група IV
Издателски коли 18,67 Цена — 1,74 лв.

Издателство на Отечествения фронт — бул. „Дондуков“ № 32
Печатница „Девети септември“ кл. 2 — ул. „Бенковски“ № 14